

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

1928—1930. CYCLUS

KÁROLYI ÁRPÁD

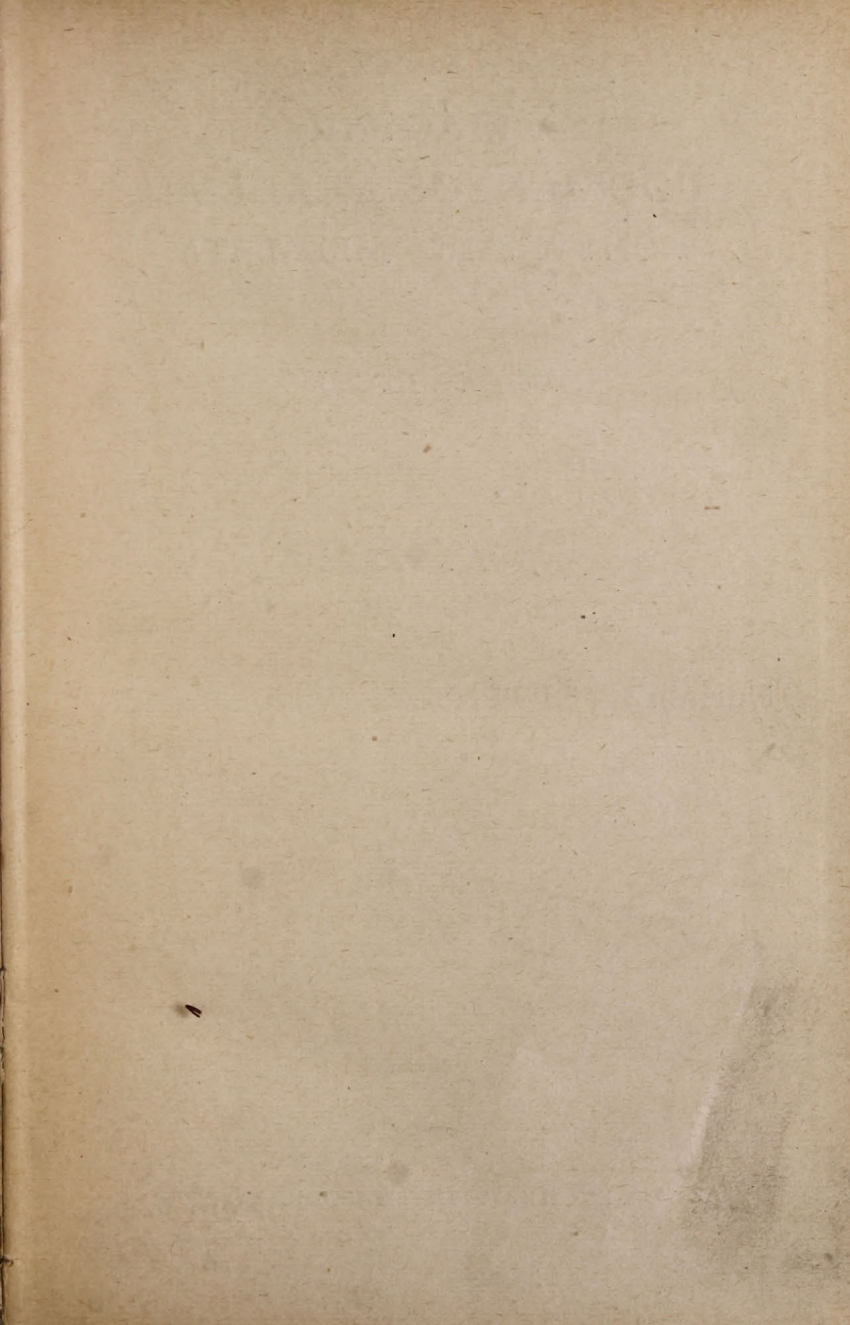
TISZTELETI TAG

NÉHÁNY TÖRTÉNELMI TANULMÁNYA

AZ 1930. ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE

NÉHÁNY TÖRTÉNELMI TANULMÁNY

IRTA:

KÁROLYI ÁRPÁD

TISZTELETI TAG.

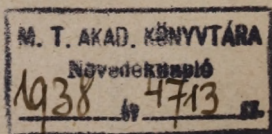

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1930.

108116

ELŐSZÓ.

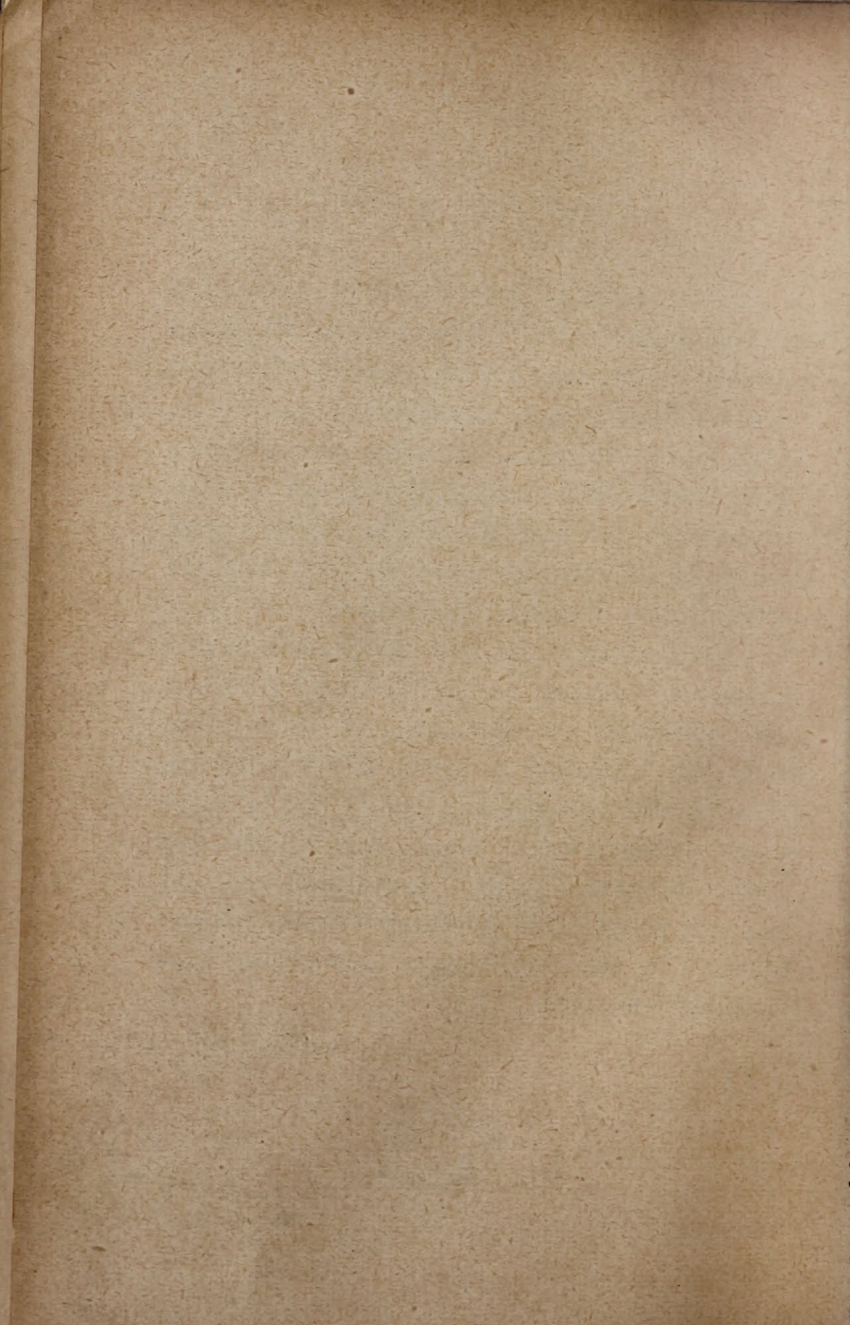
Mikor régibb és újabb történelmi dolgozataim és tanulmányaim közül a jelen kötetben foglaltakat (abban a hitben, hogy a történetkedvelő közönséget talán érdekelni fogják) kiválogattam, egy kérdés merült föl előttem. Az t. i., vajjon nem kellene-e egyik-másik *régembi* tanulmánynál valami utó-irat-félében jeleznem, hogy a bennük tárgyalt témáról a legújabb időkben az enyémtől kisebb-nagyobb mérvben eltérő fölfogással találkozunk?

Mivel azonban az ilyen utó-irat-félék esetleg hosszabbra nyúlnának a kelleténél, esetleg polemikus színt ölthetnének magukra, jobbnak láttam róluk lemondani. Változtatás és utóirat nélkül adom hát ezt az egy-két tanulmányt is, mint a többieket, úgy ahogy a maguk idejében megjelentek. Kivételt még abban az egyetlen esetben sem tettem, ahol egy biográfiai adatot újabb kutatások alapján korrigálhattam s a vele kapcsolatban mondottakat kissé módosíthattam volna.

Dr. Károlyi Árpád.

AZ ÁRPÁDOK MINT A MAGYAR NEMZETI KIRÁLYSÁG ÉS TÁRSADALOM SZERVEZŐI.

(Az „Árpád és az Árpádok“ c. diszműből.)

Nem sok jelenség köti le annyira a szemlélődő tekintetét a multból, mint az a kaleidoskop-szerű kép, melyet a középkor derekán végbement államalakulások folyamata mutat föl.

Az az óriás birodalom, melybe egy lángeszű frank fejedelem géniusza a nyugat összes széthúzó elemeit be akarta szorítani, szervezőjének halálát nem nagyon sokkal élte túl. Előbb a főfajok szerint hullott szét a nagy alkotás, azután a részterületeken belül kezdte meg a vezető germánság szellemének patricularismusa a bomlás folyamatát, melynek szűkebb német földön csak ideig-óráig birták kiváló császárok útját állani.

Mikor aztán a friss sütésű részek közt az egészséges visszafejlődés megindul: vagy a »jus belli« mint közjogi elem segélyével rakodnak le századokon keresztül egymás mellé az új állam alapjai, vagy pedig örökösödésekre támaszkodó magánjogi momentumok túlsúlyával verődik össze sok apró hűbértartok és enkláve mozaik-köveiből itt és ott más országcomplexum — s e két főtipus

szerint foly nagyban és egészben az államalkotás munkája.

Ezzel a hosszú századok tágas színterén mozgó képpel szemben a magyar királyságnak az Árpád vérebeli első koronás uralkodók alatt történt kialakulása azért ragadja meg nagyobb mértékben a figyelmet, mert az alapgondolatok hasonlósága mellett a kétféle munka módszerei és nehézségei közti különbség mindjárt föltűnik a két kép mélyében.

A régi Róma rendszerének: a központosítás, mint elsőrangú államformáló erő megszilárdításának szükséges voltát a Rómadöntő barbár fejedelmek nyílt eszű utódja ép úgy belátta, mint a megoszlott örökébe lépő német-olasz impérium nagy császárai. Ugyanez a gondolat hatotta át a vasmarkú Géza fejedelem erélyes fiát is. Ékesen szólt a nemrégén még bujdosó magyarság ifjú urához a lábainál elterülő új haza, hogy szilárd központi akarat erejével szerezte azt meg népének a nagynevű ős. S a még eleven hagyományok, a vándordalosok jajongó énekei óva intve mutattak a nemzetirtó vereségre Riade mellett s a Lech sötét emlékü mezején, mikor a kényükre bocsátott törzsek negéde vesztébe vitte a magyarság virágát, mert a gyöngye kézből a központi vezetés gyepölője kisiklott.

A centrifugál erőket nevelő szándék e találkozásán azonban nincs mit csodálkozni. Ösztönszerű valami ez minden idők öntudatos fejedelmeinél. Végette nem kellett külföldre menni példakért sem Istvánnak, sem utódainak. De nem ösztönszerű már a megegyezés abban a másik alapgondo-

latban, mely a frank császár és az utolsó magyar fővajda lelkét egyaránt betöltte: nem csupán erős központi hatalommal összerótt, hanem erkölcsi tartalommal bíró keresztyén államot teremteni. Amott a keresztyénségnek az volt a feladata, hogy benne mint magasabb fogalomban az összes germánság, s a kulturailag előbbre haladt román fajok is egyesüljenek. Az uralaltáji faj új birodalmában hasonló szerepet szánt e vallásnak a magyar királyság megteremtője, midőn segélyével az ott talált elemeket a hódító magyarsággal összeforrasztani, a keresztyénné vált nemzetet az európai államok kötelékébe, mint ezek civilizációjának osztályrészését bevezetni tervezé, hogy e földtájon idegen népét rokonnak ismertethesse el az egy nagy családot képező keresztyén egyház kebelében.

Mennyivel nehezebb azonban ezt az államot megteremteniök Istvánnak és utódainak, mint a nyugat egykorú vagy közelkorú fejedelmeinek a magukéit!... Már egyedül az a tény, hogy az alkotás munkáját olyanok végzik, akik születésük, ösztöneik és észjárásuk összes szálaival egy egész más világnézet talajában gyökereznek s így előbb e felfogás mezéből mintegy ki kell vetkőzniök, azután pedig az önkéntes belátás olyan valóban királyi magaslatára kell emelkedniök, amelyből az új világ perspektíváját népük számára biztos szemmel fölbecsülhessék: maga ez a tény, az eszmei tisztulás e tiszteletreméltó folyamata eléggé jelzi a XI. század nagy magyar királyai elé toluló alanyi nehézségeket.

Hozzájárul aztán ehhez két más, rajtuk kívül eső körülmény.

A nyugati államalkotók keze ügyébe ugyanis apró, homogén államocskák készen estek; csak egybefűzni kellett őket. Értékes munka ugyan ez is, mint a mechanikusé, aki a gépezet egyes kész darabjait szakavatott kézzel jól működő egésszé állítja össze. Az Árpádoknál azonban a mechanikus dolgát meg kellett még előznie a géprészeket kiformaló műkovács szerepének; mert ők nem apró államokat, nem kész kis országokat, csak földet találtak a Kárpátok lábainál, ahol semmi fensőbb és áthatóbb közösség szerkezetében nem fonódott egygyé a régi gyér lakosság.

Ezenkívül a Nyugaton az államot hordozó társadalom szintén kész, lényegében sőt fontosb részleteiben kiépített, a megalkotandó új államhoz hozzászabott volt. Az ősmagyar társadalmi szervezet ellenben, a hódító »vándor pásztornép« szervezete, valamint a bentalált szláv és turáni törzsek társadalmi elemei csak a nyers anyagot szolgáltatták, hogy belőle az Árpád-ház tehetségesebb királyai az állam oszlopát képező társadalmat kiformalják, mint ahogy a középkori ötvösmester a remekbe készült ékszerhez maga olvasztotta ki a nemes ércet, maga csiszolta ki a gyémánt-darabokat, mielőtt őket művészi façonba foglalhatja...

Az első lépés a magyar királyság megalapítása felé a királyi korona megszerzése volt. Magasztos szimbolum ez abban az új világban, melynek eszmekörébe István fővajda belépett. Mert jelképe a hatalomnak, melyet Isten a fölkenetek kezébe népük boldogítása végett tesz le. De abban a viszonyban, mely a koronát nyújtó egyház feje

s a koronát kérő magyar vezér közt keletkezett, világosan megnyilatkozik a keresztyén magyar királyságot alapító fejedelem szándékának két eleme is. Az a körülmény, hogy a koronáért István a legfőbb, az egyedüli erkölcsi tekintélyhez fordult, melyet mint ilyent maga fölött állónak tudott az a világ, ahová nemzetét a megkoronázott király bevitte, mintegy ethikai elismerése volt az egykorú fölfogás szerint annak, hogy az ifjú királyság, a keresztyén közösség e neophitája, minden más államtól független marad, megtartja születése pillanatának szüz függetlenségét, mely nélkül az Árpád szerezte föld csak sírja lesz a magyar fajnak, mint annyi másnak a magyar előtt.

És még mást is kimutatott István, mikor koronáért a római székhez fordult. Hogy a Duna-Tisza vidéke ne csak oly szállás legyen, mint aminő Lebédia s Etelköz volt egykoron, hanem állandó otthon lehessen, melyhez a haza szent fogalma van kötve: szükség volt az Európában uralkodó szellemi és érdekközösségek egyikéhez vagy másikához őszintén odacsatlakozni. Bizánczot, az egyik eszmeközösség képviselőjét szláv és turáni törzsek széles öve választá el az ország határaitól s túlfinom, már poshadó civilizációja is merev ellentétben állott az újszülött európai állam csecsemőkultúrájával. A Nyugathoz ellenben sok delejes erő: a közvetlen szomszédság, a fejedelmi ház rokonsága, a hittérítők, a dunántúli földnek még el nem mosódott hagyományai s a Nyugat egészségesebb erkölcei mintegy odaültették Istvánt. Nem valami lángész vaticiniuma, csak józan belátás kellett ahhoz, hogy a magyar fejedelem a Nyugat

érdekközösségébe vigye népét — s ezért kérte a koronát Rómától s nem Bizáncztól.

Tisztán áll hát előttünk a magyar királyság megalapítójának célja: a nemekre oszlott, de az ő fővajdai uralma alatt álló magyarságból, a nemzet megszállotta területből s annak egyéb lakóiból erős, központi királyi hatalom vezetésével megfelelő társadalomra támaszkodó s nyugati kultúrával táplálkozó, független keresztyén magyar államot alapítani, melynek kiépítése utódjainak le-szen gondja és kötelessége.

A legnagyobb nehézség, mellyel a szervezés-nél az ifjú királynak szembe kellett néznie, nem a nemzetközi viszonyok felől veszélyeztette a megkezdendő munkát. A külellenség ellen a magyar nemzet hadi ereje s a nyugati érdekközösségbe való iménti belépés — hatalmas palliatív erők — eléggé megvédik vala az új királyságot, ha az maga nem akar az európai világrend ellen támadólag föllépni. Hanem igenis azokra az esetleg végzetesekké válható rázkódásokra volt szükség gondolnia, melyeket a szervezés okozta belső változások vonhatnak maguk után. Géza fejedelem kiméletlen ökle s a csak lassan ható viszonyok nyomása még nem törte meg az összes törzsvajdák tekintélyét. Ezeknek természetes féltékenysége, a törzsek vagy nemek széthuzódó hajlamai mint izzó zsarát-nok égtek a hamu alatt. A megszokott szabadság vagy szabadosság, a még le nem nyugózott fegyel-metlenség, melyre bilincset csak hadi vállalatok idején engedett rakni a nemzeti erkölcs, a béke napjaiban a primitív társadalmaknál mindig gyűlö-letes újítások felhőnyomása alatt bármely pillá-

natban viharra kerekedhettek, mely lefújja a parázstakaró hamut. S hogyan fog aztán az erőpróba a rakoncátlan nemek s az új király közt eldőlni? Az addigi összeütközések eredménye ugyan a főhatalomnak kedvezett; de azt nem téveszthette szem elől az értelmes uralkodó, hogy erőszak erőszakot szül, hogy a kocka fordulhat s akkor minden veszve van...

Józan belátása súgta hát neki, hogy olyan utat keressen, amelyen a kitűzött célt a kockázat lehetőleg teljes kizárásával érje el s nem kieroszakolt és hevenyészett, hanem békés és a biztos munka nyugodt lassúságával készülő alapokon emelje a királyság épületét.

Az út és mód, amelyet keresett és megtalált, a maga nemében páratlanul eredeti. A lángelme olyan hőfokára vall, melyben az alkotó génusz szinaranya a bölcs előrelátás, a megtartó képesség ezüstjével egyesül. Méltán nevezi apostolinak az egyház a magyarság megtérítőjét, méltán tartja nagynak történetünk a nemzeti királyság megalapítóját. A mód azonban, melyet ez utóbbi alkotásnál követett s mellyel annak sikerét biztosítja, a legnagyobb uralkodói elmék társaságába emeli. S minél élesebben rajzolódnak ki a vizsgálódás görcsöve alatt eljárásának körvonalai, annál szilárdabb bizonyossággá válik ez az ítélet.

... Ebben a Szt.-István szötte módszerben mindenekelőtt az a paradoxnak látszó, de jónak bizonyult főalapeszme tűnik föl, hogy az erős központi szervezettel bíró magyar királyság váza, gerendázata vagy keretei — nevezzük aminek akarjuk — a törzsek vagy nemek és a törzsfők, tehát

a honszerző nemzet nagy tömegének minden — ha szabad így kifejezn imagamat — testületi hozzájárulása vagy közreműködése nélkül szerkesztendő meg. Arra gondolnia sem lehetett Istvánnak, hogy olyan nemzetgyűlés-féle elé terjessze az új alapítás kérdését, mint aminő hajdan Árpádot vezető fejedelemmé választá, vagy, hogy a vérszerződés később keletkezett mondája értelmében, legalább az összes nemek fejeinek és öregjeinek tanácsa elé vigye az ügyet. Ez annyi volt volna, mint éles surlódásokat, veszedelmes bonyodalmakat készakarva és szükségtelenül idézni elő, s ezzel eltemetni a még meg sem született gyermeket. De nem zárta ki, sőt egyenesen megkövetelte ez az alapeszme azt, hogy István körül a saját rokonságából és más nemekből is a hozzá ragaszkodók s a vele egy nézetten lévők csoportjai sorakozzanak, akiknek tekintélye a nemzet nagy tömege előtt fődözte őt s akiknek, mint a nagy cél szükséges és megbízható eszközeinek, szolgálatkészségére elhagyhatta magát.

Logikus egymásutánban következett a főalapeszméből az az elv, hogy a tervezett kereteket a nemzet minden jogos sérelme nélkül s önrendelkezési jogának csak annyi korlátozásával kell fölláltatania, amennyit a jogszokás a választásból eredő fővezéri hatalomnak amúgy is megengedett. Háborítlanul fognak hát élni az egyes ágak és nemzetségek az általuk megszállott területen a különben is már lazulni kezdő törzsszervezet kötelékében; addigi viszonyaikra vonatkozó, hagyomány-szentelte jogi és társadalmi erkölcsaik tágra bogozott hálójába a királyi kéz erőszakosan bele nyúlani nem

fog. Bizonyos azért, hogy a szervezés első stádiumában a királyt a honszerző nemzet nagy tömegével közvetlenebbül csak a hadvezéri hatalom kapcsolai foglalták össze s hogy egyébként nemzet és királyság egymás mellett, vagy még szabatosabban szólva: a nemzet nagy tömege a királyságon mint intézményen — kívül élt.

Ez azonban csak kezdetnek volt megengedhető. A dolgok ilyenén folyamata később szétmáláláshoz vezet vala. Ez okból látjuk István gondolatmenetében azt a további eszmét, hogy nem szabad ugyan a nemzetet az új keretekbe való belépésre kényszeríteni, de úgy kell kiépíteni az új házat, hogy abba később a nemzet félig magától, félig a fejlődő viszonyok természetes nyomásának engedve beléphessen, a berendezett házat elfoglalhassa s mikor annak berendezésével megismerkedett, célszerű változtatások után a házban lakályos otthont találhasson.

A magyar királyság megalapítója a maga genialis módszerének e három alapeszméjénél a honszerző nemzetet tartotta szem előtt. Sokkal könnyebb volt a helyzete az itt talált s meghódolt régi lakosságnak egymás közt semmi politikai kapcsolatban nem álló elemeivel szemben, melyekre szintén tekintettel kellett lennie, s amelyek bár alárendelt, de nagy szerepet játszottak alkotásában.

Azoknak az eszközöknek az összeválogatásánál, melyekkel a módszerében lerakott elvek megvalósítandók voltak, István eklektikus úton járt el. Nem egy közülök első pillanatra azt látszik mutatni, mintha az egykorú Nyugaton kibontakozó hűbériség utánzása által akarta volna királyságát

megalapozni. Lehet, hogy ama primitív állapot mellett, melyben a magyar államiságot István uralkodása elején gondolnunk szabad, s a főhatalomnak nem annyira intézményszerű, mint inkább egyéni kiválóságra fektetett bázisán István lelkében az akkori hűbériség, mint tökéletesebb államtársadalmi forma, megfontolás tárgya volt. De másfelől az a túlságos önállóság, mely a hatalmasb vazallusokat már akkor is jellemzé, végelemzésben a törzsfőkre emlékeztethette őt. Aztán meg a hűbériség alkalmazása akkor csak úgy bir vala igazi értékkel, ha általánosságban keresztülvihető, s így a főhatalomtól való szerves hűbéri függésbe az egész nemzet tömegét beleviheti, ami az ágak és nemek birtokrendszerével merőben ellenkezett. Ezért a nyugati intézmények közt figyelmét nem az a különben is még fejlődésben levő államtársadalmi rend, hanem Nagy Károlynak hagyományos tekintélyű s legalább főbb vonásaiban a szomszédos német-olasz császárságnál még mindig élő központi államszervezete kötö le, mikor — mint törvényei második könyvében mondja — »antiquos et modernos imitantes augustos« királyi teendőin »meditált«. Ehhez fűzé a vele összeférő, a kor gondolkodásának megfelelő hűbéri, vagy szabatosabban szólva még csak beneficiális elemeket, amelyekre intézkedéseiben lépten-nyomon rábukkanunk. Ok-szerűen korlátolták ezeket és amaszt egyaránt, valamint a megalkotás idején, akkép különösen a fejlődés további folyamában is a magyar nemek birtokrendszerén s a szokásjogon alapuló intézmények. Föl szabad tennünk, hogy ezeket a tényezőket István — módszerének imént fejtegetett hármas

alapeszméje értelmében — mint később is hatókat, mint a királyság kereteibe beilleszkedő nemzetnek idomító, de egyszersmind átidomuló kísérőit, már eleve számításba vette; bár a pálya küszöbén előre természetesen nem számíthatta ki hatásuk erejét. Mindehhez hozzájárult aztán az itt talált szlávság intézményeinek és szokásainak befolyása, melynek mértékét a kutatás mai állapotában még nem határozhatjuk ugyan meg, de magát a tényt nincs okunk eltagadni.

Azok között az intézmények között, amelyeket István, módszerének elveihez képest, nagy alapítása eszközei gyanánt fölhasznált, a legtipikusabb s minden tekintetben legnevezetesebb: a várispánságok, később vármegyék, intézménye. Oly országban, melyre ez a név alig, az államé meg tán épenséggel nem illik, szinte szédítően mesés újítás volt oly közigazgatási egységek megteremtése, melyek a mellett, hogy rendszert hoztak az embertömegbe, s helyet és szerepet juttattak kinek-kinek a királyság területén, szoros és közvetlen összeköttetésben állnak a központi királyi akarattal is, mint ennek végrehajtó közegei. A magyar földből ország s Magyarországból állam csak ezzel az alkotással lőn, amelybe az első magyar király — ha szabad a szadzadok hosszú sorára, adja Isten hogy évezredekre szóló realitás fundamentománál költői kifejezéssel élnem — genialis lelkét egészen belélehelte.

A honfoglaláskor t. i. minden meghódolt szláv és egyéb (avar) elem természetszerűen a fővajda hatósága alá került, miután az egyes nomád s később félnomád magyar nemek az általuk megszállott tágas uratlan földeken a nekik szükséges föld-

mivelés céljából több mint elég rabszolgával rendelkeztek. Ép oly természetes, hogy a fővajda volt ura annak a néptelen vidéknek is, melyet sem a nemek, sem a régi lakosság nem fogtak birtokukba. Növelte aztán ezt a hatalmas földbirtokot az a terület, amelyet a fővajda nemzetsége nyert a megszálláskor, valamint az is, amely később a Géza és István ellen föllázadt törzsfők legyűrése után háramlott a győztes főhatalomra. Ez a rengeteg földbirtok nagy szigetek gyanánt feküdt elszórva az egész országban mindenütt, s magától kínálkozott az új szervezés hordozójául. Ezekbe a szigetekbe állítá be István a maga főtisztviselőit, s székhelyet rendelt nekik a szlávok (nagyrészt avar eredetű) grádjaiban azaz győreiben, földváraiban, vagy ásatott és emeltetett ily földvárakat ott, ahol még nem voltak. Minden régi lakos egy-egy ily várbirtok területén s minden rajta élő, összabadból bármi okon szolgává lett vagy nem összabad eredetű magyar e főtisztviselő hatósága alá osztatott be, aki a király nevében főbirájuk, a közigazgatás vezetője lőn s egyszersmind főkezelője volt e királyi várbirtokok jövedelmeinek. S mivel az alája tartozó nép nagy többsége szláv: neki is és a területnek is »ispán« és »megye« nevet a szláv ajak ad, nem pedig az összabad, nembeli magyar, akinek a vár-ispánhoz mindez ügyben semmi köze nincs. Mert eme királyi birtokszigetek közt elterülő szállásain függetlenül és háborítlanul él — István elveinek felelően — régi jogszokásai szerint a maga nemei és ágai kötelékében, a primitív közigazgatás és törvénykezés nemzetségi tisztviselőinek kormányja alatt,

akiknek ítéletével ha nincs megelégedve, magához az immár királlyá lett fejedelemhez fordul.

Két körülmény azonban mégis kapcsot hoz létre a magyarság s a várispánsági szervezet között. Egy intézményszerű s egy másik, személyi momentumokra támaszkodó. Amaz erősb és kötelességet állapít meg; de mert a nemzet életében gyökeredzik, kényszer jellegével épúgy nem bír, mint az utóbbi, mely esetleges és kinek-kinek tetszésétől függ. Alkalmas hát mind a kettő arra, hogy ne ellenséges szemmel tekintse a magyar az élet köznap viszonyaiban ránézve teljesen közömbös megyei intézményt addig se, míg — persze jóval később — bele fog lépni.

Az intézményszerű kapocs a honvédelem. Erre minden öszszabad magyar köteles s most a királlyá lett fővezér parancsára háború idején a várispán az a csapatvezér, aki körül a szomszéd ágak s nemzetségek fiai csoportosulni tartoznak. Országvédelmi tekintetben hát a várispán hatósága túlterjed a királyi várbirtok határain s megállapított kerülettel bír. A várispánságok összesége azért az ország területének összesége is. Mivel azonban az öszszabadok háborúban is ágaik és nemzetségeik szerint csoportosulva szoktak gyülekezni: a királynak legfőbb gondja, hogy a várispánságok hadkiegészítő-területi fölosztása lehetőleg összeessék az egyes nemzetségek megszállta területtel, mint ezt csattanós példakép a régi Ujvármegye is mutatja, mely két egymástól távol eső részből, a hernádmenti Abaújból s a mátraalji Hevesből állott, mert a nagy Aba-nemzetség kétfelé eső birtokai e két vármegyerész területén feküdtek. Ez az

elv is (és nem csupán sok kisebb királyi birtokszigetnek elszórt volta) magyarázatául szolgálhat annak a körülménynek, hogy az összefüggő egésznek képező várispánságok mellett szakgatott területű, egymástól távol eső részekből álló várispánságok is keletkeztek. Amazok (katonai) határain belül t. i. tömören együtt tartó nemzetségek tanyáztak, míg emezek egyes részeire egymástól területileg elszakadt nemzetségek szállottak le. Ép így mondhatjuk azt is, hogy a nagyobb megyéknek számosabb tagú, a kisebbeknek kisebb vagy megfogyott számu nemzetségek feleltek meg. Könnyű volt aztán az ily módon beosztott várispánságok hadi mesgyéin belül a szabad magyarságnak nemzetségei és ágai szerint gyűlni össze, a várispán mint királyi hadparancsnok vezérlete alá.

De hogy még ez is minél kevesebbb surlódással járjon, a várispánságok élére István a nemzetségek és ágak vezető elemeit, sok esetben bizonyára a maga törzsbeli ágak és nemzetségek fejeit állítá, akik neki a kezükbe letett hatalomért és a tekintélyes jövedelem fejében szívesen szolgáltak; várispánjai mellé pedig tisztviselők gyanánt a szláv előkelőségeken kívül olyan alkalmas összabad magyarokat szemelt ki, akik mint szegényebb sorsúak a nekik kínálkozó előnyökért, a várbirtokból számukra kihasított földek haszonélvezeteért, önként kiváltak nemzetségeik kötelékéből. Később, mikor a várszerkezet hatalmasan kidomborodott, ezek a »törzsökös jobbágyságok«, ezek a »szent király szabadjai« lőnek a várszerkezet előkelői, a fegyveres várjobbágyság arisztokratái, csaknem mindenben hasonlóak az összabad nemeshez.

A várispánok és vártisztségek e személyi vonatkozásai magukban véve is kapcsolatba hozták a nemesség — t. i. az összabadok — egy töredékét a vármegyével és így léket ütöttek a nemzeti szervezeten, anélkül, hogy ez a nemzetségek sérelmével esett volna. István azonban még tovább ment. A Nyugat beneficiális rendszerét utánózva, sokakat a tekintélyesb összabadok közül birtokokkal adományozott meg, hogy »miles«-eket (akiket törvényei lépten-nyomon emlegetnek) azaz csatlósokat vagy — amint a szláv ajk nevezé őket — vitézeket tartassanak, sőt maga is tartott nagy számban efféle vitézeket, akik neki a királyi magánbirtokból számukra kihasított beneficiális adományokért fegyverrel szolgáltak. S végre, hogy az elérhetőt betetőzze, törvényeiben a nemzeti közös birtoklás elvével szemben, szűkebb családi körre szorítva, szabad magántulajdont engedett; ami mind azon független érzésű elemeknek, akik királyi szolgálatba lépni nem akartak, de nagyobb rabszolga- és marhaállománnyal birtak, természetesen kapóra jött, s tetemesen elősegíté, a magyarság szabad akaratából, a nemzeti kötelékek további tágulását, s a nemzetségek tagjainak a királysághoz való közeledését.

A törzs-szerkezet lassú lazulásával párhuzamosan így alakul ki István uralkodása végeig 45 szervezett várispánság, melynek lakott területe a mai anyaország és Erdély közel háromnegyed részének felel meg, s egy századig a közigazgatásilag és honvédelmileg egyformán jól megalapozott magyar királyságot alkotja. Negyvenöt várispán küldi be a nagyterjedelmű várbirtokok jövedelmeinek kéthar-

madát a király kezéhez, akinek gazdaságát növeli a magánbirtokain szolgáló nép, az udvarnokok nagy tömegeitől befolyó jövedelem, aztán a só, a bányák, a pénzverés és a vámok haszna. S mikor háború fenyeget: negyvenöt zászlóalj kész e királyi vármegyékből az összabadok és beneficiális várkatonaság egyesült erejével a király parancsára harcba szállani... Négy évtized geniális és egyszersmind kitartó munkája minden nagyobb kockáztatás nélkül és minden fölforgató veszedelem tudatos mellőzésével eléri azt, hogy az Árpád elfoglalta földön szilárd központi kormányval bíró igazi állam formálódik, melynek erős tartaléka a nemzetségek kötelekében élő magyarság, de amelynek szolgálatában a magyar elem vezetése alatt a várszerkezetbe osztott régi lakosság is kiveszi a maga osztályrészét; oly állam, mely belső egészséges továbbfejlődésre s külső növekedésre egyaránt képes.

Első korszaka e nagyarányú fejlődésnek — még pedig mindkét irányban — a Szent László és Kálmán uralkodásának ideje. Mert bent az országban a királyságnak más intézményeivel jó a nemzet szorosabb összeköttetésbe. A királyi »senatus«, a pusztá királyi akaraton épülő törvényhozás e néhány bizalmi férfiúból álló szerve mellett, bár még csak homályos körvonalakban, kibontakozni kezd az a modern szóval alkotmányosságnak nevezhető állapot, amikor t. i. a nemzetnek, vagy helyesebben mondva, a nemzet tekintélyesbjeinek beleegyezése nélkül a király mitsem tehet. E változásnak első országos ténye László királlyá választása. László, akinek erős keze helyreállítja a polgárháborúk alatt

megbomlott rendet s a törvények tekintélyét, célszerűen fejleszti a pénzügyi kormányzás szervezését s ügyesen föl tudja használni azt a kedvező körülményt is, hogy személyes biráskodásának helyetteséhez, a nádor-ispánhoz, önként és bizalommal kezd fordulni az ős-szabad magyarság. Megszünteti hát a nemzetségi birák törvénykezési tevékenységét, hogy utódja Kálmán a királyi udvar amaz első tisztjének addig a királyi szolgáló népekre korlátolt főbirói hatóságát az anyaországban a nemzetségekre is kiterjeszthesse, s ezzel alapját vethesse meg a későbbi alkotmány legfőbb oszlopának: a nádorságnak. Majd kormányzókat rendel Kálmán a nádorispán hatáskörével Erdélybe is, ahová, az ottani magyarság megyéin túlra, beszivárogni kezd nagy kerülő úton át annak az avar-kabar konglomeratumnak töredéke, mely katonai szervezetében székely név alatt két századon át állott őrt az ország nyugati határain s teljesen megmagyarosodva áthozza külön jogát és szokásait a keleti országrészbe is.

S míg bent a két nagy uralkodó bölcs kormányzása alatt a királyság folyton szilárdul, kint az ország határain túl is érezhető lesz az a befolyás, melyet nemzetközi viszonyokban az erősb a gyöngébbre szokott gyakorolni. László kiterjeszti hatalmát Horvátországra, Kálmán nemcsak orosz földre viszi fegyvereit, hanem a magyar király hatalmi körébe vonja a dalmát partvidéket s józan előrelátással biztosítandó elődje horvát szerzeményét, kormányzót: bánt rendel ide, s hogy ez a bán szorosb összeköttetésbe kerüljön az anyaországgal, alája helyezi a Száva-Dráva közének apránként

kisebb királyi vármegyékbe szervezett földjét is. »A magyar nemzet erős, gazdag, fegyverben kitünő s a föld bármely királyával képes szembeszállani« — mondja ekkor rólunk az egykorú külföldi krónika és ez a mondás adja legtalálóbbr mértékét annak a fejlődésnek, melyet Szent István királysága, megalapítása első századában elért, s mely a »fundator regni« két legméltóbb utódjának: Szent Lászlónak és Kálmánnak munkája.

Az állam épületének főfalait azokban a méretekben és terjedelemben, melyek állandóan megmaradtak, s amelyek védő árnyában az építőmesterek emlékét hálás visszaemlékezéssel ünnepelhetjük, — ez a két nagy uralkodó emelte. Ő nekik s e falaknak köszönhető, hogy a magyar királyság fejlődésének következő második korszakában, mely három hosszú emberöltőre nyúlt ki, a nemzetet a folyton megújuló polgárháborúk hullámai el nem sodorták s testén egy félelmes ellenség: a görög császári hatalom át nem gázolt. Ő nekik s e szilárd falaknak tulajdonítható, hogy a párttusák elsimultával a korszak végén a hazai talajon III. Bélának tekintélyes alakja fölemelkedhetik, teljes pompájában kibonthatja a magyar király hatalmát, s Magyarország, e büszke vár lábainál előörsöket tolhat a Kárpátokon túli Halicsba s védelemre és támadásra egyaránt alkalmas bástyákat, századokig főnnálló erődöket állíthat föl délen a Boszna mentében, s a Drina folyásánál a szerbek földjén. S végre ama két nagy király tevékenységének folyománya, hogy a nemzetemésztő pártvillongások dacára e tusák szünetei közben a szilárd fal kerítette biztos anyaföldön utódaik tovább fejleszthették az

állami intézményeket, még közelebb hozhatták Szent István királyságát s az ősi nemek ivadékait egymáshoz, sikerrel dolgozhattak az ország benépesítésének kulturális munkáján s ezzel összekötve a magyar társadalom kialakulását.

Mert ez a második korszak, az árpádkori királyság ez ifjú kora, a mondott irányokban számottevő eredményeket mutat föl.

Mindenekelőtt szembeszökik az ország területi szervezésének bámulatos előhaladása. Új közigazgatási egységek keletkeznek az ország déli, keleti és északi részein, melyek felé, mint csaknem merőben lakatlan vidékek felé a szomszédos vármegyék határai addig mintegy elmosódtak. Szent István 45 megyéjéhez apránként 27 új várispánság csatlakozik s II. Géza már összesen 72 vármegyének s ehhez képest 72 zászlóalj haderőnek parancsol. Ha a várszerkezet katonai elemeire minden egyes várispánságnál csak 3—400 fegyverest számítunk is, akkor a nemesség — összabadosok — zöme nélkül is 26—28.000 harcos (roppant nagy szám abban az időben) állott mindig készen a magyar király rendelkezésére. A tizenkettedik század végén III. Bélának csak ezekből a megyékből befolyó s csupán pénzbeli tiszta jövedelme (a közigazgatás költségeinek leszámítása után) 166.000 márkára, körülbelül nyolc millió koronára rúgott, pedig ez csak egyik (bár legnagyobb) forrása volt a királyi jövedelmeknek. Természetes hát, hogy ily alapokra támaszkodva, a nyugateurópai színvonalból magasan kiemelkedett a tekintélye annak a királynak, aki akkora területen, mint Magyarország, csak maga szedhet vámot, csak maga verethet pénzt, aki föl-

ségjogaiban semmi herceggel, gróffal nem osztózik s akinek a vétkes vármegyei »comes« (várispán) megbüntetéséhez nincsen szüksége (mint az egykorú német történetíró rémülten írja) többi »grófjai« belegyezésére.

A király tekintélyével növekedik természetesen udvarának, udvara tisztviselőinek súlya is. Még Szent István s közvetlen utódai alatt csak az egy nádorispán tűnik ki valamennyire a többi háttérben álló s inkább előbbkelő cselédnek nevezhető udvari hivatalnokok közül; de már II. Géza idejében a nádorén kívül az országbirónak s a királyi ingó vagyon főfelügyelőinek, a királyi tárnokok, az asztalnokok s a pohárnokok mestereinek mint nagytekintélyű udvari méltóságoknak neveivel találkozunk az oklevelekben. Az akkor legfinomabb fejedelmi udvarban, Bizánczban növekedett III. Bélának görög műveltsége végül meghozza azt a szer-tartássszerűséget is, mely a királyi állás külsőségeiből még hiányzott, s európai színvonalra emeli vele a magyar királyi udvart.

Ebből az udvarból most már teljesen kiválik s országos főbirája lesz a nemességnek a nádor; még pedig saját nádori kúriájában, ahol helyettesei is vannak; míg bent a király oldalánál az összabadosok fölötti törvénykezésben a nádor helyébe a királyi udvarbíró, azaz a *judex curiae* lép. S mikor aztán a nemességnek apránként nemsokára végkép sikerül elhárítania azt a veszedelmet, hogy a várispánok biráskodása alá kerüljön: ezzel Szent István programjának egyik pontja más irányú fejlődést vesz ugyan, de utóvégre mégis csak királyi szerv — a nádor — még az, aki az összabadosok fölött ítél.

Ennél fontosabb eltérés azért az István-féle alapelvektől az, mely a XII. század végén észlelhető, mikor az összabadok kiváltság gyanánt kezdik követelni, hogy még hadba se a várispán, hanem a király zászlaja alatt vonulhassanak. Csak részben ellensúlyozza ennek az István alkotmányát győntető kétféle törekvésnek káros hatását egy más, nagyfontosságú fejlődmény, mely a nemzetségek ivadékait szorosb viszonyba hozza a királyág intézményével. A nemzetségi birtokok t. i. az osztozkodások útján mindinkább szétdarabolódtak, az összabadok elszegényedtek s csak úgy voltak képesek magukon segíteni, ha szolgálataikért a királytól földet kaphattak. Kiépülni kezd ezért a királyi adományrendszer s mihamar oly bensőleg fűzi a nemek ivadékait a királyhoz, hogy már III. Béla idejében magukat a »király szolgálóinak« nevezik. Igaz ugyan, hogy az egyidejűleg fölmerülő vitás kérdésnél, melyben az összabadok a királyi adományokat oly természetűeknek tartják, mint a nemzetségi birtokokat, vagyis szabad rendelkezésre állóknak s a királyra vissza nem háramlóknak — ez a fölfogás nem érvényesül; de meg van az a haszna, hogy surlódásai között a magyar család- és birtokjog főbb elvei már akkor mind kialakulnak, s üdvös befolyással vannak ennek a nemzet gerincét képező osztálynak társadalmi vonatkozásaira.

E társadalmi viszonyokban sokoldalú fejlődés képe tárul elénk. A nemesség: az összabadok kebelében ugyanis már a XI. század folyamán észrevehető a birtokarisztokrácia bizonyos fajtája. Ez az előkelő réteg nem örökösödés, hanem személyi kiváltság alapján oly főemberekből támad, akik a

királynak hasznosabb szolgálatokat tőnek, akiknek tanácsát az uralkodó meghallgatja, s akik ilyenkor széket visznek magukkal az udvarba, s leülnek a király előtt, otthon azonban úgy élnek, mint a többi nemes: télen kalyibákban huzzák meg magukat, nyáron pedig szellős sátorok alatt gyűjtik későbbi ivadékok számára az egészséges idegerőt. Ez az arisztokrácia dúsgazdagnak sem akkor, sem a XII. században nem mondható. De már az utóbbi évszázadban kezdi utánozni azokat a külföldi szokásokat, melyeket a tekintélyes Guthkeled nemzetségnek, vagy a hatalmas Héderváriaknak a század elején bejött s mihamar magyarrá vált vitéz ősei magukkal hoztak. Divatba jő köztük a nyugati, súlyos lovagi fegyverzet, s a nyilazó, könnyű magyar lovasság mellett a király oldalánál az előkelő nemzetségek fiaiból nehezebb magyar lovasságot is látunk kialakulni. S amint az új fegyverzet új taktikát von maga után, azonkép ösztönöz a nyugati szokások utánzása finomabb életmódra s díszesebb hajlékok építésére. A nemesség nagy zöme ezek mellett természetesen megtartja régi életmódját: kitűnő nyilas, kiváló lovas, művelteti földjét, üzi-öli a roppant mennyiségű dúvadat, haját hájjal keni, páncél gyanánt a csatákban testhez simuló bőrdolmányt, bekecset visel, s egyébként is legfeljebb abban tér el őse szokásaitól, hogy a széjjelágazó rokonság összetartozásának s birtokigényeinek jelzésére az addig kizárólagos használatban volt keresztnevek mellé nemzetségneveket vesz föl s itt-ott egy-egy birtoka után nevezi magát.

Teljesen kifejlődik a régi nemek ivadékai mellett a királyi vármegyék elemeinek társadalma.

A legelőkelőbb itt a várjobbágyság ama része, mely még Szent Istvántól nyerte beneficiális birtokait. A megyei tisztviselők: a várispán helyettese (a későbbi alispán), a várnagy, a vármegyei mezei had feje: a hadnagy, a századokra osztott várnép fejei: a századosok stb. főleg a várjobbágyság eme felsőbb osztályából — amely nagyobb részében törzsökös magyar eredetű — kerülnek ki. De tisztviselőket szolgáltat a várjobbágyságnak, a fegyveres szolgálataiért várföldekkel ellátott eme megyei birtokos osztálynak másik eleme is, mely inkább szláv eredetű, de nagyrészt már megmagyarosodott, s melynek soraiból származik a későbbi törzsökös köznemesség nem egy nevezetes családja, főleg a Felföldön. Alattuk állottak megfelelő tagozatban a többi várnépek, a vár földjeinek haszonélvezői, kik ennek fejében a vár szükségleteire a legkülönneműbb szolgáltatásokat teljesíték, a mesteremberektől, erdőkerülőktől lefelé, a föld termékeivel adózók nagy tömegéig. Tömege kisebb, de száma azért nagy volt a királyi udvarnokok és szolgák osztályának, mely — a tulajdonképeni várszerkezeten kívül — a XII. század végén odafejlődött, hogy az egyes foglalkozást űzők összesége az egész országban egy-egy testületet alkotott egy-egy udvari főméltóság (mint pl. az összes udvarnokok, a nádor, az összes királyi lovászok, csikósok stb., a királyi főlovászmester) alatt s kerületekre oszolva saját hatóságával: ispánokkal s vicispánokkal birt.

Szintén nem a várnépekhez tartoztak, de átlag véve s eleintén a várispán hatósága alatt állottak azok a kultúrelemek, melyeket irott emlékeink

»hospes«-eknek (vendégeknek) neveznek. Ezeket kisebb-nagyobb önkormányzati jogosítványok engedélyezése mellett két századon keresztül megszakítás nélkül telepítették a külföldről királyi, egyházi s magánbirtokok benépesítésére; noha sok belföldi gyarmatosításról, benszülött szabad parasztok szegődvényes településéről is van tudomásunk. A külföldi hospesek, flamandok, olaszok, franciák, főként azonban németek voltak s ez utóbbiak kolóniai az egész országban Trencséntől a Cibin patakáig, a Dráva, Száva közétől a szepesi hegyekig kiterjedtek. Legegyöntetűbb tömegüket Erdélyben a magyarország szászoknak nevezte el. Ezeknek mindjárt eleinte nagyobb fokú önkormányzat jutott osztályrészül. Noha a hospesek legnagyobb része földet művelt, nekik köszönhető mégis a polgári elem megszületése, s a városféle községek kicsirázása az országban. Egy-egy ilyen nagyobb hely, mint pl. Buda (a mai Óbuda), Esztergom, Székesfehérvár, épületeiről vagy kereskedelméről már a XII. században híressé vált a külföldön, habár tulajdonképp városnak még egyik sem volt nevezhető.

Ezzel a sokféle elemmel azonban még korántsem volt kimerítve az ország társadalma. Egyházak s nagyobb birtokosok földjein a királyéihoz hasonló szolgáló népek, libertinusok, üzték ipari és egyéb speciális foglalkozásakiat, a szintén magánszolgálatban álló, de már a várispán közhatósága alá tartozó szabad földművesosztály mellett, melynek soraiból származott később a hazai kiváltságos községek (utóbbb mezővárosok) jó része. Kiegészíté végül a tarkabarka társadalmat egyfelől a kereskedést űző, kozár eredetű izmaeliták és zsidók soka-

sága, másrészt a még mindig számos rabszolga, akiket azonban Kálmán király óta nem szabad külföldre eladni, s akiket az egyház jótékony befolyása alatt uraik mind nagyobb számban szabadítottak föl.

E sok lépcsőjű társadalomnak első pillanatra visszatetsző képét rokonszenvessé teszi az a jellemző vonás, hogy az egyes fokok közel állván egymáshoz, szorgalom és bármi csekély kiválóság könnyűvé teszük kinek-kinek a felsőbb fokba való följutást. A természetes haladás és tökéletesedés nevezetes momentuma ez, későbbi fejleményeiben fontos eredményekkel. Mert így lesz a várjobbágy-ság nagy részéből nemsokára birtokos köznemes; így lesz szerény állású földmives, meg egyéb magánszolgálatban álló nép jelentékeny töredékeiből öse polgárias közületeknek, mezővárosoknak.

A magyar királyság első két százada legtalálóbban a tavasszal hasonlítható össze. A természet csiráit életre keltő napfény: Szent István géniuszának kiható ereje úrrá lesz a vele birkózó zimankós szeleken, s a kirügyezett fa duzzadó nedveit gazdag lombkoronába hajtja... De mihamar beáll a viharokban és elemi csapásokban dús, korai nyár, melynek égető lángja lepörzsöli a gyöpöt, jégesője itt-ott elveri a határt, jótékony melege azonban aranykalászt érlel.

Az ifjú nyár ez egymást kergető jelenségei mind fölismérhetők a XIII. század állami és társadalmi intézményeinek viszontagságaiban. A villám legelőször a legmagasabb pontra sujt: a királyi tekintélyt éri, mely arról a magas színvonalról, ahová III. Béla emelte, Imrének s főként II. And-

rásnak hosszú uralkodása alatt s IV. Béla kormányzása elején mélyre süllyed. Ez a süllyedés lesz egyik oka a sajómelléki vereségnek. Ez után a pusztító és tisztító vihar után azonban sikerül a királyi tekintélyt IV. Béla erélyének újra felemelni, hogy a pártharcok, a léha Kún László s a jóindulatu, de gyöngé III. Endre alatt végkép alászálljon. Kétségtelenül nagy részük van ebben az uralkodók személyes tulajdonságainak. De épp olyan, vagy tán még nagyobb annak a belpolitikának, melyet már a XII. század királyai megkezdték, a következő századéi pedig mértéktelenül folytattak, s amelynek az ifjabb királyság intézménye bő táplálékot nyújtott.

Ez a belpolitika nagyfoku eltérés volt a Szent István megjelölte s kiváló utódai követte úttól: előrelátás hiányából eredő meggyöngyítése a központi hatalom legerősb támaszának, a várszerkezetnek. S az a különös, hogy oly eszköz került e romboló munkánál alkalmazásba, mely Szent István kezében a királyi hatalom forrása volt: a beneficiális birtokadományozás. Igaz, hogy Szent István ez intézménye a magyar jogi életben messzire távozott eredeti alakjától, a nyugati beneficiális formától: magyar nemzeti jelleget öltött magára, s mint az európai hűbéri birtokrendszer magyar válfaja fejlődött ki a királyi adományrendszerben.

Azokban a sokszor dicsőséges hadjáratokban ugyanis, melyeket e századi királyaink a külföld ellen folytattak, a nemzetségi birtokán élő magyar nem volt köteles részt venni, s ha tette, vére hullásáért adomány-birtokkal jutalmazta őt meg a király. De adománybirtokkal szereztek maguknak hiteket a királyok s ifjabb királyok az egymás közt

s a királyi hercegekkel folyt pártharcok alatt is. S ezek az adományok mind a várbirtokokból kerültek ki. Ez erőpazarlás legelső következése a vár-ispánságok jövedelmeinek módfölötti megcsappanása lőn. Az ország, mely Szent László idejében Bizáncon kívül Európának pénzügyileg tán legjobban szervezett állama volt, s melynek rendezett financiájára a gazdag III. Béla még méltán lehetett büszke, II. Endre alatt szégyenletes pénzügyi zavarokkal volt kénytelen küzdeni, ami a királyi tekintélyt bent és kint egyaránt aláásta. S amily arányban szegényedett a kincstár, ép oly mértékben halmoztak a pártok fejei adományt adományra, lerakván bőséges alapjait egy földbirtokban dúsgazdag arisztokráciának. Eleintén a francia befolyás — mely a XII. század végén s a XIII. század első harmadában fensőbb körünknel sokkal nagyobb volt, mint hinnők — bizonyos lovagias külszint kölcsönzött e gazdag uraknak s a losonci Bánffyok ősei, a Kán, a Csák, a Rátold, a Szák, a Huntpázmán, a Guthkeled nemzetség dús tagjai — kik ép úgy beretválykoztak, ép oly fegyverzetet viseltek s ép úgy kérkedtek zászlaikkal, cimeres paizsaikkal, mint francia mintáik —, örömet sűrögtek-forogtak a király személye körül. De később minél jobban gyülik a birtok, annál nagyobb lesz önérzetük a királlyal szemben. Dühöngnek IV. Béla ellen, hogy az előtte kéretlenül leülőknek székeit elégeti s mikor a tatárjárás után királyi engedelemmel kővárakat építenek s maguk köré gyűjtik a szolgálatukba szegődő elszegényedett nemességet: pávatollas kalpagjával, drágaprémes mentéjében, gyöngysorokba és ékkövekbe fonott hosszú szakállával mindegyik egy-egy

királynak képzelet magát, aki ha rossz fát tett a tüzre, kövarában dacol a központi hatalommal. S bár nyugati értelemben vett hűbérúrrá — mint a Zrinyiek ősei — csak egy-kettő lesz is közülök: az utolsó Árpádok gyöngé kormánya után úgylátszik, mintha csak az Anjou Károly vasmarka akadályozta volna meg, hogy nem hatalmas magyar vazallus államok vették körül az ország szívébe szorult főhűbérurat, a szegény magyar királyt.

De ez csak látszat. Mert a Szent István szervezte kir. vármegyék bomlásából orvosság is támad ez ellen a fenyegető veszedelem ellen. A várföldek bő osztogatásánál sok birtoktalanná vált nemzetségi fi is nyert királyi adományt; királyi adománnyal sokan kerekítették ki elaprózott ősi nemzetségi birtokukat; számos várjobbágy lőn nemessé, mert királyi adományban kapta meg a kezén levő beneficiális várbirtokot. Tehát nem csupán a felsőbb, hanem a közép rétegek is hasznót húztak a várföldek elosztogatásából.

Ezt a folyamatot ugyan IV. Béla egy időre megszakítja s kiméletlenül erős kézzel kezdi meg a várföldek visszaszerzését, a királyi hatalom régi bázisának: a várszerkezetnek újra-alapozását. De működésében megakasztja őt a mongol betörés, melynek elviharzása után a pusztává lett várföldek eladományozása az ország újjászervezésének nagy munkájában immár politikai szükséggé lesz. Az újraéledt adományrendszer nyomában a társadalom egy erős osztálya kezd kibontakozni, mikor a birtokaik szabad uraivá, nemesekké vált várjobbágyok sokasága, meg az ősi nemzetségi földjein élő magyarság közt a nagybirtokosokkal szemben érdek-

közösség keletkezik, s az összeolvadni készülő új és régi elemekből lassankint kifejececsedik a jövő századok közjogának, a magyar politikai életnek gerince: az egyöntetű nemesség, melynek kialakulása megakadályozta, hogy hűbérállamocskákra oszsoljék Szent István tágas birodalma.

E köznemesség régi eleme, az ős-szabad, mintegy fölfrissülve a királyi adományoktól, már az összeolvadás előtt szembeszáll a még csak képződő oligarchiával és ez ellen vivja ki a maga számára az aranybullát, mely szűkebb határokat von ugyan a király hatalomkörének is, de ebben a körben aztán erősnek óhajtja s kitartóan támogatja is a királyt. Nem a nemzetségek ivadékain mult, hogy ezt az alkalmat a könnyelmű II. Endre nem tudta kihasználni. De belép most már ez a nemesség a törvényhozásba is, s ezzel fejleszteni kezdi az alkotmányosságot, miután ennek ama durványai, melyekkel Szent László megválasztásánál találkoztunk, a XII. században eltűntek s a szokásjog mellett a királyi akarat maradt a törvények forrása. Mert azok a székesfejérvári törvényt napok, melyeknek első biztos nyomai csak a XII. század végén mutatkoznak, csupán jogalkotó, de nem törvényhozó jelleggel bírtak. Már 1235 óta azonban állíthatni, hogy a nemesség — a nemzetségek ős-szabad ivadékai — befoly a törvényhozásba is, sőt a XIII. század végén az országgyűlések sűrűn követik egymást.

E középirtoku nemesség súlya növekvésével párhuzamosan fejlődnek az alkotmányosságnak más elemei is, mikor pl. a nádor és a királyi tanács kinevezésére befolyást biztosít magának az ország; sőt közjogunk egy máig is életben levő nagyfon-

tosságu intézménye: a koronázási hitlevél és eskü is e kor küzdelmes fejlődésének gyümölcse.

Senki sem fogja tagadhatni, hogy ezek a példakép felhozott alkotmányjogi momentumok mindenkép óriás jelentőséggel birnak; bár korántsem tudták pótolni azt a benső erőt, melyet a várszerkezetnek Szent István szándékai szerinti izmosodásából meríthet vala a középkori magyar állam. De ha már a királyi ispánságok rendszerének szétmállását nem lehetett föltartóztatni: egy másik nagy királynak s mellette az ősi nemzetségek ivadékainak érdeme, hogy a bomlás anyagából egy új és tartós intézmény csirái kaphattak erőre. Midőn IV. Béla megengedte, hogy ügyeik elintézésére a nemesek birákat válasszanak maguk közül, később pedig kiterjeszté e jogosítványt a vármegye területén lakozó összes szabadokra: megveté alapjait a következő intézményeiben oly roppant súlyú megyei önkormányzatnak. Az Árpádház ez utolsó nagy királyának értelmi előkelőségét hirdeti az a körülmény, hogy »a nemzeti fejlődés egyik forduló pontján a nemzet vezére tudott lenni, hogy e fordulatot s annak jelentőségét fölismeré és a nemzetet a természetes, átmenő irányban öntudatosan, okosan vezette«.

IV. Béla ez intézkedése következtében végre belép a nemesség a királyi vármegyébe; nem ugyan úgy, mint Szent István harmadfélszázaddal azelőtt tervezé s óhajtotta volna a szigoruan központi kormányzás érdekében és céljából; hanem úgy, hogy beviszi oda a maga szellemét, tekintélyénél s erélyénél fogva vezetője lesz a megye területén élő várjobbágyságnak, melynek előkelőivel — mint látuk — mindinkább összeolvad. A »király szolgálai-

nak» (a nemességnek) birái és ennek esküdttársai lesznek a megye tiszttviselőivé az alispán alatt, aki már a XIII. század végén csak a nemesség kebeléből kerülhet ki. A várispánság, ez a királyi kormányterület, átváltozik országos, önkormányzású közigazgatási területté, s a XIV. század közepén már teljesen kifejlődött vármegye napjainkig alapja államnak s alkotmánynak egyaránt.

Talán főként ennek a közjogilag s társadalmilag fokozatosan erősödő elemnek segítségével volt képes IV. Béla a mongoldulás iszonyu pusztításai után bámulatosan rövid idő alatt fölépíteni a magyar állam újabb bástyáit a Balkán félsziget zsigereibe lenyúló Szörénységben és a magyar Bulgáriában, hatalma tetőpontján 1254-ben pedig rátenni kezét a kihalt osztrák Babenberg-család örökének Magyarországgal szomszédos részeire. A föllendülés e kifelé irányult s múltó eredményeinél azonban — melyek az országnak ideig-óráig mégis hasznos szolgálatokat tőnek — sokkal jótékonyabban hatott az az intenzív munka, melyet a király az ország benépesítésénél, benső gyarapításánál fejtett ki. Szívesen látta, földdel, szabadalommal ajándékozta meg a külföldről behívott kultúrelemeket. Ez a bevándorlás azonban a tatárjárás emlékének lidércnyomása alatt közel sem öltött akkora mélyet, mint a XII. században. A fősúlyt ezért a király, Magyarország belügyi politikusainak Szent István után legnagyobbika, — a belső telepítésekre, a nemzet magából merített természetes erejének kibontakozására fekteté. Kedvező anyagi föltételekkel, a szabad fejlődést előmozdító jogositványokkal egész sereg telepet hiv életre az

országban mindenütt, fölszabadítva a várak s várispánságok szolgálatának kötelékéből az új képződésre alkalmas, dolgozók erőket; városokat alapít vagy segít elő szabadalmakkal; ő lesz a pusztító vihar után az újjászületett Magyarország városainak s polgári elemének — mint legjelesebb jogtörténészünk mondja — igazi státora. Fönt északon újabb megyék formálódnak s mellettük virágzásnak indul a szepesi szászság; az erdélyi szász telepek új erőre kapnak; a székelység megizmosodik s szervezkedése befejezést nyer. Bölcs előrelátással IV. Béla szedi össze, ő kényszeríti vissza, ő telepíti meg az ország szívében a kúnokat, ezt a rokonfajt, mely százados rakoncátlanság után a magyarság egyik erőforrásává lesz. Mikor IV. Béla, hosszú uralkodása végén, örök álmra csukja le szemeit, a régi, sok tagozatú társadalom helyett főbb kereteiben már csaknem kidomborodott az államot hordozó újabb s egyszerűbb társadalom: a nemesség, a vele egy fokba sorolható autonóm kerületekkel, a városi polgárság a kiváltságolt mezsei községekkel és az a földművelő jobbágyosság, melyet a későbbi kor úrbéresnek nevez.

E társadalom anyagi ereje s vezető elemeinek szellemi értéke nyilatkozik meg Kún László ama harcaiban, melyek a XIII. századi Magyarország legfélelmesebb ellenségét: a hatalmas cseh királyt letörték s a zűllésben levő német birodalmat talpraállítani segítették. Ezeknek a tényezőknek tulajdonítandó, hogy az ország területe a pártviszályok ellenére is nagyobb s maga az állam erősebb volt, mint mikor még csak a királyban özpontosult az ország összes ereje. Nekik köszönhető,

hogy a visszapillantó szem a magyar birodalmat állni látja, mikor szomszédjában a lengyel bomlófélben van, az orosz birodalom széthullott, a besenyő s a kún hatalmak elenyésztek, a tatár uradalom a keleten megingott, Bizánc a balkáni félsziget déli csúcsára szorult le s Németország fénykora tovatűnt.

És amikor ennek a társadalomnak legnagyobb fajsúllyal bíró rétegei a magyar királyság kereteiben végkép megvetették lábukat s azokat Szent István intézményének alapján, de időszerű változtatással, egészen betöltötték: ebben a királyságban már nem annyira a király személyén csüng a föl-felé irányuló tekintet, mint inkább azon a koronán, melyet a király visel s mely hovatovább a magyar állam jelképe lesz. Ezt a minden viszonytagság dacára is életképes államot védi III. Endre oldalán, a nyugati hűbéri velleitásokkal kacérkodó olygarchia ellen a köznemesség nagy zöme és ez a korona fényesen ragyog még a nemzet egén, mikor az utolsó Árpádfi napja már leáldozott.

Vessünk még egy végső pillantást az idők madártávlatából arra a háromszázados pályára, melyet nemzetünk az Árpádházi királyok jogara alatt megfutott.

A magyar királyság megalapítójának lelkében eszménykép gyanánt oly állam élt, melynek szigoruan központi kormányja minden téren korlátlan uralkodó erős kezében nyugszik s mely épp ezen az úton válik hatalmassá s — modern kifejezéssel élve — európaivá. Ezen ideál teljes megvalósítása azonban végzetes összeütközésbe so-

dorta volna őt népével s a kockáztatás végromlást hozhat vala rá s a nemzetre egyaránt. Bölcs mérséklettel azért csak annyit valósít meg eszményéből, amennyit nagyobb kockázat nélkül lehet, de amennyi bőven elegendő arra, hogy utódai az európai államot egészen fölépítsék.

S a szilárd alapokon az utódok csakugyan tovább építenek. A törzs-szerkezet lassanként szét-hull, a nemzetségi birákat királyiak váltják föl, a királyi közigazgatás szervei átkarolják a nemzetségeket is, s a központi hatalomnak, mely csaknem korlátlan, erőforrásai folyton növekednek. Célratoró kormányok újabb és újabb kultúrelemekkel gyarapítják az ország társadalmát — mely jó részben királyi gyámkodás mellett alakul ki — s az országot és nemzetet a XII. század polgárháborúi dacára is a virágzás bámulatos fokára emelik.

Ennek a századnak fordulójáig azonban a magyarság nagy középrétege a gazdasági viszonyokhoz képest túlszaporodik, s megromlott anyagi helyzetének némi javulását ama birtokpolitikából meríti, melyet a polgárháborúk s a külfölddel vívott harcok mintegy reáerőszakolnak a királyokra. További javulást pedig attól remél, hogy beleszólása legyen az ország dolgaiba, melyeket addig a király s előkelő bizalmasai intéztek. Az ezen törekvéssel járó surlódások, az erélytelen király hibái s a pártvezérek viszálykodása válságos helyzetbe viszik az országot s mélyre sülyesztik a királyi tekintélyt.

IV. Béla kísérlete: a király s vele az állam hatalmát a régi alapokon, konzervatív szellemben építeni föl újra, a tatárjárás miatt nem sikerül s a

józan eszü fejedelem belátja, hogy az elpusztult országot csak úgy lesz képes talpraállítani, ha a megváltozott viszonyokhoz mértén célszerű reformoknak nyit utat. Ezt meg is teszi közgazdasági téren s meg a nyilvánjog mezején is, mikor a megyei önkormányzat alapjait a mindinkább kibontakozó új társadalom gerince: a nemesség számára lerakja. Ez a nemzetelem, mely a birtokviszonyok körében neki kedvező változások folyamán erőre kapott, most egységessé tömörül s a tizenharmadik század végén részese lesz a közhatalomnak. Az ország életfáján az alkotmányosság és önkormányzat gyümölcsei megérnek s a csaknem korlátlan nemzeti királyság alkotmányos állammá válik.

... Ha valahol azért, akkor az Árpádok alatti Magyarországon van értelme és igaza annak a mondásnak, hogy: »a népet a kormányok nevelik«. Mert az Árpád véreből való kiválóbb királyok kormányja kilenc emberöltőn keresztül szolgált e néhez hivatásának s föladatát jó sikerrel oldotta meg.

MAGYAR HUSZÁROK A SCHMALKALDI HÁBORUBAN.

(Századok 1877. évf.)

Egy érdekes epizódot akarok a schmalkaldi háború történetéből e füzetek olvasóinak tudomására hozni, egy oly epizódot, mely a mellett, hogy V. Károly későbbi győzelmeire jelentékeny befolyással volt, a magyar könnyű lovasságnak, a huszároknak nevét nemcsak félelmissé tette Németországon, de becsületét s jó hírét alapította meg egész Európában.

Hogy mi volt oka a schmalkaldi háborúnak, s hogy a vallási villongások mellett politikai kérdések mily mértékben játszottak bele e véres drámaiba, nem ide tartozik fejtegetni; rövid közleményem könnyebb beillesztése céljából azonban magukon az eseményeken pár szóban végig kell futnom.

A schamalkaldi szövetség létezése már régóta nagy szálla volt szemében a kevély, hatalmas s elhatározásában makacs V. Károly császárnak, annak a fejedelemnek, kinek birodalmában a nap soha le nem nyugodott s midőn a német protestáns fejedelmek a trienti zsinatot, mely főleg Károly ösztönzése folytán jött s épen osztrák, tehát német területen létre, semmibe sem vették, annak hozandó

határozatait, mint Károly akarta, elismerni, vagy éppen kötelezőnek tartani a legtávolabbról sem mutatkoztak hajlandóknak: a különben beteges, sokat szenvedő császár a pápa s gyóntató atyja biztatásaira s később fia¹ rábeszélő leveleire, miután az adandó segély végett a pápával is egyességet kötött, az 1546. év nyarán megkezdte a háborút. A prot. fejedelmek hamarabb összegyűjtötték seregeiket, s ha náluk is egy akarat, egy értelem uralkodik, mint a császári táborban, hol Károly hadban és diplomáciai cselekvényei közt korlátlan úr és parancsoló volt, bizonynyal más fordulatot vesznek az események.² Eleintén főként a szövetségi főhadparancsnok, a tapasztalt s már Miksa alatt szolgált Burtenbacher Schärtlin Sebestyén ügyessége folytán, ügylátszott, hogy a fejedelmek részén van a szerencse; igaz, hogy nagyobb, elhatározó ütközetek nem vívattak, az ellenséges csapatok csak portyázással fáraszták egymást — a Duna vidékein, Regensburg, Ingolstadt stb. környékén; de később, mikor északon Ferdinánd római s magyar király Móríc herceggel egyesülve, a szász választófejedelem birtokait megtámadá s a választófejedelem kénytelen volt a déli harctérről megválni, hogy birtokai védelmére siessen: ekkor a megoszlott, korántsem meggyőzött szövetséges hadak ellenében Károly maradt a helyzet ura; a birodalmi

---

¹ *Ranke. Deutsche Gesch. im Zeitalter d. Reform. IV. kötet. 404.* A gyóntató atya később azt állítja — tán hízélgésből — hogy semmi sem volt nagyobb befolyással a császár elhatározására, mint épen fia tüzes s harcias levelei.

² *L. Ranke fejtegetéseit, melyeket az újabb és újabb kutatások csak megerősítenek.*

városokat: Ulmot, Augsбургot, Strassburgot egymásután hódolásra kényszeríté, s miután ekép hátát földözte, föl vonult az északon győzelmes János Frigyes ellen s ezt a mühlbergi csatában nemcsak legyőzte, de el is fogta.

Szép napok voltak ezek, talán a legszebbek Károly életében. Országok és főurak, városok és polgárok járultak hozzá s estek térdre előtte kegyelemért könyörögve; az a szövetség, melyet a prot. rendek alkottak, s mely 15 év óta óriási kő gyanánt minduntalan láb alatt volt törekvéseiben, most megtörve, szétugrasztva, dacos fejei pedig megalázva heverték trónja zsámolyánál. Károly dicsősége tetőpontján állott s e dicsőséget, e diadalmas napok emlékét egy csoport hivatott s hivatatlan író többé-kevésbé sikerült följegyzésekben hagyta hátra az utókor számára.¹ Maga a császár, midőn később a s. juste-i kolostor magányába vonult, Julius Caesar olaszfordítása mellett legörö-mestebb foglalkozott ez 1546—47-iki hadjárat ama történetével, melyet egy hű alattvalója, don Luis de Avila y Zunigo, az Alcantara-rend nagymestere irt meg, s mely piros bársonyba kötve s ezüst díszítményekkel ékítve a világot megunt császár 30 kötetnyi kolostori könyvtárának tán főkincsét képezte.²

¹ Lásd Voigt Gy. két világos irányú s kitünő kritikával irt értekezését: Die Geschichtsschreibung über den schmalkaldischen Krieg, az „Abhandlungen der phil. hist. Classe d. kön. sächsischen Gesellschaft der Wissensch.“ VI. kötetében, 1874.

² Don Luis de Avila e műve eléggé hű és megbízható forrás; többször fogunk hivatkozni rá. A schmalkaldi háborút

A háború azonban korántsem mondható a folytonos győzelmek s a mámorító dicsőség szakadatlan láncolatának; volt egy idő, midőn a császár ügye igen rosszul állott; mikor még a prot. szövetségi hadak együtt valának, mikor még Schärtlin nem volt mindenben annyira a szövetségi tanács akaratahoz kötve, mint később: a császár helyzetét ellenfelével szemben némileg hátrányosnak tarthatnók; sem előre, sem hátra nem volt kilátása egy döntő, elhatározó csapásra s a diplomáciai alkudozásokat Móric szász herceggel nem lehetett egészen befejezeteknek tekintenie. E mellett seregének déli égaljhoz szokott nagyszámu spanyol és olasz csapatai közt a vérhas járványként pusztított; úgy látszik, mintha az őszi idő is ellene esküdött volna, mert, mint Godoy mondja, »folytonosan esett, erős hideg idők jártak, a harcosok sokat szenvedtek, a lovak számára nem volt takarmány, a sereg fekvése kényelmetlen, a táborban, oly nagy sár és locspocs, minőt sehol nem lehet látni; aminek következtében a katonák, leginkább az olaszok, rövid betegség után elhaltak«. ¹ A sereg élelmezése szín-

---

egészen abból a szempontból fogta föl, amiből ura a császár, s Károly oly nagyra becsülte, hogy mig a mű készült, tréfásan mondogatta: habár Nagy Sándor nálamnál sokkal nagyobb volt, neki oly krónikása még sem akadt, mint én nekem. — Avila állása, mint az Alcantara lovagrend nagymesteréé, Spanyolországban az uralkodó után a legelső volt, s így e körülmény ítéleteinek bizonyos súlyt kölcsönöz. Művét a spanyol eredetin kívül latin, olasz, francia, flamand, angol és német nyelvre lefordították. Avilát a híres Sleidanus is nagyban használta. — L. egyébként Voigt: die Geschichtsschreibung stb.

¹ *Godoi*. Beschreibung des Kriegs, so Carolus der fünffte

tén igen sok kívánni valót hagyott hátra; sokszor megesett, hogy két napig nem vittek bort és kenyeret a táborba.¹ Hiába tanácsolták a vezérek a császárnak, hogy jobb lenne a hadakat téli szállásra vezetni, Károly erről hallani sem akart, bár katonái sorait a sok szenvedés megtizedelte. — Az általános lehangoltság közepette e szomorú napokban, mikor attól lehetett már tartani, hogy a nagy garra elkezdett vállalat dugába dől, november első hetében Károly egy sürgönyt kapott az északi harcterről, mely lelkét fölvillanyozta s a bátortalan seregbe új reményt, új bizalmat öntött.

E sürgöny ama szászihoni, az u. n. vogtlandi győzelmeket adta a kényes helyzetben levő monarcha tudtára, melyeket öccse, Ferdinánd Móriccal, a már hű szövetségessé vált szász herceggel egyesülten alig hihető rövid idő alatt aratott. Az 1546-iki hadjárat történetét tárgyzó egykorú följegyzések, *Newe Zeitungok*, a velencei követek relációi mind megemlékeznek az »adorfi« ütökzetről, mely e diadalokat megnyitja, de nem oly bőven s oly terjedelmesen, amint azt két eddig ismeretlen s kiadatlan, a harcterről kelt tudósítás teszi,² amelyek nyomán én a már régen elfeledett,

---

Römischer Keyser in Teutschland geführt . . . durch Joannem de Godoy. — Ered. olaszul Velence 1548., német ford. *Hortledernél*: Der Römischen Keyser- und Königl. Majesteten . . . Handlungen und Ausschreiben stb. zum andermal an Tag gegeben. Gota, 1645. II. köt. f. 1945.

¹ Relatione di me Aluise Mocenigo K. ritornato oratore de la Cesa Mta di Carlo V. MDXLVIII. (Fiedler. Relationen Venet. Botschafter. Fontes. Rer. Austr. 30. köt.)

² E két tudósítás két levél az esztergomi érsekhez intézve. Egykorú másolatban meg vannak a m. kam. levéltárban

azonban a maga idejében nagy horderejű esemény emlékét a következőkben fölfrissítem.

Móric szász herceg, a schmalkaldi háború e legérdekesebb alakja, rokona a szász választófejedelem iránt zsenge kora óta családjában hagyományos ellenszenvvel viseltetett s ez magyarázza ki azt a bizonytalan tartózkodó állást is, melyet a schmalkaldi szövetséggel szemben elfoglalt, midőn a prot. fejedelmek s a császár közt kenyértörésre volt kerülendő a dolog. A választó fejedelmi méltóság, a császárválasztó-jog vágyai fő tárgyát képezte, s midőn hosszabb alkudozások után a császár megígérte, hogy az esetben, ha mellette harcoland, a »lázadó« rokonról e méltóság ő rá fog ruháztatni s midőn 1546 október havában a diploma ez értelemben Ferdinánd közbenjárása folytán kezébe adatott: tüstént megkezdé a támadást János Frigyes ellen.¹ Móric lovagias alakját, dacára annak, hogy a német s ezek nyomán a magyar prot. egyháztörténelmi munkák s kézikönyvek egyoldalulag hitszegőnek, árulónak festik s alig hagnak valami szárazat rajta, az, aki történetét bővebben tanulmányozza, rokonszenvesnek fogja találni, s különösen előttünk, magyarok előtt, nem kis mértékben emelendi értékét az a körülmény, hogy az 1542-iki török elleni hadjáratban, mely oly csúfosan s oly eredménytelenül végződött, először

---

publ. fasc. 35. nro 26: Regestum de nonnullis negocijs publicis et priuatis. Az első levél írója nem nevezi meg magát; a másodiké Nyáry Ferenc. Úgy gondolom, hogy legalább Nyáry F. levele *magyarból* lőn e regestumban *latinra* fordítva.

¹ L. ez alkudozásokat Rankénál az id. h. különösen Voigt Gy. Moriz von Sachsen. Lipcse, 1876.

állotta meg a tűzpróbát s azon kevesek közé tartozott, kik a dicstelen expedicióban fényt s becsületet szereztek nevüknek.

Az 1542. év október 1-én történt, hogy Vitelli az egyesült birodalmi csapatoknál a tűzérség főparancsnoka, előre megállapított terv szerint kicsalta a török őrség egy részét Pestből, míg Perényi Péternek a magyar huszárok, s Móric hercegnek a német nehéz lovasság élén a lépre jött török csapatot a város falaitól elvágniok kellett volna. A csel nem egészen sikerült s heves csata támadt a két fél között, mely a török vereségével (150—200 török maradt halva s 30—40 foglyul esett) s a három keresztyén vezér dicsőségével végződött. E kis csetepaté jó alkalom volt Móricnak személyes bátorságát kitüntetni; a harc tűzében egy csoport törökre rohant, ezek fényes fegyverzetéről s a sisak bokrétájáról könnyen felismerhették benne a vezért, hirtelen körülkapták s talán leszúrták lovát, talán csak a heveder szakadt el, — később maga Móric sem emlékezett reá, elég az hozzá, ő lovastól alábukott s már-már menthetetlenül veszve volt, midőn egy hű csatlósa saját élte föláldozásával kimenté vakmerő fiatal urát a halál torkából.¹

Ez a tűz, ez a bátorság, mely benne lakott, többször sodorta őt veszélyes helyzetbe s erélyével és dicsvágyásával párosulva játszatta vele szerepét a schmalkaldi háborúban, hol másodszor jött

---

¹ L. bővebben Voigt, Moriz von Sachsen 46. l. s akiket idéz. — Móricz részvételéről e hadjáratban l. Istvánffy Hist. de reb. Ung. Coloniae 1622. lib. XV. 246. lap.

neki alkalmia a magyar huszárok segélyével nem mulékony, de hathatós következményekkel járó győzelmeket aratnia.

Prágában 1546 október közepén egyeztek meg Móric és Ferdinánd a megkezdendő hadjárat terve fölött, mely szerint Ferdinánd seregei még a mondott hóban átlépják a határt s egyesüljenek Móric csapataival. — Se Ferdinánd, se Móric nem volt szerencsés a hadak gyűjtésénél, ez a szász földön, amaz Csehországban; mind a szász, mind a huszita reminiscenciáktól áthatott cseh rendek a protestantizmus hívei lévén, határozottan kárhoztatták a két fejedelem lépéseit, s teljes erőből paralyzálni igyekeztek a fegyveresek toborzását, s így történt, hogy az egykorú Faleti tudósítása szerint (kit később még idézni fogok) a két szövetséges sereg egyesülve sem tett többet 4000 lovas- s 8000 gyalognál. — Ferdinánd csapatait a csehek ellenállása következtében fele részben osztrák fegyveresek s toborzott magyar huszárok alkották, s e különféle harcosok főparancsnokává Weitmühl Sebestyén lön kinevezve. Ez a jó úr igen gyámoltalan ember volt, se rendet nem tudott tartani, se magával, se föladataival nem volt tisztában, s ha csak az ő ügyességén fordul meg a vállalat sorsa, úgy minél hamarabb megtisztult volna a Vogtland földje minden ellenséges csapattól.¹ Szerencse, hogy már

---

¹ Egy értesítés Bucholtznál Geschichte der Regierung Ferdinand I. VI. köt. 14. l. jegyz. „Es is dabei grosse Zerüthlichkeit und keine Ordnung; in Summa, dieser Oberst (Sebast. von der Weitmül) ist kein Kriegermann und das Best, dass nit Feind vorhanden, sonst sollten sie wohl sauber heimgefertiget werden“. Tehát nemcsak Miksáról, hanem apjáról Ferdinándról is áll az, hogy nem igen tudták embereiket megválogatni.

akkor ott volt Nyáry Ferenc, a különben köszvényes katona s pótolta huszáraival azt a hiányt, amit a fővezér gyámoltalansága okozott.

Ferdinánd seregei október 23-án lépték át a cseh-szász határt a plaueni és gottesgabi bányák körül s velük együtt a gyors lovú magyar huszárok hosszú lándzsáikkal, háromszögalakú testhosszúságú pajzsaikkal, melyek csúcsos vége volt felül s melyek különféle színűre levén befestve, a lándzsák apró lobogóival együtt kellemes látványt nyújtottak a szemlélőnek. A lándzsán kívül görbe kardot, fokost vagy buzogányt viseltek; kurta száru csizmáik szélesen vasalva voltak, hatalmas sarkantyúkkal; hosszú redős ruhájuk alatt, mely bokáig ért, páncélt csak elvétve viselt közülök egyik-másik.¹

A benyomás, melyet az addig nem ismert katonaság, mely gyors lovain ott termett, ahol nem is gondolták, a még nem látott fegyverzet, az idegenszerű öltözet s a mesésnek látszó harcmód a föld népére s a szász harcosokra tett, — megdöbbenő volt; bennök látta a városi polgár s a környékbeli paraszt Góg és Mágog irtózatos népét, isten amaz ostorait újra fölelevenedni, melyekkel papjai a szószékről régóta fenyegették, hogy bűneit hagyja el s a javulás útjára térjen; ha maga a török, ez »Erz- und Erbfeind« rontott volna a határra, nem

---

¹ A fegyverzet leírásában nem egyeznek a tudósítók, így pl. Nyáry F. is alább közlendő levelében csak lándzsát és pajzsot említ. Kétségtől hiányozhatott ez vagy amaz fegyverdarab némelyik huszárnál, a teljes fegyverzet azonban a leírt volt. (Hogy tulajdonképi uniformisról szólni sem lehet, mindenki tudja.)

lett volna nagyobb az ijedség,¹ amint a mende-monda csakugyan azt is kiszámította, hogy hetven valószínű pogánylelkű született török volt huszárjaink között.²

A szász választó a Vogtland védelmére Grä-fendorf Farkast hagyta hátra, aki a határszélen 300 lovassal cirkáltatott, míg benn a tartományban a Vogtland népe közt fölkelést rendelt el, melynek következtében rövid nap Plauennél 2000 főre rugó fölkelő sereg gyűlt össze, nem számítva természetesen a várak s városok őrségeit s a mezei hadat, mely nehéz lovasokból s zsoldos gyalogokból is állott.³

Amint október legutolsó napjaiban Ferdinánd csapatai átlépték a határt s közülök egy rész Nyáry Ferenc vezérlete alatt előbbre nyomult, igen természetes, hogy az ellenség állásának kifürkészése céljából a magyar huszárok lönek előre küldve.

Ez előcsapat száma az egykorú följegyzésekben ingadozó; az idegen tudósítók 300—400-ra teszik, de Nyáry Ferenc, ki e tekintetben mérvadó, azt mondja, hogy az általa kiküldött előőrsek

¹ Arnoldi Vita Mauricii (Mencken, Scriptores rerum Germ. Tom. II. f. 1181.) „... magna fuit in vicinis locis trepidatio, quam augebat hostium crudelitas, et Ungarorum antea in Germania non visorum apparatus. Quod enim ob armaturam suam horribilem praebeant videntibus speciem, multi eos non secus, atque si Turci ipsi adessent, execrabantur“.

² Zeitung aus Breslau stb. (Abhandlungen des phil. — hist. Classe d. kön. sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften VI. köt. 758. 1.) „Es sollen auch bis in 70 geborene Turcken darunter inne sein.“

³ L. Voigt. Gy. Moriz v. Sachsen 214. 1.

száma mintegy 600 főre rugott.¹ Azt a helyet, mely a kémek által mint az ellenség táborra lőn jelölve, huszáraink megerősítve, körülsáncolva, de üresen találták; óvatosan tovább vonultak tehát, az ellent Adorfnál, a városka előtt remélvén föltalálni; de miután itt is annak csak nyoma volt, nehogy a beálló est az ismeretlen terrenumon vészt hozzon vitézeink nyakára, hirtelen elhatározták, hogy a kis várost hatalmukba kerítendik. A külvárosba benyomulni játék volt, annál nehezebb azonban a köfallal körített város bevétele — lovasoknak, a biztos, védett állásból jött sűrű ágyú- és puskatűz ellenében; hogy, hogynem — a levél a csinos meszterfogásról nem ad fölvilágosítást — lovasainknak sikerült a város kiostromlása, »három kapun rontottak keresztül«, mint Nyáry F. mondja, s a remegő polgárságot hevenyében föleskették Ferdinánd hűségére.

Régi példabeszéd, hogy: *conservatio est continua acquisitio* — s a huszárok szintén érezték igazságát, mert rajtok is bebizonyúlt. Már az egykorú Faleti² megjegyzi, hogy a magyar huszároknak az a rossz tulajdonságuk, miszerint együtt nem maradnak, folytonosan szerteszéllyel kell csatangelniök. Így történt ez Adorf első elfoglalásakor

---

¹ Lásd a közölt leveleket leghátúl.

² Beschreibung des Kriegs in Teutschland. Hieronym. Faleti; eredetiben olaszul Velence 1552, német ford. Hortledernél II. 713. „Mikor e harcosok (a huszárok) ütköznek, az a szokásuk, hogy először roppant erővel támadnak s a positiókat vakmerő bátorsággal foglalják el; de nem maradnak meg rendben egymás mellett, hanem elszórtan csatangelnek, s ha így az ellen rájuk támad, nem szégyenlik a futást.“ stb.

is; a huszárok legnagyobb része kívül a környéken járt zsákmány után s e miatt a városban maradtak méltán tartva az éj alatt bekövetkezhető támadástól, kénytelenek voltak a bevett várost odahagyni s útjokat visszafelé a fősereghez folytatni. Ezt az alkalmat használta föl azután az ellenség az odahagyott Adorf megszállására, ami október 31-én történt, nem pedig visszavételére, amint Voigt¹ hibásan állítja. 400 nehéz fegyverzetű lovas s hat zászlóalj puskás és lándzsás zsoldos katonaság ütött Adorfnál tábornok nem nagy távolságra a Ferdinánd főserege előre küldött csapatainak állásától, s a csatára készületlen osztrák-magyar-cseh sereget ütközetrel fenyegette. A dolgok ilyenén fordulatát látva — mondja a derék Nyáry F. — magam is kénytelen voltam lóra ülni, ámbátor a köszvény miatt iszonyuan szenvedek!

Lehet, hogy az ellennel szemben a Ferdinándiak állása csakugyan igen kedvezőtlen volt, lehet hogy a jó Nyáry uram a poetica licentiával élve, túloz a leírásban: annyi bizonyos, hogy a kritikus csomót a huszárok vágták ketté, az ellen megrohanását ugyanazon huszárcsapat vállalván magára — Mindszent napján —, mely pár nappal azelőtt Adorfot elfoglalta, de abból kivonulni kényszerült. Mint a fürgeteg, rohantak könnyű huszáraink a földhányások mögé bútt kis szász seregre (mely 400 nehéz lovasból, hat zászlóalja² gyalogból s

---

¹ Móriz. 214. 1.

² E zászlóaljak Fähnlein alatt kisebb nagyobb csapatok értendők, nem a mai értelemben vett bataillonok. A fejszám változó: mint „egység“ a mai századoknak felelnek meg.

több-kevesebb fölkelő, s így természetesen gyakorlatlan népből állott), s azt először a városon keresztül egy dombra, s innen egy fenyőerdővel benőtt magaslatra üzték, s miután az eszeveszett módra futó ellen fegyvereit is elhányta, annyira lekaszabolták, hogy az egésznek alig harmada maradt életben, a lovasok közül alig 10 menekült meg; összesen 500 foglyul esett, 1000—1200 ember maradt halva a csatatéren, míg egybehangzó tudósítások szerint, a huszárok közül csak kettő-három veszett oda. — 12 ágyu, hat gyalogsági, két lovassági zászló esett zsákmányul a magyarok kezébe s amellet az elfoglalt város, mely oly gazdag prédával jutalmazta a harcban kifáradtak vakmerőségét, hogy a kótyavetyén egy darab szarvasmarha négy garason, egy ló 2—3 forinton kelt,¹ s ha így folytatták huszáraink az egész hadjárat alatt, úgy valóban szószerint vehetjük amit Istvánffy mond, hogy t. i. a szegényül elment vitézek a következő 1547. év derekán gazdagon tértek haza tűzhelyeikhez, s némelyeknek, mint pl. a tekintélyes Pető Jánosnak hatalma s gazdagsága e háborútól datálódik.²

Ha egyedül Nyáry Ferenc levele volna ez alig hihető diadalmi tényre a tanú, túlzásnak tartanók; de valamennyi egykorú följegyzés, úgy a császárpártiak, mint a szászok részéről, leszámítva kisebb eltéréseket, ugyanezt mondja. — Ferdinánd titkára³ a spanyol infanshoz (később II. Fülöp)

¹ L. az első levelet.

² Istvánffy. XVI. 273. 1.

³ Döllingernél, Beiträge zur politischen stb. Geschichte der sechs letzten Ihderte I. köt. 16. sz. (52. lap.) „... porque

intézett egy levelében a Nyáry Ferenc által állítottakkal tökéletesen megegyez, ő is azt mondja, hogy az ellenség közül 1200 maradt a csatamezőn, 500 foglyul esett közülök, s a nehéz lovasokból alig szabadult meg tíz, míg a magyar huszárok vesztesége háromnál többre nem rúgott.

Az egykorú Hans Christoph von Bernstein azt mondja: »...a cseh király különféle seregekkel s 1500 huszárral (ennyi lévén szerinte azok összes száma) meghódíttatá a Vogtlandot, ...auch zu Adorff am Stetlein acht fenlein Landvolck zusamt einem geschwader Reuter erbermlichen darnieder hauen lassen«...¹

Egy »Neue Zeitung« így ír: Zwischen Amsdorf, Olsnitz und Plauen haben die Hussern im ersten einreuten, wie sie vom lande zu Beheim komen, landvolg auch etzliche vom Adel, dabey des Churfürsten underthan 1500 erschlagen, das nicht mer von 2000 dann 500 lebendigk blieben sein.²

todo el pueblo esta espantado, y principalmente por un hecho que hicieron la gente del Rey de Romanos el día de todos Santos passado, en el cual quedaron muertos en la plaza mas de mil y docientas personas de los enemigos y mas de quinientos prisioneros, y de cuatrocientos cavallos de armas que habia entre ellos no escaparon diez, y no pienso que de nuestra parte rescibieron pano tres personas, porque ellos fueron apremiados de los cavallos ligeros de Ungria pensando poderse salvar de una villa no fuerte a otra villa cercada mu fuerte...“

¹ Bülau-nál: Geheime Geschichte stb. 7. köt. 12. l. Kurtzer und warhaffter Bericht von dem Kriege den man den Sechsischen oder Deutschen genannt stb. Hans Csristoph von Bernstein.

² Abhandl. der phil. hist. Classe der kön. sächsisch. Gesellsch. der Wissenschaften Bd. VI. 758. lap.

Contarini Lőrinc, a háború alatt Velence követe Ferdinánd oldalánál, különös dicsérettel emeli ki a magyar huszárok ezen vitézi tettét, s mivel néhány szóban az adorfi ütközetet leírja, azt hiszem, nem lesz érdektelen relatiójából a következő néhány sort lefordítani; annál inkább, mert bár adataiban néha-néha hibázik s nem is volt oly kedvező helyzetben, mint Mocenigó a császár mellett: valamint ítélete a schmalkaldi háborúról sokkal élesebb Mocenigóénál, úgy szigorubban pálcát tör országok s egyesek fölött s dicséretekre éppen nem hajlandó.¹

»Három különös hősi tett érdemli meg a fölemlítést a szász háborúból; mondja Contarini, az első Adorfnál történt; mikor a római király csapatai: magyarok, németek és csehek a szász választófejedelemség elfoglalásához kezdének, Adorf szomszédságában a magyarok kémlelés végett előre nyomultak, ami, midőn János Frigyes csapatainak értésére esett, 8 zászlóalj gyaloggal és négyszáz lovassal a magyarok elé vonulnak, de alig pillanták meg ezeket, tüstént földsáncokat hánytak s azok mögé huzván meg magokat, elhatározták, hogy az ellent bevárják s vele megütköznek. Mindazáltal a magyarok előörsei — nem több 300 lovasnál — elérték őket, úgy hogy a megfutamodott gyalog és lovasok fegyvereiket elhányták, az a 300 magyar pedig kétharmadrészöket lemészárolta — örökös gyalázatára ama nagy seregnek. Ez eset, ez erős

---

¹ Alberinál: Relazioni degli ambasciatori Veneti. Seria 1-a Vol. 1-o. Relazione di Lorenzo Contarini ritornato ambasciatore da Ferdinando re de Romani. 1548. — 419. 1.

bizonyosság után mindenki meg van arról győződve, miszerint a német a magyarral vitézség dolgában nem mérközhetik.«¹

Az adorfi ütközet után a megrémült környékbeli nép futott, amerre látott, ki Plauen, ki Ölsnitz felé. — Ölsnitz városa deputatiót küldött az előrenyomuló ellenséges hadak elé, hódolást ajánlott s kegyelmet kért; ami megadatván, Ferdinánd seregei a várost megszállották s már november 4-én a podagrás Nyáry ki sem pihenve a harc fáradalmait, a magyar fegyverek győzedelmét innen adja nagy örömmel az esztergomi érsek tudtára. Könnyű volt a szerencsés kezdet után a Vogtlandot, melynek népe a nagy rémüléstől megbénult s aztán a szász választó egyéb birtokait, egyik várost a másik után Ferdinánd és Móric egyesült csapatainak elfoglalni. Az öldöklés és mészárlás, mely e kor hadviselésével járt, nem lélekemelő jelenség ugyan huszáraink vakmerő bátorságát tekintve sem: de az eredmény figyelmünket nagy mértékben megérdemli, mert hatása messze terjedt. Ez a csata okozta, hogy János Frigyes a schmalkaldi szövetséges seregtől elválni, attól a maga harcosait elvonni kényszerült s országába sietett, hogy a diadalmas ellent útjában megállítsa, — de vesztét találta; ez az ütközet eredményezte, hogy az ekként széteszlott, elmállott szövetségi sereg megszűnt a Dunánál Károly császárra nézve nemcsak veszélyes, de komolyabb számításba jöhető is lenni; közvetve

---

¹ Contarini általában azt a tanúságot vonta a többek közt a schmalkaldi háborúból, hogy a németek harci tulajdonságai közönségesen túlbecsültetnek.

ez okozta, hogy a szövetségi városok, egyik a másiktól elszigetelve, kényszerültek magukat a papismus gyűlölt világi feje előtt megalázni, kapukat kitárni, s óriási sarcokat fizetni — s végre ennek az adorfi ütközetnek híre öntött lelkesedést a császár elcsigázott népébe s adott erőt a beteges monarchának tervei kérlelhetetlen kiviteléhez. — Messze volt még a jövőben a döntő mühlbergi csata, de Károly már mintha gyanította volna, ami történni fog, mert indulatba jött, ha János Frigyesről, mint választófejedelemről beszéltek előtte: »semmi fejedelem, semmi fejedelem — úgymond —, csak Hans Friedrich von Sachsen«.

A császár táborában történt följegyzések eltérnek egymástól arra nézve, mikor jutott a szászhoni győzelmek híre Károly tudomására; a dologra nézve ez mindegy, a fő az, hogy a császár e diadalok horderejét hamar fölismerte s elrendelék, miszerint üdvölvések hirdessék az egész táborban a maga és serege örömét.¹

Ez az adorfi ütközet s egyáltalán huszáraink magukviselete az egész háború alatt, jó híroket s becsületöket megalapította. Egykorú feljegyzések, most becses történelmi források, pontosan leírják fegyverzetüket, ruhájukat, harci szokásaikat; ki-

---

¹ Godoi i. h. „Hétfőn nov. 8-án jött a császárhoz a tudósítás . . . e fölött a mi táborunkban nagy volt az öröm, sok üdvölvés történt“ . . . Mameranus (Hortledernél I. köt. 3. könyv. 1. fe.) Reiszbüchein über Keyser Carl des 5. Reise: . . . „11. November kam Zeitung dasz der Römische König wider die Sächsischen bey dem Städtlein Plawen im Voigtlande obgesieget, vmb welches willen aus den grossen Stucken viel Frewden Schüsz gethon wurden . . .“

tünő katonák és államférfiak vetélkednek egyszerű laikus emberekkel a huszárok dicsőítésében; egyik azt mondja, hogy a huszárság a legkitünőbb lovasság az egész világon (mint pl. Avila, aki pedig eléggé competens ily dolgok megítélésében), a másik azt állítja, hogy nem képzelhető oly esély a hadviselésben, melynél a huszárnak hasznát ne lehetne venni, akár a sík földön, akár valami erődített hely megszállásánál; a harmadik s a többi legjobb meggyőződése szerint vitatja, hogy a számaránytalanság ellenére V. Károly egész hadjárata alatt minden fegyveres népe közt a magyar huszároknak köszönhet legtöbbet. És e túlságosnak látszó dicséretet a huszárok meg is érdemlik; nem mintha valami emberfölötti erővel tűntek volna ki a többi katonaság közül, nem mintha valami titkos boszorkánysággal, bűvös csodaerővel fölruházva egy-egy János vitéz lett volna köztük valamennyi: végzetlen előnye e magyar lovas csapatoknak a nehéz német lovasság s a könnyűnek szintén nem mondható zsoldosok a Landsknecht-ek fölött, mint száz s több évvel azelőtt, a gyors lovakban, a gyors mozdulatokban, a könnyű fegyverzetben s a szétszórt csatározás módszerében rejlett. S ha pl. az olasz és egyéb részben szintén könnyű lovasságnál is nagyobb haszonnal voltak alkalmazhatók, azt a törökkel való ellenséges érintkezéseknek s annak köszönhatték, hogy éppen a török elleni folytonos háborúban Magyarországon, Közép-európa akkori nagy hadi iskolájában tanulták mesterségüket.¹

---

¹ Lásd e tárgyra nézve, melybe mélyebben bocsátkoz-

Fölötte jellemző, amit néhány egykorú szem- vagy fültanú róluk mond; hadd álljon itt — eltekintve a föntebb utalt Contarinitól — néhány példa a sok közül:

A már néhányszor idézett Avila amint a maga históriájában a mühlbergi ütközet után Égernél összejött császári csapatokat fölszámlálja,¹ így szól: »...E fölött hozott magával a római király (Ferdinánd) 1900 huszárt, kiknél itéletem szerint jobb, könnyű fegyverzetű katonaságot találni teljes lehetetlen, amint azt a szász háborúban 1546 és 1547-ben eléggé bebizonyították. Fegyverzetük hosszú lándzsa, mellyel igen jól tudnak bánni; pajzsaik alól szélesek, fölül keskenyek, s csúcsok fejük fölé nyúlik s hosszáságuk szerint a testhez hajolnak; e pajzsok, kinek-kinek a maga színével, vannak befestve, ami igen szép a szemnek. Némelyik huszár páncélinget is visel, igen sok közülök háromélű buzogányt (Wusigan) vagy hosszúnyelű fokost«, — s aztán naivul hozzáteszi: »a spanyolokkal jó egyetértésben vannak, ami onnan magyarázható ki, hogy amint mondják, mindkét nemzet a szytháktól származik«.

Faleti Jeromos jogtudor, Don Francesco estei herceg titkára, mint költő, humanista s történész a ferrarai udvari irodalmi kör kitünőségei közül eléggé ismeretes. Az ő műve² a háborút kétség-

---

nunk tér, idő és tanulmány hiánya nem enged, *Salamon* kitünő cikkeit „A magyar haditörténethez“ stb. a Századok múlt s jelen évi folyamában.

¹ Hortledernél, II. 267.

² Faleti. Beschreibung des Kriegs in Teutschland. Ered. olaszúl Velence 1552., német fordít. 1640. Hortledernél II. 713.

kivül azon napi jegyzetek után festi, melyek alapján a ferrarai hercegnek sürgönyöket s jelentéseket készített — s így nem lesz érdektelen tudni, mint ír a magyar huszárokról. Annak fölemlítése után, János Frigyes csapatait a mühlbergi ütközetben mint támadták meg Horváth Bertalan lovasai, így folytatja: »...Ezek voltak ama csapatok, melyeket a római király az elmúlt százsz háborúba vitt; ezredeseik valának Bakics Péter és Horváth Bertalan (Petr. Baccichi és Barth. Crovatti) s a magyar, horvát és lengyel határszéleken zsoldért szolgáltak... A sereg őket magyaroknak tartá, ami könnyen hihető volt, mert magyaros fegyvert s ruhát viseltek. Lándsáik hosszaságra a mieinkkel egyenlők, de hátsó részük közönségesen vastagabb. E lándsákkal s pajzsaikkal csodálatra méltó ügyességgel tudnak bánti; sisakjaik visier (arcvért) nélkül valók, e helyett egy arasznyi vas van elől a sisakon, mely mindig föltolva tartatik, míg lándsáikkal az ellenségre nem rontottak s oly közelre nem jöttek, hogy a kardhoz vagy fokoshoz kell nyulniok, melyet rapier helyett használnak közönségesen; ekkor leeresztik az arasznyi vasat sisakjokon ábrázatuk védelme végett. Testök legnagyobbbrészt védtelen, csak kevesen használnak mellvasat vagy egyéb páncélt, aminek a hosszú ruházat az oka, mert alkalmatlan volna a csaknem lábfejig leérő ruha alatt nehéz páncélzatot hordani, melynek terhét nehezen is viselhetnék, ha lovaikról leszállanának, különös lábbelijök miatt; ez a lábbeli kurtaszárú, hegyes orrú csizma, alól, de leginkább hátul a sarkaknál úgy megpatkolva, megvasalva, hogy a lábfejet ívalakban kell görbíteniök

s kevés is közöttök az olyan, aki lábait nem fájlalná. Mikor e harcosok ütköznek: először roppant erővel támadnak s a posztókat vakmerő bátorsággal foglalják el; de nem maradnak meg rendben egymás mellett, hanem elszórtan csatangolnak, s ha így az ellen rajtok ront, nem szégyenlik a futást. Ellenökbek a szászok azt tartják, hogy minden harcosnak a rendben kell maradnia, csapattól elválnia s a helyet, melyet először elfoglalt, különös fontos ok nélkül elhagynia nem szabad.»

Aluise Mocenigo, ki mint Velence követe 27 hónapon keresztül tartózkodott a császár oldala mellett, midőn az 1548. év májusában haza tért, szokás szerint benyújtá relatióját a tanács elé. E tudósítások, mint általában a velencei követekéi, megbecsülhetetlen források. Maga Mocenigo világos fejű, értelmes ember, ki mély belátással s jó fölfogással ítél, s különösen a schmalkaldi háborúra vonatkozólag, a császári seregek minőségét korántsem látja oly szép színben, mint aminőben azt az udvaroncok föltüntetni igyekeztek. A spanyol csapatokat minden disciplina nélkül való csőcseléknek nevezi, akiknek bátorsága inkább szájhösködés; Wittemberg előtt megtagadták a rohamot, ugyanazt tették, midőn a császár Magdeburgot akarta megtámadni. Ezek ellenében elismeri, amit különben mások is beláttak, hogy a könnyű lovasok, főkép a magyar huszárok használtak legtöbbet az egész háború alatt a császárnak,¹ kikről a legnagyobb elismeréssel következőképen nyi-

---

¹ Die Geschichtsbeschreibung über den schmalkald. Krieg von G. Voigt. F. i. h. 655. l.

latkozik relatiójában:¹ ...»Az általam látott magyarok mind könnyű lovasok voltak; fegyverzetök egy közönséges lándzsából s egy hosszú paizsból állott; ők verték meg először a választófejedelem hadait... mindig ők voltak az elsők az ellenség ellen intézett rohamokban, amiért aztán mint derék katonák (valorosi soldati), szép nevet is szereztek magoknak; úgy, hogy amint hallám, a császár azt mondá: többé nem fog semminemű hadat viselni egy jó csapat magyarság nélkül. Ezek a magyarok a földön alvának, pajzsokkal takaróztak s azt mondták, hogy örömebb harcolnak nehéz fegyveresek, mint könnyű lovasok ellen. A törökökhöz sokban hasonlítanak s mivel éppen a török háborúban gyakorolták be magokat, gyakran megfélemlíték a török nagyurat s most különösen a németeket, kikkel mint fenséged (t. i. a doge) jól tudja, mindig rosszul bántak a magyar harcosok... E német háborúban a császárnak seregei közül egy sem használt annyit, mint e könnyű lovasság; ezek mindig készen álltak az ellenség szállóhelyeit kifürkészni, az élelmiszereket elfoglalni, portyázni s az ellenek egyéb alkalmatlanságot szerezni, úgyannyira, hogy az én véleményem szerint valóban a könnyű lovasság nemcsak a leghasznosb, de a legszükségesebb katonaság egy hadseregben, s tán méginkább egy erődített város alatt, amennyiben azt külső szolgálatokra folytonosan a legnagyobb sikerrel alkalmazhatni« stb.

Igen természetes, hogy az a fél, melynek bordáit a huszár pikája gyöngédtelenül érintette,

---

¹ L. i. h. Fontes Rerum Austr. XXX. k. 133. l.

nem volt elragadtatva a huszárok vakmerő bátorságától, s éppen nem örült gyorsaságuknak, hasznavehetőségüknek; ellenkezőleg, mint mindig és mindenütt történt s történni fog, a hadjárat iszonyairól, a győzelem okozóinak vadságáról, pusztításairól hajmeresztő dolgokat tudott mesélni s a háborúval járó romlást annyival inkább festhette ijesztő színekkel e speciális esetben, mert a megjelenő ellen egészen ismeretlen, rajta minden szokatlan, soha nem látott, soha nem hallott volt, s így a félelem által amúgy is fölizgatott képzelet előtt az ismeretlen megpillantásakor, az új rémület behatása alatt minden dolog nagyítva, sokszorosán tűnt föl. Jó példa e tekintetben az a mese, mely ugyan ez időtájban Ausztriában a török kegyetlenségeiről lábra kapott, mely szerint azok különösen a gyermekek s ifjak húsát szerették (mint mi a gyenge csibét), s legfinomabb csemege gyanánt fiatal menyecskék emlőit ették volna.¹ — Nem akarom azt állítani, hogy huszáraink humánusabb bánásmódban részesítették az üldözött népet, mint a többi katonaság; hiszen az adorfi ütközetben aránylag véve borzasztó volt az öldöklés, de meg maga Nyáry Ferenc is azt írja, hogy az ellenség »még most is könyörög s az istenre kéri őket, hogy csak a magyarokat ne küldjék rájuk, készek ő fölsége hűsége alá adni magokat«, sőt tréfásan azzal végzi sorait: »gondolkodjék főtisztelendőséged (t. i. az esztergomi érsek), mint oldhatja föl bűneik alól embereinket, mert bizony sokat vétkeztek«; de az

---

¹ Zur Gesch. d. Türkenkriege Maxim. XX. 1565—66, Wértheimer Ede. Archiv f. öst. Gesch. 53. köt.

tagadhatatlan, hogy úgy az egykorú ellenséges tudósítások, mint ezek folytán Voigt erős vádjai valódi értékük kellő mértékére redukálандók.

Ilyen az a Neue Zeitung, melyet legújabbán Voigt közöl,¹ s mely szerint »...man wil warhaftig sagen, das die hussern in den stedlein umb Wittemberg umher, da sie gelegen, straffen, morden, brennen, verzern und verhern alles was sie finden. Und man kann es so argk nicht sagen, haben es viel arger getrieben und noch heutigs

---

¹ Abhandlgn d. phil. hist. Classe der k. sächs. Gesellschaft. der Wissensch. Bd. VI. 758. l. — Ilyen egy plaueni levél 1546. november 10-ről (Hortleder I. 501.) „Wiewol zuvor am Montag Omnium Sanctorum haben die Feind Adorff wiederumb eingenommen, dasselbe Städtlein erbärmlich geplündert, und tyrannisch mit ihm umbgangen. Nach Mittag sind sie herabgezogen, Olsnitz berennet, die Vorstadt angezündet. Doch weil sie gewusst dasz viel Volcks noch hie gelegen, haben sie darvon gelassen, wieder zurück gezogen. Dienstag hernach sind die Feinde mit grosser Macht wiederkommen, Adorff zum dritten mal geplündert, deszgleichen die todten Körper im Felde, folgendes Schöneck auch eingenommen. Mitlerzeit unter Wegen haben die armen elenden verlassene Leute zu Ölsnitz ihrer etliche den Böheimischen Hauptleuten entgegen geschickt, Gnade gebeten, ist ihnen auch gnädige Antwort widerfahren. Da sind viel gewaltige in die Stadt gezogen, den Hauffen herausen im Feldt lassen halten, allda von den Bürgern Huldigung genommen und also die Stadt Ölsnitz ohne Schwerdschlag oder einige Verletzung in ihren Gewalt bracht, sind also dieselbige Nacht in der Stadt blieben, den Leuten an Getreyd und andern viel Schaden gethan, und haben in mitlerweil die Schlüssel vnd alles von dem Rath abgefordert, dasz der Rath noch niemand nichts mächtig, und geschieht den armen Leut an Getreydt und andern noch täglich merklicher grosser Schaden, ligt auch ihr noch ein grosse Anzahl da“.

tages...»; így túloz Arnold is Vita Mauricii című művében¹ s e szempont alá esik a mindjárt említendő egykorú népének. — Ezek ellenében igen hathatós bizonyíték, amit a híres reformátor s wittenbergi lelkész, Bugenhagen mond, hogy sokan az irtóztatós kicsapongásokat s visszaéléseket a védtelen nők ellenében éppen a német csapatoknak tulajdonítják, sőt találkoztak a vidéken odavaló kalandorok, kik huszároknak adták ki magukat s ez álarc alatt a megrémült lakosokon a legnagyobb embertelenségeket követték el.² Ezt tudva, Voigt ama vádját: es waren... in der That ein raubsüchtiges wüstes Gesindel, mindestens in seinen viehischen Gelüsten schlimmer als der deutsche Landsknecht« — határozottan visszautasíthatjuk, s őt magát Freytag élénk szinekkel irt s hiteles adatokon nyugvó rajzaira utaljuk; ott meg fogja találni, mily állatias volt a német Landsknecht, olyan mindenestre, ha nem sokkal rosszabb, mint vallon collegái s mint egy időben a rabló és fegyelmezetlen szabad hajdúk Magyarországon.

A schmalkaldi háború a német históriás népekeknek bő anyagot nyújtott; a Liliencron által

---

¹ (Mencken. Scriptt. f. 1181.) ... Nam quod Ungari ob equorum celeritaten ad hostem insequendum plurimum valerent, omnes ferme miserabiliter occubuerunt. Corpora vero ita concisa fuerunt, ut in tanta strage perpauci, qui ante fuissent, agnoscerentur.

² Sajnálom, hogy Bugenhagen az érdekes, ritka levelét: „Wie es vns zu Wittemberg in der Stadt gegangen ist“, mely 1547. jelent meg nyomtatásban, Bécsben sem az egyetemi, sem az udvari könyvtárban (mely utóbbi pedig efféle röpiratokban igen gazdag) nem találhattam, s így róla bővebben nem szólhatok. L. különben Vogt, Moritz, 227. l.

összeállított s a müncheni tud. akadémia által kiadott nagybecsű gyűjtemény: »Die historischen Volkslieder der Deutschen« negyedik kötetében nem egy ily dal vagy ének emlékezik a magyarokról; az adorfi csatának három köszöni lételét (az 544., 545., 546. számúak), melyek ketteje a csüggedő népet, minden világi és egyházi rendet kitartásra buzdít a császár ellen, míg a legutóbbi egy gúnydal a császárpárti Móricra; azt mondja e hercegről:

Darzu fürst er ein seltsam Orden,
und ist zu Brathen ein Kuhefürst worden,

mert Móric Brathennél huszáraink által a tehene-
ket elhajtatta.

Az 552. számú szintén Adorf környéki dol-
gokra vonatkozik:

Cleglich so wer es gangen zu,
hetten nicht mögen haben ruh,
vor Böhmen und Husaren,
wie sie dann schon gefangen an
zur Naumburg und zu Plawen.

míg az 554. számú a mühlbergi (1547 ápr. 24)
ütközetről szólván, huszárainkról ekkép emlékezik:

Die königlichen Husseren
griffen die Fuszknacht an,
theten einander scheren;
nach dem die reisigen han-
des fürsten raising Zeug angewendt
und heftig mit in treschen,
doch wurdens bald zertrennt.

Legnevezetesebb azonban az 524., mely huszárain-
kat erős vádakkal illeti (ez énekre utaltunk fon-
tebb) s őket mint Avila a spanyolokkal hozza
össze, persze más tekintetben.

Ach, ach ihr Deutschen werdt nicht blind
 secht wie die Waln¹ gesinnet sind,
 darzu die Spanier und Hussern.
 Warlich sie gönnen uns nit gern,
 dasz wir haben ein solches Lob,
 damit wir ihn (*ihnen*) ligen allen ob.
 Denn was sie uben für schand,
 weisz fast das ganze deutsche land,
 mit hurerei und florenzen,
 weibsbild schenden und fuchsschwenzen,
 rauben, stelen und brennen ;
 ander laster mag ich nicht nennen.

Voigt, ott, ahol a huszárok ellen oly erősen kikél, vádjai élet azzal akarja maga is tompítani, hogy azok nem is magyarok, hanem leginkább horvát, oláh és lengyel lovas határőrök voltak, s itt Faletinak e mondására támaszkodik: gente assodata nei confini d'Ongheria, di Crovatia e di Polonia — s e mellett Albert porosz herceg egy 1546 augusztus 10-én kelt levelét idézi, melynek bizony-sága szerint a herceg közbenjárásával János Frigyes is akart Lengyelországban ilyen »Reiter der hussarischen Rüstung« toborzani, kiket kevesebb zsoldért remélt kaphatni, mint német lovasokat (ami a nehéz fegyverzetet tekintve, igen természetes). Hogy rácok voltak e huszárok közt, azt Istvánffy-ból tudjuk,² ki azt mondja Bakics Péterről, hogy »200 egregiae fidei et virtutis« rácot vezetett Nyáry Ferenc zászlói alá; elvétve lehetett köztük egy-két lengyel vagy oláh is, de, hogy a főtömegnek magyarnak kellett lennie, arra nézve Nyáry Ferenc

---

¹ Waln = Welschen, olaszok.

² Lib. XVI. p. 171.

levelére s a közlemény folyamában idézettekre utalunk.

A sok magasztaló nyilatkozattal szemben, mellyel a magyar huszárok ez eseményteljes két év (1546—47) történetlapjain elárasztatnak, nem volna érdektelen kiszámítani: hány emberből állottak ama huszárcsapatok, melyek V. Károly, Ferdinánd és Móric zászlai alatt a schmalkaldi háborúban részt vettek. Az adatok erre nézve ingadozók; Istvánffy¹ azt mondja, hogy a háború kezdete előtt Ferdinánd parancsára gr. Salm Miklós 1150 magyar huszárt toborzott; e számhoz vezetett Nyáry Ferenc testvérével, Lörinccel 200-at (ebben tisztek voltak: Sárkándi Pál, Kávai József, Farnosi Lukács), Bakics Péter 200 rácot, Zay Ferenc és Erdődy Péter 200—200-at, Pető János és Horvát Bertók összesen 250-et, Bornemisza Sebestyén és Gettei Ferenc egyenként 50-et. Az egykorú Mameranus² e szeren-

---

¹ Lib. XVI. 171. 1.

² Hortledernél I. k. 398. — E Mameranus Miklós (írói név, családi neve ismeretlen), tanult, módos ember volt, ki a császárt hadakozásaiban saját maga költségén kísérte. Augsburgban mint író ismerték, s egy ízben mint koszoruzott császári költő van említve. Szorgalmasan gyűjté a statist. adatokat a schmalkaldi háborúban részt vett seregek számát, a fő- és alvezéreik neveit stb. illetőleg, s mikor kész lett catalogusával, azt mondá, hogy 200 aranyért sem kezdené újra a fáradságot. Szegény azonban megjárta; mert javítgatás végett kézről-kézre köröztetvén kéziratát, az egy ingolstadti könyvtáros kezébe akadt, ki Mameranus tudta nélkül kinyomatta s nyereséges üzletet csinált vele a kijátszott statisztikus minden tiltakozása dacára. E lopott kiadás németül annyira eltorzítva jelent meg, hogy Mam. 1550-ben kénytelen volt saját eredeti összeállítását kiadni, amelynek német fordításában hibásan

csétlen műkedvelő s az egész háború lelkiismeretes statisztikusa s egyszersmind statisztája, 1071 huszárt számlált meg, amely számhoz járul még gr. Frangepán Farkas, ki 10 huszárral saját költségén szolgált a császár-, illetve Ferdinánd ügyének.

Godoi 1500-at, Avila 1900-at mond; ez a legnagyobb szám, s valóban alig hihető, hogy e magyaroknyi sereg oly jelentékeny szerepet játszott a véres háborúban.

Az 1547. év husvétja előtt Égernél a podagrás Nyáry Ferenc kénytelen volt kedvelt csapataitól megválni; helyette Bakics Péter vette át a huszárok vezényletét — s midőn Károly husvét után seregével a cseh-szász határt átlépte (körülbelül ugyanott, ahol az előző év októberében Nyáry először nyomult Szászhonba) s Adorf felé éjjeli megszállóhelyet keresni, ismét a huszárok küldettek előre: alig pillantotta meg a föld népe mult őszi kedves ismerőseit, nyakrafőre tódult minden helység a császárnak meghódolni. A mühlbergi világhírű ütközetben, mint a közlött idézetekből láthatni, ismét nagy szerep jutott huszárainknak; ők usztat-
tak át először az Elbén — a »gyalázatosak«, mint

---

nevezetik a cs. seregek főszállásmesterének. — Huszáraink listája (az eltorzított nevekkal) következő:

Von den Obristen über die Hungarsche leichte Reuterey: Nyare Ferens, dasz ist Franciccus Nyore (dann die Hungarn setzen den Zunamen dem Tauffnamen vor) Obrister vber die Hungarische leichte Reuterey welche man (weis nicht mit was Barbarischem Wort) Hussart nennet, solche bestund auff 1071 Reutern. Aus jetzbemelten 1071 Reutern hatte der Obrist vor sich 200, Rittmeister: Peter Wackit 200, Peter Erdedy 150, Barthel Horwat 131, Frantz Soy 190, Sebastian Bornemissa 50, Frantz Croton (?) 50, Johan Peteu 100.

egy népdal mondja — s aztán a spanyol és olasz lovasokkal egyesülten ők futamították meg a szász választó lovascsapatait, aminek következménye e gyalogság veszte s a csata kimenetele lőn. A menekülő szász választófejedelmet Nyáry Ferenc egy jó huszára, Luka József érte utol; a szerencsétlen fejedelem férfiasan védte magát, sőt támadott, úgy hogy a huszár, ki eleintén kimélte őt, kénytelen volt rajta sebet ejteni (egyet a nyakán, másikat balarcán): mikor több olasz és spanyol fegyveres, majd egy fiatal német nemes érkezett a viadal színhelyére s az utóbbi megadásra szólítá fel a fejedelmet. Lova egy spanyolé lett; két gyűrűjét megadás jeléül saját maga adta át a német lovagnak, ezüst törét s kardjának ezüst vert hüvelyét Luka Józsefnek. Midőn Alba elé vezették a fogoly János Frigyes, olaszok és spanyolok, németek és magyarok vitatkoztak afölött: ki fogta el. A dolog úgy áll, hogy megadni magát a fejedelem csak a német lovagnak akarta, de aki tulajdonkép utolérte s elfogta, az a magyar huszár volt — s a császár is ez értelemben döntött, mert Lukát »aranyos vitéz«-zé ütötte s aranylánccal ajándékozta meg.¹

A háboru befejeztével a seregek széteszlása előtt a huszár csapatok vezéreit s alvezéreit is egyenként 300 koronás-tallért nyomó aranylánccokkal, a többieket pedig a zsoldon felül kisebb összegekkel jutalmazá meg a császár,² aki előtt a távozók nevében Pető János tartott magyar szónoklatot, melyet Oláh Miklós, Ferdinánd kancellárja tolmá-

---

¹ Istvánffy lib. XVI. 172.

² Avila. Hortled. I. 638.

csolt — s azzal odahagyták huszáraink győzelmeik s dicsőségek színhelyét.

Ha ama válságos idők nagy fontosságú politikai, vallási s művelődési mozgalmai e szerény epizód emlékét eltemethették is: azt hiszem, hogy e közlemény mint igénytelen adalék a magyar hadtörténethez e néhány lapot megérdemelte.

* * *

Az esztergomi érsekhez intézett ama két levél, mely az előző közlemény alapja, magyar fordításban így hangzik:

I.

Ismeretlen írótól. Prága 1546. nov. 5.

Az esztergomi érsekhez.

Főtisztelendő úr, igen tisztelt atyám a Krisztusban! Üdvöt és szolgálattim ajánlását! — Mivel tudom, hogy főtisztelendőséged kíváncsi az ujdomságokra, nem akarom, hogy a magyar és cseh tábortól Szászzhonból (*t. i. Prágába*) érkezett hírek főtisztelendőséged előtt sokáig ismeretlenek maradjanak. A mik Simon és Judás apostolok nem rég mult ünnepe (okt. 28.) előtt történtenek, Nyáry Ferenc uramnak idecsatolt leveléből megtudja főtisztelendőséged. Tegnap érkezett ide a pósta, mely hirül hozta, hogy a magyarok meghallván az ellen közeledtét, elibök szállottak, vezérök Nyáry Ferenc uram volt, a ki midőn észrevette, hogy az ellenséges csapatok nem nagy távolságra vannak, a cseh kapitánytól a magyar lovasok mellé 500 vasas vitézt s ugyanannyi puskás gyalogot kért, hogy azok segítségével szerencsét próbáljon az ellenféllel; a mit megnyervén, a magyar csapattal annyira előre nyomult, hogy a vasasok és gyalogok nem követhették. Mihelyst az ellenséghez jutottak, mely 400

vasasból, a mint mondják hat ezer² gyalogból állott, kiket a szász választófejedelem hercegsége védelmére helyőrségül hagyott, — az összecsapás megtörtént s pedig Mindszeninapján d. u. 3 órakor. A mint a magyarok észrevették, hogy az ellenség sorai bomladoznak, új rohamot intéztek s a csata növekvő hevében pusztították az ellent, a viadal végén érkezett királyi vasasok s gyalogokkal egyetemben, úgy annyira, hogy a négy-száz vasasból alig menekült tíz. Az ütközet helyén 1200 elesett hullát számláltak meg; a magyarok közül azt mondják, kettőnél több nem sebesült meg. Tizenöt ellenséges ágyú s a választófejedelemnek egy eléggé erősített városa esett martalékul, a vitézek fölötté bö zsákmányt gyűjtöttek s meglehetősen gazdag foglyaik vannak. Oly nagy volt a préda, hogy a kótyavetyén egy ökör vagy egy tehén 4 garason kelt, egy ló 2 vagy 3 forinton. A szerencsés ütközet után a várost a királyi fölség hatalma alá hajtván, azt mondják, tovább vonúlnak. Másfelől Móricz herceg is, a ki szintén ő fölsége a király pártján van, összegyűjté hadait, berontott a választófejedelem birtokába s bizonyos Swýka (*t. i. Zwickau*) nevű várost fogott ostrom alá. Nincs is már több hátra három hercegi városnál, melyek a királyi hadak erejét megbírnák; de amint hisszük, rövid idő alatt ezek is elfoglaltatván, az egész hercegség mihamar ő fölsége uralma alá kerül; mert mindazon városok, melyek ő fölsége mint cseh király irányában hűbéri viszonyban állanak, s melyek vidéke akkorának mondatik, mint Morvaország, a mint hirlik már a királyi fölség hűségére esküdtek ötven bíróval és nemessel együtt. — Ennyi Szászhonból a magyarokról és csehekről.

Ami a császári fölség ügyét illeti, a tartománygróf (*a hesseni, Móricz ipa*) még mindig azon a helyen

---

² Ez túlzás, értsd: 6 Fähnlein, melyek létszáma nagyon ingadozott.

táborozik, ahol magát elsáncolá; ütközetbe bocsátkozni a császári fölséggel még nem bátorkodott; de a császári katonaság által annyira figyelemmel tartatik, hogy bárkit is küld is ki a táborból, azt tüstént elfogják vagy leölik. Most legutóbb a császári fölség spanyol és olasz csapatok által bizonyos nagy várost gyujtatott föl, mely a táborán túl feküdt s ahonnét az ellenség élelmét kapta. A tartománygrófnak kétszáz vásasát ölték le ott, gyalogját is nem keveset; 800 élés szekereket s 800 lovat fogtak el, melyek bombákat s egyéb podgyászt szállítottak az ellenség számára. Eddig ezek történtek; mondják hogy még aznap Thilingába (*Dillingen*) ment a császár, az augsburgi érseknek az ellenség kezéből nem rég visszafoglalt városába, mely az ellenfél táborától másfél mértföldnyire fekszik. A télen át itt fogja bevárni a császár, ha szükség leszen rá, az ellenmozdulatait; mert alkalmas helyen fekszik, közel Ulmhoz és Augsburghoz, amelyekre, minthogy a császári tábortól három mértföldnyire vannak, amikor akar, akkor ront, a körülmények úgy hozván magokkal.

Óránkint várjuk szerenssés végét az egész háboruskodásnak, melyről mihelyt megtörtént, főtisztelendőségedet tudósítani fogom. Kit egyébkéni boldogul élni óhajtok. Költ Prágában, november hó 5-kén 1546.

(Jegyzet. A névtelen író tudósítása nem mindenben egyez Nyáry levelével s a többi egykorú forrásokkal.)

II.

Nyári Ferenc levele az esztergomi érsekhez.

1546. nov. 4. Ölsnitz.

Főtisztelendő, nagyon tisztelt atyánk! Üdvöt s szolgálataink ajánlását. Hogy főtisztelendőségednek eddigelé nem irtunk, semmi egyéb oka nincs, mint az, hogy fölötte sok és különféle dologgal voltunk elhalmozva, de meg a köszvény is nagyon bántott — s

e miatt nem irhattunk. Mint állnak dolgaink a királyi fölség expeditiójában s mint kedvezett a jó szerencse, im főtsiztelendőségednek tudomására hozom. Midőn már átléptük Csehország határát s a szász földet érintettük, bizonyos hírnökök útján értesünkre esett, hogy az ellenség attól a helytől, a hol mi táborunkat fölütöttük, másfél mértföldnyire hasonlóképen táborba szállott s azt árkokkal, karókkal s töltésekkel megerősítette, beszélvén, hogy azon a helyen bennünket Szászországba nyomulókat be is fognak várni. Mi e hírek vétele után legott kiválogattunk hatszáz vagy valamivel több magyar lovast s ezekre biztuk az ellenséges tábor kikémlelését. Ezek a táborhelyet üresen, de jól megerősítve, árkokkal, bástyákkal körülhányva, találták s miután az ellent e vélt helyen sehol föl nem fődözhatték, utasításunk szerint tovább nyomultak előre. Míg ekkép útjokat folytatják, tudtukra esik, hogy az ellenség Attorff nevű városnál ütött tábort, a hol bennünket bevárni s velünk csatába ereszkedni szándékozik; katonáink azonban a nevezett város közelébe sem találták az ellenséget — a mint mondva volt. Már az est is beállott, s mivel ez okból nem találták tanácsosnak a tovább vonulást, a fölött tanakodva mitevők legyenek, miután — mint mondom — az éjszaka az előnyomulásban akadályozta őket, arra a gondolatra jöttek, hogy az ellenek a mondott városban kell lennie s legott egyenest a városnak tartának. Innen azonban ágyukkal s puskákkal rettenetes mód lövöldöztek reájok, míg nekik — a mieinknek — sem puskájok, sem ágyújuk nem lévén a különben is kőfallal kerített város ostromlására, előbb két felől a külvárosokat s állásokat gyújtották föl s aztán víg harc kiáltások közt, mitsem gondolva az ellen lövöldözésével a város kapujáig rontottak s három kaput hirtelenséggel szétvervén, benyomultak s a várost elfoglalták. Mivel azonban sokan közülök kinn a közeleső falvakon és földeken kóboroltak, a bennmaradtak nem merték az

éjet az elfoglalt városban tölteni, hanem a birót s a tanácsbelieket hamarosan a királyi fölség hűségére esküdtették s miután azok nagy félelmek közt a kívánt esküt letették: a mieink kivonultak s a táborhely felé intézték útjokat. Alig ért meg ezt az ellenfél: négyszáz gyalogot válogatott ki hirtelenében, mint serege javát s reggeli szürkületkor a városba küldte.

Ugyanaznap mi is, ő fölsége egész seregével, arra vettük útunkat s a mondott várostól egy kis mértföldnyire tábort ütöttünk. Az ellenséges csapatok táborunkhoz közel, szemközt velünk foglaltak állást s egy sánctól mögé helyezkedtek el, hogy onnan táborunkba s ő fölsége csapatai közé magoknak utat nyithassanak, ágyúinkat elfoglalják, sergünket pedig visszavonulásra kényszerítsék. A dolgok ilyenén állását látva, bár a köszvény miatt igen sokat szenvedek, magam is kénytelen voltam lóra ülni s a serget csatarendbe állítani. Ha azok a magyar csapatok már előre nem nyomúlnak vála, táborunk most szét volna verve — s a királyi fölség kára és vesztesége iszonyú. Azonban a magyar csapatok előre nyomúltak; az ellenség a leshelyekből hiába tüzelt oly keményen rájuk; ők azzal nem gondolva, vakmerő bátorsággal támadtak — s az ellen futni s Adorfba menekülni volt kénytelen; de még a városban sem volt bátorságos maradása, hanem egy, a városon fölül fekvő dombra futott, mely menhelyül alkalmasbna s biztosabbnak látszék. A mieink folyvást vitézül harcolva, ide is utána nyomúltak, úgy hogy az ellen még e helyen sem állapodhatott meg, hanem egy nagyobb magaslatot szemelvén ki, mely részint fekvése, részint fenyőerdősége miatt erősítettnek tünt föl: arra futott s a löfegyvereket azon oldalon vonván össze, a honnan a mieinknek támadniok kellett, rendben elhelyezkedett. Mi ezt látván, a többi magyar csapatokkal hátulról kerültünk, de amazok a közben az ellent újra megtámadták, étellel-halállal mitse törődve,

mindjárt az első rohammal megszalaszták — s így egyedül e magyar csapatok, ő fölsége egyéb katonáinak gyámolítása nélkül, egyedül az isten segélyével verték szét az ellenséget. Ő felsége többi seregei a hegyről nézték a magyarok hős tetteit s a támadás kimenetelét.

Ez ütközetben a szász fejedelem különösen kegyelt kapitányai ölettek meg, egy Groff nevű (*értsd: Gräffendorff*) alig menekülhetett. A gyalogságnak hat, a lovasságnak 12 zászlaja, 12 mezei ágyú maradt az ütközet helyén s több mint ezer holttest feküdt a földön szanaszét. Semmit sem használtak bűvőik, melyek német módra fortélyhelyeknek neveztetnek (*quae germanico more fortellhellek nominantur*), sem az ágyúk, puspák és szakálosok, sem a német módra sűrűn vett dárdák (*sepificatio germanica ex ipsis hastis facta; tán a carré valami neme?*), mert mindezeken vakmerőséggel körösz-tül törtek a magyarok... sőt az ütközetből elmenekült lovasokat két mértföldnyire üldözték. A többieket Elsnetz (*Ölsnitz*) városa kapujáig üzték, ütközben kaszabolván s öldökölvén őket, — s mivel a puskával fegyverzett gyalogos polgárság az üldözöttek segélyére akart sietni, e puskásokat is a város kapujáig üzték, hol a falakról, bástyákról sűrű tüzelés fogadta őket. A magyarok ezzel sem gondolván, folytonosan sarkába valának a városba nyomuló ellennek; a miért aztán a polgárság követeket küldött hozzánk, hogy kész a várost a királyi fölség hű magyarjainak megadni — és most e városban vagyunk. — Mindezt a magyarok egyedül lándzsával, pajzsossal vitték véghez. Német foglyunk, gyalog és lovas több van 400-nál; a városok és falvak lakói pedig, úgyszintén az urak s a nemesek napról-napra tódulnak hozzánk, hogy ő fölsége hűsége alá hajolhassanak. Ezt teszik a nagyszászországi városok is; egy Plaunos nevű (*sic; értsd: Plauen*) Móricz hercegnek hódol, a ki ő fölsége pártján van. E város mellett voltak táborban azok a csapatok is, melyek a magyaroktól vereséget szenvedtek; még

most is igen nagyon könyörögnek s az isten szerelmére kérnek bennünket: csak a magyarokat ne küldjük rájuk; készek ő fölsége hűsége alá adni magokat; annyira meg vannak rémülve amaz ütközet óta, hogy se a városok kőfalaiban, se ágyúknak, se lovasaikkal nem bíznak.

Innen, isten úgy akarván, holnap egyenest egy Chywyko (*sic*; értsd: Zwickau) nevű jeles városnak tartunk s elfoglalása után a még netalán ellenállók ellen indulunk. . . . . Isten segítségével a magyarok e győzelme annyira megfélemlíté őket, hogy tökéletesen ijedt állapotban vannak. — Főtisztelendőséged csak azon gondolkodjék, mint oldhatja majd föl bűneik alól embereinket; mert bizony eleget vétkeztek. — Miként végződik az ügy, isten kezében van . . . . .
Költ Elznec (*Ölsnitz*) városában 1546. nov. 4.

AZ IGAZI DON CARLOS.

(Budapesti Szemle 70. köt. 1892.)

Mióta a XV. század utolsó negyedében az első nyomtatott »hirlapot« röpke röpiv alakjában Bécsből az első szerkesztő világgá bocsátotta s mióta azután a XVI. században minden valamire való politikai, katonai és főként udvari esemény hírét Nyugat-Európa román és germán nyelvein száz meg száz ujságlap vitte a hatalmas főúr, az egyszerű nemes és a híren kapó békés polgár asztalára; azóta talán egy esemény sem keltett nagyobb föltűnést és általánosabb elszörnyűködést, mint az, amelynek színhelye 1568 januárjában a madridi királyi palota volt. Ez a királyi palota 1734 karácsonyán a lángok martaléka lőn; se pontos leírás, se jó kép nem maradt róla; csak azt tudjuk, hogy arabs neve volt: Alcasar s régi fészekből V. Károly császár alakítá át nagy költséggel s hogy kedvenc kastélya lett neki is, II. Fülöpnek is, aki szintén sokat csinosított és építgetett rajta.

Ennek a kastélynak egyik oldalán, ahol egykor az a torony is állott, melyben a vitéz francia király, I. Ferenc, vesztett csata után császári vetélytársa foglyaként vesztegelt, — a félemeleten terjedt ki II. Fülöp trónjai örökösének, az akkor huszonhárom éves Don Carlosnak, lakosztálya. 1568

január 18-án éjjel a sötét folyosókon keresztül, egyszerű fekete házi ruhájában, fegyvertelenül, csupán egy-két bizalmas tanácsos úr kíséretében, szótlanul, döbrentő siri csendben ehhez a lakosztályhoz indult meg II. Fülöp a maga termeiből s kezével némán intve félre Don Carlos testőreit, itt e lakosztályban veté fogságra ágyban szunnyadó fiát.

Nem nagyít a francia udvar madridi követe, midőn azt írja, hogy erről az eseményről beszél az egész keresztyén világ. Mert nemcsak a rokon bécsi udvart döbrenté meg, nemcsak a szomszéd francia kormányt, a pápát, az angol Erzsébetet s az Alba járma alatt nyögő Németalföldet lepte meg az, hanem mélyen és általánosan érdekelte az egész nyugat összes népeit. Emberi részvét és jogosult kíváncsiság kérdezé: mi volt e szigorú rendszabály oka? mi kényszeríté a hatalmas spanyol királyt, hogy egyetlen fiától, hunyó napot nem ismerő roppant birodalma egyetlen örökösétől elzárja a világosságot?

És erre a kérdésre Fülöp választ nem adott. Még saját családja szuverén tagjai, unokavére és sógora, Miksa német császár s ennek neje, Fülöp kedves huga, sem nyert tőle a rendszabály közvetetlen okáról határozott és kétségtelen fölvilágosítást, annál kevésbbé a többi udvarok, melyek a tény száraz és hivatalos konstatálásával s azzal a biztossítással voltak kénytelenek a spanyol király részéről beérni, hogy ami történt, azt magának a trónörökösnek java s az állam érdekei kívánták. Sőt annyira ment Fülöp titkolódzása, hogy még végrendeletében is megparancsolá azon bizottság iratai elégetését, melyet Don Carlos elfogatása után ő

maga a végre rendelt ki, hogy eljárását koronája örököse ellen megvizsgálja és igazolja, úgyszintén azon levelek megsemmisítését, amelyeket hozzá ez ügyben gyóntatója, Diego de Chaves, intézett, aki egyszersmind fia gyóntatója is volt. Ha a király ennyire titkolódzott, gondolni lehet, hogy ami kiszivárgott a madridi udvarból, azt a legteljesebb diszkréció sötétje fődte.

Honnan nyert volna hát a résztvevő és kíváncsi közvélemény fölvilágosítást? S hogyan ne hitt volna legalább egyelőre a rémhíreknek, melyek most az ifjú trónörökös megfojtásáról, majd megmérgezéséről, majd ismét formaszerű lefejeztetéséről ugyancsak sűrűen hintve szállingóztak. Hisz' a jól őrzött börtön falain belül minden történhetett s a hallgató Fülöp udvarában tudtak talán hallgatni is.

A titok homályába legelőször Orániai Vilmos, Fülöp e nagy ellensége, a németalföldi forradalom intéző lelke dobott kiméletlen kézzel világító fáklyát. Meg van a zürichi államlevéltárban egy, 1568 június 23-ikáról kelt s Zürich kormányához intézett eredeti levele, aztán egy ugyanazon évi augusztus 6-án a császárhoz írott levelének másolata, melyekben kemény vádakát emel a spanyol király ellen. Szemmel látható dolog — mondja a többek közt —, hogy Fülöp a maga »ravasz voltában« csak azért veté saját édes gyermekét fogságra, ne hogy ez a szorongatott Németalföldnek segélyére sietessen s a véres Alba pogány működésének gátat vethessen.

Hogy a császár mit gondolt a nagy orániai e vádjaira, nem tudjuk. De hogy a protestáns Zürich

s vele az egész protestáns világ, Nyugat-Európa népének fele, a hitújítás első bajnokának e vádját a reformáció legkönyörtelenebb és leghatalmasabb ellensége ellen, akkor, midőn Egmont és Hoorne vértől Alba hóhérának pallosa még piroslott, a meggyőződés teljes hevével hitte, azt gondolhatjuk. S midőn még ugyanabban az esztendőben, csaknem egyidőben következik be Don Carlosnak és vele egyidős mostoha anyjának, a szép Valois Erzsébetnek, halála s ezt a véletlent ostorul használva föl hazája gyűlölt zsarnoka ellen az Orániai, ismertes apologiájában tiz évvel később azzal a szörnyű új váddal mer föllépni Fülöp ellen, hogy ez a saját nejét s a saját fiát képes volt megöletni csak azért, hogy unokahugát, a fiának szánt fiatal és szép Anna osztrák főhercegnőt, feleségül vehesse: kinek jutott volna eszébe Fülöp ellenségei közül — pedig nagyon sokan voltak — e merész vádon kétkedni?

Ranke, a protestáns vallásu történetíró, azt jegyzé meg Orániai Vilmos e vádjára már 60 évvel ezelőtt, hogy nagyon gyászos bizonyítványt állítana ki magáról a történettudomány, ha ennek a gyanúsításnak hitelt adna. Ezt a XIX. század kiváló kritikus történetírója mondja; de a XVI. század protestánsai és Fülöp katolikus rosszakarói a hallgatag Orániai e kemény vádját szentül hitték; ez a hit átment a kortársak tudatába s innen átvették a következő nemzedékek és történetírók. Mathieu, francia historikus 1606-ban még egész határozottsággal írja Don Carlosról, hogy a spanyol protestánsokkal való titkos egyetértés miatt őt a spanyol inkvizíció eretneknek nyilvánítja. Ugyan-

azon század második felében már az eretnekség vádjához Saint-Réal savoyai történetíró, Don Carlosnak a szép Erzsébettel, mostoha anyjával való szerelmi viszonya históriáját fűzi, részben talán a mende-monda, részben Orániai Vilmosnak általa félreértett vádja alapján.

Ily módon a XVIII. századra Don Carlos rejtélyes esetéről olyan anyag maradt örököül, melynek alkatrészei: zsarnokság, szabadságszeretet, szabadság, ifjúság, szerelem és hűség jól összegyúrva csak a mester kezére vártak, aki a kitűnő anyagból az Isten képére termett dicső ember szobrát megfaragja. És ez a mester el is jött Schiller, a nagy költő személyében. Schiller a történeti tudás azon tömegéből, melyet reá és kortársaira az előző századok hagytak, meg is alkotá Don Carlos fönséges alakját, azét az isteni ifjúét, a szabadságszerető eszményi szerelmű ifjúság félisteneét, kinek emberiségért dobogó nagy szívében mély és magasztos szerelem tüze lángol Erzsébetért, egykori jegyeséért, most mostoha anyjáért, de aki e némán tüdő és szerető, kötelességtudó asszony kívánságára ledönti keblében e drága bálványt és oltárt emel helyébe a Németalföldön zsarnokigában nyögő szabad szó, szabad gondolat istenének. — Kevés alak van a költészet világmezején, mely a maga nemes, eszményi voltában Schiller Don Carlosával mérkőzhetnék, vagy azt fölülmulná. S míg lesz értéke szép ifjúságnak, tiszta szerelemnek, míg lesz érzék az emberekben a szabadság eszméje iránt: addig a költemény Don Carlosa vonzani s ragyogni fog.

De a történet Don Carlosának sorsa más.

Mint a középkor kísértő ördögei az eléjük

tartott kard keresztalaku markolata előtt összezsugorodtak és eltűntek: úgy satnyul és tűnik el a költemény fenséges alakja is, midőn arcába a történetíró kutató lámpája belevilágít. Az óriásból törpe lesz — s álom és való közt soha nem volt és soha nem lehet nagyobb ellentét, mint Schiller Don Carlosa s azon királyfi között, akinek történetét Ranke, Koch, Gachard és Maurenbrecher apródonként földerítették, legutóbb pedig Büdinger, a bécsi egyetem tanára, — akit »osztrák« történetéről, különösen *Ein Buch ungarischer Geschichte* kis művéről, a legjobb történeti munkák egyikéről, mi magyarok is jól ismerünk — az egykorú madridi követek jelentéseinek s a többi forrásoknak gondos átvizsgálása után a kellő világításba helyezte.¹

* * *

Mily délceg, mily szép ifjúnak képzelhetik Schiller drámai költeményének olvasói azt a férfit, akiért a csábos Eboli hercegnő fiatal keble spanyol tűzzel és szenvedéllyel rajongott! S mit mondanak róla, az irigyelt királyfiról, akik őt ismerték?... Szegény, szegény herceg! Külsője mély szánalom érzetét kelté föl abban, aki hallott valaha az ótestamentum boszuálló Istenéről, arról a zord Jehováról, aki megbünteti az atyák vétkeit a fiakban hetediziglen is. — II. Fülöpnek 1545-ben született fiáról, tizennyolc éves korából, Velence madridi követe azt mondja, hogy »törpe termetű, rút és igen kellemetlen jelenség volt, melancholicus hajlamokkal«. Már ólomszürke arca elárulá a bete-

---

¹ *Don Carlos' Haft und Tod.* Bécs, 1891.

ges embert, s hogy mily nagyon beteg volt, arról Dietrichstein, Miksa császár madridi követe ad nekünk fölvilágosítást. Az arckép, melyet e diplomata Don Carlosról 1564-ben, tehát a trónörökös tizenkilenc éves korában fest, alacsony homloku, tátott száju s behorpadt mellü rachiticus fiatal embert állít elénk, akinek egyik válla magasabb, mint a másik, akinek hátán púp van s akinek jobb lába föltünően rövidebb a balnál. A szerencsétlen hercegnek már ekkor egész jobb oldala kevésbbé volt mozgékony és használható, mint a bal s ha e fogytatkozásokhoz még eleintén akadozó beszédét s fölötte vékony cérnahangját hozzáképzeljük: előttünk áll egy őszinte sajnálatra méltó nyomorult.

Külső alakjának teljesen megfelelt egészségi állapota is. Mert oly nagymértékü gyöngeség vön erőt a beteg gyermekben már zsenge ifjúságában, hogy lovagolni sem igen merték tanítani, mivel ha lovon ült, roppantul izzadott s mihamar le kelle szállítani. Tizennégy éves korában, tehát épen pubertása idején negyednapos váltólázba esett és ez a borzasztó betegség három teljes esztendőn szünet nélkül oly irtózatosan meggyötörte, hogy lázai alatt örülesi rohamok lepték meg — s midőn a három esztendei szenvedés multával lázmentes állapotának ötvenedik napját elérte: a sors egy újabb csapást mért a föllélekzeni kezdő gyerek-ifjúra. Az alcala-de-henaresi kastély portásának csinos leánya gyöngéd vonzalmat kelte a lábbadozó királyfi szívében s midőn a mondott napon, a kastély egy hátulsó lépcsőjén lesietett, hogy a pajkos leánynak adott légyottra — senkitől észre nem véve — korán megérkezessék, a rozzant lépcsőn megbo-

tolva és végig bukva, a földre esett, ahol őt néhány óra múlva eszméletlenül vérben úszva találták meg. Feje hátsó részén a baloldalon tátongott a mély seb, melynek méretei — a francia követ meglevő egykoru rajza után — öt centiméter hosszú egyenszárrakkal bíró keskeny háromszöget mutatnak. A borzasztó hirre megrémült atya maga hozta el akkor éjjel Madridból az épen ott időző híres francia chirurgust, Vesaliust, akinek vezetése alatt a megsérült fejet trepanisálták.¹ Ez a műtét menté meg őt a biztos haláltól, de — mint ma szélütötteknél a sérült fél aggyal ellenkező oldalon jelentkezni szokott — ez óta a seb óta egész jobb oldala félmerev maradt Don Carlosnak s ilyen félbénának látta már őt a császári követ, midőn 1564-ben Spanyolországba megérkezvén, a trónörökössel megismerkedett.

Azt mondja a latin példabeszéd: mens sana in corpore sano. Ha nagyon sokszor túllő is e mondas a célon, a szegény spanyol királyfi esetében találó. Nevelői éveken át panaszkodtak azon, hogy nemcsak nem akar tanulni, hanem hogy egyáltalán minden munkát kerül és gonosz hajlamokkal bír. E rossz hajlamok, hogy milyenek lehettek, azt csak gyaníthatjuk nagynénjének egy 1558-ban, a herceg tizenhárom éves korában, nagyatyjához, V. Károly császárhoz, írott leveléből, melyben Istenre kéri a kolostorba vonult császárt, hogy unokáját magához vegye, mert csak a császár tekintélye képes a fiút

---

¹ Megjegyzendő, hogy Büdinger e fontos betegség részleteit Billrothtal, a bécsi egyetem híres tanárával, közölte s ennek magyarázásai után indult.

megjavítani; a fiúra — úgymond — életkérdés, hogy a nagyatyja kezei alá kerüljön s »fölséged nem is gondolja, mily roppant horderővel bír, hogy fölséged e kérésünket teljesítse«. Olyan rossz hajlamokról lehetett szó, melyek nevét nem akarták papírra bízni. Dietrichsteint, a császári követet — kinek kitünő jelentéseit, Don Carlosról e fő forrásokat, a bécsi udvari levéltár őrzi — előkészíték a kedvezőtlen benyomásra, melyet rá a spanyol királyfi tenni fog, midőn 1564 folyamán követi állását Madridban elfoglalá, mert hiszen nemrégiben szó volt róla, hogy a császár leányát szeretné a spanyol trón örököséhez férjhez adni. Így előkészítve, a császári követ először az elhanyagolt nevelésnek tulajdonítá Don Carlos nagy szellemi fogyatkozásait; de később már oda módosítá véleményét, hogy itt »peccata naturae« természeti hibák szerepelnek, melyeket gondosabb nevelés legföljebb enyhíthetett volna; végre meggyőződik a felől is, hogy olynemű szellemi fogyatkozások ellen a legjobb nevelés sem elég orvosság. »Sokat beszél — mondja róla Dietrichstein —, de minden iudicium nélkül. Amihez hozzákezd, azt minden áron folytatni akarja; akaratát fékezni nem képes, pedig ítélő tehetsége épen nem olyan, hogy megtudná különböztetni, mi a jó, mi a rossz, mi használ és mi káros, mi a föltételesen vagy absolute tisztességtelen dolog.« Igen sok dologban helyes értelmet mutat — mondják mások is —, sőt vannak dolgok, miket nagyon hamar észrevesz, megjegyzései pedig gyakran nagyon is csipősek. De legtöbbszörre, 19 éves kora ellenére, oly éretlen, mintha hat-hét éves gyerek volna, aki nem érti mit sza-

bad, mit nem. Erre az éretlenségre mutatott gyerekes szókimondása is; valóságos enfant terrible volt, ami talán mulatságos tulajdonság az apró gyermekben, de gyöngé elmére mutat a 19 éves ifjúnál.

Ha dolgozni nem szeretett, ha tanulni, gondolkozni nem tudott is, egy szenvedélye mégis volt: az evés. Amily jelentéktelen, sőt egészséges dolog magában véve, oly figyelemre méltó bizonyos körülmények között. Aki neki áll és egész nap nem eszik, de este fölfal annyit, amennyit három egészséges gyomor se bírna meg, abnormis állapot gyanúját ébreszti. De Don Carlos a bortól irtózik, míg ellenben a jeges vizet folytonosan hihetetlen mennyiségben issza s előtte, utána mesés mennyiségű gyümölcsöt fogyaszt el. Egyszer egy ülő helyben tizennégy font gyümölcsöt evett meg, másszor négy font szőlőre tizenegy liternek megfelelő mennyiségű vizet ivott meg. S mégis mindig szomjas volt, bensejét folytonosan égni érzé. A bécsi egyetem nagyhirű psychiatere, dr. Meynert, udvari tanácsos, akivel Büdinger az erről szóló adatokat közölte, azt mondja, hogy a nagyon sok evés szorongás érzetével, sok vizivással s alkoholtól való irtózattal párosulva az elme gyöngeségben szenvedőknél ingerlékeny gyöngeség symptomája, nem pedig betegségi ok. Vegyük ehhez azt, amit Don Carlos három esztendei borzasztó váltólázáról ugyancsak Meynert mond, hogy tudniillik a hosszas váltóláz mindennemű szellemi bajok csirája lehet — és megmagyarázhatjuk, hogy a beteg, örök láz gyötörte, természetből gyöngé testü, gyöngé szellemü ifjában az agy idegei teljesen meglazultak s elmebeli fejlődése egészen hátramaradt. Így megértjük talán

dührohamait is, melyek közül csak azt az egyet emelem ki, hogy az államtanács elnökét, atyja és az ország legelső emberét, egy színielőadás beültatása miatt tettelegesen bántalmazá. Megértjük talán azt a külön vad kedvtelését is, mely 21 éves korában abban nyilvánult, hogy fiatal leánykákat lefogatott és szolgálival megvesszőztetett, mint azt a simancasi levéltárban meglevő azon jegyzék mutatja, ahol elő vannak számlálva a pénzösszegek, melyeket II. Fülöp kárpótlás gyanánt fia örültségeért a szerencsétlen gyereklányok atyjainak kifizetett. Semmi kétség benne, hogy ezen és hasonló, később említendő kihágásai legelső jelei voltak azon szörnyű betegségnek, mely családjában ivadékok átugrásával ivadéokra átöröklődött, s melyet Velence madridi követe, Tiepolo, már 1563-ban, tehát Don Carlos 18 éves korában hangsúlyoz. Nagynénje, II. Fülöp legfiatalabb nővére, Johanna, özvegy portugál trónörökösné, 1568-ban (alig pár hétre Don Carlos halála után) hirtelen dühös örült lőn. E nagynénének, egyuttal II. Fülöpnek is nagyanyja, V. Károly édesanyja, a történetileg nevezetes örült Johanna közel félszázadig sinylődött e rettenetes bajban, melytől a halál szabadította meg. E szerencsétlen asszonynak nagyanyja, katolikus Izabella édesanyja, Izabella portugál hercegnő szintén örült volt. Arról nem is szólok, hogy V. Károly anyai nagyatyja is eszelős vala, sem a lemenő ágbeli II. Fülöp húga fiának, II. Rudolf császár s magyar királynak idegbaját nem említem.

Don Carlos, minekutána életveszélyes esése következményeiből Andrée Vézale tudománya és ügyes keze kigyógyítá, tehát 18—19 éves korában, élénken kezd a nősülés gondolatával foglalkozni. Kifecsegte, hogy főként azért akar nősülni, mert nagyobb önállóságot és függetlenséget remél a lépésétől. Eleintén az özvegy Stuart Máriára gondolt, de ezt a tervet az államtanács részint politikai okokból, főként azonban a trónörökös gyöngeségére való tekintetből mihamar elejté. Ekkor 1564 első felében a spanyol cortesben hangok merültek föl, hogy a herceg a maga nagynénjét, a nála tiz évvel idősebb Johannát vegye el, mert azt remélték, hogy e kitünő tulajdonságokkal fölruházott nő (aki, mint föntebb említém, 1568-ban hirtelen dühös örültségbe esett) biztos támasza lesz a gyámoltalan hercegnek az élet utain. De ebből az indítványból sem lett semmi. Ép így nem öltött határozottabb alakot a királyné, Valois Erzsébet, gondolata sem, aki ugyanekkor a maga testvérét, Margit hercegnőt ajánlá mostohafia jegyeséül. E tervhez különben a királyné nem is nagyon ragaszkodott, hiszen ő neki magának vallá meg a herceg a maga plátói szerelmét szép unokahuga, az ekkor tizenöt éves Anna osztrák főhercegnő iránt, akit életében soha nem látott, csak arcképe után szeretett meg.

Mielőtt azonban Don Carlosnak még csak ál-mában is megfordult volna szép unokahuga neve, nagybátyja, Miksa már régen gondolt a két gyermek eljegyzésére s azt 1561-ben, akkori követe által meg is pendíttette Fülöp előtt. A király azonban a válasz elől azzal a kijelentéssel tért ki, hogy a

herceg sokkal betegebb és gyöngébb, semhogyl jegyzésre gondolni lehetne s midőn Miksa újramételteté ajánlatát, Fülöp hosszas küzdés és nagy lelki harc után kötelességének ismerte azt közölni Miksa követével 1562 tavaszán, hogy Don Carlos betegsége s a benne rejlő egyéb nagy fogyatkozások, úgyszintén értelmi fejlettsége, mely sokkal alantabb áll azon mértéknél, melyet az ő korában levő ifjútól megvárni lehetne, Miksa tervének útjában állanak és ha a herceg egészsége nem javul s értelme kedvezőbben nem fejlődik, bizony két-három év múlva sem lesz olyan állapotban, hogy eljegyzésről beszélni lehessen.

És a rosszakaró véletlen ép ekkor hozta magával, hogy a szerencsétlen herceg szép kis unokahuga arcképét megpillantá. Ebbe az arcképbe beteges lelkének teljes erejével beleszeretett, vagy legalább azt hívé, hogy szerelmes. Megesküdött, hogy más nőt el nem vesz soha, ha Annát el nem veheti s mivel atyja az ő házasságát általában elenezte, őt, a beteg, fejletlen gyermeket nősülésre képtelennek tartá, hát elkeseredésében s éretlen dühében a leghiteltlenebb dolgokra vetemedett. Beakarta bizonyítani, hogy ő már érett a házasodásra s — szeretőt fogadott és ami csakugyan komikus, megkérte Miksa követét, hogy ezt titokban tudassa urával, hadd lássa a nagybácsi, hogy unokaöccse már képes volna házasságot kötni. S aztán, mert azt hívé, hogy az a férfiasság jele, a léha jeunesse dorée kíséretében a Spanyolországban szokásos késő esti séták alkalmával az utcán előtalált szép fiatal nőt, polgárleányt s arisztokratát válogatás nélkül, a legmegalázóbb módon inzultált s oly botrányo-

san viselkedék, hogy egy császári futár, aki üzelmeit saját szemeivel látta, egész fölháborodva monda a francia követ előtt, hogy oly rút erkölcsű, rút alaku egyén akarja az ő ura szép leányát feleségül venni!... Ha Don Carlos erőlködései, melyekkel érettségét akarta bizonyítani, egyfelől komikummal vegyes szánalmat keltének az udvari körökben (ahol jól tudták, hogy szeretőtartása hiú dicsekvés, mert nyílt titok vala, amit a királynő orvosa s Eboli hercege is a francia követnek nem egyszer mondtak, hogy tudniillik Don Carlos az alkalmazott orvosszerek ellenére sem fog soha utódokat procreálni), másfelől sérték és vérig keserítették az atyát, aki fia eszelősségét így elfajulni látta. S midőn sem az nem használt, hogy fiának 1564 tavaszán külön udvartartást rendezett be, sem az nem ért semmit, hogy még az államtanácsban is ülést adott neki: az egyetlen fia szellemi és testi javulását évek során át szorongó szívvél leső, de reményeiben csalódni kezdő szerencsétlen atya, családjára s trónjára való tekintettel, két unokaöccsét, Rudolf és Ernő osztrák főhercegeket Madridba hozatá, hogy a kettő közül valamelyikben szükség esetén, ha többé fia nem születnék s Don Carlos értelme a helyes útra nem bontakozik, utódot neveljen magának.

A spanyol királyfi jó szívvél volt unokaöccseihez, mert bennük, mint Dietrichstein mondja, platonikus imádottja véreit tekinté. De káros hatással volt megérkezésük Don Carlos lelkére, mert a féltékenység s aztán az elnyomatottság érzetét kelté föl képzeletében. Látta, hogy a bevonuláskor atyja a csak tizenegy éves kis Rudolfot a maga

jobbára ülteti; tapasztalta, hogy a gyermekfőhercegeket a király elkényezteti, míg ő reá, fiára, alig néz. Látta, hogy atyja gyöngéd érzelmei kis mostohahugait is a szeretet jeleivel halmozzák el, de ő neki azokból rész alig jut; gyanakodó természete, a lelki betegeknel sokszor meglepő éleslátással párosulva, észrevette, hogy míg eddig külön udvar nélkül szabadságára volt hagyva, most külön udvartartásában atyjától odarendelt főudvarmesterének, Ruy Gomeznek, titkos felügyelete alatt áll, hogy szolgaszemélyzete őt ellenőrzi. Észrevette, vagy megtudta, amit atyja nem is titkolt, hogy vigyáznak minden lépésére, mert nem tudni »vajon (mondá atyja) ha elmegy valahová, úgy jő-e vissza, mint elment s ha magára hagyják, úgy találják-e megint, amint elhagyták«. Látta s a császári követnek, Dietrichsteinnak érzékenyen panaszkodott, hogy atyja őt nem becsüli, hogy atyja ő benne nem bizik. De a tapasztalat nem arra indítá, amire a gyöngé elméjűt nem is indíthatá, hogy tudniillik számot vessen magával s magában keresse apja elhidegülésének okát; hanem arra, hogy atyja atyai szeretetében kételkedjék. A jogosultság amaz igen kicsiny magva, melyet érzékenységtől eltagadni nem lehet, midőn tapasztalta, hogy ő apái trónjának jogos örököse, mintha előre detronizálva volna, az utolsó személy atyja és az udvari körök becsülésében, ez a kicsiny mag Don Carlos lelkében mihamar terebélyes fává növekedék s a szellemi betegség kigyója, mely a fa törzse körül tekeredett, azt sziszegte füleibe, hogy őt elnyomják és félre ismerik, megvetik és — üldözik Spanyolországban s hogy ő neki innen menekülnie kell oda, ahol szí-

gorú atyjának erős keze nem nehezedik reá olyan szörnyű súllyal. E gondolat mély és sokágu gyökeret vert lelkében. E gondolathoz beteg lelke, mint a kövér anyaföld a fa gyökeréhez, teljesen hozzátapadt. E gondolat és képzelt szerelme az osztrák főhercegnő iránt, egész valóját elfoglalá, érzelmvilágában elválhatatlanul összeforradt. És szívóssággal várta, leste Don Carlos azt az időt, mely e két rögeszméje valóstítására alkalmat nyújt.

De mikor jő el ez az idő? És hol fogja a szegény királyfi lázas agya beteges képzelődéseinek célját elérni?

Hol?... hát a Németalföldön.

Miért ne nevezhetné ki őt atya ide a forrongó földre a maga fejedelmi személye helytartójává? Hiszen jogcime erős és alapos oka van rá. Hiszen mig itt lent, az ibérek és lusitánok égő napsugaras félszigetén csak akkor lőn elismerve a trón jogos örököséül, midőn a rendek 1560-ban hódolatukat neki forma és szokás szerint bemutatták, ott fönn az aranycsipkés Németalföldön olyan elvitázhatatlan örökében ülne, melynek urává őt az a perc tevő, amelyben Isten napvilágát először megpillantotta. S miért ne volna ő képes itt apái ez ősi örökén a kormánybotot becsülettel hordani? mikor kétségtelenül meglevő, bensejében lappangó uralkodói tehetsége kimutatására és érvényesítésére (egykori források mondják, hogy így okoskodott) Németalföld a legjobb, a legalkalmasabb talaj. S aztán nem is az ő agyában támadt legelőször ez a gondolat; mások, kitűnő államférfiak foglalkoztak már ezzel. Ő, mint az államtanács tagja, tudta, hogy már 1564-ben fölmerült a kérdés, vaj-

jon nem a legjobb volna-e a forrongó Németalföld lecsendesítésére, ha Fülöp ide tenné át rezidenciáját s egy-két év múlva visszatérve Spanyolországba, fiát hagyná maga helyett helytartónak. Hiszen maga Granvella bibornok is komolyan gondolt egy időben e tervre, s ki tudja, Egmont gróf is, midőn 1565 tavaszán a spanyol udvarban tartózkodott, szerencsétlen hazája érdekeit Fülöp udvaránál előmozdítandó, nem adott-e efféle faggatására a Madridból menekülni vágyó húsz éves trónörökösnek, ha csak udvariasságból is, igenlő, helyeslő választ?...

És itt, Don Carlos vágyai ígéretföldénél, tekintetbe jő az a fontos kérdés, minő volt az ifjú trónörökös érzülete a németalföldiek iránt, mily állást foglalt el a protestántizmussal szemben?

Fontos e kérdés azért, mert Orániai Vilmosnak főntebb említett vádján kívül, hogy tudniillik Fülöp a maga egyetlen fiát azért veté fogságra, mert ez a szorongatott Németalföld protestánsai megsegélyezésére akart sietni, más adatok is a mellett látszanak bizonyítani, hogy Don Carlos a reformáció hívei iránt talán rokonszenvvel viselkedék.

Először is áll az, hogy különösen a hugonoták is azt hiesztelték Franciaországban, amit Zürich államtanácsához intézett levelében maga az Orániai mondott. Ha a francia kálvinisták e véleménye független a németalföldi bajnok vádjától (ami nem valószínű, mert az újabb történetírás csaknem lépésről-lépésre kimutatá, hogy a francia és a németalföldi vallásos mozgalom a legszorosabb kapcsolatban állott): úgy ez csak abban a

körülményben birhatja alapját, hogy az ideges, gyakran hóbortos királyfi saját vallása papjaival és szerzeteseivel szemben gyakran és nyilvánosan oly kiméletlenségeket és tréfákat engedett meg magának, melyek az ő állásával sehogy össze nem fértek. De a francia protestánsok e hiresztelését a legjobb kútfő, maga a madridi francia követ, Fourquevaux cáfolja meg, midőn épen e mende-mondákra célozva azt mondja, hogy Don Carlos a protestánsokat inkább »halálosan gyűlölte«.

Egy másik adat Don Carlosnak a protestánsok iránt táplált vonzalmáról és egyuttal atyjának fia jó katolikus voltában való kételyeiről — mely adatot újabb történetírók szoktak volt fölhozni — a spanyol király azon emlékirata, melyet 1559 tavaszán a németalföldi vallásmozgalmak ügyében a pápához intézett. Ez emlékiratban a katolikus egyház megszilárdításáról beszélván s a szentszék gyors határozatát sürgetvén, hangsúlyozza, hogy ő maga is gyorsan akar eljárni, hogy intézkedései foganatját, az elültetett fa meggyökeresedését, még megérnie lehessen; mert »mindnyájan halandók vagyunk — úgymond — s halálom után fiam talán nem fordítana ez ügyre akkora gondot, mint én s minisztereim sem lennének oly tevékenyek«. Ebből a mondásból Don Carlos rokonszenvét a protestánsok iránt kiolvasni bizony teljes lehetetlen. Nem tekintve azt, hogy 1559-ben a még tizenegyedfél éves Don Carlosnak semminemű alkalmá nem nyílt a protestántizmussal érintkezni, aggodalmát a vallásos apa nem a protestáns érzelmek, hanem a miatt fejezte ki, mert jól tudta, hogy ha ő akkortáiban meg találna halni, beteges, fejletlen eszü örököse

képtelen, mint minden más kormányzati föladatra, úgy a németalföldi katolikus egyház helyreállítására s megszilárdítására is.

Végre Cabrera, II. Fülöp életirója — a különben jól informált historikus, kinek atyja II. Fülöp legbensőbb s bizalmasb szolgái egyike volt — azzal vádolja az 1567-ben Madridban tartózkodó, illetőleg kompromittált egyénekként Madridban visszatartott Berghen és Montigny németalföldi urakat, hogy azt ígérték volna Don Carlosnak: ha atyja akarata ellenére megjelennék Németalföldön, ők és a többi mágnások oly erős sereget vezetnének alája, mellyel nejévé tehetné imádottját. Különösen Montigny adott volna több izben titkos találkát Don Carlosnak. Ami már ezt a vádat illeti, nem lehetetlen, hogy a két főúr az atyja keze alól szabadulni törekvő, Németalföldre vágyó királyfit csakugyan biztatta; de ha tették ezt, bizonyára nem Don Carlos protestáns érzelmei miatt tették, hanem azért, mert azt gondolták, hogy a hatalmukba került herceg, az egyetlen fiú, jó kezes lesz a szabadságtipró atya katonái ellen. Mint helytartóra, mint a kormány gyeplőjének kezelőjére, soha egy mágnás vagy párt sem gondolt Don Carlosra. A németalföldi pártok mindegyike, ellenzék úgy, mint a kormány hivei, már csirájában roszszalta ~~G~~nevella azon gondolatát, hogy a királyfi helytartó legyen Németalföldön, sőt a legellenzékibb párt feje, ugyanazon Orániai Vilmos, aki később Fülöpöt Don Carlos elfogatása miatt vádolja, még 1562-ben olyannak ismeri és jellemzi Don Carlost, aminő valóban volt.

Nem. Don Carlos soha sem rokonszenvezett

a németalföldi mozgalmakkal, mert ily komoly dologgal foglalkozni, Schiller szerencsétlen »kühner Riesengeist«-ja soha nem volt képes. S hogy nemcsak hogy nem hajlott a protestánsok felé, hanem a legbuzgóbb katolikus volt, akinek buzgósága néha valóban megindító, arról töméntelen adat maradt ránk. Arra nem akarok nagy súlyt fektetni, amit gyóntató atyja, Diego de Chaves Dietrichsteinnak mondott, hogy tudniillik Don Carlos mindig és minden körülmények között oly jó katolikus vala, aminőnél jobbat kívánni sem lehet. Mert a gyóntató ezt a királyfi elfogatása után monda, midőn talán hirtelen terjedt a királyfi protestáns érzelmeinek s e szégyenfoltot a »katolikus« király családjáról le kelle mosni. Annak sem tulajdonítok nagy jelentőséget, hogy a trónörökös a nagyhét szerdáján s husvét keddjén — fogságában — meggyónt s megáldozott, noha ezt atyja, tekintettel fiának zavart elmeállapotára, csak a gyóntató azon kijelentése után engedé meg, hogy a fogoly e szent cselekménytől kedélye vidámulását, bánata enyhülését reméli. De megcáfolhatatlan bizonyága túlbuzgó katolikus voltának az a mély és rendületlen hit, amellyel említett végzetes esése után mindvégig hitte és vallotta, hogy az esés következményeiből őt nem Vézale, a chirurgiának e most is tiszteletben álló ösatyja, hanem egy, a szentség hírében elhunyt franciscanus fráter, Diego csontjainak érintése gyógyítja ki. E mély hitének kifejezést adott első végrendeletében, melyet akkortáiban készített, midőn külön udvartartást és az államtanácsban ülést kapott, tehát élete fénypontján (ha ugyan e mindvégig szomorú, sötét életben fényről be-

szélni lehet), 1564-ben. E végrendelet 16-ik pontjában azt mondja, hogy ha Isten őt élteti, célja, az ő rajta esett csodáért fráter Diegonak szentté avatását kieszközölni; de ha meghalna, mielőtt szándékát kivihetné, buzgón kéri atyját, kövessen el ő helyette mindent a római széknél e cél elérésére. A vallásos hála e példája megható. Végrendelete egyéb pontjaiban halála után tizezer misét rendel mondatni Toledóban, ajándékokat hágy a két leghiresebb bucsuhelynek s kollégiumot kíván a franciscanusok számára alapíttatni három tan-székkal, melyek egyike a szentírás, másik ketteje aquinói szent Tamás iratait lesz vala magyará-zandó, hogy ez az iskola a tiszta és meghamisítatlan katolikus vallás palántás kertje legyen. S ha mindez nem volna elég, hadd hozzak még egy példát arra a csaknem babonás félelemmel vegyült mély tiszteletre, amellyel a szerencsétlen királyfi — közvetlenül a megrendítő katasztrófa előtt — az oltári szentség irányában viselkedék. 1567-ben történt az, midőn már apját, főudvarmesterét s Alba herceget megzavarodott lelkének legmélyéből gyűlölé. Tépelődve kinzó gondolatain — melyekről alább szó lesz —, szeretne volna lelkét a vallás vigasztalásaival megnyugtatni s szenteletlen ostyát kért — persze hiába — a papoktól áldozásra, mert — úgy mond — szentelt ostyát nem vehet, mivel az ő szívében halálos gyűlölség lakik.

Arról, aki bár világos tudat nélkül — mert zavart lelkéhez hitének tudata nem férhetett — ily buzgó, ily igaz katolikus, valóban nevetséges azt állítani, hogy a protestáns tanok felé vonzották ér-zelmei vagy meggyőződése.

Igen, óhajtott Don Carlos Németalföldre menni, de nem azért, mert lelke húrjain a protészta-nszolozsmák megzendültek volna, nem is azért, hogy ott a politikai szabadságért is küzdőknek kezet nyújtson — hiszen e fogalom számára az ő beteg agyában hártyaréteg nem létezett—; hanem azért, mert képtelen levén a helyzet, a viszonyok, az eszmék, a törekvések meglátására s még inkább megértésére, rögeszméi: a szabadulás atyja vélt üldözése elől s nősülése Anna főhercegnővel, őt ellenállhatatlan erővel vonták a spanyol világbirodalom azon távolabb fekvő országaiba. Hitte, anélkül, hogy hitének valószínű okát tudta volna adni, hogy Németalföldről könnyebben találkozhatik a főhercegnővel, hogy őt onnan könnyebben nőül veheti, hogy ekkor nagybátyja s apósa az ő pártját fogja fogni üldöző atyja ellen, aki aztán kénytelen lesz nagyobb hatáskört adni nekik és őt, a már nős, családalapító embert, becsülni megtanulván, maga helyett helytartójává fogja tenni. Kéjjel gondolt ez állapotra, a jövőre s terveit, reményeit bő beszéddel fecsegte el Dietrichstein előtt.

De hát hajlandó volt-e az atya testileg és lelkileg beteg fiának e vérmes reményeit megvalósítani?

Aligha.

* * *

Az a német és francia közjogi illetékes-
ségű területekből álló németalföldi állam, melyet
a spanyol hivatalos nyelv — pars pro toto — Flan-
driának nevezett, sok gond, sok kemény fejtörés
oka volt már egy emberöltő óta V. Károly és II.
Fülöp udvarában, politikai s vallási tekintetek miatt

egyaránt. A németalföldiek szívük teljességéből gyűlöltek mindazt, ami spanyol s különösen gyűlöltek a spanyol katonát; míg ellenben a spanyolok a hatalmas spanyol világbirodalom egyik alkatrészének, ha szabad mondanom, egyik fiókjának tekintvén Flandriát, bizonyos jóakaró, de sértő felsőbbbséggel néztek le rá; sőt a spanyol katona nagyobb részben még közlegényeiben is a harcias természetű castiliai, kisebb nemességhez tartozván s V. Károly háborúiban világtörténeti hirre tevén szert, a pénzszerzésnek élő, iparral és kereskedéssel foglalkozó flandriai polgárt megvetette. Ehhez a nemzeti ellentéthez, melynek hasonlója nálunk a három százados magyar-német ellenszenv, még a politikai intézmények ellentéte is járult; Flandriában a rendi, nemesi és kifejlett polgári, községi és megyei szabadság virágzó institúcióinak, Spanyolországban pedig a látszólagos, elméleti alkotmányos szabadság mellett megerősödött, fölülkerekedett abszolút monarchiának képében. Itt a centralizmus, ott a megyei (tartományi) autonómia a maga teljes virágában. Már ez az egy körülmény elég volt volna összeütközéseket idézni elő, még akkor is, ha nem járul mindehhez a kor leghatalmasb mozgató eszméjének, a protestántizmusnak harca a katolikus egyházzal s ez a protestántizmus ismét, a vallási téren kívül is, nem jó ellentétbe az abszolút monarchiával. A németalföldi református egyház a maga organizációjával nemcsak a katolikus egyháznak, hanem az abszolút fejedelemségnek is ellensége volt, mert egyház és állam a reformátusoknál a község akaratan épült föl, míg a spanyol monarchia V. Károly, de különösen II. Fülöp alatt az

uralkodónak egységes, az egész államot, az egész óriás birodalmat egybefoglaló abszolút akaratán nyugovék.

Fülöp a németalföldi református egyházat politikai tekintetben még akkor is így fogta volna föl, ha mély vallásossága, erős katholikussága nem teszi is őt, a »katholikus« királyt, a római egyház legbuzgóbb, könyörtelen és csüggedetlen paladinjává. Ő e részben pápább volt a pápánál, mint ezt a toledói érsek esete mutatja. IV. Pius pápa Fülöptől a lutheránus nézetek nagyon is gyöngye gyanuja miatt elfogott érseknek kiadását követelék s Fülöp azt üzené a pápának, hogy az érseket nem fogja szabadon bocsátani, nem fogja soha semmi tekintetben részesíteni, amint saját fiára sem volna semmi tekintete, ha tudná, hogy ez is eretnek. S akár igaz, akár nem, amit róla beszélnek, hogy egy autodafén halálra ítélt büszke castiliai nemesnek, aki a máglyára menet szemrehányásokat tőn neki, amiért igaz nemes, a királyéval egyenértékű vért ad át a bakónak, azt felelé, hogy saját gyermekét is átadná, ha ugyanabban a bűnben leledzenék: akár igaz, mondom, akár nem, mindenesetre jellemző a király határozott, alkudozást nem ismerő gondolkodásmódjára, elveire. És ezekben az elvekben vele a spanyol államtanács, az akkori világ e legméltóságosabb testülete, teljesen egyetértett. Birjuk 1561 novemberéből ez államtanácsnak egy határozatát, melyet Maurenbrecher fődözött föl a simancsi levéltárban, mely kimondja, hogy a királynak nem joga, de kötelessége a katolikus egyházat védeni s ha saját fia állana is az ellenpárton, saját fia ellenségévé kellene lennie.

A király és a spanyol grandok illetén elveinek Németalfölddel szemben még egy körülmény látszólag és forma szerint törvényes alapot is kölcsönzött.

Tudjuk azt, hogy Németalföld 17 tartománya 1548 óta a német birodalommal, mint a birodalom X. azaz burgundi kerülete, közjogi, bár laza kapcsolatba lépett. Hogy ez a kapcsolat szorosabb jellegűvé nem vált, sőt inkább lazult, annak részben a német birodalmi fejedelmek voltak okai, amennyiben a birodalmi tagság leghasznosabb előnyét, a közös védelmet megtagadták V. Károlytól, midőn ellene a francia királlyal szöveterkeztek; azonkívül Németalföldet a legfőbb birodalmi törvényszék, a Reichskammergericht végleges rendezésénél ez institutio jótéteményeiből kizárták. V. Károly levonta ebből a conclusiót s a többek közt keresztülvitte azt, hogy a lutheránus tanok s egyáltalán a reformáció követői ellen császári edictumokban régebben hozott halálbüntetést eltörlő birodalmi határozat a Németalföldön érvénnyel ne birjon. Az a tény tehát, hogy a király törvényes alapon áll, midőn németalföldi birtokain a protestánsok ellen rendszabályokat hirdet, erőt kölcsönöz vala Fülöpnek még akkor is, ha a castiliai katolikus szellem nem kívánta volna különben is az összpontosítandó világbirodalomban a vallási uniformitást.

Azonban a végletekig menni németalföldi protestáns alattvalói üldözésénél, Fülöp soká habozott. Ez a szép virágzó, gazdag, iparos ország volt az ő legközvetetlenebb öröke, mely őt, minden spanyolsága mellett is, az ő fiának tartotta. A pohárnak csordultig kellett telnie, hogy Fülöp azzal

a kíméletlenséggel lépjen föl Németalföld ellen is, mint amellyel az ibér félszigeten az autodafék máglyáit meggyújtotta.

És azt az utolsó csöppet, melytől a kehely kicsordul, meghozta az 1566-dik esztendő. Németalföld elkeseredett és rajongó protestáns felekezetei a rájuk erőltetett katholikus egyház ellen föltámadva, megkezdték az irtóháborút, a híres képestromot, mely alatt 400-nál több templom pusztult el.

Ezt tovább nem lehetne tűrni. A vallás tekintélye s a monarchicus elv egyaránt követelte a lázadók példás megbüntetését, melyet az államtanács hosszas fontolgatás után 1566 október 29-én mondott ki. Fülöp szétnézett tágas birodalmában, hogy megtalálja azt az embert, aki képes lesz e példás büntetést az ő intentiója szerint végrehajtani, a monarchia és a katholikus vallás föltétlen tiszteletét helyreállítani, szétnézett és csak egy férfiút talált e tisztre grandjai közül alkalmasnak: Alba herceget. Olyan ember, minő a királynak kell — mondja egykorú jelentésében Dietrichstein — nem volt csak az egyetlen egy Alba s be kelle látniok irigyeinek, hogy e roppant föladata »irer Nation sunst khainen haben«. Hogy mily borzasztó hordereje volt ennek a büntető határozatnak, arról Spanyolország füstölgő máglyái tanúskodtak. Maga a pápa, V. Pius is szinte megdöbbszent hallatára s nemcsak megtagadá Fülöpnek a keresztes-bulla kihirdetését az eretnekek ellen (mely pedig kihirdetve körülbelül egy millió aranyat hozott volna Fülöpnek a »büntetés« költségeinek fedezésére), hanem rendkívüli követet küldött a királyhoz, aki ezt az

erőszak alkalmazásáról lebeszélje. E missio azonban inkább fölingerlé, mint megingatá a spanyol királyt, aki szemrehányásokat tőn a pápának, amiért őt a katolikus világ előtt compromittálja. A büntető határozat ki van mondva; a király, a spanyol összbirodalom s a castiliai szellem egyaránt kívánja a lázadók megfenyítését; az executio költségeit majd meg fogja a castiliai s leoni cortes szavazni. Úgy is történt. A december 11-ére (1566) összehívott s megnyitott cortes nevében Burgos követe válaszolt a királyi kívánságokra s válasza meglepően mutatja a nézetek azon egyetértését, mely a közös castiliai szellem forrásából fakadt. A németalföldiek megbüntetését a cortes a vallás és az összbirodalom sértett tekintélye érdekében helyezte s tárgyalásai alatt bőkezűen gondoskodott a pénzeszközökről.¹

A dolog ilyen stádiumában, e roppant fontoságú világtörténeti események közepett, Don Carlos, aki izgatottan várta már az alkalmat, melyet az államtanács büntető határozata s a cortes pénz-megajánlása a király és az ő németalföldi útjának nyújt, rögeszméjétől úzve, egy csodálatos epizóddal lepte meg atyját és Spanyolországot.

A cortes ugyanis tárgyalás alá vevén azt az eshetőséget, hogy Alba után a király is el fog utazni Németalföldre, a követek egyike, kifejezést adandó a cortes loyalis, hálás érzelmeinek a spanyol világbirodalom érdekeit oly melegen gon-

---

¹ Tudni kell, hogy a Portugal birta kis terület kivételével ekkor egész Amerika Castiliához, az anyaországhoz tartozott, mint koronabirtok.

dozó király és dynastiája iránt, azt a kívánságot pendíté meg, hogy arra az időre, míg Németalföldön lesz, hagyja vissza a király maga helyett fiát Madridban kormányzónak. Don Carlos e kívánságra, mely oly hőn ápolt vágyaival ellenkezék, azokat meghiusítandó volt, megrémült; gyanakodó lelke a cortes követeiben ellenségekre vélt bukkanni s lázas agyát azon gondolat foglalkoztatá: mi módon akadályozhatná meg, hogy e kívánság határozott, hivatalos formát nyerjen a gyűlés részéről? Félelme és szenvedélye egy ostoba lépésre vitte őt. Váratlanul megjelent a cortes egy ülésén s durva szavakkal fenyegette a követeket: meg ne próbálják e kívánságot formulázva atyja elé terjeszteni, mert ő nem akar helytartónak visszamaradni Madridban. Legyenek meggyőződve — mondá — hogy ha csak megkísértik is e kérést, ő azt nemcsak nekik nem fogja soha megbocsátani, de jót áll róla, hogy ivadékaik is meg fogják bánni azt.

A lelki beteg Don Carlos dühhel, éktelen haraggal beszélt. Szánalmas alakja részvétet kelte, durva támadása a legloyalisabb s reá nézve csak hízelgő kívánság ellen visszatetszést szült — a gyűlés követei elhallgattak s a királyi válasz nélkül távozott.

De Fülöpöt az eset híre megdöbbenté. Azt tudta, hogy fia mindenkép Németalföldre vágyik, ennek az éretlen kívánságnak azonban mindeddig nem tulajdoníta nagyobb jelentőséget... És íme, most egyszerre kipattan eléje ez a báb s azt kívánja, hogy abban a világtörténeti processusban, mely itt és amott a Németalföldön, barát és ellenség közt, a legjobbak agyát, a legszívósabbak szel-

lemét, a legbátrabbak vérét fogyasztá, az ő beteg eszének alaptalan igényeit tekintetbe vegyék. A testileg és lelkileg nyomorúlt gyermek, csakugyan azt hiszi, hogy ő van hivatva Németalföldre, a spanyol korona ez érdes gyémántját, kicsiszolni! hogy azt a vállalatot, melynek végrehajtására Fülöp országa összes államférfiai, összes hadvezérei közül csak az egy Albát tartá képesnek; azt a földadatot, melyet a király nagy világbirodalma lelkiismeretes kormányzásának hosszú ideje alatt a legeslegnehezebbnek ismert, az ő nyomorúlt vállalai magokra vehetik?...

Mit csináljon beteg fiával? nem tudta Fülöp.

S az orvosság, amelyhez hozzányúlt, talán inkább ártott, mint használt. Németalföldi útjára, politikai okokból, eddig nem igen komolyan gondolt volt; fia e ballépése után a kockát eldönté a király; lemondott az útról, melyre különben magával vitte volna Don Carlost s egyedül Albát határozá oda küldeni a legmesszibbmenő teljhatalommal.

Ez a határozat, azt lehet mondani, forduló pontot képez Don Carlos lelki életében; arra a csúszós lejtőre, mely őt a katasztrófához vezette, egyensúlyt veszített gondolatai ekkor tévelyedtek.

Mert dühének most már nem tudott többé ura lenni — szívének az a tiszteletreméltó érzelme, mely eddig amiatti bánatában nyilatkozott, hogy atyja ő reá semmit nem ad, meg abban a vágyában, hogy valami módon sikerüljön atyja becsülését kinyernie, ez a gyermeki érzelem kihalt, csak a félelem maradt meg szívében, hogy nemsokára a gyűlölet s a legkétségbeesettebb gondolatok meleg-

ágyává fejlődjék. Elkecserevése egyelőre Alba ellen irányult s midőn 1567 április 17-én Németalföld teljhatalmú kormányzója megjelent a trónörökös előtt, hogy az udvari etiquette szabályai szerint búcsút vegyen tőle, mielőtt új missiója teljesítésére hajóra szállna: az izgatott, önuralmától régóta cserben hagyott királyfi kebeléből az elnyomott ellenszenv elemi erővel tört ki... Ime itt áll előtte az az ember, aki az ő hosszú évek óta keservesen ápolt, dédelgetett, nagyra nevelt vágyait, reményeit most mind megsemmisíti, élete céljától őt elüti, boldogságát megöli, itt áll előtte hideg udvarias-sággal és fejet hajtva, míg bensejében bizonyára gúnyosan mosolyog ő rajta, a hajótöröttön! Isten legyen irgalmas lelkének — s szó nélkül ragad tört Don Carlos a mitsem gyanító Alba ellen. Alba védekezik. A zajra belép a szolgálattelvő kamarás, a királyfit még fölemelt törrel látja s megrémül, de Don Carlos egy szempillantás múlva leereszti karját és sietve távozik.

Ez után az irtózatos jelenet után a király még az nap tanácskozott Albával s e tanácskozás eredménye gyanánt szomorúan konstataálta a király, hogy fia absolute kormányképtelen.

Bizonyos az, hogy Don Carlos e napon megszűnt trónörökös lenni. Fülöp egyébként e tettért nem büntette meg fiát, mert a beteg ifjú kedélyét tanácsosabbnak látszott kímélni; csak megdorgálta, hogy magaviseletét nem tűri tovább. Ha apja vagyok is — mondá — de király is vagyok s alattvalóimat jogtalanságok és veszélyek elől megóvni kötelességem. Sőt még mésszibb ment atyai gyöngédségében Fülöp; érzelmei nyomorúlt gyermeke

íránt, akinek utóvégre is ő adta az életet, azok az érzelmek, melyektől a szerető szülők szíve beteg és szerencsétlen magzataik iránt még talán hangsúlyosabban dobog föl, mint a boldogok és egészségesek iránt, a királyt elkeseredett fia megengesztelésére, kibékítésére készítették. Fontolóra vevé, hogy komolyan gondolkodni nem tudó fiának az a szerencsétlen rögeszme s reményei meghiusulása, mennyi kint okozhat s elhatározá, hogy a lehetetlen kívánságért legalább bő kárpótlást ad neki. Fölémelte hát apanage-át 60.000 aranyról 100.000-re, aztán megígérte neki, hogy mivel véglegesen még nem mondott le németalföldi útjáról, hát, ha elmegy, őt is magával viszi; végre, hogy Don Carlos becsvágyának is kielégítést nyújtson, elrendelé, hogy az államtanács és a haditanács fia lakásán s fia elnöklete alatt tartsa ezentúl üléseit.

Az apai jóakarát e nyilatkozatai előtt, melyekhez hasonlóknak kevés trónörökös részesült, el kellett volna oszolniok Don Carlos lelkében azoknak a felhőknek, melyeket ott a gyanú és képzelődés szele kergetett össze — ha agyában az egyensúly nincs még megzavarva. De ezt az egyensúlyt a lassú lépésekkel haladó szörnyű betegség már megbontá. Míg szeme gyönyörködve tekintgetett azokra a zászlókra s jelvényekre, melyek az udvarnál a németalföldi úthoz, a bevonuláshoz készültek: gondolatai tekervényes utakon vesztek el. A francia követ írja 1567 augusztusában, híreit a királynétól merítve, hogy Don Carlos titokban pénzt gyűjtött valami vállalatra s udvarmesterének meghagyá, hogy atyja tudta nélkül 200.000 aranyat vegyen föl kölcsön az ő számára. Mire volt volna

e pénz, mi nem tudjuk; de megtudta a király s bánatosan panaszkodott nejének, mennyire fáj neki fia e csínyje s magaviselete, s ha nem tartana a világ beszédétől, már régen egy toronyba záratta volna a fiút.

Amit hát Don Carlos e pénzzel tenni akart, nagyon furcsa dolog lehetne. Mert beteg lelkének kitöréseit bármi irányban sem tudta már esze, belátása elnyomni. Hiába való volt az új tisztesség: egyik kihágása a másikat érte; mind hírnökei annak az örök éjnek, mely értelmét nemsokára beborítandó vala. Most azt hozták hírül az apának, hogy Don Carlos egy előkelő kamarását minden ok nélkül arcul üté s aztán jókedvűen mondá el, hogy már félév óta viszkedett e pofra a tenyere. Majd annak jött hire, hogy ruhatárnokát az ablakon akarta minden ok nélkül kilökni s meg is teszi vala, ha néhány úr véletlen útját nem állja. De megsebzí istállójának 23 darab lovát csupa passzióból úgy, hogy beledöglenek s aztán atyja főlovászához megy, nagy esküvéssel kikéri kölcsönbe atyja kedvenc hátasát és azt is agyonszurkálja. Az éjtszakákat Madrid legpiszkosabb, leghirhedtebb helyein tölti, botrányt botrányra halmoz, olyanokat tesz, hogy leírni nem lehet s egyetlen igaz barátja, dr. Suarez, palotájának rendőrfőnöke, aki mintha öreg bátyja volna, úgy szereti, kérve kéri őt: hagyjon fel hihetetlen cselekedeteivel, mert azt kell hinnie, hogy nem keresztyén. Mind hiába. Kicsapongásai oly irányt vőnek már 1567 végén, hogy elfogatásakor udvarmestere, Ruy Gomez, az angol követ előtt arra a mondásra fakadt, hogy Don Carlos a leghitványabb, legdesperatusabb, tár-

sadalmi érintkezésre legalkalmatlanabb ember, aki-
vel valaha érintkezett s akinek szabadságát korlá-
tozni immár nagy ideje volt. Ha nem volna vissza-
tetsző, mondja Büdinger, több mint háromszáz esz-
tendő dologra időszerű kifejezést alkalmazni, azt
kellene róla hinnünk, hogy moral insanity-ban
szenvedett.

Schiller azt mondatja az első fölvonás második
jelenetében Don Carlossal Posához:

Ach, Roderich !

Enthülle Du dies wunderbare Räthsel
Der Vorsicht mir : Warum von tausend Vätern
Just eben diesen Vater mir ? und ihm
Just diesen Sohn von tausend bessern Söhnen ?
Zwei unverträglichere Gegentheile
Fand die Natur in ihrem Umkreis nicht.

És a költőnek igaza van. Soha nem volt még apa
és fiú közt nagyobb ellentét, mint Fülöp és Don
Carlos között. Amott egyfelől az apa, ki egy talán
nem helyes, de nagy eszme szolgálatában, egy
hosszú életen keresztül törhetetlen buzgósággal,
csüggedetlen és komoly szorgalommal áldozza föl
minden idejét az államnak. Emitt másfelől a fiú,
akinek bomló agyában és beteg lelkében egyik ok-
talan gondolat a másikat kergeti.

Nem csuda, ha Fülöp minden bizalmát, remé-
nyét, hitét és szeretetét elvesztvén fia iránt, lassan-
ként teljesen elidegenedett tőle. S viszont a fiú
szívében ádáz gyűlölet vert gyökeret apródonként
atyja ellen. Lelkén kínos nyűg az atyai hatalom,
melyet pedig soha nem éreztettek vele, s fekete
keserőséggel tör ki nemzője ellen. Atyjának minden
tettét, intézkedését nyíltan helyteleníti, sőt gúnyolja;

ellenszenvének sehol és soha nem haboz kifejezést adni; hű embere dr. Suarez, megható levelekben az Istenre kéri őt, irtsa ki szívéből azt az oktan indulatot atyja ellen, mert lehetetlen, hogy különben Isten büntetését kikerülje. De hiába. Már 1567 szeptemberében azt írja a madridi francia követ úrnőjének Párisba, hogy Fülöp és Don Carlos egyaránt gyűlölik egymást s ha Isten másként nem intézkedik, nagy szerencsétlenség fog e viszonyból ki fejlődni.

És ez a szerencsétlenség hamar bekövetkezett.

Midőn 1567 őszén Fülöp politikai okok miatt németalföldi útjának tervét végkép elejtette s így Don Carlos minden reménye megszűnt, hogy atyját oda kísérheti s majd aztán ott maradhat helytartónak; noha az államtanács tárgyalásaiból senkinek nem volt jobb alkalmja nálánál meggyőződni afelől, hogy Fülöp a tervet csakugyan politikai tekintetből ejtette el: a hóbortos királyfi ezt ő ellene intézett lépésnek magyarázván, elhatározá, hogy vágyainak csellel vagy erőszakkal, de érvényt fog szerezni. Nem valószínűtlen, hogy szemei előtt példaképen ősenek, Katholikus Ferdinándnak, testvéröccse, Don Carlos, Viana hercege lebegett, aki atyja ellen többször föllázadt és harcolt vala. Az a körülmény, hogy Fülöp a vianai hercegre vonatkozó iratokat, fia elfogatása után, a levéltárból kivétette, arra mutat, hogy Don Carlos lefoglalt papírai közt valami vonatkozás volt a vianai herceg példájára. Don Carlos elhatározá, hogy Spanyolországból megszökik. Két megbízható fiatal apródját megbízó levelekkel és utasítással ellátva október havában néhány grandhoz küldé, 600.000 arany kölcsön be-

szerzése céljából. A levelekben arra szólítá föl a grandokat, hogy miután neki öreájok egy igen fontos nagy úthoz szüksége van, legyenek készen. Útja céljául pedig egyelőre Németországot — nem Németalföldet — s Anna főhercegnő nőül vételét jelezte. A spanyol grandok, ismervén Don Carlost, válaszaikban, mintha összebeszéltek volna, késznek nyilatkoztak szolgálatára lenni, ha kívánságai a király akarata ellen nem irányúlnak. Sőt némelyek válaszaik másolatát s a trónörökös levelét beküldötték a királynak. Elfogatásakor elkobzott irataiból kitűnt, hogy Don Carlos a szökés után a spanyol flottát akarta kezei közé keríteni. Ugyancsak ez iratok közt volt egy nagy halmaz levél, melyeket a spanyol grandok, tanácsosok, tartományi és előkelő városi hatóságok számára, szökése sikerültének esetére volt elküldendő. Ezekben azt állítá, hogy a király az ő házasságát azért ellenzi, mert azt akarja, hogy második nejétől (Valois Erzsébettől) született leányai — akikre Don Carlos mind-egyik nem volt féltékeny — legyenek örökösei. Ezért emlékezteti Don Carlos e levelekben az illetőket hódolati esküjökre; tudatja velök, hogy tanácsukat ki fogja kérni, bárhol tartózkodják is a világon s fényes jutalmakat helyez kilátásba nekik, ha hozzá hívek maradnak. Megírt egy csomó levelet, ugyan-csak szökése alkalmára, Európa egyes uralkodóihoz is, melyekben ezeket arra kérte, hogy őt el ne ítéljék, mert arra, amit tőn, rá volt kényszerítve. Írt a császárhoz is egy levelet, melynek azonban nem tudjuk tartalmát s végre asztala fiában ott hevert egy levél atyjához címezve, melyben tudatja atyjával, hogy azért megy el udvarából és

birodalmából, mert már évek óta túri a bántásokat s tovább túrni nem képes.

Ime az üldözési mánia.

Mutatják e levelek, hogy a spanyol királyfi már többé nem tudta, mit cselekszik. Rögeszméje: hogy neki menekülnie kell atyja udvarából, bűvös és borzasztó erővel mozgatta s e rögeszme mellett csak a gyűlölet lángja lobogott lelkében atyja, vélt üldözője ellen, aki néhány hónappal ezelőtt — mint említém — a lehető legnagyobb kitüntetésben részesíté szerencsétlen gyermekét. Ebben az időtájban jegyezte föl Don Carlos — mert szokása volt minden tervét, gondolatát, amit vele beszéltek, amit neki tanácsoltak, papirra tenni — azon »ellenségei« nevét, akiket »halálíg üldözni« elhatározá, mint azt elkobzott iratai mutatták. E »halálos ellenségek« jegyzékében első helyen állott atyja neve s csak ezután jöttek Ruy Gomez, Alba és mások. És ebben az időtájban kéregette a papoktól és a szerzetesektől azt a szenteletlen ostyát, amellyel áldozni akart, mert szentelt ostyát — úgymond — venni nem szabad, mivel valaki ellen »halálos gyűlölet« lakozik szívében. Sőt a megrémült szerzetesek némelyikének ki is mondá, hogy mély gyűlölete atyja ellen irányúl.

Lehetetlen, hogy a király ne bírt volna már régebben is tudomással fiának oktan nyilatkozatairól, amelyekkel atyja elleni gyűlöletét kimutatta. Már december elejétől kezdve vagy talán még előbbi időtől fogva, nem is szólt már a király Don Carloshoz. S midőn a szenteletlen ostya hírért neki megvívék, vagy e hírre, vagy Don Carlosnak ekkoriban tett előttünk ismeretlen nyilatkozatára,

1568 január 13-án az Escuriálból, ahová az Alcasarból december 22-én költözött, Madrid minden templomában és kolostorában imádkozást rendelt el Fülöp, hogy Isten neki tanácsot adjon s elméjét fölvilágosítsa bizonyos szándéka kivitelénél. Mi volt a király e szándéka, nem tudjuk; de valószínűen fia elfogatására irányult.

Neszét vette-e Don Carlos, vagy nem, a király e templomi rendeletének, nincs róla adatunk. Bizonyos csak az, hogy megtépett lelke e napokban szakadt foszlányokra. Mutatja ezt Don Juan esete, a később oly híressé vált illegitim hercegé, aki Don Carlosnál valamivel fiatalabb, ennek nagybátyja s játszótársa, Fülöpnek törvénytelen öccse volt, akihez a királyfi mindig gyöngéd vonzalommal ragaszkodott s aki az ő »barátjai« jegyzékében, mint »az ő nagyon kedves és nagyon szeretett rokona« a jóságos mostoha anyával legelöl áll. Erre a mindig kedvelt emberére és barátjára e napokban kardot vont a beteg lelkű királyfi s fegyveres kézzel akarta kényszeríteni, hogy mondja el ő neki, amiket a király Don Juannal, titkos összejöveteleikben beszélgetett, mely titkos vagy nem titkos összejövetelekről azonban csak Don Carlos beteg fantáziája tudott.

Az üldözéstől való félelem roppant lelki szenvedései között villant meg agyában az őrjöngő királyfinak az a borzasztó gondolat, hogy — megöli atyját.

A királyt 1568 január 17-ére várták vissza az Alcasarba, ahonnan, mint már említém, 1567 december 22-én távozott. Ezt a napot, atyja megérkezése napját, tűzte ki Don Carlos szándéka kivi-

telére. Egyedül azonban nem merte végrehajtani tervét; ahhoz társat keresse. De kit? Most mondom, hogy Don Juan kedvence volt neki. Az eleven eszű, vidám és kedves fiatal ember személyisége vonzotta Don Carlost is, mint annyi más férfit és nőt Don Juanhoz s ez az illegitim, de elismert királyfiú, akár szánalomból, akár szeretetből, akár számításból jó, sőt nagyon bizalmas lábon tudott a gyanakvó természetű trónörökössel mindvégig maradni. Don Carlos hát — és ez mutatja beszámíthatatlanságát — Don Juant vonta be örült tervébe, mintha ez a terv valami séta- vagy mulatságterv volt volna.

Épenséggel nem valószínű, hogy Don Carlos a maga apagyilkossági szándékát végre is hajtotta volna; valószínűbb, hogy a félelem hatása lebilincseli elméjét, vagy hogy egy lucidum intervallum után meg is feledkezik róla. De Don Juan — nagyon érthető — megrettent az előtte egyszerre a maga teljes örültségében mutatkozó királyfitól s a beteg agyú Don Carlos tervét közölni akarta a királlyal.

Minthogy Don Carlos január 17-ére tűzte volt ki apja megölését, Don Juan pedig e tervet az aznap este megérkezendő királlyal minden áron tudatni akarta, rábirta Don Carlost a kivitel elhalasztására s évégből január 18-án, vasárnap, déli egy órára találkát kért a dolog bővebb megbeszélésének ürügye alatt a trónörököstől. Don Carlos a találkába s az elhalasztásba beleegyezett s még január 17-én este kezét csókolt megérkező atyjának, sőt január 18-án délelőtt az udvari kápolnában misét is hallgatott vele s mint pár nappal

később a francia követ jelenti, oly nyugodt volt, hogy még retrospective sem lehte rajta bármit észrevenni.

Január 18-án déli egy órakor Don Juan Fülöp tudtával egy levélkét küldte Don Carloshoz, azt közölvén vele, hogy a kitűzött találkára nem jelenhet meg, mert nagyon rosszul érzi magát, de szerdán éjjel után egy órakor okvetlen meg fog jelenni a szükségesek megbeszélésére. Erre az üzenetre — mondja a madridi pápai nuntius (aki itt Delfino bibornokkal, Miksa császár római titkos levelezőjével együtt a főforrás) — Don Carlosnak gyanúja támadt, hogy a király valamit talán mégis megtudott a tervből s ugyancsak rosszullét ürügye alatt ágyába feküdt, várva a történendőket. S a király csakugyan hivatá fiát, aki azonban magát betegségével menté ki.

Óriási lelki küzdelmek között telhetett el Fülöpnek is, Don Carlosnak is a délután s az este. Mit érzett e kínos órák alatt a király, csak Isten a megmondhatója, — de elhatározásával éjjelre készen lőn. Éjjel 11 órára magához hivatá Ruy Gomezt a herceg főudvarmesterét, Don Antonio nagypriort, Feria herceget és Don Quijada Lajost s »minek utána ezekhez úgy beszélt — írja a nuncius — amint még ember emberhez nem szólt volt, leindula fia lakosztálya felé«, a mondott négy főúr és két kamarás kíséretében, fáklyák nélkül, siri csöndben.

Mikor a király belépett fia hálósobájába, gyertyát gyújtottak előtte. Don Carlos az ágyból kiszökve rémülten kérde: »mi ez? mit akar Fölséged a tanácsosokkal? meg akar engem ölni?...

Öljön meg, vagy én magam ölöm meg magamat!»

— Nem akarlak, légy nyugodt — mondá a király s a nagy kandalló lobogó tüzébe ugrani akaró fiát föltartóztatá.

Don Carlos térdre bukott atyja előtt, majd végig feküdt a padlón s jajongva sirta, hogy: öljetek meg! öljetek meg! Majd nemsokára az ablaktáblákat szegeztek be s mig a szegény herceg kétségbeesetten jajgatta, hogy »ő nem örült, csak kétségbeesett«, a király átadá Feria hercegnek Don Carlos kardját és személyét s fia szekrényei kulcsait maga előtt fölvitetvén, komolyan, méltóságos fájdalommal távozott.

Mint tűz az őszi avarban, oly gyorsan terjedt el az elfogatásnak s az elfogatók okának híre a palotában s az udvari körök között. A francia követ tüstént tudatá Medicis Katalinnal. De Fülöp meghagyá bizalmas grandjainak, hogy az apagyilkosságról, vagy akár lázadási tervekről szóló híreket kereken és határozottan cáfolják meg. Ezt minden ember természetesnek fogja találni, most háromszáz év mulva is, amint természetesnek találták akkor is azok, akik biztos csatornákból meríték tudomásukat. Ezért van az, hogy Európa fejedelmeihez, rokonaihoz s a spanyol grandokhoz intézett leveleiben, amelyek által fia elfogatásának tényét tudatja, vagy egyszerűen csak arra utal a király, hogy eljárása a közjó érdekében s beteg »természetű« fiának javáért van, vagy épen (mint például a pápához írott levelében) határozottan tiltakozik a föltevés, meg a kósza hír ellen, mintha fia az ő élete vagy érdekei ellen bármit is forralt volna. Még Alba sem kapott az elfogatók okáról

más értesítést urától, pedig ő legjobban ismeré Don Carlost. Hivatalosan minden efféle hirt tagadtak; a valót csak a legszigorubb diszkréció terhe mellett tudta meg egy-két befolyásosb diplomata, mint ahogy például Espinosa bibornok bevallotta azt a nuncius előtt; sőt hozzátevén, hogy a király nem annyira az ő személyére irányuló tervek miatt fogatta el Don Carlost, miután ő maga csak megvédelmezhetne volna magát fia ellen; hanem Don Carlosnak egy még gonoszabb terve miatt, melytől a király már két év óta tart. Hogy ez a »gonoszabb« terv mi? vajjon kis mostohahugai megöletésének terve-e, más-e? azt Fülöp és Espinosa magukkal vitték a sirba.

A szerencsétlen királyfi sorsát mindenki szánta; de igaz részvét tárgya volt az apa is, akinek intézkedését grandjai ép úgy, mint az idegen hatalmak követei kivétel nélkül helyeselték.

Don Carlos pedig fogságában, mely nem politikai fogolyé, hanem egy közveszélyessé lenni való lelki betegé volt, mind gyorsabban haladt a szellemi s testi fölbomlás lejtőjén lefelé. Napokig mezitelen járt s hált a toronyszobában, hol egykor I. Ferencz is fogva volt; rémítő szitkokat szórván atyjára dühös óráiban. Lenyelte nagy briliántos gyűrűit; aztán neki állt, elkezdett koplalni, napokig nem ivén magához viznél egyebet; majd olyan tisztátalanságokat követett el, hogy mint a francia követ március végén írja, lehetetlen volt őt tökéletes örültnek nem tartani. Kinzó szómja e közben egyre fokozódott, a jeges, havon szűrt vizet hihetetlen mennyiségben itta s ebbeli kívánságának eleget kellene tenni, mert sokkal nagyobb kihágá-

sokkal fenyegetődött. De ez a hidegvíz-ivás lőn aztán elsatnyúlt, teljesen csonttá s bőrré aszalt testének megölője is. Július 17-én hideg fogoly-pástétomot kívánt s rá 300 uncia, azaz mintegy 11 liter jéghideg vizet ivott meg s halálos beteg lett tőle. Július 22-én a megváltó halál képe előtt elméje tisztulni kezd, úgy hogy végakarátát hű emberének, dr. Suareznek tollba mondhatta s július 24-én megszűnt élni. Hogy természetes halállal mult ki és hogy a halálához fűzött regék egtől-egyig hazugok, annak számtalan tanuja van: az a két grand s az a hat tanácsos úr, akiknek őrizetére bízva volt s az a sok grand s az idegen hatalmak követői, akik holttestét tüstént halála után megtekinték...

...Alig mult el két hónapja annak, hogy Don Carlos haláláért Madrid összes lakossága a kilenc napi gyászt letette: már ismét megkondultak a spanyol székváros harangjai, elsíratni a szerencsétlen király második nejét, a szép Valois Erzsébetet, akinek szintén Schiller emelt örök emléket drámai költeményében. Az erkölcsileg kifogástalan, szép és jámbor, mindenki által szeretett és becsült ifjú, különben történetileg teljesen jelentéktelen asszony — a legnagyobb ellentéte anyjának, a cselészöví Medici Katalinnak — megérdemli a nagy költő által keltett rokonszenvet. De nem Don Carlossal való viszonyaért, melynek épenséggel semmi alapja nincs. A szegény nőnek más, egészen más titka volt, mely halálának is okozója lőn. Nagyon szerette édes anyját, de még jobban félt tőle, a lelketlen asszonytól, aki azzal a rémítgetéssel tartá vak engedelmességben, azzal a rémítgetéssel igyekezett politikai tekintetben kizsákmányolni szegény

jámbor leányát, hogy ha nem engedelmeskedik neki a távolból is mindenben, hát férjével, Fülöppel, tudatni fogja azt a borzasztó betegséget, melyet nagyatyjától, I. Ferencztől örökölt volna — állítólag — a szegény unoka. Ez a betegség, melyről csak gyaníthatjuk, hogy mi (talán epilepsia)) lehetett, de amely valójában talán nem is létezett, mint Damokles kardja függ vala a boldogtalan fiatal asszony minden életöröme fölött. »Tudod mit jelentene, ha észrevennék bajodat; ha férjed megtudná, légy meggyőződve, örökre kerülne!« — e szókkal ijeszté őt anyja, mint még gyermek asszonykát. És a gyöngé teremtés e — mondom talán nem is létező — baj ellen kuruzslók és orvosok titkos szereit szedte és alkalmazta folyton, melyek aztán neki gyakran veszedelmes betegségeket, sőt 1568 október 3-án halálát okozták.

Az özvegyen maradt király 1570-ben nőül vette Miksa császár leányát, azt az Annát, akinek arcképeért egykor örült fia rajongott.

Ez volt az a Don Carlosnak szánt jegyes, akiből aztán a mende-monda és Schiller költeménye Valois Erzsébetet, a királyfi mostoha anyját faragta...

* * *

Az igazi Don Carlos valódi története pedig az, amit a fentebbi lapokon előadtam. Szomorú igazság: egy örült regénye.

... És most hadd fejezzem be e sorokat azzal, amivel Büdinger befejezi: Fülöp hatalmas birodalma összeomlott. Tűz emészté meg a Don Carlos

katasztrófájáról szóló eredeti, titkos államiratokat. Tűz emészté meg a királyi palotát, melyben Don Carlos foglyul élt s meghalt. De élni fog örökre ama fájdalmas lelki küzdelemnek képe, melyet a lélekerős király a maga lelki beteg fiának rögeszméivel folytatott...

I. BALASSA BÁLINT ÉLETÉBŐL.

(Viszálya András bátyjával — s viszonya Annájához.)¹

(„Századok“ 1882. évf.)

Azon bevezetésből, melyet Szilády Áron I. Balassa Bálintnak a Tört. Társulat megbízásából kiadott költeményei elé írt, tudjuk, hogy 1588 után sok apró kellemetlensége volt költőnknek a lipthó-újvári s véglesi birtokok miatt folyt pör dolgában. Efféle pörös ügyek rendesen igen kevés történeti értékkel bírnak s én sem kívánnám azok rövid sommázásával is fárasztani e füzetek olvasóinak figyelmét, ha Balassa Bálint személye kivételt nem engedne. E kivételnek itt annál inkább van helye, (noha csak igen hiányos töredék az, amivel szolgálhatok) minél becsesebb az a pár sovány adat, mely a pör folyamán merülván föl, egy-két teljesen új vonást nyújt XVI. századbeli Petőfink életéhez s költeményei történetéhez. Szolgáljon ez mentségül, ha közleményem eleje túlságosan úntatna.

1554 május 26-án Ferdinánd király Balassa Jánosnak (esetleg örököseinek) »pro meritis non vulgaribus«, meg azért, hogy a kormány rendelkezése alá hadi szükségekre kölcsön 12 ezer rajnai

---

¹ Az e közleményben idézett okiratok a bécsi udvari kamarai levéltár Hungaricái közt találhatók.

frtot bocsátott, 12 évre inscribálja Liptó-Újvárat 13.500 rajnai forintban. Minthogy a vár jövedelmei szűken folytak be, Balassa pedig köteleztetett a várat jókarban tartani, ágyúkkal ellátni, különös kegyképen elrendelte a király, hogy a selmeci kamara évenként pünkösdkor 300 rajnai forint segélypénzt fizessen Balassának.¹ A zálogbirtok határ-idejét Miksa vagy tán még Ferdinánd a lejárat előtt meghosszabbították s mikor az időközben felségárúlással vádolt, Pozsonyban elzárt, de fogóságából megszökött Balassa Jánosnak Dobó István-nal együtt az 1572-iki országgyűlés kértére Miksa megkegyelmezett —, hogy a kétkedő főúr a kir. kegyelemnek annál jobban higgyen, s hogy ha tán bármi összeköttetése volna is Erdéllyel, azt megszakítsa, és oka legyen a dynastia iránt ingadatlan hűséggel viseltetni, Miksa király még a megkegyelmezés esztendejében: 1572 december 8-án 3000 frtot enged az előbbi 13.500-hoz íratni, úgy hogy a vár 16.500 rajnai forintban lesz inscribálva nemcsak Balassa Jánosnak, s nem csupán élete végéig, hanem halála után örököseinek is 12 esztendőre.²

Mikor az öreg Balassa János 1577-ben meghalt, két fia: Bálint és Ferenc bele is ült Liptó-Újvárba. Noha a Miksa most említett inscriptiója csak Balassa Jánost és örököseit, fiait említi, s noha a várat a főúr haláláig egyedül bírta: a várhoz tartozó javak zálogbirtokának fele része mégis Balassa Andrást, János öccse, Imre erdélyi vajda

---

¹ A záloglevél másolata Illésházytól abból az időből, mikor kamarai tanácsos volt.

² 1572 dec. 8. Bécs. — Szintén Illésházy másolata.

fiát illetve; akár onnét eredett az, hogy András nagybátyjának Jánosnak pénzt kölcsönze, de 1572 után a záloglevélbe be nem íratta, akár egyébként valami ősi javakon lett osztálykor történt egyezség-levél értelmében. A tényt magát bizonyítja Balassa Jánosnak végrendelete, melyre később a pör folyamán hivatkozik a magyar kamara¹ s mely szerint Andrásnak a János által birt összes javakban ugyanazon joga van, mint magának Jánosnak. András úr ezt a jogát az 1582-ik évig nem érvényesítette² s békében, atyafiságos szeretetben élt unoka-öccseivel, kik közül az öregebbiket, mint egyaránt kitűnő hőst és költőt, különös oka is volt tisztelni. Mennyire jó indulattal volt András úr költőnkhöz, bizonyítja az a körülmény, hogy Liptó-Újvár őt illető részét csak azért hagyta, Bálint kérére, ennek kezében, hogy a kissé hiú költő addig is, míg meg-nősül, legalább látszatával dicsekedhessék a nagyobb, osztatlan birtoknak.³ Az 1582. év a családi békés viszonyokba változást hozott. Az unokatestvérek öreg nagybátyja B. László magtalanul halván el, miután igen homályosan rendelkezett Végles váráról, melyet a koronától 21.726 frt. kétharmad

¹ 1589 dec. 20. a m. kamara Ernő főherceghez. Ered.

² Balassa Zsigmond, András fia kérvénye a főherceghez 1589. kelet nélkül (husvét után). Ered.

³ *Dvisa sunt illa (bona) — mondja a m. kamara 1589. dec. 20-diki jelentésében — more legitimo et inter alia dimidia pars arcis Ujvár cessit assignataque fuit Andreae B., quam uti docemur, possedit etiam aliquandiu, sed rogatus a Valentino B. ut, donec uxorem duceret, pro titulo ampliorum bonorum possessionem totius arcis sibi concederet, cesserat ille Valentino, sicque se a possessione studio fraterni amoris sponta exemerat.*

részeben, t. i. 14.484 frtban birt volt zálogkép: a várat mind András úr, mind Bálinték a magok részére akarták elfoglalni. Kiűtött a rokonok közt a testvérháború, mely ha tüstént nem öltött oly nagy mérvet, mint a későbbi években, annak tulajdonítható, hogy Ernő főherceg a véglesi kapitánynak, Tapolcsányi Jánosnak parancsot küldött, a gondjaira bízott erősséget a veszekedő rokonok egyikének sem adni ki, míg őfelsége nem határoz, hogy a vár kié legyen.¹ Az ügy a magyar tanács elé került s ez oda nyilatkozott, hogy Végles B. Andrást illeti meg és Tapolcsányi a várat csakugyan András úr kezeire bocsátá. De nem valami sok időre. Bálint és Ferenc jogaikban sértve érezték magukat s addig folyamodtak a királyhoz, míg ez Véglest András kezéből kivette s a kérdés eldöntéseig magánál tartani határozá el. Az ügy előbb Draskovics Gy. bibornok, később Istvánffy elnöklete alatt delegált bíróság ítéletére bízott; de mert ez előtt Bálint és Ferenc nem jelentek meg, hanem Ernő főherceget ostromolták folyamodványaikkal: egy újabb bíróság lőn kiküldve a személynök elnöklete alatt, mely aztán kiterjeszté figyelmét arra is, hogy időközben elmúlt az a terminus, ameddig András Liptó-Újvárra való joga gyakorlatát Bálintnak engedte, s hogy most már András is érvényesíteni akarja e várra való jogait. Szegény Bálintra bizony nagyon kedvezőtlenül döntöttek a bírók. Kimondták, hogy Végles egészen András úré, Liptó-Újvárnak pedig fele, azon föltét alatt, hogy azon összegnek felét, amelyen a lengyel-

---

¹ B. Zsigmond föntebbi kérvényéből.

országi Kamenic eladatott, B. Bálint és Ferenc kezeihez lefizesse. A kimondott ítélet végrehajtása Vizkelety protonotariusra bízta, ki azt — a legkisebb ellenmondás nélkül Bálinték részéről — foganatba is vette. Végles őfelsége kezeiből újra András úréba ment, aki letevén a Kamenicért bejött összeg felét, Liptó-Újvár őt illető részét is — praesente et non contradicente Valentino Balassa — átvette a mondott végrehajtó kezéből.

Bor, szerelem s csatazaj mámorea foglalták el egy időre Balassa Bálintot. Nem ért rá utána békés rokonságot tartott András bátyjával, ki különben sem sokat háborgatta jelenlétével Liptó-Újvárban az itt nagynéha megforduló lantos vitézt. A régi atyafiúi szeretet látszik visszatérni a rokonok közé, s mikor B. Bálint arra a lépésre szánja magát, melynek élte mérgezését köszönheté, t. i. a házasságra Dobó Krisztinával: a jó viszony a két unokatestvér közt oly szilárd, hogy B. András készséggel egyezik bele a házasságba, sőt az ifjú párt az ő udvari papja adja össze. Következnek az üldöztetés, a szenvedés szomorú évei költőnkre, s akit annyi rendkívüli lelki csapással sújt a balsors, nem kiméli azt meg a mindennapi élet örömpoharától sem: Bálint 1587-ben pénzbeli segélyére szorúl András bátyjának s 3300 frtért ennek cedálja az újvári zálogbirtok negyedrézsére való jogát,¹ — azonkívül bizonyos ősi birtokrészeket öccsével, Fe-

---

¹ Rudolf királynak egy későbbi — 1589 aug. 25. — parancsa szerint, melyet a Balassák pörében Liptó megyéhez intézett. Fogalm.

renccel »compulsi egestate« örökáron át el András úrnak.¹

E tény újabb Eris almája a rokonok közt. András kissé uzsorás módjára járt el, mikor 3300 frtért veszi meg a megszorult rokontól azt a részt, mely a királyi inscriptio szerint is 4125 frton volt kiváltandó, miután Újvár zálogsummája 16.500 frt. Ha már ez elkeseríti Bálintot, még jobban bántja az, hogy a bátyja még más dologban is fösvénykedik s akadékoskodik. Királyi jóváhagyással még 1579-ben 3000 frton felül költött Balassa Bálint Újvár erősítésére.² Ezt az összeget András úr egy ítélet alapján — a vár illető részét kezéhez vevén — tartoznék öccse kezéhez lefizetni; de csak úgy, akarja tenni azt, ha a m. kamara az építkezéseket megbecsüli s arról becslevelet állít ki. A költő költő és se nem számtanácsos, se nem könyvvivő. Számolni nem tud, s midőn erre kerülne a sor, jámbor kétségbeesés vesz rajta erőt. Igazán jellemző az a naiv egyenesség, melyen Ernő főhg. előtt e tárgyban panaszkodik. Ám jöjjön ki — úgymond — a magy. kamara küldöttsége a becslés végett, »kiadásaimról azonban számot ne kérjen, mert bizony isten nem tudok számot adni, hanem végezze a becslést méltányossággal, jó lelkiismerettel!«

Megtörtént-e a becslés, nem-e? nem tudom. Bizonyos csak az, hogy Bálinték András úr ellen fölgerjedve, egyszerre két felől támadták meg azt.

---

¹ 1589 dec. 20-iki jelentése szerint a m. kamarának. Ered.

² B. Bálint kérvénye Ernő főhghez 1588 eleje kelet nélkül (január 22-dikén került az udvari kamarához).

Alig nyerte meg költőnk a fölmentést házassága dolgában 1588 február havában Ernő főhgtől, már az országgyűlés tartama alatt elhatározá Újvárból Andrást erőszakkal kiűzni. Nyugtalan vére nem sokat hagyta gondolkodni; a tervet a tett követte s »szemtelenebb levén mint a királyi kegyelem előtt« (mondja Balassa Zsigmond, András fia s második B. Bálint nagyatyja főntebb idézett folyamodványában) kikergette András provisorát, lefoglalta nemcsak a maga eladott negyedét, hanem az Andrást illető félrészt is, rátette kezét annak mindenféle jövedelmeire, ingóságaira¹) s hogy a bosszú teljesb legyen, hozzá őszintén ragaszkodó, s bátyjánál semmivel sem higgadtabb vérű öccse Ferenc feltörette Andrásnak a várban levő lakosztályát is, földúlatta holmiját, kiitatta vitézeivel borait, amint ezt azon Liptómegyéhez intézett kir. parancs per longum et latum elbeszéli, melyben a nemes megyének meghagyatik, hogy láttassa s téríttesse meg B. Andrásnak Ferenc által okozott kárát; ha pedig Ferenc nem akar fizetni, akkor húzza le azon summából, melyet ez a vicispán kezeibe tön le már előbb valami ügyben.²

Ez az ökölcsapás volt az egyik támadás. A másik pedig az volt, hogy Bálintunk mint felperes a törvény útján is fellépett András bátyja ellen, e lépésnél arra gondolván, hogy a pörlekedésnek akkori időben megengedett számtalan kifogásaival csak boszantani fogja bátyja urát. Ezt kell legalább

---

¹ 1589 aug. 25-diki kir. parancs Liptó megyéhez.

² Kir. parancs Liptómegyéhez 1588 május 12. Prága. Fogalm.

következtetni a hozzá intézett dorgáló királyi parancsból,¹ mely szemére veti, hogy visszaél a törvény által megengedett lépésekkel az ügy húzása-vonása végett. Megjegyzendő különben, hogy itt inkább magának mint Andrásnak okozott kárt, mert nem jelenvén meg felperes létére a terminuson, ügyét veszíté s András úr kérésére az ország rendes birái elé mint alperes idézteték.²

Azonban ha nem a rövidebbet húzza vala is a törvény előtt Bálintunk, akkor sem vitte volna azt el szárazon, amit András úr ellen vétett. Mert Balassa András sem az az ember volt, aki megijedt a maga árnyékától. Ha nem forrott is benne ép úgy az a fékezhetetlen Balassa-vér, mint Bálintban, ki Balassa és költő volt egyszersmind; de Imrének, a Bálint atyjánál, Jánosnál sokkal nyughatatlanabb természetű erdélyi vajdának ágyékából származék — és ez sokat jelent: könnyen hevülő vért és erős dacot. Megmutatta ezt 1583-ban, midőn mostoha lányát, Serédy Zsuzsannát Ostrogi Janus lengyel hercegnek adta nőül, s átadta a makovikai s budaméri uradalmakat s »csak azért se« ijedt meg az e miatt nyakába akasztott nótapörből, noha az ország törvényei azt mondják: ne Polonis et Venetis bona in hoc regno possidere liberum sit.³ Megmutatta különösen akkor, midőn landecki Nekesch Zsigmond morva úrtól szenvedett sérelmeit brevi manu

---

¹ Kir. parancs B. Bálinthoz 1588 máj. 12. „Quia novo iudicio et aliis mediis in protractionem saltem causae Te abuti facile colligimus . . .“.

² U. o.

³ Ernő főhg jelentése a császárhoz s a bécsi udvari kamara jelentése sub 1587 nov. 20. Ered.

megbosszúlandó, 2000-nyi emberrel állt készen Morvára betörni.¹ Nem is gondolhatni hát, hogy Bálint támadását András úr visszatorlás nélkül hagyja. A kérdés csak az volt: miként tegye? — Bálint ilyenkor nem sokat gondolkodott, hanem cselekvék úgy, mint föllobbanó vére kívánta; András meghallgatta eszét is. Ez az egyik nagy különbség volt a rokonok közt, amiből némileg következtetni lehet a másodikat, a nagyobbakat is. Bálint szórta a pénzt, rosszúl gazdálkodott, nem gondolt a jövővel. András tovább látott, jó gazda, jó szerző volt, inkább szeretett kardéllal vagy kardlappal (már ahogy dukált), mint pénzzel fizetni; de élére is rakta a tallérokat. Ezekhez az ezüst fegyverekhez nyúlt most, mikor elhatározta, hogy bosszút, kemény bosszút áll Bálintékon, olyat, amely ellen az üres zsebű költő nem tud tenni.

Már említém, hogy Végles vára 21.726 frt.-ban volt elzálogítva a koronától. Ennek kétharmada a Balassákat, egyharmada Zay Lászlót illette. A török portyázásokra való tekintettel a bécsi hadi kormány Végles várára aránylag nagy súlyt fektetett s rábirta a királyt, hogy azt magához igyekezzék visszaváltani. Zay Lászlóval sikerült is az egyezkedés, de a pörlekedő Balassákkal nem. Most, mikor András úr birói ítélet alapján már bennült Véglesben s közeledett az idő, hogy a Balassa János halála (1577) utáni 12 esztendő letelik és így Liptó-Újvárat a fiscus kiválthatja a Balassáktól: András úr egyet gondolt s cserét ajánlott fel Vég-

---

¹ A prágai udv. kamara jelentése a császárhoz 1856 január 13. Ered.

lesért. A kormány a cserén kapva-kapott s még a lejárat előtt megkötötte András úrral az egyezséget, hogy ha majd Liptó-Újvárat át lehet adni s venni, készen, símán legyen minden, ami szükséges. A szerződés szerint¹ Balassa András lemond a véglesi két harmadról, a várat őfelsége kezébe szolgáltatván; őfelsége a zálogsummát, mely a véglesi kétharmadban fekszik, átírja Liptó-Újvárra, — s amint Balassa András a Liptó-Újváron fekvő 16.500 rajnai forintot Balassa János örökösének (tehát saját magának is) lefizette: Újvár a mondott összegekben neki inscribáltatik, hozzá adatván az új főzálogsummához azon 4000 frtot is, melyet András úr az inscriptionalis levél átadásakor hadiszükségekre teszen le őfelsége kezeibe.

Alig jutott tudomásukra Bálintéknak ez az egyezés: a legnagyobb vehementiával, olyannal kezdették meg az ellenségeskedést, hogy András úr, a takarékos gazda, pénzét kezdte féltetni s a szerződéstől visszalépni szándékozott.² Ebbe azonban most már Ernő főherceg nem akart beleegyezni s biztatta erősen András urat: ne féljen rokonaitól,³ majd talál módot őfelsége őt igazaiban megvédelmezni. Ezt azért tette a főherceg, mert Balassa András 4000 tallérjára már előleget is vett föl egy sörfőző felállítása céljából M.-Óvárrott, melyre a győri és komáromi katonaság számára a bor drá-

¹ 1588 nov. 1. egyk. hivat. másolat.

² 1588 december 23. Ernő főhg B. Andráshoz. Egykoru más.

³ U. o. ... quod ad patruales tuos attinet, quorum conatus et impedimenta hac in parte extimescere videris ...

gasága miatt volt szükség.¹ De nem hiába hangsúlyozta B. András a kamara előtt, hogy Újvárt még unokaöccsei bírják »azt pedig jól tudja a kamara, hogy ezek mily természetűek, s hogy naponkint újabb és újabb bosszúművön törik fejüket.«² Mert Bálinték, miután András a 4000 tallért a főherceg biztatására lefizette,³ valóban pusztító hadjáratot kezdtek meg a véglesi birtokok ellen. A megrémült jó nyitrai püspök istenre kéri a bécsi kamarát, midőn azt »de infinitis dissidiis et violentiis dominorum Balassa« tudósítja,⁴ hogy az egyezséget bontsa föl a fiscus, mert félni lehet, hogy ha Újvár csakugyan András úré leszen, a kizárt Bálinték emberölést vagy isten tudja miféle gonosztettet követnek el. Se egyiknek, se a másiknak ne adja a fölség Újvárt, hanem egy harmadik idegennek; csak így szabadulhatván meg a szerencsétlen jobbágyok is az örökös nyomorgatástól.

Eközben elérkezett a törvényülés ideje, melyre a Balassákat a király még a múlt évben megidézte. Bálinték részéről csak maga Bálint jelent meg és pedig mint András úr mondja,⁵ csalfaságból csak azért, hogy ha Ferenc öccsét valami súlyosban kötelezné, ennek a szokásos kétszáz forint lefizetése mellett ez alól szabadulnia, s ekkép a bírák hozandó ítéletét előre is illusoriussá tenni lehessen. Újvár ügyében szóba sem akart állni a költő; Végles dolgában két napig disputált; de kijelenté, hogy a ho-

¹ Ernő főhg a császárhoz 1588 dec. 27.

² B. András a m. kamarához 1589 febr. 28. Ered.

³ 1589 márc. 1. az udv. kamara elismervénye. Fogalm.

⁴ 1589 márc. 16. Ered.

⁵ Folyamodása Ernő főhghez 1589 márc. 22. Ered.

zandó ítéletben vinculum (kötbér) kikötését nem tűri; míg ellenben András az esetre, ha erős kötbér stipuláltatik, úgy Végles mint Újvár dolgában hajlandó volt a hozandó ítéletnek, bárminő legyen az, fejet hajtani.¹ A birák Bálint nyakassága miatt mire sem tudtak hát menni s a jó nyitrai püspök újra csak azt indítványozá, hogy mivel semmi remény a rokonok kiegyeztetésére nincsen, csupán a javak pusztulása várható: váltsa vissza mind a két várat a felség s ossza el a pénzt a Balassák közt.²

Bálint e nyakasságán András és fia Zsigmond kapvakaptak. Ez utóbbi amaz Ernő főherceghez intézett folyamodásában, melyet már idéztem, kimondja, hogy Bálintnak szokása igaz helyett hazugságot mondani. Nem tagadhatja — úgymond — hogy a multkor ellene ítélet hozatott s végrehajtaték, de azt mondja, hogy semmi vinculum nem volt kikötve. Tetszett neki Kamenec vételárának felét zsebre dugni, ami által azt az ítéletet elismerte; de nem tetszik Újvár felét s Véglest átengedni s megemlékezni arról, hogy szó köti a férfit. Elfelejtí, hogy mindig ő kér orvoslato, új bíróságot s mégis ő az, aki nem meri kötni magát; méltán megérdemelné — amire Balassa Zsigmond kéri is a főherceget — a perpetuum silentium nyakába akasztását. András úr attól fél, hogy Bálint szokott alattomossága szerint mindent ellene fog fordítani, azt is, ami a birák előtt történt, másként előadni, sőt több hazugságot fog kovácsolni fékte-

---

¹ A nyitrai püspök jelentése Ernő főhghhez 1589 márc. 20. Pozsony. Ered.

² U. o.

len képzelme, mint eddigelé. Ne higgyen azért egyelőre Bálint szavainak a főherceg, hanem tudósítsa őt ennek »gyerekes költéseiről« (puerilibus figmentis), hogy ellene védhesse magát.¹

Nyújtott be ezenkívül András úr egy emlékiratfélét is a főherceghez, mely a lehető legkedvezőtlenebb világításban tünteti föl költőnket minden oldalról s melynek vádjai e közlemény folyamában foglalkoztatni fognak bennünket. Az irat tendentiosus volt s a célból készült, hogy Bálint hitelét a főherceg előtt tönkre tegye. Két fővádban összpontosútlak András úr állításai. Az egyik az volt, hogy Bálint egri vitézi pályáját mindenki által tudott infamiával fejezte be; a másik pedig, hogy scandalosus viszonya egy nővel, más ember feleségével, mely közbotrányt idézett volna elő, szintén becstelenséggel végződék. — Nagyon sajnálni való, hogy ez az érdekes irat elveszett; tudomásunk róla s a vádakról abból a folyamodásból van, melyet Balassa Bálint 1589 március 20-án nyújtott be Ernő főherceghez. Midőn a szerfözlött fontos darabot egész terjedelmében hű fordításban közlöm, szükséges dolgot vélek cselekedni:

Főnséges herceg! Miként pörlekedtünk a köztem s Balassa András közt fenforgó vitás ügyben a helytartó úr s az ország többi rendes birái előtt, jobb szeretném, ha főnséged a helytartó úr relatiójából fogja megérteni s nem én tőlem; mert így biztosban megítélheti Főnséged, melyőnk az oka, hogy köztünk a controversia véget nem ért. Én részemről egy körömfeketényire sem távoz-

---

¹ Főntebb említett kérvénye 1589 március 22-ről.

tam el attól, ami előbbi folyamodásomra¹ határoztatott. De Balassa András a rágalmazás büntetésétől félvén (metu poenae calumniae) sem az újvári, sem a többi dologban, ahol a bírák végzése szerint a fölpörösség őt illette, nem akart szokás és törvény szerint perelni, azt állítván a bírák világos végzése ellenére, hogy itt is én vagyok a fölpörös²; sem a véglesi ügyben sem bocsátkozott tárgyalásba, csak hitvány s üres okokat hozott elő a bírói végzés ellen. Miután az ügy így áll s én látom, hogy András a törvény útját bujkálván, csak azért húzza-halasztja a dolgot, hogy kielégíthetlen fukarságának eleget tegyen: akarva-nemakarva, főként azonban nagy szükségünk által szorongattatva, én és öcsém kénytelenek leszünk a véglesi javakat, mint jogtalanul elfoglaltakat visszavenni; mert sem magunkat szükségben nem hagyhatjuk, sem Andrásnak, aki oly nagy megátalkodottsággal tör kárunkra, a mieinket nem engedhetjük. Óvást teszek azért Fönséged előtt a magam és öcsém nevében: ha mi pusztulás történik a birtokokban, annak sem én, sem öcsém, hanem egyedül a törvény világát bűvő András betölthetlen fösvénysége leszen oka.

Ami pedig sziszegő rágalmaid illeti, melyeket folyamodásában szemtelen nyelve Fönséged előtt elmondott: ezek távol állnak az igazságtól, de méltók hozzá, aki a haszonért nemcsak szóban és írásban, de tetteiben sem pirult soha a tisztesség korlátait átlépni. Azonban mindamellett csodálkozom, miként merészkedik azt írni, hogy én Egerből s Ujvárból infamiával távoztam. Hol lettem én becstelenségre ítélve? micsoda bíróság előtt bizonyítottak rám oly gonosztettet, mely infamiát érdemelt? Mutassa elő, ha ember a talpán, azt az én infamiámról hozott ítéletet s bizonyítsa be mondásait csak a legkisebb törvényszerű documentummal is, ne pedig a tudat-

¹ Ez nincs meg.

² B. Bálint ugyanis csak Végles ügyében fölpörös.

lan tömeg által terjesztett hamis hirrel, mely gyakran a legszentebb életűt háborgatja. Becsületem, sértetlen jó hírem-nevem mellett tanúskodni fölhimom az egész Egert, *ahol ha a négy év alatt egyszer-másszor köztem s bajtársim között egyenetlenség támadt is, az úgy ki lön mindig egyenlítő, hogy becstelenségről szó sem volt, csak egyszer ítéltettem el csekély birság fizetésére.*

Hogy pedig engem a *Ferdinánddal*¹ való viszályom miatt becstelennek nevez: mily igaz ez, azt Fölséged ítéletére hagyom, mint aki jól tudja: vajjon bármilyen infamia ez ügyben rám bizonyult-e s vajjon az ítéletet kerültem-e vagy kívántam? De ha mindezt nem tudná is Fönséged, az az egy körülmény fölment engem minden vétek gyanúja (ne mondjam a becstelenség) alól, *hogy Ferdinánd az ő kitűnő feleségét, kit a ráfogott bűn gyanúja miatt elűzött magától, magához visszavette, vele új házasságot kezdett, a régi injuriák emlékét örök feledésbe temetvén.*

Tegye hát a jövőben András a ravasz mester ami szívének tetszik, az bizonyos, hogy nyelve féktelensége engem sem el nem ijeszt, sem az ország törvényei mellől el nem tántorít; sőt inkább, valahányszor csak dolgai vesztét látván, mérgében prücsszögő vénasszony módjára rám támad, mindannyiszor alkalmat fog nekem nyújtani a kölcsön visszaadására s arra a gondolatra, hogy dühében azért, amért azt amit óhajt, sem a törvény útján, sem más módon el nem nyerheti, — józan esztét veszítette el.

Végül igen alázatosan könyörgöm Fönségednek, hogy ha mi keménységet B. András rágalmai e visszautasításánál mondottam, Fönséged királyi kegyelménél fogva érette megbocsátani méltóztassék, annál inkább, mert bizonyos, hogy ganéjban gázolni, anélkül, hogy az fölka-varodjék s azt fölka-varni, anélkül, hogy bűdös legyen, nem lehet; leginkább pedig azért, hogy a mérget rejtő

¹ Ki ez a Ferdinánd? később látni fogjuk.

rágalmak engem, aki ily durván írni nem szoktam, most akaratom ellen így írni kényszerítettek.

Főnséged legalázatosb örök szolgája

Gyarmathi Balassa Bálint.¹

Eddig a folyamodvány. — Örömet hisszük, hogy a bülbülszavú dalnok nem szerette, ha durva beszéd miatt elnémultak kobzán a mézes hangok, — s a nemes tűz, melyet a költő keblében isteni kéz rakott, ily alacsony szidalmak számára volt kénytelen készíteni melegágyát; de Balassa Bálint még e szitkozódás közt sem tagadhatja meg magát. Látszik, hogy e folyamodást csakugyan ő s nem írődeákja írta. Az a hév, az a szenvedély, mely szerelmi énekeit megkapóvá, elsodróvá teszi, égni tudott akkor is, ha a rágalmazónak kellett fülébe kiáltani, hogy: hazudsz! Aki kardja élet úgy meg tudta suhogtatni, hogy Isztambulig megérezték, aki lantja húrjain oly viharos hangokat tudott költeni, hogy háromszáz esztendőn keresztül is visszazeng tőlük egy egész nemzet keble: az nem csoda, ha megtudta a lúdpenna hegyét is nyomni úgy, hogy belébicsaklott, ha papíron kelle kifejezést adni föl-háborodott kedélyállapotának — méltatlan ráfogások ellenében.

Hogyne volt volna hát szenvedélyes akkor, mikor a ráfogások magva igazat is rejtett! — A költő is csak ember s az ember az alkalmatlanúl kimondott, az eltakarva volt, de időszerűtlenül föl-

---

¹ A folyamodást B. B. a magy. kamaránál nyújtá be. Szuhay az elnök erre ezt jegyzé föl: 20. Martii 1589. Ad cameram anlicam. Providendum erit, ne bona Suae Maiestatis Viglesiana inter hos litigantes desolentur.

lebbentett igazságért mindig megharagszik s örömet betöri érte, ha teheti, embertársa fejét.

Igy volt Balassa Bálint is. Noha a vádak biztos és öntudatos visszautasításából, főként azonban abból, hogy ami igaz bennük, azt elismeri költőnk, — bizonyos, hogy András úr vádjai túlhajtva rágalmakká fajultak s ennyiben csakugyan méltók a drastikus hasonlatra, mellyel Bálint jellemzi azokat; mindamellett az a kis igazság, ami bennök rejtett, nagyon szívéen találta a becsületére túlságosan féltékeny költőt. Túlságosan, mondom; mert az a birság, melyről elismeri, hogy nyakába vetteték, a legnagyobb valószínűség szerint csak a katonai fegyelem megszegéséből származhatott. — A harcok fáradalmai, a kémlelés vagy a portyázás cselvető veszélyei után örömet gyűlt össze Eger hőseinek »aranyos-ifjúsága« egyik-másik bajtárs vendégszerető lakában, hogy nyakát tekerve a hordócsapnak, még békében is ontsa a gyűlölt »törökvért«. Mi könnyebb, mint az, hogy az ifjú, heves vérű költő a poharazás mámorában megsértette egyik-másik magyar bajtársát, ki dalait tréfálta ki és kedvese felől pajzánkodott; vagy ráförmedt német collegái egyikére, ki nem lelkesült úgy a karja védte idegen földért, mint az »oh én édes hazám, te jó Magyarország« szép költemény¹ forró szívé szerzője. Kész az összetűzés: lesz belőle veszekedés, vagy lovagias párbaj. Akár az, akár ez, mindakettő szigorúan fenyítettetik, mert mint Szamosközyből tudjuk, a párviadal a végekben erősen tiltva volt.

---

¹ Gyarmathi Balassa Bálint költeményei ... Szerkeszté stb. Szilády Áron. LXXV. szám.

Fontosabb az első vádnál a második, hogy t. i. a költőnek más ember feleségével bűnös, nevezük nevén a gyereket: házasságtörő viszonya volt, mely becstelenséggel végződék. Ha szétboncoljuk Balassa Bálintnak erre a rágalomra adott feleletét: érdekes következtetésekre jutunk.

Ferdinándnak hitták a férjet. Ki ez a Ferdinánd? Senki más nem lehet, mint gróf Nogarolli Ferdinánd, gr. Nogarolli Leonárdnak Dersffy Orsolyától, szerdahelyi Dersffy János leányától származott fia. Az ez időbeli acták őt rendszeren és egyszerűen »Comes Ferdinandus«-nak, vagy csak »Ferdinandus«-nak nevezik; mindenki tudta, kit kell alatta érteni; épen úgy, mint pl. 30 évvel azelőtt mindenki tudta: ki az az egyszerűen »Frater Georgius«-nak nevezett barát. Nogarolli Ferdinánd 1578 elején Szatmár parancsnokává neveztetvén s e tiszttel később a tiszai részek kapitányságát egyesítvén, mint ilyen 1585-ig működött, ez utóbbi évben pedig a kassai, illetőleg felsőmagyarországi főkapitányság helyettesévé lőn.¹ Neje a nagybefolyású Harrach Leonárdnak, Rudolf császár titkos tanácsosának, Ernő főherceg főudvarmesterének első nejétől, Hochen Zollerni gr. Zollern Máriától való legöregebb leánya — a szép Harrach *Anna* volt.²

Balassa magatisztázásából bizonyos, hogy a szép menyecskével neki viszonya volt s hogy e miatt a férjjel komolyabb összekoccanása történt. Mint

---

¹ A bécsi hadügyi levéltár protocollumai után.

² Zedler, Universal-Lexikon 24. köt. 1171. lap. Bucelini Germania Stemmat. III. 143. — Wissgrill Schauplatz des landsässigen nied. österr. Adels. 4. köt. 155. lap.

említém, a végekben a párbaj szigorúan tiltva levén, »lovagias« úton az összekoccanást annál kevésbbé egyenlíthették ki, minél nagyobb volt a felelősség Nogarolli vállain, kinek mint parancsnoknak jó példával kelle fényeskedni az alatta szolgáló urak s nemesek előtt. Pedig Balassa Bálint is ő alatta, ha tán nem is közvetlen commandója alatt vitézkedett. Mit volt tenniök? Bíróra bízták az ügyet s pedig, vagy a felső-magyarországi főkapitányra, Rueber Jánosra, mint gr. Nogarolli közvetlen följebbvalójára, vagy — miként azt Balassa folyamodásában a hivatkozás gyanítani engedi — Ernő főhercegre. Mi volt ez az ítélet? nem tudjuk; de Balassa Bálint azért utalhat oly fennyen rá, mert nem becstelenítő. Ha ezzel a sértett férj nem elégedett meg s haragjában nejét elűzte magától: azon még akkor sem csudálkozhatnánk, ha teljesen hitelt adnánk is az itt »pro domo sua« beszélő Balassának, hogy t. i. az csak »suspicione falsi criminis«, igaztalanul ráfogott bűn gyanújából történt. Az sem változtat e föltevésen semmit, amire Balassa, mint ártatlanságuk mellett szóló legfőbb tanúságra hivatkozik, hogy t. i. Nogarolli nejét magához visszavette, vele új házaseletet kezdett. Ezt a szathmári parancsnok azonkívül, hogy szép nejét csalfasága dacára is szerette, több fontos okból is tehette. Először is Bálintunk, a szerencsés vetélytárs, egyáltalán elkerült a tiszai részek tájáról; másodszor mellé még meg is házasodott; harmadszor, ami legtöbbet nyom: a feleségemasszony a hatalmas Harrachnak volt leánya.

Nézzünk szét egy kissé a szép asszony körül is. Hol ismerkedhetett meg vele költőnk? A legna-

gyobb valószínűség szerint Egerben, az 1578. év folyamán akkor, mikor gr. Nogarolli a szathmári főkapitányságot elfoglalandó, útban volt nejével, az akkor 15—16 esztendőös gyermek-menyecskével¹ Szathmár felé. Balassa Bálint ezidőtájt — mint Szilády Áron is hangsúlyozza — Egerben tartózkodott. Nagyon természetesnek látszik, hogy a Szathmár felé vonuló házaspár, vagy legalább a nő — az akkori idők utazásai viszonyaihoz képest — Egerben állomást tartott s pár **napra**, vagy hosszabb időre vendége volt talán Ungnád Kristóf egri főparancsnoknak, Losonczy Anna férjének. Itt mutathatta be a fiatal vitézt Ungnád Nogarollinak (ha már régebben nem ismerték egymást), Ungnádne pedig Nogarolli nejének — az egyik Anna a másik Annának. A kifejlett rózsza a nyíló bimbónak.

Nem feltűnő-e s nem késztet-e további gondolkodásra az a körülmény, hogy a nőt, kiről bizonyosan tudjuk, hogy vele költőnknek viszonya volt, Annának hívták, ép mint azt a másikat, kihez — eddigi gyanítás szerint — legszebb, legszívhezszólóbb dalait írta a főúri kobzos? — Kisértsük csak meg figyelemmel követni őket.

Az egész 1578-iki esztendő folyamában hol élte világát Balassa? nem tudjuk. Az a két szép költemény (Szilády kiad. XXIV. és XXVII. sz.), melyet ez évben írt, nem mondja meg. Gyanítnunk

---

¹ Megjegyzendő, hogy a Harrach-család, a XV-dik s XVII-dik században legalább, nagyon korán érő s igen szaporaj faj volt. Annánknak pl. még 19 testvére volt, apjának 13. stb. Maga Harrach Leonárd 22 éves volt, mikor legelső gyermeke, a mi Annánk, született.

csak annyit lehet, hogy Egerben és Eger környékén. Én még hozzáteszem, hogy Szathmáron és Szathmár környékén is, ahol közelebbi barátságot kötött a szép Harrach Annával. Nehéz dolog ez nem volt. Hiszen gr. Nogarolli nejének más társasága, mint a férje alatt szolgáló magyar főúri ifjaké, nem lehetett. A német csapatok tisztjei túlnyomóan zsoldos nép valának, kiket ha a parancsnok egyszerű másszor asztalához hívott is, nejének »udvarához« nem bocsáthata. Nem úgy a magyar tisztok. Ezek főrendi, vagy legalább is előkelőbb nemesi házak, birtokos családok gyermekei lévén, a jó társaság alkotó, sőt hangadó elemét képezték. A szép és deli ifjú, kinek fölment homlokára a dal ígésző mûzsája lehelte csókját, ha már származásánál fogva legkiválóbb volt a társaságban, bírt olyannal is, mely a női szívet a többi előnyös tulajdonokon fölül többi társai fölött megbűvölni képes: a harci dicsőséghez még a költői hírnév babérkoszorúját fűzte. Szépség, ifjúság, előkelő származás, Balassahév, katonai nimbusz és költői babér: annyi égi adomány egy emberben, hogy nem csuda, ha a gyermekifjú asszony, ki zord s nálánál sokkal öregebb férje oldalán nem találta meg azt, amit szíve kívánt, Bálinton felejté szemét s elvesztette szívét. Hogy pedig a dalnok is könnyen lánggra gyúladt, főként azzal a tizenhat tavasszal szemben, melynek rózsái az ifjú asszonyka orcáiról mosolyogtak felé, azt Hartyáni Imre, az ő hűséges inasa s íródeákja¹ bizonyítja. »Nem mindent (= mindenkit) hevít úgy az szerelem tüze talán mint ötöt« — mondja a jámbor ember az ő jó uráról.

¹ V. ö. Szilády Á. Bevezetés XLIX. lap.

Ezek előrebecsátása után *legelőször* is és *egyelőre* azt az állítást merem kockáztatni, hogy Balassa Bálintnak »Annához« és róla írt versei¹ nem mind Losonczy Annához vannak intézve, hanem kö-zülök egy-kettő Nogarollinéhoz szól.

Nézzük csak a XXVII. számút: »Anna nevére«, melynek versfejei e szót rejtik: Annámért. E költeményt, mint az utolsó strófa világosan mondja, 1578 *végében* írta szerzője. Olvassa el bárki a verset s *kénytelen* arról meggyőződni, hogy az folytonos naponként való, jelenben tartó érintkezés szülte viszonyok befolyása alatt készült. Panaszkodik a költő, hogy kedvese nagyon félti, ha bánatos, azt hiszi kedvese, hogy másért, más után búsul; ha örül, azt hiszi a nő, hogy mást szeret, azért víg. Oly közvetlenséggel vezeti elénk a költő kedvese kedélyállapotát, hogy szinte látni véljük a féltő, szerető nőt, amint könnybeborult szemekkel tesz szemrehányást dalnokának a képzelt hűtlenségért, esküszegésért, s mintha hallanók az ifjú költő hévvel súgott válaszát:

Te böcsülhetetlen drága szerelmesem,
Kinek jóvoltában nyugszik fáradt lelkem :
Nincs kivűled nekem
Ki sok bánatimban vigasztaljon engem.
Hitemet én el nem felejthetem, hidjed ! . . .

Ép úgy kiérzik a költeményből, hogy itt még egy új, ki nem próbált szerelemről s szerelmi hű-

¹ Ezeket Szilády elősorolja a IV. számú költeményhez tett jegyzetben, 244. lapon, u. m. : a III., IV., V., VIII., IX., X., XIII., XV., XVI., XVII., XVIII., XIX., XX., XXI., XXII., XXIV., XXV., XXVI., XXVII., XXIX., XXXIV., XXXV., XXXVII. s ettől kezdve a LIX-dik számúig valamennyi.

ségről van szó. Úgy ez a körülmény, mint a naponkénti, s ismétlem, jelenben tartó (nem a múltra vonatkozó) érintkezés egy új Annára s nem Losonczy Annára kényszerít következtetni. Ungnádné 1578 végében már régen lenn Tótországban volt férjével, ki bánná nevezteték; tehát naponkénti, élőszóval semmikép nem érintkezhetett szerelmes dalnokával. Ami a levél által való érintkezést illeti, ezt, ha a költemény értelme nem zárna is ki (amint hogy kizárja), már azért sem lehet föltennünk, mert abban az időben a török ditiön keresztül Slávonniából Egerbe szerelmes levélkéik küldözgetését képzelni lehetetlen. Hiszen komoly, állami ügyekben is a legtöbbször csak *salvus conductus* mellett közlekedtek a levélvívő »követek«.

Állításunk csak nyer alaposságában, ha tekintetünket a XXV. számú versre fordítjuk, melynek címe: »Losonczy Anna nevére«, s mely a versfejekben is e nevet rejti. Ez a költemény egy igen-igen szép, érzékeny búcsúdal. Nem a költő távozik, hanem kedvese válik tőle.

... árva fejemtül

A vált el ki engem szeretett hű szivbül.

Meggondolva, hogy az előttelevő XXIV. számú ének (»kit egy bokrétáról szerzett«) 1578-ból való, a XXVII. számú pedig, melyről föntebb volt szó, 1578 *végéről*, bizonyos, hogy a XXV. számú búcsúdalt akkor szerzette költője, mikor Ungnádné férjével az újonnan kinevezett bánnal Egerből Slávonniába távozott. Alig múlik el több, mint fél esztendő s a dalnok, ki évek során rajongott Losonczy Annáért, a szép Harrach Anna szemeinek lesz rabja.

Talán nem is a XXVII. számú a legelső vers, melyet Harrach Annára írt Balassa Bálint. E közt s a Losonczy Annához írt búcsúdal közt van egy gyönyörű hasonlatokkal bővelkedő, igazán elragadó költemény, »kit egy gyémánt kereszt mellett küldött volt« kedvesének, a XXVI. számú. Lehetne ugyan azt mondani, hogy a keresztet emlékül adta a válásos, buzgó dalnok távozó kedvesének. De ez ellen azt kell kiemelni, hogy e költeményben válásról, távollétről egy szó sincs, s így Losonczy Anna ellen bizonyít; amint másrésről Harrach Anna mellett szól ez a strófa:

Igy mi szerelmünket mi se hagyjuk tőlünk
Rágalmazók mitt elesni közülünk:
 Ám szóljon felőlünk
 Ki szinte mit akar; — hiszem tiszta lelkünk.

Csak arra kell gondolnunk, hogy a férj és a költő közötti komoly »dissenziót« bizonyára hirnnek-szónak, mendemondának, *rágalomnak* kelle megelőzni, míg Nogarolli ezt megsokalta s föllépett.

De nem elégszem meg azzal az állítással, hogy a XXVII. számú Anna nevére írt költemény s az előzője Harrach Annára vonatkozik. Ki merem azt is mondani, hogy a XXV. számú (*búcsú*) *dal az utolsó költemény, mely Losonczy Annát illeti. E vers képezi a válaszfalat az új és a régi Anna között.* Innen kezdve a régi kedves képe eltűnik s ragyog az újé — közel másfél tizedig. Tehát a *Júliáról szerzett énekek* Júliája alatt is *egész bizonyosan nem Losonczy Annát*, hanem valószínűleg Nogarolli nejét kell gondolnunk. Megkísértem bebizonyítani.

A költemények, amint azokat Hartyáni Imre

a költő manuscriptuma után leírta, időrendben következnek. A XXIV., XXV., XXVI. számúak bizonyos, hogy 1578-ból valók. Innen a XXXIII. számúig következők az 1578—83. évek közti időben keletkeztek, amely utóbbi évben a költő házasúlni készülvén, »bűne bocsánatjáért könyörgött«. Boldogtalan házasságából (1584—88.) valók a XXXIV—XXXVI. számúak. A következőt »akkor szerzette, mikor az feleségitől elvált« — s ettől kezdve jönnek a Júliához írt s vallásos költemények, a Coeliárul írt s más virágénekek, az 1588. s következő évekből.

Már most, ha a XXVIII. számú közönyös éneket átugorván, a következőket vizsgáljuk: ennek tartalma meggyőző bennünket arról, hogy nem Losonczy Annáról beszél a költő. Az a baja, hogy nem leli »semmi módját mint kell szemben lennie« kedvesével; de nem távolság választja el, mint Losonczy Annától, ha erről szólna, elválasztaná; hanem az irigyeektől nem juthat »mint tevistől a szép violához(!)« hozzá. Egyedül akar lenni vele; mások előtt, társaságban eleget láthatja. A XXX. sz. költemény ismét nem Losonczy Annához van írva; bizonyos ez abból, hogy a 25-ik versszakban így szól:

Engem, hogy igazán szeret azt megtudtam;
Kíért magam én is csak néki ajánlottam.

Ezt Losonczy Annáról legalább öt esztendei szerelem után nem most kellene elmondania. De elmondhatta új szerelméről, Harrach Annáról. Azt gondolom azért, hogy e költemény 1578—1579-ből, a viszony elejéről való. Lehetetlen, hogy ettől az

időtől házas élete végeig többet ne dallott volna Balassa, mint azt az egy-két ránk maradt költeményt. A XXXI. számút, melynek csak első sorát bírjuk, s a két következő vallásos tartalmút átugorván, ama nevezetes költeményhez érünk (XXXIV. sz.), melyet »akkor szerzett, hogy a felesége idegenségét és hamisságát eszébe kezdte venni... jutván annak az szerelmesinek igazsága (=igaz volta) eszibe, akit ok nélkül bolondúl elhagyott volt feleségiért». A feleség hűtlensége visszaemlékezteti őt arra, kit »mint gyümölcsiért diófát ág közül, túlem úgy elverém javáért ok nekül». De elverte-e, értsd: elhagyta-e Losonczy Annát? Nem. Losonczy Anna, a költő szerelmét bírván, távozott Slavoniába. Másnak kell lenni, akit elhagyott akkor, mikor megházasodék, olyannak, akivel folyton érintkezett, s aki őt kérve-kérte: ne nősüljön meg, maradjon az övé; aki megesküdött neki, hogy soha nő nem fogja őt úgy szeretni, mint ő s aki midőn látta, hogy könyörgései hiábavalók, ismerve lovagja bensejét s ismerve talán a nőt — Dobó Krisztinát — is, kit elvenni akart, megjósolta, hogy boldogtalan lesz. Erre vonatkozik a szép költemény következő strófája:

Titkos keservemben húll orcámrúl könyvem,
Rólam mit prófétált, túlt mert mind fejemen,
A ki keservesen válék el én túlem.

A XXXV. számú támpontot nem nyújt; a következőnek csak első sorát bírjuk: forduljunk a XXXVII. számúhoz, mely a Júliáról szerzett költemények elseje, melyet akkor írt »mikor az feleségtől elvált». A költő újra szabad. Régi szerelmének nyájas képe bátran, békében, fényes világban,

rosz feleség sötét képétől be nem árnyékolva ragyoghat lelkében. Cupidó a költőnek bemutatja Júliát; következik Júlia rajza, rövid oly leírás, melynek az egész magyar irodalomban talán csak a Petőfi »tündér-orcád tejben úszó rózsája« a párja. Cupido mondja Júliáról:

Imhol szép Julia, anyám helytartója ez föld kerekiségében,
Szemiben nyilamat, horgas kézijjamat adtam szemöldekibe,
Szivem ajakában, fáklyám orcájában, mézem foly beszédiben.

Álljunk meg egy pillanatra e főséges nőnél. Lehetett-e ez a Júlia Losonczy Anna? Mielőtt rá felelnénk, vetkezzük le a költői hangulatot, amibe e gyönyörű hasonlatok beleringattak s legyünk — nagyon prózaiak. Nem fog ártani, mert nem a költői rovására s nem az igazság kárára történik.

Vajjon hány éves volt Losonczy Anna, mikor Balassa Bálint e szép költeményt írta? Ungnádne *legkésőbb* 1550-ben született, mert atyja halálakor (1552) kisebb huga Fruzsina is a világon volt. Legyünk udvariasak s mondjuk csak legkésőbb; noha okunk van azt hinni, hogy Anna a 40-es évek szülötte. De ha csakugyan 1550-ben mosolygott is rá először a nap: 1588—1589-ben, mikor Balassa felesége válása után a költeményt írta, már 39—40 éves matrona volt. Nehezen hihető, hogy élte javát élő 36—37 éves férfi egy negyven esztendőss asszonyság iránt oly szerelemre gyuladjon, mint aminőt a Júliához írt versek lehelnek s pedig annál nehezebben, minél inkább bizonyos, hogy azokat a verseket a költő Balassa s nem valami főúri udvari poéta írta. Azt hiszem sokkal természetesebb arra a régi szeretőre gondolni, kit még négy év előtt is oly forrón szeretett, ki-

nek emléke a boldogtalan házasság ideje alatt neki vigaszt nyújtott, ki a 3—4 év után is 26—27 esztendő szép menyecske volt: a másik Annára, Nogarollinéra. 1588-ban, mikor »jó hamar lovakért« Erdélyt járta be, Kassán utazván keresztül, láthatta újra az 1585 óta ott lakó Harrach Annát, s tán épen ez alkalomból készült a XXXIX. sz. kedves kis vidám dal, melynek címe: »Hogy Júliára találá, így köszöne neki«.

Ez az »argumentum senectutis« érvényesítendő a XXXIV. számú versnél is már (csak hogy nem akartam ott a mondandóknak elébe vágni) s megállja helyét kifogás nélkül valamennyi Júlia-féle költeménnyel szemben, sőt a Coeliáról írtaknál is. Különösen kiemelem ez utóbbiak közül a XLV. számút, melyet akkor írt a költő, midőn 1589 végén Magyarországból kibújdósott. A gyönyörű búcsúdál a következő szakasszal végződik:

Immár sólymocskádat,
Kedves madárkádat,
Kit karodon hordottál,
Klárissokkal rakott,
Szkófiummal varrott
Lábszinóron tartottál —
Bocsásd el békével
Szegényt, hadd menjen el,
Reá ne haragudjál!

Lehet-e itt Losonczy Annára gondolnunk?

Még csak egyet kell megemlítenem. 1587-ben Losonczy Anna özvegyé lőn;¹ 1588-ban Balassa Bálint szabaddá nejétől. Ha régesrégi első ifjúkori szerelme az, akit most is szeret, ha annak

¹ Gauhe Gen. hist. Adels-Lexicon II. 2830.

viszonszerelmét illetőleg csak századrész is igaz abból, amit a költő annyi édes dalban zengett: akkor érthetlen, kimagyarázhatlan dolog, mért nem vette nőül? hiszen a gyászév lejártakor már ő tőle is (1588) elvált felesége; s mért engedte az oly hosszú időn óhajtva óhajtott lényt újra másnak, Forgách Zsigmondnak, lennie nejévé? Annál érthetlenebb ez, minél szenvedélyesebbek a dalok, melyek éppen ekkor, 1588-ban, fakadnak a költő tépett szívéből. De érthetővé, világossá válik mindez, ha tudjuk, hogy Losonczy Anna képe 1578 óta eltűnt az ő lelkéből, s más Anna az, akiért olt-hatlan lánggal ég: az, akit midőn ő maga szabaddá lőn is, nem tehet magáévá. Az a »kitűnő« nő lesz ez, akit még oly pörös természetű íratban is, mint aminő a főherceghez benyújtott folyamodása, »egregia foemina«-nak mond: Nogarolliné, Harrach Anna.

Érdekes volna megdönthetetlenül bebizonyítani, hogy e nő, már kezdetben is, tudott magyarul. Hogy később Balassa Bálinttal való viszonyának ideje alatt meg kelle tanulnia, az bizonyos. Társasága, mint föllebb említém, csak magyar volt hét esztendőn (1578—1585) keresztül s a főbbrangúak akkoriban bizony csak és csupán a magyar nyelvet használták; nagy kivétel volt köztük Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, vagy Balassa Bálint — az ország nyugati részéről — akik németül is beszéltek. Ha már idegen nyelven beszélni tanult a magyar úr, az olaszt választotta, mellyel az udvarnál is és előkelő idegenek közt is egyformán boldogúlhatott. Ily társaságban meg kellett barátkoznia Nogarollinénak is nyelvünkkel, melynek tanulásában férje

(magyar nő fia), ki azt tökéletesen bírta, segélyére volt bizonyosan. Nagyon valószínű azonban, hogy már lánykorában tudott magyarul. Családja nagyon szíves viszonyban állt az Erdődy, Pálffy s Batthyányiakhoz; e családok lányai, barátnői körében könnyen megtanúlhatott.

Megjegyzem még, hogy Nogarolliné férjének a 90-es években történt halála után, másodszor b. Breuner Sigfriedhez ment nőül.

Most pedig ha már Újvár és Végles pörös dolgaiból indultam ki, illendő oda vissza is térnem, annyira, amennyire Balassa Bálintot érdekli.

A pör a rokonok közt nem akart véget érni, s a főherceg egyidőben a nyitrai püspök tanácsát követendő, elhatározá, hogy a Balassa Andrással kötött szerződést fölbontja s idegennek adja Újvárat zálogba, aki aztán pénzzel kielégíti a Balassákat. Illésházyt, e pénzes urat is fölszólítja a kamara e célból, de nem tudtak megegyezni, mert Illésházy Újvárat csak örökáron megvenni volt hajlandó.¹ Hosszú húza-vona után újra visszatért a főherceg a Balassával kötött szerződés realizálásának gondolatához, s mikor már az év vége felé (1589) közelgett a terminus, melyen Liptó-Újvár inscriptiója lejár, ráíratott a magyar kamara által Bálint öccsére, Ferencre, hogy jelenjék meg a magyar kamara előtt, s vegye át Újvár zálogösszegének őt illető részét azon pénzből, melyet András úr a kamarának le fog fizetni. E parancsról Bálint

---

¹ Sok acta e felől az udv. kam. ltárban.

nem tudott semmit, mert már akkor Lengyelországban járt, nem birtokain, mert hisz ilyenek, Kamenicz be, kettőt is a főherceghez,¹ hogy hagyja meg őt dalmát enyhíteni idegen földön.

Ferenc a parancsot későn vette, mert Egerben az ország védelmében vitézkedett. Ezt az egri káptalan bizonyítványával attestálva folyamodást nyújta eladatván, nem voltak,² hanem bújdosni, keble fáj. Újvár birtokában, ha nem is ősei érdemeiért s azon szolgálatokért, melyeket ő maga tőn 12 év alatt saját költségén, vére bőséges ontásával a végekben, legalább az istenre való tekintetért; vagy ha csakugyan cedálnia kell Újvárat, ne e téli időben kellessék azt tennie. Rosszúl állhattak szegény Ferencnek ügyei, mert az egész országot hívja tanúbizonyosággul, hogy annyi hűséges szolgálatai után nincs Újváron kívül az egész hazában egy talpalatnyi föld, melyet övének mondhatna s ahová fejét lehajthatná. Kész azt a summát, melyet András ígért, Újvárra felülfizetni, ha időt enged neki a felség, míg a pénzt a télen rokonaitól s barátaitól kölcsön kérheti. Folyamodásai elsejében még Végles ügyében is — nem könyörög, hanem tiltakozik s azt a bírói ítéletet, melynek alapján András a magáénak vallja Véglest, érvénytelennek nyilatkoztatja, mert az nem törvény útján, hanem »commissióból« kelt s hozatalakor mind bátyja távol volt, mind pedig ő maga Egerben szolgált.

Újvár ügyében kedvezőtlen választ kapott Fe-

---

¹ Ide igazítandó ki Szilády Bevez. XXXVI. lap.

² 1589 nov. 27. előtt és egy másik kelet nélkül. Eredetiek.

renc, Végles ügyében pedig nem is felelt neki a főherceg. E méltatlanságon Bálint, ki mint Szilády jól mondja, folytonos összeköttetésben állt a külföldön is öccsével, elkeseredvén, öccsével együtt a következő mérges kérvényt nyújtá be a főherceghez, melyet csak ő és senki más nem fogalmazhatott:¹

Fönséges főherceg! Hogy Fönséged a magy. tanács és magyar kamara véleményét megvetvén, őseinek t. i. Ferdinánd és Miksa császároknak záloglevelükben adott világos ígérete ellenére saját maga határozatát, melyet folyamodásainkra adott volt, megmásítja: elismerjük, hogy balszerencsénknek s a méltánytalan sorsnak kell tulajdonítanunk, ami ellen sem igazság, sem érdem nem használ semmit s amit békén kell tűrnünk. De már az csudálatosnak és tűrhetetlennek látszik előttünk, hogy véglesi részünkről egy hanggal sem válaszol Fönséged, holott az egész Magyarország tudja azt, hogy az a vár minket és Balassa Andrást egyenlő jogon illet, mi azt sem pör útján, sem egyébként el nem veszítettük, hanem Fönséged tőlünk erőszakkal ragadta ki. Könyörgünk azért igen alázatosan Fönségednek, méltóztassék rendelkezni, hogy részünket visszanyerjük. Különben isten előtt protestálunk s tiltakozni fogunk az országgyűlésen a rendék előtt is, hogy rajtunk ily nagy injuria esett, melynél nagyobb nem képzelhető.

Fönséged alázatos hivei

Balassa Bálint és Ferenc.

Ez az utolsó nyom, B. Bálintról ez ügyben. Mi történt B. András és fia Zsigmond, aztán B. Ferenc közt: az már bennünket nem érdekel.

---

¹ Kelet nélkül az Újvárt illető iratok közt. Ered.

Berekesztem közlésemet. Ha idővel sikerül valakinek — aki tán e közlés által lőn figyelmessé — szerencsés véletlenbűl több és bizonyosb adatot fölhordani B. Bálint és Annája felől, mint én itt fölhozhattam: akkor azt hiszem nem volt haszon nélkül való dolog megbolygatnom Újvár és Végles ügyét, mely engem e nyomokra vezetett.

A HUSZONKETTEDIK ARTICULUS.

(AZ 1604: XXII. TÖRVÉNYCIKK.)

(Budapesti Szemle 1889.)

Aki Magyarország újabbkori történelmével foglalkozott, tudni fogja, hogy e huszonkettedik articulus alatt az 1604. évi XXII. törvénycikket értem.¹

Azt a törvénycikket, amellyel az országgyűlésnek és a király teljhatalmu képviselőjének közös egyetértéséből létrejött és huszonegy cikkből álló 1604-iki törvénykönyvet Rudolf királyunk a magyar alkotmánynak már akkor is érvényben volt alapelvei ellenére önhatalmúlag megtoldotta. Azt a törvénycikket, amelyben a király a magyarországi protestánsok legelső közös, nyilvános országgyűlési föllépésére, mikor hitők szabad gyakorlása végett alázatos kéréssel járultak a trón zsámolyához, fenyegető szóval válaszolt és a kor legégetőbb ügyé-

---

¹ A *Magyar Országgyűlési Emlékek* X. kötete rövidnap megjelenik és közölni fogja tőlem többi közt az 1604-ik évi országgyűlés történetét. Jelen értekezés mintegy mutatványául szolgálhatna a kötet történeti bevezetéseinek, ha a nem-vallásügyi országgyűlési tárgyalások kihagyása, némely a kötetben nem használt új adat értékesítése s az anyag más csoportosítása stb. által nem volna teljesen átdolgozottnak mondható.

nek, a vallásbéke, a lelkiismereti szabadság kérdésének országgyűlésen való tárgyalását egyszerűsmindenkorra eltiltotta.

Szembeszököen mutatja e két momentum, hogy egyrészt alkotmányjogi, másrészt pedig politikai s egyháztörténeti tekintetben egyaránt nagy fontosságú nyilatkozata e cikk a királyi akaratnak.

Megtámadta vele a király a magyar alkotmány amaz alapelvét, hogy törvényt csak a király és nemzet közös, egyetértő akarata szabhat. Megtámadta pedig nem a modern alkotmányjogi fogalmak szempontjából, hanem abból az állásból tekintve is, amelyre az egykorú magyar helyezkedett volt; meg alkotmányunk XVI—XVII. századbeli fejlődése színvonaláról nézve is, amit azért hangsúlyozok, mert jót tudom, hogy a történetíró akkor téved legnagyobbat, mikor saját korának szemüvegével nézi s itéli elmúlt idők intézményeit.

Még nagyobb súlyú e törvénycikk politikai s egyháztörténeti szempontból. Vele tűzte ki a királyi hatalom Magyarországon az ellenreformáció hivatalos zászlaját; ez volt az égő csóva, mellyel könnyelmű kéz a magyar állam omladozó házának tatarozott födelét felgyújtá; ez volt az a csatakiáltás, mellyel a protestánsok elleni hosszas küzdelmek megkezdődtek — és e küzdelmek véres tragédiájából ez a cikk hirdette elv hangzik ki, mint ahogy egy-egy hatalmas wagneri dalmű vezérmotívumát harsány kürtök ércszava hangoztatja...

Kimondja e cikkben a király, hogy elődei »példáját követve, a szentséges római katolikus hitet vallja egész őszinteséggel s azt Magyarországon uralkodó vallásnak akarja látni, minden eret-

nekségtől megtisztítani s uralkodói tiszténél fogva védelmezni».¹ Megerősíti s fölújítja e cikkben az eretnekek ellen hozott összes törvényeket és a bennök foglalt szigorú büntetések végrehajtásával fenyegeti mindazokat, akik a királyi tilalom ellen a vallás ügyét az országgyűléseken szóba merik hozni.

E cikkekre — tudjuk — Bocskay támadása volt a felelet. S mikor a hatalmas vihar által fölkorba-csolt hullámok a bécsi békekötés medrében már csendesesen lefolytak volt, midőn az izgatott kedélyek megnyugodtak már: a protestánsok e törvénycikket, mely a béke kedvéért, a király iránti udvarias tapintatból a törvénytár fegyverei között hagyatott, még mindig nem tudták elfelejteni.

Azt kérdezte a protestáns közvélemény, azt kereste: ki ennek a törvénycikknek értelmi szerzője, ki a bűnös? És válasz gyanánt rámutatott arra a férfiúra, akinek mint udvari kancellárnak neve az 1604-dik évi törvénykönyv alatt áll; aki mint az ellenreformáció buzgó bajnoka, mint a remete császár-király s a népszerű Mátyás közötti küzdelmekben a nemzeti aspirációk ellenlábasa, a protestánsok gyűlöletének képezé tárgyát. Rámutatott Forgács Ferencre, az ország új primására.

Egy politikai röpirat, mely akkor közkézen forgott s mely e címet viselé: *Bizonynos okai, miért nem akarják az regnicolák Forgács Ferencet pro archiepiscopo Strigoniensi agnoscálni* — e fontos két vádat hozza föl ellene:

---

¹ Zsilinszky Mihály fordítása szerint. *A magyar orsz. gyűlések vallásügyi tárgyalásai*. I. kötet. Buda-Pest, 1881. 253. lap.

»Első, mert anno 1603. Kassára jöven, ezt a templomot az várostul hatalmasúl elvevé; ki minden háborúságnak oka lön.«

»Második, mert anno 1604. akkor cancellarius levén, az ország végzése és akaratja ellen oly articulust irt volt az több articulusok után, ki az egész országban hadakozásnak, vérontásnak és pusztaságnak oka lön.«¹

És ez a súlyos vád rajta ragadt Forgács Ferenc nem épen rokonszenves alakjának emlékéen. A hagyomány tovább adta a vádat s a hagyománytól vették át a történetírók, s közöttük az, aki közéletünk e nevezetes mozzanatával legelőször foglalkozott mélyebben, behatóan. A nagynevű Ipolyi átvette a protestánsok e vádját² és e vád, a hagyomány alapján hirdeti Forgács Ferencet az ellen-reformáció megindítójának; e hagyományos vád alapján teszi e mozgalom elbeszélésében Forgács személyét annyira középponttá, mintha a hit e föl-kent bajnoka nélkül nem is támadt volna ellen-reformáció. Ipolyi szerint Forgács intézte a kassai nagy templom elfoglalását; a protestánsok — sz-e-rinte — az 1604-iki országgyűlésen követeléseiket azért nem vihették keresztül, mert Forgács ellen-ezte, mert Forgács tagadtatá meg a királlyal a követelés elfogadását. Ipolyi szerint Forgács föl-használta a kínálkozó alkalmat egy ellenkező tör-vénycikk törvénybe iktatására, melyet saját maga

---

¹ Bártfa városa levéltárában *Acta diaetalia 1605—1618.* című codexben.

² *Veresmarti Mihály élete és munkái.* Korrajz a hitújítás idejéből. Buda-Pest, 1875.

fogalmazott volt és Ipolyi szerint ebből az 1604. XXII. törvénycikkből baj sohasem támad, ha nincs Forgács, aki képes volt a törvényt eréllyel fogatatosítani, a holt betübe életet lehelni.¹

És a buzgó főpapi történetíró éles dialektikával boncolja az okokat, melyek Forgács Ferencet a végzetes lépésre birhatták. Pártatlanul elismeri, hogy mai szempontból ítélve a tény — a XXII. törvénycikk betoldása — államcsiny, alkotmányellenes merénylet; de mint psycholog eszünkbe juttatja, hogy Forgács a maga elvei szerint nem követett el általa alkotmány sértést. Mentheti az érseket — mondja — némileg az is, hogy »az akkori még ki nem fejlett alkotmányos formák hiányában nem határozható meg biztosan, mennyire ütközött az eljárás s mennyire nem a törvényhozási gyakorlatba«; meg az, hogy mindeddig kétséges, vajon e XXII. törvénycikk országgyűlésen kívül iktatott-e be? — A katholicismus szempontjából hibája az érseknek nem a törvénycikkben nyilatkozó bátor terv az ellenreformáció megkezdésére, hanem a rohamos támadás volna, mely idő előtti volt s amely miatt Forgács cselekvése politikátlan. Mindamellett, mert Forgács a középpont a forrongásban; ő a buzgó, az elhatározott, a merész előharcos a kezdődő küzdelemben, »az ő személyisége súlyosbítja a helyzetet«: hát az ő kezébe nyomja a szellemes főpapi író azt a zászlót, melyet a nagy Pázmány oly diadalmasan lobogtatott.

Ipolyi szép okoskodásainak, pszichológiai

---

¹ I. h. 44—46. lapok.

megfigyelésének azonban csak a hagyomány az alapja. Ingó alap, melyen hypothesisnél egyéb nem épülhet s melyből a történetet megismerni nem tanuljuk.

Az általa megoldatlan hagyott kérdést megoldani, az általa fölvetett kételyeket eloszlatni, szép hypothesisé értékét megítélni, lesz részben a következő sorok föladata. Mert amellet, hogy eddigelé ismeretlen adatok alapján a magyar protestánsok első szövetségének történetét fogják elmondani, egy súlyos vádat és nehéz felelősséget is le fognak Forgács emlékéről venni, ha szinte kisebbé válik is ezzel az érsek nagyított alakja. Meglátjuk: hol és hogyan született az a hirhedt huszonkettedik articulus? és választ kapunk arra a kérdésre, melyet immár közel háromszáz esztendeje hangoztattak először: ki a bűnös?

* * *

Tizenharmadik esztendeje folyt már a török ellen Magyarországon az a háború, melyet történetírásunk a »hosszú háború« névvel jelöl meg s mely befejezését 1606-ban a zsitvatoroki békével nyerte. Bármily romlással járt is ez a folytonos hadakozás s bármennyire igaz az, hogy Németország a 30 éves háború pusztításai alatt bizonyára nem szenvedett annyit, mint hazánk, népünk és nemzetünk e kínos 15 év alatt: egy hasznot, egy erkölcsi hasznot mégis merített a nemzet e küzdelmekből. Mivel majd minden esztendeje valami csekély előnnyel végződött a háborúnak: a remény szikráját ápolá és szította az ország integritásának helyreállítására.

A hosszú háború ez évei közt 1603 azért nevezetes, mert a magyar király helyzete ekkor volt legkedvezőbb. Nádasdy Ferenc őszi győzelme Buda mellett és Hatvannak, Eger e kulcsának, visszafoglalása a szorosb értelemben vett Magyarországon erősíték meg a király pozícióját; míg Erdély, Székely Mózes teljes tönkretétele után, ismét a magyar király elvitázhatatlan birtokába került s vele együtt nemcsak itt, de Havasalföldén is e pillanatban megszűnt volt a török főnhatósága. Amiért három emberöltővel azelőtt az ország nagy része az utolsó nemzeti király ellenében a Habsburg-ház keleti ágát kínálta meg a koronával, hogy tudniillik az árként hömpölygő oszmán hatalom ellen idegen segéllyel támogassa és régi erejébe visszaállítsa a dűledező magyar királyságot: e felé a cél felé biztos úton látszott lenni a király 1603 végével. A végzet szeszélye, a körülmények csodálatos összejártsága egy pillanatra tagadhatatlanul kedvező kilátásokat nyújtott annak a királynak, aki Szent István koronája összes hordozói közül királyi tisztére legkevésbé volt méltó s legkevésbé volt alkalmas.

Hű képe ennek a kedvező helyzetnek az a statisztika, melyet az 1604. évi február hó 3-dikára Pozsonyba hirdetett országgyűlésre meghívott rendek száma nyújt. Magyarországból negyvenhárom megye kapott királyi meghívót. Ezenkívül Horvát-Szlavonország és Erdély rendjeinek követei, aztán 10 főpap, 7 zászlós úr, 39 mágnás, 8 káptalan képviselője, 7 előkelőbb nemes, 17 királyi és mezőváros s a 7 bányaváros követi oly tekintélyes gyü-

lekezetet voltak képezendők, mely egy jobb jövőnek lehet vala záloga.

»Inter arma silent musae.« — Azt az elvet, mely e régi közmondásban rejlik, bátran lehet alkalmazni e korbeli országgyűléseink tárgyalásaira. Mind, ami kultúrmomentum képzelhető egy nemzet életében: vallás, közművelődés, közigazgatás, igazságszolgáltatás és közgazdaság ügye, a törökkel folytatott élet-halál harc óta csaknem teljesen háttérbe szorult törvényhozásunkban s különösen a hosszú háború óta országgyűléseink más kérdést, mint a hon védelmét, épenséggel nem ismernek. A kormány által előterjesztett törvényjavaslatok, rendi országgyűléseink műkifejezése szerint, királyi proposíciók, csak ezzel vannak teli. A rendek összehívatnak s egybegyűlnek, hogy a vér- és pénzdótot megszavazzák; azután szétoszolnak s folyik a harc a következő országgyűlésig.

Természetes hát, ha az 1604-iki országgyűlésre készült királyi előterjesztések is csaknem kizárólag a honvédelem s a vele kapcsolatos adóügy kérdésével foglalkoznak s pedig a szokásos schema szerint.

De nem; nem a szokásos schema szerint.

Van bennök egy pont, mely arra volt hivatva, hogy az 1604-iki országgyűlést korszakot alkotóvá tegye nemzetünk életében; egy indítvány, mely ropant fontosságú nemzeti intézménynek, az állandó magyar hadseregnek, vetette volna meg alapjait.

Szokásban volt ez időtájt, hogy a kormány részéről előterjesztett törvényjavaslatok megszerkesztése előtt a király az udvari és a magyar kamaráktól, a hadi- és a titkos tanácstól s azon ma-

gyar uraktól, akiket királyi tanácsosi ranggal tüntetett ki, az e proposíciókban indítványozandó kérdések felől véleményt, tanácsot kérjen. Az 1604-iki országgyűlésre való előkészületek alkalmából a honvédelem kérdésénél egy igen illetékes királyi tanácsos, Thurzó György, a dunáninnyi kerület országos főkapitánya s későbbi híres nádor, a maga véleményes jelentésében mint legsürgősebb szükség, az állandó magyar mezei hadsereg szervezésének eszméjét pendíté meg s bőven is indokolta.

Tudni kell, hogy ebben az időben a Magyarországban harcoló keresztyén hadak öt különféle elemből állottak. Az első azon idegen zsoldosok tömege, akik császári parancsnokok alatt a magyar végvárok egy részének állandó őrségét képezték. A második elem a szintén idegen császári mezei vagy tábori had zsoldosaiból állott, akiket tavasz elején toboroztak össze künt a flamand, német vagy olasz földön, aztán bevezettek Magyarországra s itt a hadjárat befejezte után késő ősszel, ha pénze volt a hadi kormányznak, ami vajmi nagy ritkán esett meg, kifizetve hazabocsátottak; ha pedig nem volt miből fizetni zsoldjokat, akkor ittben téli szállásra osztottak szét.¹ A török ellen harcoló hadak

---

¹ Ez a téli beszállásolás az az idő, míg a semmittevő, uratlan, féktelen zsoldosok zsoldjuk kifizetésére vártak, volt a magyar nép megölője. Hogy éhen ne haljon a fizetetlen zsoldos, hát rabolt és dúlt. S mikor 2—3 évi zsoldhátralékát hosszas alku után 25—50 százaléknyi levonással kifizették neki s nagyobb csapatokban haza indult; a 25—50 százaléknyi levonásért tizszeresen kárpótolta magát útközben a leghiheletlenebb zsarolásokkal. A várbeli katona, akár német, akár magyar, ennyire még sem pusztított.

harmadik eleme, a magyar országos fő- és várkapitányok parancsai alatt, a végvárok magyar őrsége vala, mely állandó zsoldot huzott (ha fizették) s kötelezve volt egy év leforgása előtt szolgálatát el nem hagyni. A negyedik elemet a magyar mezei zsoldos sereg, az úgynevezett dica-beli katonaság képezé, melyet az országgyűlési rendek által megajánlott adón, vagyis subsidiumon, más néven dicán toborzottak minden év tavaszán s elbocsátottak minden év őszén. Ötödik eleme végre a keresztyén hadi népnek Magyarországon azon csapatokból állott, melyeket a földesurak részint a személyes fölkelés megváltására, részint az általános vagy részleges fölkelések jutalékai fejében küldöttek egy havi időtartamra a megye zászlaja alatt a királyi táborhoz.¹

Thurzó György arra a körülményre mutatott, hogy állandó mezei had a magyar honvédelem szervezetében hiányzik s ami ezt pótolni hivatva volna, a dicabeli zsoldos, nem áll föladata magaslatán. Okát e jelenségnek a praktikus vezér abban a tényben találta, hogy a dicán fogadott zsoldost csak a nyári évszakra, 5—6 hóra szokás szerződtetni s ebből az következik, hogy zsoldot csak olyanok vállalnak, akik a kikötött 5—6 hó után haza vágynak polgári foglalkozás után, vagy beállanak szabad hajdúnak, csavargó pusztítónak; míg a fegyelmezett jó katona, az egész katona, kénytelen idegen zsoldba állani s miután ezt az évenként megújított törvények szigorúan tilalmazzák, ez a jó katonafaj ap-

---

¹ A szabad zsákmánylók, a szabad hajdúk categoriáját, itt mellőznöm kell.

ránkint kipusztul. Azt indítványozta hát Thurzó, hogy a rosszabb elem félévi szolgálatának elejtésével jó és gyakorolt katonát kell, de egész esztendőre szerződtetni, — ami a mezei hadsereg állandósításával egyértelmű.¹

A dunáninnyi magyar főkapitány egészséges eszméje a haditanácsnál visszhangra talált és így belekerült a királyi propozíciókba, mint a kormány előterjesztésének legfőbb, leglényegesebb pontja. Fölötte volt hivatva dönteni a pozsonyi országgyűlés, mely közbejött események, s különösen az alsó-ausztriai tartománygyűlés viharos ülései miatt, csak március hó utolsó harmadában nyílt meg.

A király már évtizedek óta távol tartá magát az alattvalóival való érintkezéstől s királyi személyét a magyar országgyűléseken rendszeren valamilyik öccse, leginkább Mátyás főherceg, a későbbi császár-király szokta volt képviselni, akit a király szabályszerűen kiállított s teljhatalmat adó megbízó-levéllel szokott ellátni a magyar rendekkel való tárgyalásra és végzésre.² Most is, 1604-ben, Mátyás főherceg volt a király személyének képviselője s mint ilyen, vonult be József napján, március 19-én, Pozsony városába.

A propozíciókat másnapra olvastatá föl a főherceg az egybegyűlt rendek előtt; de azok a Thurzó eszméjével együtt hideg fogadtatásra találtak.

Bármilyen csodálatosnak tűnjék is föl e körül-

---

¹ Thurzó jelentése 1603 december 11. Bécsi állami levéltár.

² A király teljhatalmat adó megbízó levelét 1604-re, 1604 február 2. a *Magyar Országgyűlési Emlékek* X. kötete egészen közli.

mény előttünk: egy pillantás az ország képviselőinek kedélyhangulatára, kimagyarázza azt. Az elkeseredés az egész országban már a legnagyobb, eddig nem észlelt fokra hágott volt a politikai sérelmek miatt, amelyeket a kormány annyi sürgetés után sem volt képes orvosolni. A forrongó közélet ama gazdag változatosságánál fogva, mely az Erdély szomszédságában fekvő keleti és éjszakeleti Magyarországon új meg új viszonyokat szült, legnagyobb és leghamarabb észlelhető volt az elégedetlenség az ország most említett vidékein — s mint ez elégedetlenség kézzelfogható jelére, egy különös körülményre már 1603 végén fölhívta az ottani királyi pénzügyi hatóság, tudniillik a szepesi kamara, a kormány figyelmét.

Az a magyar nemzet ugyanis, mely erős közjogi érzékénél s a nyilvános, közéletet kedvelő természeténél fogva a gyűlésezések iránt oly nagy előszeretettel viselteték, az utolsó évtizedek tapasztalatai szerint minél kevesebb számmal jelent meg az országgyűléseken. E jelenségnek egyik oka ugyan abban állott, hogy az éjszakeleti s keleti megyék követei csak nagy kerülők s gyakran életveszélyes kalandok közt juthattak el Pozsonyba s így az ez időtájt csaknem évenként tartott országgyűlések miatt éltöket, vagyonukat kockáztatni immár megunták. De a másik és tulajdonképeni oka e jelenségnek az a tapasztalat vala, hogy a király és az országgyűlés az ország bajain segíteni nem tud vagy nem akar és így többet használ magának, vidékének és hazájának az, aki otthon marad, a magáét és az övéit török-tatár meg rabló kereszttyén zsoldos ellen védelmezendő, mint az, aki or-

szágygyűlésre siet. És elkezdtek a felsőmagyarországi rendek a meghívó királyi mandátumokat tisztelettel félretenni, elkezdtek — makacskodásból, mondja a szepesi kamara — az országgyűlésekről el nem fogadható, törvénytelen ürügyek alatt ki-kimaradozni. Méltán utal a szepesi kamara az elmaradozások különféle hátrányaira s különösen arra, hogy az országgyűlésen jelen nem volt s nem képviselt rendek a végzéseket nemcsak kijátsszák, de meg is támadják s megszokják kötelezőknek el nem ismerni.¹

Az 1604-iki országgyűlésre ugyan kivételkép tekintélyes számban jelentek meg a keleti részek követei is; de csak azért, hogy mindjárt a pozíciók előterjesztése után kitörjön belőlük az elfojtott keserűség.

Három dolog nyomta különösen a rendek szívét. Az elsőt, a legkisebbet de most acut értékűt, a török béke kérdése képezte. Az a nézet volt általánosan elterjedve, hogy a török az épen folyó béketárgyalásokkal a kormányt orránál fogva vezeti. Széltében beszéltek már nemcsak az országban, hanem a külföldön is — így tudósít bennünket Velencének a német császári udvarnál Prágában székelő követe — hogy a hosszas, haszontalan békealkudozások ürügye és ideje alatt a töröknek sikerült összes várait minden szükségesekkel a lehető legjobban ellátni s a keresztyén haderőt ez által a Dunától, a kényelmes szállító-úttól, elvágni.² A zúgolódó közvélemény nyomása alatt

¹ A szepesi kamara jelentése, 1603 dec. 5-én. Bécsi áll. levéltár.

² A kassai meg lőcsei követek ered. jelentései 1604

a magyar királyi tanács tagjai meg a főurak bővebben foglalkoztak a békealkudozások ügyével s az országgyűlési tárgyalásoktól teljesen függetlenül jónak látták Mátyás főherceghez benyújtott emlékiratukban őszintén s leplezetlenül fejezni ki az országnak ez irányban táplált aggodalmait.¹

A második sérelmet a katonai kihágások és egyéb törvénytelen zaklatások chronicus nyavalyája képezte. Régi baj, régi betegség. Tele vannak vele már tizedek óta s tele lesznek vele még egy jó századig a magyar országgyűlések hivatalos irományai. Annak, aki most kényelmes karszékében ülve nyugalommal lapozgatja ez idők történetének lapjait, unalmas, kicsinyes és politikátlan lehet a magyar rendek örökös sérelme, örökös gravamene. Régi, elkopott nóta a gravamenes politika, mely ekkoriban még új volt. Rablás, pusztítás, szalmatetejű viskók és szépen kerített nemesi kúriák felgyújtása, nők és templomok megfertőztetése, sírrablás és gyilkosság megszakadás nélkül, folyton előlkezdő. Erről szólnak az egyhangú énekek. Unalmas úgy-e? amint unalmas társalgó az, aki örökösen főfájásról panaszkodik. De ha józan észszel nem ítélnélük el azt, aki baját orvosoltatni törekszik, úgy nem szabad elkárhoztatnunk a magyar rendeket sem, ha mindig és mindenütt hangoztatták bajjaikat a képtelen nyomor miatt, mellyel őket az idegen zsoldos, a haragvó Isten e rettentő ostora, oly irtózatosan sújtotta.

---

febr. 14. és 19. (Kassa és Lőcse levéltára); továbbá *Dispacii di Germania*, 1604 április 5. (bécsi állami levéltár).

¹ 1604 március 28. Bécsi állami levéltár.

A nemzet panaszait e második pontban már nemcsak a tanácsosok és főurak, hanem az összes rendek országul terjeszték elő és pedig a propozíciókra való válasz helyett. Ünnepeélyesen kijelenték, hogy ha a nyomor orvoslásáról nem biztosítja őket a főherceg, a királyi előterjesztésekre semmit nem fognak megajánlani, a zsoldosok kihágásait pedig tovább nemcsak nem tűrik, hanem fegyvert fognak ellenük.¹ — Fegyvert fognak azok ellen, akik védeni voltak hivatva az országot! Nem megkapó-e ez a kegyetlen ironia?

...S az elégedetlenség okait nem mind számlálta el ez a határozott hangú fölirat. Egy új, egy harmadik ok is merült még föl, hirtelen, váratlanul, de oly végtelen elemi erővel, a friss sértés oly megrázó erejével, hogy egy pillanatra képes volt minden mást háttérbe szorítani.

Ez az új ok a vallás, a lelkiismereti szabadság ügye volt.

Már a szepesi kamara figyelmezteté 1603 december 5-iki jelentésében Mátyás főherceget arra, hogy az ország éjszakkeleti megyéiben a vallásügyében valami mozgalom észlelhető; hogy némelyek a katolikus papság elleni gyűlöletből a papi tizedek meg a szentszékek eltörlésének szándékát forgatják elméjökben s összeesküdve a célból, hogy e szándékot az 1604-iki országgyűlésen keresztül is vihessék, a főurak és nemesek közt erősen izgatnak.²

---

¹ 1604 március 25. Bécsi állami levéltár. *Mon. Com. Hung.* X. kötete fogja hozni, XVII. sz. a.

² „Decimarum ac sedis spiritualis antiquam et acceptam

Lehetséges, hogy az általános nyomor és szegénység közepett, mikor a török, tatár és más idegen meg hazafi fizetetlen zsoldos rablásai elől szétfutott jobbágyság a szántóföldeket pusztán, miveletlenül hagyta; mikor a munkás kéz abszolút hiánya miatt a földesurak birtokai alig jövedelmeztek valamit; mikor egy hatalmas főúr, akinek notapör volt nyakába akasztva s fölszólítást kapott a kamarától, hogy elejtik pörét, ha a többek között ezer köből gabonát fizet a hadak élelmezésére, ezt a »hallatlan« kivánságot azzal a mondhatnám akasztófa-humorról utasítá vissza, hogy szeretné ő tudni, honnan vegyen ennyi gabonát,¹ — mikor a földesúri kilenced alig lódított valamit a köznemesség vagyoni viszonyain, lehetséges, mondom, hogy e szegénység közepett akadt akárhány olyan, aki azt mondá: inkább miénk legyen a tized, mint a papoké, hiszen mi nem vagyunk a katolikus vallás hívei s ha a ruthén, az oláh, a rác azért, amiért nem katolikus, tizedet nem fizet, minek fizessünk mi? Lehet, hogy volt olyan akárhány, aki így gondolkozott és ezt főnhangon gondolta. Mivel azonban nagyon jól tudta minden nemes ember, minden értelmes polgár és paraszt, hogy a püspöki tizedek nagy részét a király, az állam jutányos áron árendálta ki s hogy aztán a tizedben fize-

---

consuetudinem et exinde religionis negotium quosdam harum partium coniuratos in futura diaeta odiose velle proponere decimasque ipsas tollere, sed et magnates reliquos cum tota nobilitate ad turbandum ecclesiasticum statum et internam quietem non sine seditioso exitio concitare.“

¹ Ez Petheő Ferenc volt. A rá vonatkozó iratok a bécsi udv. kamara levéltárában, 1604 február 10. alatt.

tett terményekből a király a végvári katonát táplálja, a végvárakat segíyezi, amelyek védelme alatt óriási területek népe folytatja békés polgári foglalkozását: hát nem valószínű, hogy a tizedügy okozta volna azt a mozgalmat ott Felső-Magyarországon.

Más oka volt annak.

Felső és keleti Magyarország nemessége és polgársága s (a »cujus regio, illius religio« hallgatag elismert, érvényben volt elvénél fogva) magyar, német és tót jobbágysága a protestáns vallás tanait követte, úgy, hogy újjain számlálhatta volna el az ember azokat, akik őseik régi hitéhez, a katolikus valláshoz, hívek maradtak. Az a jóakarát, melyet Miksa királyunk a protestáns tanok iránt táplált, közel félszázados és csaknem háborítatlan nyugalmat biztosított a hitújítás hirdetőinek s e négy tized év alatt a protestantizmus megizmosult. Ez a protestantizmus Magyarországon a maga föllépésekor és elterjedése alatt nem volt követelő; nem úgy, mint a külföldön. Minálunk a hitújítás bizonyos kereten belül mozgott, melyet érinteni nem is mert, nem is akart. Ezt a keretet pedig a főpapság hatalmas közjogi és birtokjogi állása képezte. A főpap Magyarországon a legelső rend vala, a koronás király tanácsosa, az ország oszlopa, a nemzet szószólója, törvényhozója, törvényei magyarázója, jogai védelmezője. És annak a csaknem kivétel nélkül protestáns nemességnek, mely az óriási egri dioecesisben lakott, soha még álmában sem jutott eszébe a nyáj nélküli főpásztor e közjogi állása felől kételyeket támasztani; amint fejet hajtott a bujdosó pécsi vagy váradi püspökök előtt,

kik ott Kassán éltek s akol és nyáj és legelő nélkül szükölködő pásztorok valának. Mert a püspök főúr, országos dignitás, az ország közjogának gerince vala. De földesúr is volt a katolikus főpap, épen olyan, mint a protestáns nemes és pedig nemcsak a beneficiumát képező javakon, hanem a püspöki megye összes területén; mert semmivel sem volt különb az a jog, mellyel a földesúr a maga jobbágyaitól a kilencedet beszedte, mint az a jog, mellyel a püspök megyéje minden jobbágyától a tizedet szedette. S nem is jutott eszébe — hogy csak egy példát említsek — a felső-magyarországi öt város egyikének sem, noha polgárai közt talán lámpással keresve sem lehetett volna találni egy katolikust, azt a szép árendát, melyet a városi jószágok püspöki tizede fejében fizetett, csak egy pillanatra is megtagadni.¹

A katolikus főpapság előkelő közjogi állásának föltétlen elismerése akkor, midőn a főpapok közül alig egy mondhatta, hogy megyéje lakói között vallásának számos híve van, midőn dioecesi-seiket vagy protestánsok lakták vagy épen a török tartotta elfoglalva, nagyban hozzájárult ahhoz a békés vallási állapothoz, mely a XVI. század végső tizedeit jellemzi, s mely tetőpontját abban a jelenségben éri el, hogy a király még protestáns vallású tanácsosát is megkérdezi a püspöki székek betöltése tárgyában s ez a protestáns vallású ki-

---

¹ Maga a váradi püspök — a szepesi kamara elnöke — dicséri őket épen ez időben, hogy az árendát pontos lelkiismeretességgel fizetik, emberemlékezetet meghaladó idő óta. Jelentése 1604 március 14. (Bécsi udv. kam. levéltár.)

rályi tanácsos a jelöltek közül azt ajánlja, akit papi, egyházi tulajdonságaiért tart a legérdemesebbnek.¹

S még egy más tényező is közreműködött abban, hogy a XVI. század végéig még béke volt, még nem tört ki a harc a hitújítás követői ellen. Ez a tényező a főpapság magatartásában keresendő. Egykorú és igen illetékes egyéniség, a vercellii püspök, a pápának a császári udvarnál székelő nunciusa a szent atyához intézett egy hosszú emlékiratban² kegyetlen szigorúsággal mondja el a magyar főpapokról a legsúlyosabb vádat, azt, hogy világi célok miatt az egyház javát, a katolikus vallás érdekeit soha egy pillanatig sem haboztak volna fölládozni. A politikai hatalom ingere: ez volt volna, ami őket elcsábítja s hogy az országos főhivatalokat markokban tarthassák, hogy a kormánypolcon békén maradhassanak, behúnyták szemüket a protestantizmus terjedése előtt s a hitújítás híveit ez által pártjokra vonták, leköteltették. Így nem volt, aki opponált volna a kormány rúdját ambicionáló főpapi államférfiak ellen; de a katolikus vallás látta kárát ennek a viszás állapotnak, mikor seminariumok és jól készült, hittérítő papság helyett pártokat állítottak és párthíveket neveltek magoknak a magyar főpapok. »Igen — panaszkö-

¹ Ez Illésházy volt, aki Szuhaynak, mint váci püspöknek ajánlja 1596-ban a szentmártoni apátságot conferáltatni s a ki 1597. az egi püspöki székre ismét Szuhayt ajánlja (ki is nevezték). Lásd: *Illésházy I. hűtlenségi pöre* című művem 33. lapját.

² „De lo stato presente eclesiastico et politico in Ungaria“. A Borghese hercegi család római levéltárában.

dik ugyancsak ez a nuncius Bástához intézett egyik bizalmas levelében — ennek az állapotnak kárát a vallás látja, melytől nem lehet kívánni, hogy valami csuda útján töltődjék az emberek lelkébe, hanem amelyet ápolni, tanítani kell¹.

Amit a katolikus egyház e buzgó püspökével lelkének elkeseredése mondat, azt én nem kevésbé buzgó s e mellett bizonyára nagyobb szellemű katolikus egyháznagy mondásával állítom szembe s ez utóbbinak adok igazat. Azokat a magyar főpapokat, kik a XVI. század második felében, mint királyi helytartók, mint kancellárok, mint kamarai elnökök és alelnökök s mint a királyi tanács aktiv s leginkább igénybe vett tagjai »annyi bölcsességgel viselték a két részre szakadt szerencsétlen nemzet kormányát«, ezeket a főpapokat — azt hiszem találóan mondja Ipolyi² — mérsékelt szellem és tapintat vezette magoktartásában, midőn, ha nem is mindig, de sokszor szemet hunytak a vallásos forrongás előtt, mely az ő szemeikben törvénytelen, de még alaktalan, nem agresszív mozgalom volt s mintegy átmeneti állapot gyanánt tűnhetett föl.

Megváltoztak azonban a viszonyok, midőn a hitújítás gyors elterjedése a katolikus egyházat alapjaiban kezdé fenyegetni; midőn a protestáns lelkészek teljesen függetleníték magokat a püspöki hatalomtól, espereseik megerősítését nem kérték

---

¹ „... la quale (tudniillik religione) non bisogna aspettare che venga infusa per miracolo negli huomini, ma bisogna insegnarla et aiutarla“ ... 1605 február. (A Borghese hercegi család római levéltárában.)

² I. h. 43. lap.

többé a püspököktől; midőn a hitújítás tanai a főpapok székhelyébe — mint Telegdy püspök ke-servesen panaszolja — behatoltak; midőn a Lónyayak, a Homonnayak és mások nagyobb mérvű túlkapásai ellen királyi parancs és katonai karhatalom is alig volt képes a főpapokat védeni, midőn egy-egy protestáns lakosságú város a mise szolgál-tatását nem tűrte meg túlbuzgóságában falai közt, amint például a királynak brachiumot kellett Tokaj városa ellen kirendelni, hogy cserneki Bornemissza Lőkös Miklós özvegyének nemesi kuriájában udvari káplánja katolikus istenitiszteletét ne akadályozza.¹

Mint ahogy most mi magyarok tapasztaljuk, miként szorítja Erdélyben az oláhság mind szűkebb körre a magyarságot: úgy riadt föl a kormány s a katolikus főpapság is a XVI. és XVII. század fordulóján, mikor tudatára ébredt annak, hogy a hosszú vallásos béke alatt zajtalanul elterjedt protestantizmussal szemben immár közel van ahhoz, hogy a talajt lábai alól elveszítse. Itt cselekedni kellett. Ami van, azt megmenteni; ami elveszett, azt a tért, ha lehet, visszahódítani. Az impulzust a cselekvésre, aki megadta, az alvókat aki álmukból fölköltötte, a harcolni vágyóknak kezébe aki kardot nyomott, egy fiatal, alig fölserdült fejedelem, a későbbi császár s király, II. Ferdinánd volt. Ez a hitbuzgó, meggyőződéssel és rajongással tele uralkodó, kit, ha a középkorban él, a katolikus

¹ E királyi parancsok Belgiojoso-hoz, Lónyay János és Homonnay Bálint ellen 1603 szeptember 7., aztán Belgiojoso-hoz és Rueberhez Tokaj városa ellen 1603 szeptember 23. (Udv. kam. levéltár; az utóbbiak *Minutae Pragenses* című gyűjteményben.)

egyház régen legelőbbkelő szentjei közt tisztel vala.

Alig vette kezébe a 18 esztendőös Ferdinánd Stájerország kormányát, alig tért vissza Olaszországból a pápa látogatásából, a »sanctorum apostolorum liminum visitatio«-ból, midőn 1598 őszén kiadta híres három rendeletét, melyekkel a stájer városok protestáns papjait és tanítóit az országból távozásra kényszeríté. E rendszabályt 1599-ben és 1600-ban ama bizottság fölállítása és körútra indítása követte, melynek föladata volt Stájerország, Karinthia és Krajna egyházaiból a protestáns tanokat szép szerével vagy erőszakkal kiírtani.

A merész példa ragadós volt és követésre is talált az ifjú fejedelem unokabátyja, a Prágában remetéskedő Rudolf kormányánál. Azok közül a Stájerországból kiüldözött protestáns lelkészek közül egy-kettőt Thurzó György, a dunáninnyi főkapitány, részben saját birtokain helyezett el, részben a parancsnoksága alatt álló Érsekújvárbán, a németnyelvű protestáns helyőrség között engedett megtelepülni. Prágából kemény paranccsal fordultak a protestáns főúrhoz s szigorú feddével követelték tőle ismételt ízben is e lelkészek elűzését, »a kik szent vallásunkat — mondja a királyi parancs — mosdatlan szájjal szidalmazták«. ¹ — Majd fölmerült az a gondolat, hogy a királyi hivatalok, a tisztségek betöltésénél ezután csak katolikusokat kell alkalmazni s midőn a hűtlenség miatt pörbe

---

¹ Királyi parancsok Thurzóhoz 1603 szeptember 14., október 8. Bécsi udv. kam. levéltár. (... in sanctam religionem nostram catholicam perverso more seu plenis buttis illotisque faucibus impune invehantur ...)

vont Joó Jánostól elveszik a királyi személynöki pecsétet, az új personalis keresésénél az a főkellék, hogy »jó katolikus« legyen. — Végre nyíltan kitűzi a kormány az ellenreformáció zászlaját azon királyi parancsokban, melyekben Pethe Márton kalocsai érseket, Szuhay egri püspököt és Migazzi váradi püspököt meg a sellyei jezsuitákat fölszólítja, hogy magyar és német nyelven értő, buzgó és tanult katolikus papokat küldjenek az erdélyi császári biztosok mellé, mert a király el van tökéltve a hatalma alá került Erdélyben a katolikus vallást régi fényébe visszaállítani s »az istentelen eretnekségeket kiírtani«.¹

A kormány ez intézkedései programmot tartalmaztak. Erdély után Magyarország következik vala, ahol a vaskezű Szuhay, a nagyúri merészségű Forgács s a hitbuzgó Zalatnoky nemcsak készséggel vártak a harc megkezdésére, de tüzelték is arra a királyt.

Forgácsnak kedvező helyzetet teremtett az a körülmény, hogy talán az ő egyházmegyéjében volt mégis a legtöbb katolikus s különösen az, hogy előkelő származásánál, nagyúri rokonságánál és összeköttetéseinél fogva ő léphetett fel a legkiméletlenebbül a protestáns nemesség ellen; neki lehetett a legkevesebb tekintettel lennie a protestáns főnemességre. Miként kezdte s miként folytatta működését, megírták mások.²

¹ A királyi parancsok 1603 december 28. (Bécsi udv. kamarai levéltárban.) „... Nihil prius aut magis habeamus in votis, quam ut redacta ad obedientiam ... ipsa Transsylvania ... impias ex illa haereses extirpare ... possimus.“

² Ipolyi többször idézett műve.

Zalatnoky Györgynek, a bujdosó pécsi püspöknek a XVII. század e Roskoványijának — akitől közelebről keveset tudunk s akit e sorok is segítsenek kiemelni a méltatlan feledés homályából — erőt és kedvet a küzdelemhez jelleme abszolút tisztasága, feddhetetlen askéta élete s az a rajongó idealizmus kölcsönzött, mellyel az egyetemes, katholicus egyház hivatása iránt úgy el volt töltve, mint kevés főpap előtte és utána. Az az egyháznagy, aki az ifjú gróf Erdődy szerémi püspökjelöltségét az udvarral szemben azzal utasítja vissza, hogy tanulja meg előbb az ifjú gróf, mi a munka, mi a türelem, mi az alázatosság, mit tesz a világi csábok elleni harc s ha majd megtanulta ezeket az erényeket, amelyekre püspöki szent hivatás szerint másokat fog oktatni kelleni: majd akkor aspiráljon a püspökségre; ennek a főpapnak, aki a nepotismus e virágkorában a kötelességtudáson ily szent rajongással csüng, mondom, ennek a főpapnak legalább a jog látszatát megadta mély hite s meggyőződése azt tanácsolnia 1603-ban a királynak, hogy akkor, mikor alig volt katholicus főúr az egész országban, a tridenti zsinat végzései szerint csak olyanokat nevezzen országos tisztségekre, akik katholicus hitők felől ünnepélyes vallomást tőnek és hogy ezt a tridenti cikket tegye országos törvénné!¹

És Szuhay István! Mit mondjak a vasakarat s féktelen ambíció e férfiáról, aki abban a körben, ahol működött, az első akart s csak az első

---

¹ Zalatnoky egy votuma 1603 december 8. az országgyűlési propositiók ügyében. A *Mon. Com. Hung.* X. kötete VII. sz. a. fogja hozni ez érdekes votumot.

tudott lenni, aki, ha valamire ráadta fejét, a legmerevebb hajthatatlansággal haladt kitűzött célja felé; aki ha egyszer ostort vőn kezébe, hogy megkorbácsolja vele az istentagadó eretnekeket, nem is tette le az ostort addig, míg nyele kezébe nem szakadt.¹ Se Zalatnokynak, se Szuhaynak nem állított még méltó emléket a katolikus egyház magyar irodalma! Szuhay tanácsára, Szuhay sugalmazására rendelte el a király 1603 őszén azt a vizsgálatot, melynek bevallott s részben valódi célja a városok adminisztrációjának s pénzügyi viszonyainak ellenőrzése volt, de amely első sorban oda irányult, hogy a protestantizmust e tömör fészkeiből kivesse. Már 1603 december havában tiltakozott az ellen az inkvizíció ellen a felsőmagyarországi szövetséges öt város, tudniillik Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kis-Szeben,² a szepesi kamarához benyújtott kérvényével.

S ha e szándéknak Felső-Magyarországon híre ment; ha a Thurzóhoz intézett parancsokról boldogboldogtalan beszélt; ha Forgács kíméletlen föllé-

---

¹ Szuhayról lásd bővebben *Illésházy István hűtlenségi pöre* című művemet.

² Az erre vonatkozó iratok a bécsi udv. kam. levéltárában. Az „inquisitio“ célját a szepesi kamara 1604 március 17-diki jelentése árulja el (u. o. 1604 április 19 alatt); de tudósít bennünket erről Clementis Mihály, lőcsei jegyző is, midőn 1604 február 6-dikán jelenti Pozsonyból, hogy itt az inquisitio a protestáns papok elűzésével vette kezdetét s hogy a város e miatt 16 tagból álló deputatiót küldö Bécsbe Mátyás főherceghez; de Szuhay annál jobban urgeálja az inquisitio kíméletlen folytatását. „Aber es wird Gott ihn (Szuhayt) wol zu stürzen wissen“ — kívánja neki Clementis nagy jámborul (Lőcse levéltára).

pése ország-világnak tudtára esett s ha végre, mert nem titkolták, neszét vették annak, amit a király Erdélyben akar: csoda-e, kérdem, hogy 1603 végével vallási mozgalmakat észlelt az éjszakkeleti s keleti megyékben a szepesi kamara?

És hogy nem ok nélkül, nem hiába nyugtalankodtak e részek protestánsai: megmutatták mihamar a következmények, megmutatta különösen a kassai nagy templom ügye.

Mikor az egri püspök és káptalan székhelyét, Eger várát, a török elfoglalta, a hajléktalanná lett káptalannak az 1597:38. törvénycikk Kassa városának beleegyezésével Kassa városát jelölte ki ideiglenes székhelyül. A katolikus vendégek a protestáns város kebelében szerény helyet foglaltak el. Minden templom, köztök a gyönyörű góth egyház, az új hit követőinek kezében vala s a káptalan tagjai kénytelenek voltak istenitiszteletre egy kicsiny, szűk és jelentéktelen kápolnácskával megelégedni. Szuhayt, az egri püspököt — noha ő maga mint kamarai elnök Pozsonyban székelt — végtelen bántotta ez a körülmény. Erősen sértette saját fölfogása szerinti jogérzetét az, hogy Istennek ama fölséges háza, melyet buzgó katolikus királyok és királynék a katolikus vallás fényére, dicsőségére emeltek, szentelt falai között a gyűlölt eretnek tanokat hangoztassa vissza. Megmozdított minden követ, hogy jó szerével visszaszerezze a templomot káptalanjának a város polgáraitól s mielőn törekvéseit az óhajtott siker nem koronázta, 1603 derekán az utolsó menedékhez: a katolikus apostoli királyhoz fordult s könyörögve esedett néki, hogy ő adassa vissza királyi hatalomszavával a

szép egyházat az elárvult egri káptalannak. És Rudolf a kérés teljesítését megígérte; egyedül azt a föltételt kötötte ki, hogy addig, míg Kassára császári generális lesz kinevezve — aki a királyi parancsot szükség esetén brachiummal is végrehajthassa — Szuhay türelemmel várjon;¹ — kevés hetek múlva pedig Mátyás főhercegtől a magyar tanács véleményét kívánta be arra nézve, hogy miután alapos okból lehet tartani az erőszak következményeként beállható zavaroktól, vajjon a kassai templom elvétele az 1604-iki országgyűlés előtt vagy csak utána történjék-e meg?²

Mit tanácsolt a magyar tanács és Mátyás főherceg: nem tudom. Bizonyos csak az, hogy Szuhay, mint mindig, keresztül vitte a maga akaratát; mert Rudolf 1603 november 8-iki parancsával az időközben Kassára császári generális-kapitánynak kinevezett Belgiojosi Barbiano Jakabot megbizta,

---

¹ „Laudamus quidem — írja Szuhaynak a király — et amamus pium Devotionis Tuae zelum . . . neque officio deesse nostro velimus, quin restitutionem dictae ecclesiae serio iniungamus. Cum vero nullus hoc tempore illis in partibus praefectus aut generalis capitaneus adsit, qui mandata nostra fideliter et cum auctoritate exequatur: exiguum Devotio Tua moram donec generalis eo capitaneus, quem iam designavimus, advenerit, patienter feret“ . . . Ered. 1603 július 9. Prága. (Bécsi udv. kam. levéltár.)

² Rudolf írja Mátyásnak 1603 szeptember 19. . . . A pio et iusto nihil alienum dictus episcopus (Szuhay) Agriensis petit et nos quam maxime cuperemus ut religioni catholicae eiusque incrementis in illis partibus regni nostri Hungariae superioribus . . . optime esset prospectum; . . . tamen veremur in hisce belli notibus ne huiusmodi improvisae mutationes aliquas turbas forte moveant, quae non facile postea sedari queant . . . (Ered. bécsi udv. kam. levéltár.)

hogy a váradi és pécsi püspökök (Migazzi és Zalatnoky) társaságában a kassa birót és tanácsot a székesegyház átadására szólítsa föl, s ha a fölszólításnak sikere nem lenne, a templomot katonai karhatalommal vegye el. »Élj a kezeid közt levő hatalommal illendőképen, helyezd be a káptalant fegyveres erővel a templom birtokába, ez által Istennek tetsző dolgot művelvén.« A magyar kancellária pedig a titkos tanács november 7-iki fölszólítására november 19-én állított ki hasontartalmú parancsot Kassa városához.¹ Sőt, hogy a kassai tanács minél hamarabb engedelmeskedjék, a király megbizta a kancellárt, Forgács Ferenc nyitrai püspököt, aki — mint a hozzá intézett királyi parancs mondja — épp ez időben magánügyekben Kassa táján tartózkodott, hogy a templom átvételénél képviselje az egri püspök, Szuhay személyét, mint akit kamarai hivatalos ügyek éppen ekkor nem engedtek volt Pozsonyból távozni.² Így került csak véletlenül Forgács Ferenc Kassára, ahol Belgiojoso 1604 január 7-én késő este, miután a piacra vontatott ágyukkal a városházánál ez ügy felől reggel óta tanácskozó s az erőszakos generálissal alkudozni akaró városatyákra jól ráijesztett, a megrémült birótól és szenátoroktól átvette a kassai nagytemplom kulcsait. A templomot magát másnap szentelték föl, mely alkalommal a szent misét ugyancsak Szuhay helyett Forgács mondotta.

---

¹ A parancsnok és a titkos tanács fölszólítása a bécsi udv. kam. levéltárban.

² A királyi parancs a magyar cancellárhoz 1603 december 26. U. o.

És ettől a naptól fogva üldözöttek, bujdosók lőnek a protestáns tanítók és lelkészek abban a városban, amely addig a hitújítás legerősb vára volt. Mert a hitbuzgó Belgiojoso — Szuhay, Zalatnoky és az Erdély történeteiből jól ismert Carillo Alfons jezsuita provinciális tanácsán indulva — minden templomot elvett a protestánsoktól, az istenitiszteletet nekik még magánházakban sem engedé meg, eltiltá papjaiknak a keresztelést, esketést és a temetést s reverzálist csikart ki tőlük, hogy hat hét alatt a városból pusztulni fognak.¹

Egyidejűleg e tényekkel, részben Szuhaynak, részben magának Belgiojosonak ösztönzésére királyi parancs ment Pethe Márton kalocsai érsekhez és királyi helytartóhoz, mint a szepesi prépostság adományosához, hogy e prépostság területéről az evangélikus lelkészeket elűzze s a templomokat a katolikus vallás céljaira lefoglalja.²

A felsőmagyarországi szövetséges öt város: Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kis-Szeben haladéktalanul követeket küldött Prágába a királyhoz, a kormányt e rendszabályok visszavételére birandó. Hosszú, alázatos folyamodásukban hivatkoztak arra, hogy a lelkiismereti szabadság ilyen elnyomása okvetetlen a városok anyagi pusztulását vonja maga után, ami aztán a fölségnek, az országnak is csak

---

¹ Belgiojosonak a kassai nagy templom elvételéről s vele kapcsolatban álló eseményekről szóló rendkívül érdekes eredeti jelentéseit a jeles történetbúvár, Fiedler József udvari tanácsos a maga nagybecsű Bocskayana collectiója számára mind lemásoltatta.

² 1604 január 3. (Lőcse város levéltára.)

kárára válhatik. Hivatkoztak arra, hogy Ferdinánd és Miksa királyok minden nehézség nélkül megengedték nekik (a magyar protestáns egyház történetéből jól ismert) *confessio pentapolitana* alapján a szabad vallásgyakorlatot — s éppen ezért az öt város most is jónak látta ezt a *confessiót* (*»Confessio christianae doctrinae fideique quinque coniunctarum civitatum Cassoviae, Leutschoviae, Barthphae, Eperies et Cibinii«*) Rudolf elé benyújtani. Ami pedig a kassai nagy templomot illeti, hivatkoztak arra, hogy a város a templomnak eleitől kezdve békés birtokában volt, patronátusi jogát soha senki nem vonta kétségbe s hogy háromszori tűz után, mint saját tulajdonát, háromszor építtette föl a nagy székesegyházat a rajta csüggő város. A kassaiak különösen az 1597. évi XXXVIII. törvénycikk záradékára hivatkoztak. E cikk — mint említém — a város beleegyezésével a bujdosó egri káptalannak Kassát jelöli ki ideiglenes székhelyül s mivel a káptalan tagjai a városban csak vendégek, csak zsellérek, záradékában világosan mondja, hogy: *salvis libertatibus ipsius civitatis permanentibus*, ami ebben a kapcsolatban a város mindenemű, tehát vallásszabadságát s a nagy templom birtokát is biztosítja a káptalan Kassán való tartózkodása esetére is, ami ellen hét esztendőn keresztül nem is történt semmi merénylet.

Mit ért azonban mindez a buzgó Zalatnok, Belgiojoso és különösen Szuhay ellen-argumentumaival szemben? — *»Nunc paulo majora canamus«* mondá a vasfejú Szuhay, aki el volt tökéelve egész dioecesisre alapos megtisztítására, klérusa teljes re-

formálására,¹ sőt a nála megszokott következetességgel a legvégsőig ment. Fejére ütött a szegnek, nem sokat tétozott s a kálvinisták sárospataki főiskolájára vetette szemét. Ennek elvételét ajánlotta buzgósága teljes hevével a király helyett kormányzó Mátyás főhercegnek, azzal indokolván ajánlatát, hogy ezt az iskolát a sárospataki uradalom előbbi zálogbirtokosai — akik, mondja, csak zálogbirtokosok s nem is tulajdonosok voltak — a hozzátartozó katolikus kolostorok és egyházak birtokainak jövedelmeiből alapították és hogy ezért helyébe a katolikus vallás tanait terjesztő katolikus főiskolát kell állítani.²

Attól tartottak mind a mellett Zalatnoky, Belgiojoso és Szuhay, hogy az öt város polgárságának sikerülni fog azon hat heti idő alatt, melyre Belgiojoso a méltányosság látszata végett a kassai protestáns papok és tanítók elkergetését elhalasztá, az udvarnál valami kedvező határozatot eszközölni ki. El voltak azért tökéelve, ennek az eshetőségnek is útját állani. Belgiojoso a királynak, Szuhay pedig Mátyás főhercegnek azt tanácsolta, hogy a hat hét elteltéig az udvar egyáltalában semminemű választ

¹ Beadványa ez értelemben Mátyás főherceghez, 1604 február 13. előtt. Bécsi udv. kam. levéltár.

² „Nec sane praetereundum est — mondja most említett beadványában — divinitus data occasio suis Maiestatibus, illud etiam calvinisticum seminarium Patakiense, ex proventibus monasteriorum et aliorum ecclesiarum contra divinum numen et auctoritatem caes. Maiestatis per priores possessores dictae civitatis Patakiensis solummodo inscriptitios et pignoratitios seu feudatarios erectum; cuius loco facile celebre aliquod collegium fundari possit in medio quasi et umbilico totius superioris Hungariae loco et amoeno et oportuno“ ...

se adjon a városi követeknek, hogy így a kitüzött határidő lefolyván, a prédikátorokat akadály nélkül ki lehessen üznie Belgiojosónak a városból, s hogy ekként a fölség szárnyai alatt megkezdett szent ügy befejezést nyerhessen.¹

Ezt a tanácsot pedig Prágában megfogadták és így nem csoda, ha a városi követek kérése semmit nem használt, ha még kihallgatást sem nyerhettek az elzárkózott uralkodótól; noha még sok hónapokon át maradtak Prágában s kéréssel és ígérekkel, pénzzel² és ajándékokkal igyekeztek a megvesztegethető tanácsosoktól kedvező végzést vagy legalább audienciát kieszközölni, s noha itt-ott egyik-másik német tanácsos, sőt a magyar kancellária nagy befolyásu titkára is jó eredménnyel biztatta őket. Azon titkos jóakaróknak volt igaza, akik mind a bécsi, mind a prágai udvarnál arra figyelmeztették a városok küldötteit, hogy hiába minden költségük, minden fáradságuk: bajaikon csak és csupán a magyar országgyűlés, a magyar rendek összetartása, egyetértő eljárása segíthet.³

¹ „Pro desiderio igitur dicti domini capitanei — mondja Szuhay — et necessitate quoque id ipsum requirante istis nunciis Cassoviensibus nullum plane tamdiu dandum est responsum, sed solummodo res proroganda tamdiu donec constitutus terminus elabatur et praedicatores iuxta obligamina sua et sub poena capitis per se ipsos sibi inflictā eiiciantur aut sponte exeant. Postmodum quoque nihil concedendum est, sed res coepta et autoritate Suarum Majestatum sancte inchoata fortiter et strenue proseguenda atque manutenenda...”

² A titkos tanács legbefolyásosabb tagja, Coraduzzi, németbirodalmi vice cancellár, a kassai bírótól 400 aranyat kapott ajándékba. A prágai nuntius jelentése 1605 február 7. (Róma, Borghese hercegek levéltára.)

³ Clementis Mihály löcsei jegyző és küldött jelenti 1604

Tehát a magyar országgyűléshez, a megyei, nemesi rendek országos egyeteméhez forduljanak a városok segélyért, támogatásért? — Igen nagyon keserű pilula volt ez a jó tanács épen most, mikor egy pénzügyi kérdés miatt városok és nemes urak ellenséges lábon álltak egymással, sőt, ami több, a városi sorompók előtt naponként tényleg folyt az ökölharc a két elem között. Okvetetlen szükség egy pillantást vetnünk arra az okra, mely a városi és nemesi elem között e válságos pillanatban ezt az ellenséges viszonyt szülte.

Ez az ok az árumegállításnak, vagy mint Kassa 1601. évi országgyűlési követe, Herczeg István uram egykorú magyar jelentésében jó magyar műszóval mondja: »letétel-helyeknek« (loca depositionum) joga volt. E jog, tulajdonképen szabadalom lényege, tudjuk, abból állott, hogy az ország bizonyos területén, amelynek középpontját az illető privilegiummal bíró város képezé, — bármi áruval átvonulni, ezen a területen át a külföldre bármi árut kivinni s a külföldről e területen vagy vidéken át bármi árut behozni csak úgy volt szabad, ha az idegen kereskedő a transito vagy behozott árut az illető város polgárának adja el s a kiviendő árut az illető város polgárától veszi meg. Az efféle szabadalmak célja, tudjuk, a kereskede-

---

március 6-dikáról: „Est ist im Augenschein, dass uns Ihrer Majestät geheime Rätthe mit allem Fleiss und studio aufziehen“ ... Csak a magyar országgyűlés segíthet s ha ez se tudna semmit elérni, „so würde es geschehen sein nicht allein um die armen Städte, sondern auch um das ganze Land“. (Lőcse város levéltára, ahol különösen Clementis tollából több érdekes jelentés van ez ügyben Prágából.)

lem irányítása, bizonyos vidékek kereskedelmi forgalmának egy helyen való összpontosítása s a városi elem erősítése volt.

Nálunk Magyarországon a Lengyelországgal folyt kereskedésben a már többször nevezett felső-magyarországi öt város birt az árumegállítás jogával, mely szabadalmat azonban a XVI. század végén a lengyel kereskedők nem akartak respektálni, hanem mindennemű árut s különösen hordós bort, ott, ahol találtak, összevásárolván, az öt város kikerülésével szép egyenest vittek ki Lengyelországba. Az öt város polgársága e mindinkább elharapózó visszaélések, érdekeinek ez érzékeny sértése ellen az 1599-iki országgyűlésen panaszt emelt¹ s a rendek többsége igazat adván a városoknak, meghozta az 1599:XXXIII. törvénycikket, mely elrendeli, hogy a lengyel kereskedők kötelesek a letét-helyekhez alkalmazkodni.

Ezt a törvénycikket azonban a keleti Felső-Magyarország nemessége, melynek borait lengyel kereskedők nagy mennyiségben vásárolták össze, máskép magyarázta, mint a városok. Elismerte a nemes ember, hogy áruit, a hordós borokat, a letét-helyek joga szerint a városokba kell behozni eladás végett, de úgy okoskodott, hogy aztán benn a városban annak adja el, akinek akarja. Eladta pedig egyenest a lengyel kereskedőnek, aki neki valamivel jobb árat adott érte, mint a városi polgár adott volna s aki mégis jobb vásárt csinált a nemesi eladóval, mint csinált volna a városi polgárral; mert hiszen a polgár a közvetítő kereskedelem-

---

¹ *Monumenta Comitalia Regni Hungariae* IX. k. 202. lap.

ből sok hasznót huzott, amely haszon akkor, mikor a lengyel kereskedő egyenest a nemesi termelőtől vette meg a borokat, vevő és eladó közt oszlott meg. Természetes hát, ha lépten-nyomon torzsalkodások fordultak elő a városi polgárok s a bort áruló nemesek közt s mind a két részről sűrűn mentek a panaszok a magyar és az udvari kamarákhoz. Nem érdektelen, hogy a kamarák a szabadkereskedés mellett nyilatkoztak, mert abból a fiscusnak több hasznát remélték és így a nemesek törvénymagyarázatát pártolták, a királyi városok szabadalma, a szabadalom nyilvánvaló lényege ellen.¹ Ha magok a kamarák így okoskodtak, nincs mit csodálkoznunk rajta, hogy az északkeleti megyéknek az 1603-ik évi országgyűlésen sikerült a rendeket az említett törvénymagyarázat helyessége felől meggyőzni s kivinni azt, hogy a királyi proposíciókra adott válaszbba egy idevonatkozó pont lőn beszúrva, amely szerint »a letét-helyek observáltasának« ugyan, de ezekbe »mindenki szabadon vihesse be eladás végett áruit s ott azokat szabad legyen a lehető legelőnyösebben eladnia«.²

Ha e pontot a király személyét képviselő főherceg elfogadja s így végzéssé válik: világos, hogy vége van a városi polgárok kereskedelmének. A közös veszély tudata szoros összetartásra serkenté valamennyi város követeit, hogy a legközelebbi ülésen közösen tiltakozzanak e törvénymagyarázat,

¹ A pozsonyi kamara egy jelentése 1603 január 24-ről s ezen az udv. kamara hátirata. Bécsi udv. kam. levéltár.

² A rendek válasza a királyi proposíciókra, 1603 március 20. Bécsi állami levéltár.

szabadalmaik e konfiskációja ellen. Egyidejűleg a főherceghez is kérvényt nyújtottak be s bőven fejtegették benne privilegiumaikat s a romlást, melyet e fontos szabadsalom törvénytelen elvételével a városi polgárság ki nem kerülhet. Okaik úgy a főhercegnél, mint a pozsonyi és udvari kamaráknál győztek, de a rendeket nem bírták meglágyítani; aminek eredményeként a kormány és a rendek között egy hihetetlen fogalmazásu törvéycikk jött kompromisszum következtében létre, egy monstrum, egy non-sens, melynek egyik fele a városok szabadsalmait megerősíti s így arcul csapja a cikk másik felét, mely azt mondja ki, amit a rendek óhajtottak, hogy tudniillik ki-ki szabadon viheti be a letét-helyekbe áruit és ott szabadon adhatja el.

Világos dolog, hogy ez az abszurdum, ez a szörnyecikk a városokat meg nem nyugtathatta. Az országgyűlés berekesztésekor ünnepélyes óvást emeltek is ellene a nádori tiszt helytartója, Istvánffy előtt s fölirtak azonkívül Prágába a királyhoz. Lépésük nem is maradt siker nélkül: szentesítés alkalmával a király a végzések kérdéses cikkét egy olyan záradékkal látta el, mely annak hatályát teljesen megsemmisíté.¹ — Mind a mellett még ezzel nem volt segítve a bajon, mert a cikkhez ragasztott záradék nem oldotta meg az ügyet, csak függőben hagyá. Nem volt sehol kimondva, hogy a nemesek törvényt magyarázata helytelen s a városok állás-

---

¹ Azon okiratokat, melyek az itt elmondottakat igazolják, részben idézi tört. bevezetésem az 1603. évi országgyűléshez, részben olvashatja az érdeklődő az országgyűlési okiratok közt a *Mon. Com. Hung.* most megjelenendő X. kötetében.

pontja helyes — s így egy olyan bizonytalan állapot jött létre, melyet mind a két fél saját hasznára magyarázott s mely alatt az ellentétes érdekek túlsága a gyakorlatban vad gyűlöletté fajult el. A városi polgárok makacs ellentállást fejtének ki s szabadalom-leveleikre támaszkodva, városaik sorompóinál a boraikkal jövő nemeseket föltartóztatták. Verekedések, véres összeütközések napirenden voltak s míg a megyék egy tapodtat sem tágitottak törvényt magyarázásuk mellől: az udvari hatóságok és Mátyás főherceg határozottan a városok pártjára állottak s a magyar cancellária titkáranak tanácsa szerint előre tervbe vették, hogy ha netalán az 1604-iki országgyűlésen a rendek ismét törvény-cikket hoznak a városok szabadalma ellen, azt a cikket is, mint az 1603-ikit, egy hozzáragasztandó záradék által elodázzák, vagyis mint a királyi titkár mondá: »tiszteességes késedelmeskedéssel« fogják meghiusítani.¹

... Ahhoz az országgyűléshez folyamodjék hát vallási szorongattatási között az öt város, amelynek legfőbb, mérvadó elemei a megyei nemességet képviselik? Ahhoz a nemességhez, amely ellen a letét-helyek joga miatt most folytatja épen a legelkeseredettebb harcot? És folyamodjék a király, a kormány, a városok e protektora ellen a megyékhez, a városok ez ellenségeihez?

S még egy másik körülmény is visszariasz-

---

¹ Mátyás főherceg jelentése 1604 január 28. és a magyar cancellária véleménye 1604 (március?). Mindkét iratot idézem az 1604. o. gy. bevezetésében s egészben is adom az Irományok közt XII. és XVI. sz. a.

totta az öt város polgárságát attól, hogy az országgyűlésben keressen épen vallási ügy miatt támaszt. A nagyobbbrészt lutheránus városi polgárság a maga ágostai hitvallása abszolút fönségének és tisztaságának tudatában a nagyrészt kálvinista rendeket, mint rajongókat legalább is sajnálta, ha meg nem vetette. S mikor a vallási szorongattatás e nehéz napjaiban még Kassa is, melynek pedig magyar ajku polgársága Kálvin követői közé tartozott, lelki vigasztalásért Leyser Polykarpához, a drezdai udvar hires kálvinista-irtó papjához fordult; mikor az öt város a királyhoz beadott s föntebb már említett folyamodványában a confessio pentapolitanára támaszkodva ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy nekik a »sacramentariusokhoz«, »arianusokhoz«, a »cálvinistákhoz«, e hitben tévelygő szerencsétlenekhez semmi közük nincs; akkor forduljanak épen ez el-kárhoztatott követőihez a hitújításnak támogatásért?

Bizony nagy lelki harcot állottak ki az egy Kassa kivételével, ahol lutheránusok és kálvinisták jó egyetértésben éltek egymás mellett, mindegyik városban a jámbor polgárok, az érdemes városatyák. De végre is fejet hajtának a kényszerítő szükség parancsa előtt s nagy vontatva bár és csak apródonként, azonban mégis oda utasíták országgyűlésre menő, vagy már Pozsonyban levő követeket, hogy a megyék jóakarátát a vallás ügyében, segélyöket és támogatásukat a kassai templom s az ellenreformáció dolgában kérjék ki.

És a városi követek ezt meg is cselekedték, még az országgyűlés megnyitása előtt.

Nevezetes forduló pont ez a reformáció tör-

ténetében Magyarországon, mert e pillanattól fogva mindvégig szorosan tartott össze századok véres harcán és szenvedésein keresztül a protestánsok két felekezete. S nevezetes forduló pont ez még a nemzet életében is, mert az addig teljesen idegen városi polgár e pillanattól kezdve testvére és honfitársa lesz a magyarnak.

A megyei rendek támogatásukat megígérték¹ s még a bányavárosok követei is ujjongtak ezen való örömeikben. »In diesem Landtag — írja Besztercebánya követe — wird man wunderlich Ding hören und ich hoffe, man wird es mit der Verfolgung wol bleiben lassen und nicht also fortschreiten, wie man's zu Kaschau angefangen.« A kérdés csak az volt, hogy e támogatás milyen foku legyen, ha majd az országgyűlés megnyitására kerül a dolog? A városok azt szerették volna, ha az ország a városok mellett kérelmez, hogy a rendek kérelme mintegy pendantja legyen a városok folyamodásának. S ha a megyei rendeket a vallás ügye mélyebben és közelebbről nem érdekli vala, bizonyosan megnyugodtak volna a támogatás e módjában. Igen, de a protestáns megyei s nemesi rendek maguk is érdekelve voltak a kérdésben, mert ami tegnap a királyi városokkal történt, az holnap a megyékkal ismétlődhetik. És éppen ezért radikális szerhez óhajtottak nyulni.

Kimondották az értekezleteken, hogy egy csapással ketté vágják a csomót; a városokat nemcsak támogatni fogják, hanem a fölolvassandó királyi pro-

---

¹ Besztercebánya, Kassa és Lőcse követeinek jelentései 1604 február és március haváról az illető városi levéltárakban.

pozíciók tárgyalásához mindaddig hozzá sem kezdenek, míg a király személyét képviselő főherceg őket a teljes vallásszabadságról kellőképen nem biztosítja s ha a főherceg ezt nem akarná megtenni, egyszerűen oda fogják hagyni az országgyűlést.¹ A megyei rendek nem is cselekedhettek máskép, mert küldöiktől nyert utasításaikban világosan ki volt mondva, hogy a vallás ügye az országgyűlésen minden más ügy előtt tárgyalandó és biztosítandó. Természetes hát, mikor a városoknak támogatást ígértek, egyszersmind azt kívánták tőlük, hogy ha szavazásra kerül a dolog, szavazataikkal a protestáns megyei rendek követeléséhez hozzájáruljanak s mindvégig velük tartsanak.

A kormány ellen való opponáláshoz nem szokott, mindig engedelmes városok követeinek egy része megíjedt e kívánságtól. Szavazni a király ellen! Névszerint! A personalis úr által fölszólítva! Még gondolatnak is borzasztó! És pedig annál borzasztóbb, mert a jó városok azt hitték, hogy csak a megyei követekre bízhatják magukat; a protestáns főurakban az egy Kassa kivételével — mely sokat fáradozott a főurak megnyerésében is — a többi város nem igen bízott, sőt Bártfa követei például egyetlen egy főurat sem kértek föl a váro-

---

¹ A Kassai követek március 4-ikéről írják: „... die Spanschaften haben (a városoknak) vermeldt, dass sie ehe zu nichts greifen wollen, sie haben denn von Ihrer Majestät ein Bescheid wegen der Religion“. Ugyane napról ugyanígy a bártfai követek: „Denn sie (a megyék) haben es des gestrigen Tages (márc. 3.) beschlossen: so er (a főherceg) es nicht thun wird: so wollen sich aufmachen und darvon...“ (Kassa, resp. Bártfa levéltára.)

sok ügye támogatására.¹ »Nem illik az mitőlünk — mondák Bártfa követei — hogy ő felsége ellen berzenkedjünk... és erőszakkal akarjuk tőle kicsikarni, amit a kérésünkre nem ad meg... Nehéz és veszedelmes dolog ez minekünk, városiaknak. Mert a megyék lármázhatnak, nem rója föl nekik senki; de mi reánk nagyon figyelnek. Nem dacolni a mi hivatásunk, hanem kérni, könyörögni, nehogy még nagyobb kárba, még nagyobb veszedelembbe döntsük a városokat.«²

Volt nagy tanácskozás a városok követei kö-

¹ A kassai és a bártfai követek jelentései március 15-ről.

² „Ihr (a megyék) Rath ist gar gefährlich; denn sie haben uns zugesagt: sie wollen neben uns halten; aber wollen haben, dass wenn es per voces wird gehen, so sollen wir auch neben ihnen zugleich respondiren... Nie will es sich uns nicht gebühren, dass wir uns dergleichen wider Ihre Majestät auflehnen sollen; denn wie will sich das schicken: wir ersuchen Ihre Majestät mit vielfältigen Flehen und grossen Uncosten, hier aber sollen wir auch Ihre Durchlaucht (a főherceget) mit einer Supplication ersuchen und was wir nicht können durch gracia erhalten, sollen oder wollen es mit Gewalt haben? Dünkt uns gar seltsam und wundersam.“ Márc. 4. És márc. 15-ről írják ugyancsak a bártfai követek: „Hätten wir... gewusst, dass sie (a megyék) solches in ihren Instructionibus haben, so hätten wir uns mit ihnen nicht dürfen so weit einlassen. Denn sie wollen haben, wir sollen... mit ihnen zugleich unsre Stimme gehen lassen. Dasselbig ist uns beschwerlich und sehr gefährlich; denn es wissen Eure Würden (a városi senatorok) was sie (a megyék) für Geschrei auch haben, wer gibt auf sie so Achtung, als man auf die Städte Acht gibt? Unser Vornehmen ist nicht trotzen, noch auf- und dahin fahren, sondern bitten und suppliciren... denn wir müssen bedenken, dass wir gemeine Stadt nicht in grössere Noth und Gefahr und Schaden brächten...“ (Bártfa levéltára.)

zött. Bártfa tétovázott, Lőcse egy pillanatig azt vélte, hogy talán jobb leszen a vallás ügyét az országgyűlésen inkább elő sem hozni — s a városi követek újabb utasításokért küldöttek haza. A tanács azonban se Bártfán, se Lőcsén nem volt oly kishitű, mint circumspectus követeik Pozsonyban s különösen Lőcse város atyáira mély benyomást tőnek a városi jegyzőnek, a város prágai küldöttei egyikének Prágából sűrűn menesztett jelentései. Clementis Mihály — ez a derék városi jegyző neve — attól, amit Prágában néhány hét alatt átélt, megcsömörlött. Láta mint ráncigálják őket orruknál fogva a királyi udvarban a tanácsosok, az udvaroncok, mint biztatják, mint hitegetik, mint bolondítják. Hűségese és bőven megirta mindezt küldőinek haza Lőcsére s Istenre kérte őket, ne engedjék országgyűlési követeiket a megyei rendektől akárki tanácsára is elszakadni. Aki az elszakadást akarja, csalo az — írta — és rosszakaró, mert a városoknak csak veszedelmekre válhatnak. »Die Glock ist nun gegossen über alle Städt, ja über das ganze Land. Nekünk is itt (Prágában) előbb szépen füttyültek... de most ellenkezőjét tapasztaljuk annak. Azért ne engedjék az urak némely tányérnyaló édes mézbeszéde, síma, hizelgő szava által magokat behálózni; mert sok abban a csalárdság, a hamisság« és a városok későbbben nagyon keservesen fogják megbánni, »ha ez alkalommal a megyei követek mellett késedelmeseeknek, resteknek és gyáváknak bizonyúlnak.¹

---

¹ „Denn es werden die Städte neben dem Land jetzund in diesem Vorhaben säumlich, träg und feig erfunden werden.

A derék Clementis tanácsa hatott; a városatyák politikai érzéke a félelmen fölülkerekedett s miután különösen Kassa ösztönzésére a lőcsei követek hamar belátták tévedésöket, sikerült a remegő Bártfát is megnyugtadni. A városok egyértelemmel elhatározták, hogy a vallás dolgában szorosan a megyei rendekkel fognak tartani. És így találta a királyi előterjesztések fölolvasása után Mátyás főherceg magát a lutheránusok és kálvinisták, a városok és megyék legelső uniójával, legelső szövetezésével szemben.

Épen tavaszra fordúlt — március 21-én — az idő, midőn a városokkal történt megállapodás szerint a megyék s a városi követek a királyi előterjesztések fölolvasása után a ferenciek klastromában összejöttek s országúl elhatározták, hogy a propozíciók tárgyalásába addig bele nem kezdenek, míg a főherceg őket vallásuk békés gyakorlásáról nem biztosítja. Az ülés rövid volt s midőn másnap ismét összeült az országgyűlés, illetőleg azon elemek egyeteme, melyek az alsó táblát alkották, az új királyi személynök, a katolikus Lippay János, azt kérdezte tőlök, hogy megmaradnak-e tegnapi határozatuk mellett s névszerinti szavazásra szólítá föl a rendeket. A szavazásnál a katolikus papság pártja elkülöníté magát a többiektől, a többséget képező protestáns rendek pedig nemcsak megmaradtak a tegnapi határozat mellett, hanem a szavazás után kimondották azt is, hogy ugyanily

---

alsdann hernacher wird es viel zu spät sein...“ Clementis jelentése 1604 március 8. Prágából. (Lőcse levéltára.)

értelemben folyamodást fognak benyújtani a főherceghez.¹

Ez a folyamodás a következő napon elkészült s minekutána március 24-én a felsőmagyarországi öt város egy külön folyamodást is adott át a főhercegnek, ismét összejöttek a rendek s teljes ülésben átvették a kassaiaknak az országgyűléshez ügyök pártolása végett intézett folyamodását.² Mennyire absorbeálta a vallásügy az összes rendeket, mennyire kizárólag vette igénybe minden figyelmüket s mennyire eltörpült e napokban előttük minden más kérdés: ezt a következő körülmény bizonyítja. Ugyanezen az ülésen nyújtatott be Illésházy István és Joó János kérvénye is az országrendeihez, fölségsértési ügyök országúl való pártolása végett. Általánosan tudott dolog, mily óriási port vert föl az akkori idők e két »cause célèbre«-je s mily hatalmas hullámvásba hozta Pozsonytól a Királyhágóntúl a kedélyeket. S íme mégis, midőn a két úr kérvényei benyújtatnak: azokat most a rendek nem fogadják el. Összezsugorodik a nemesi szabadságon, az élet- és vagyonbiztosságon ejtett

---

¹ „Da hat Herr Personalis des andern Tags (március 22-én) einen jeden insonderheit per voces befragt: wollen sie in ihrem Proposito fortfahren oder nicht? Da haben sich die Pfaffen und ihr Anhang abgesondert; der mehrer Theil aber hat sich ~~nur~~ augsburgischen (!) Confession lassen schreiben, wie denn sie neben den Städten heftig halten und bis auf dato das Ihrige gethan haben...“ Bártfa követei jelentése március 26. (Bártfa levéltára.)

² U. o. — A kassaiak folyamodását rövid kivonatban közli Zsilinszky id. m. 245. lapján a debreceni főiskola levéltárában levő példány után, melynek másolatához én — fájdalom — hiába igyekeztem hozzájutni.

eclatáns sérelem a lelkiismereti szabadság ügye mellett.

A kormány hivei mindent elkövettek, hogy a megyei követeket kiengeszteljék, határozatuktól eltántorítsák. Heves viták folytak ezen az este tartott ülésen, de a protestánsok nem tágitottak. Megválasztották a küldöttséget, melynek főadata volt a rendek immár elkészült országos kérvényét a vallás- és lelkiismereti szabadság kérdésében a főurakkal közölni s Mátyás főhercegnek előszóval is tolmácsolva átnyújtani.¹

És csakugyan át is nyújtották ezt a folyamodást — az elsőt e nemben — a protestáns rendek március 25-én, egyidejűleg azzal a sérelmi fölirattal, melyben a katonaság kihágásai fékezését követelték. Az országot ért számtalan csapás között — mondják a folyamodók — leginkább az keseríti el őket és az sebzi legmélyebben lelkiismeretüket, hogy »némelyek tanácsából« abban a vallásban, melynek szabad gyakorlatát a fölség atyja és nagyatyja s még eddigelé maga a fölség is soha nem gátolá, most háborgatást kénytelenek szenvedni. Templomaikat elfoglalják, papjaikat elüzik s he-

---

¹ A löcsei követek írják március 24-dikéről: „Heunt umb 6 Uhr ist die Landschaft sambt den Städten alsbald zusammenkommen ins Kloster. Es sind Supplicationen fürkommen wegen Joó Janusch und Eliasházi, ist aber vom Land keine angenommen worden; allein die Religionssachen sammt der Kaschauer Supplication. Ist ein gross Geschrei gewesen, denn viel Widerpart is; allein sie durchaus zu den Artikeln nicht schreiten wollen, sie sind derwegen der Religion etwa versichert. Haben auch alsbald einen Ausschuss gemacht, für die Barones und Ihre Durchleuchtigkeit dasselbe mündlich fürzubringen . . .“

lyökbe olyanokat tukmálnak reájok, akik lelkiismeretüket terhelik. Miután mindez csak gyűlölséget, benső viszályt szül épen akkor, mikor a török ellen a legnagyobb egyetértésre van szükség: mint a rendek túlnyomó nagy többsége, alázatosan kéri a főherceget, hogy járjon érettük a királynál közbe s a királytól nyert teljhatalmánál fogva egyúttal biztosítsa őket a jövőre vallásuk szabad gyakorlata felől. Alá volt pedig írva a folyamodás a következőkép: »Ordinum et Statuum regni Hungariae pars potior«.¹

Szerényebb, alázatosabb hangon, minden zavaró indulatkitörés gondosabb elkerülésével nem irhattak volna a rendek még akkor se, ha a kérvény benyújtását nem heves, szenvedélyes viták, hanem sima discussiók előzik meg. Mindamellett a főherceg nemtetszése, sőt haragja világos, épen nem titkolt jeleivel fogadta azt a rendi küldöttségtől.² A főherceg ideges volt s ez nem is csoda, hiszen Pozsonyba érkezése előtt Bécsben az alsóausztriai tartománygyűlésen kellett hosszú és elkeseredett harcot vívnia az ottani protestáns rendekkel, kik épen úgy, mint most a magyar rendek, vallási sérelmek miatt mitsem akartak tudni a fejedelmi előterjesztések és kívánságok megszavazásáról.³ Hogy azonban az eddig elvesztegetett időt lehetőleg pó-

¹ Ered. a bécsi áll. levéltárban. Hozni fogja in extenso a *Magyar Országgy. Eml. X.* kötete. (Irományok XIX. sz. a.)

² „... Welche (die Supplication) Ihre Durchlaucht mit betrübtem zornigem Gemüth hat vernommen...” írják a bártfai követek március 26-dikáról.

³ Mátyás egy jelentése Rudolphhoz, 1604 március 13., a bécsi állami levéltárban. (*Hung. Comititalia.*)

tolja: mind a sérelmi föliratra, mind a protestánsok folyamodására lehető gyorsan igyekezett határozni — s március 26-án, tehát a következő napon, meg is felelt mind a két iratra.

A protestánsok kérvényére adott főhercegi válasz minden egyébre alkalmas lehetett, csak a kedélyek megnyugtatóására nem. Arról, hogy ő maga, a főherceg, mint a király személyének teljhatalommal ellátott képviselője, biztosítja a rendeket vallásuk szabad gyakorlata felől, arról ugyan egy hang, egy betű sem volt a válaszban. Hogy az ügyet a király elé be fogja terjeszteni: azt, igaz, megígérte Mátyás: de ez az ígélet oly föltételhez volt kötve, mely az ügy elodázására, meg arra látszott célozni, hogy finom iróniájával zavarba hozza a folyamodókat. Azt kívánta tőlük a főherceg, hogy sorolják elő, mely templomaikat vették el tőlük, hogy a folyamodás alá nevüket egyenként aláírják s mondják meg: miféle vallásuak? — Miféle vallásuak? Hiszen, ha azt mondják, hogy keresztyének: akkor katolikusok s nincs okuk a katolikus papok ellen panaszkodniok. A protestáns elnevezés még nem divott abban az időben a mai értelmében Magyarországon. Azt írják, hogy: lutheránusok, kálvinisták? — de akkor embert állítanak Krisztus ellenébe s nyilvánvaló, hogy csak eretnekek, szakadárok.¹

Ismétlem, ez a főhercegi válasz mindenre alkalmas lehetett, csak a kedélyek megnyugtatóására nem. S bizonyára nem merte volna Mátyás a ren-

---

¹ A főherceg válaszirata a bécsi állami levéltárban. Közlöm a *Mon. Com. Hung.* megjelenendő X. kötetében XXII. sz. a.

dek dacolását e leiratával kihivni, ha nem bizott volna oly nagyon egy másik eszközben, mely csakugyan meg is tette hatását. Az országgyűlés másik sérelmi iratára ugyanis határozottan megigérte a rendeknek, hogy egyes fölhozott esetekben mindig szigorú vizsgálatot fog indíttatni a bűnösök ellen s az a meleg részvétről tanuskodó, igaz jóakaró hang, mellyel a főherceg az ország szenvedéseiről és nyomoráról szólott, ha talán nem győzte volna is meg az ország rendeit, bizonyosan hathatott reájuk amaz utonálló rabló vallon ezredes és tisztársai büntetése, kiket kihágásaik miatt a hadi törvényszék Nagy-Szombatban lefejeztetett; valamint a szóbeli értekezleteken a velük közölt adatok alapján kénytelenek voltak a rendek azt is elismerni, hogy a király legalább a legújabb időben tehetsége szerint igyekszik a fizetetlen zsoldosok kielégítése által a borzasztó kihágásoknak elejét venni.¹ S midőn azért Mátyás melegen aposztrofálta a rendeket s kérve kérte őket, hogy gondoljanak arra, mily későn kezdődött meg az országgyűlés, hogy a hadjárat megindítása a török ellen immár küszöbön áll, hogy álljanak el föltett szándékuktól s fogjanak bele a proposíciók tárgyalásába:² a rendekre a kérés mély behatással vala. A protestánsok még két napig dacoltak, ami nagy idő e rövid két-három hetes országgyűlések életében s e két nap

---

¹ Clementis jelentése febr. 6. A velencei követ tudósítása a király igyekezeteiről január 5. és március 22. (*Dispacci di Germania*. Bécsi áll. levéltár.)

² A főherceg választát a politikai gravamenre szintén hozza az *Országgy. Eml. X. kötete* XXI. sz. L. még Zsilinszky id. m. 248.

alatt a főurak, a császári és a kamarai tanácsosok, meg a királyi személynök nem mulaszták el a rendeket minden jóval biztatni s nem is siker nélkül. A békülékenység szelleme győzött; a protestánsok — becsületükre legyen mondva — végre is meghajoltak a hazafiság kívánalmai előtt s beleegyeztek a propozíciók elővételébe. »A vett sebek dacára is ég bennünk a honfi-erény és a jó akarat — így indokolták elhatározásukat későbbi iratukban — s noha utasításainkban az áll, hogy a vallás ügyét minden más ügy előtt végezzük el: mind a mellett hozzáláttunk az előterjesztett propozíciók tárgyalásához, nem kételkedvén azon, hogy a vallás ügyében óhajtott s az ország érdekeire való tekintettel is hasznos és szükséges királyi határozatot fogunk nyerni ő fölségétől.«¹

Nem lehet föladatunk e sorokban az 1604-iki országgyűlés tárgyalásait figyelemmel kísérni — s ha főntebb a királyi előterjesztések egy pontjára bővebben reflektáltunk, azt tettük azért, mert ki kellett emelnünk, hogy a vallás ügye még ezt a fontos pontot — a honvédelem kérdésénél — is megakasztá. Most, hogy a protestánsok első uniója történetét előadtuk, az országgyűlés történetéből számunkra csak az van hátra, ami még a protestáns rendekre vonatkozik. S a legnagyobb magasztalással

---

¹ Selmezbánya követének április 8-iki jelentése szerint a megyei követeket azzal is biztatták, hogy „sie sollen derentwegen (a vallásügy) unbekümmert sein, denn Ihr Majestät nit sie, sondern die Städt würde visitieren und reformiren lassen“. Ez nagyon találó, mert a király a városok földesurának tekintette magát. De hogy ez az érv a megyei rendeknél nem hatott, azt Selmec követe is elismeri. (Selmec levéltára.)

kell rólok kiemelni, hogy a békülékenységgel szel-
leme amint egyszer fölülkerekedett kedélyeikben,
többé nem is hagyta el őket. Ügyesen és találóan,
de békülékeny hangon s méltósággal feleltek Má-
tyás ironikus válaszára. Hivatkoztak engedelme-
ségükre, szemben azon ellenkező utasításokkal, me-
lyeket, mint föntebb mondták, küldöiktől nyer-
tek s azt állíták — ami igaz is —, hogy a főherceg
kifogásai a dolog érdemére nem tartoznak. Nevü-
ket egyenként aláírni szükségtelen, mert minden
megye beleegyezett a folyamodásba. Vallásukat
megnevezni nem pirulnak, de erre nincs szükség;
tudja az egész ország, hogy vallásuk Krisztus és
az apostolok tanításával ugyanaz. És nem is keres-
nek, nem is kérnek ők más templomokat, mint azo-
kat, amelyeknek a Habsburg-ház magyarországi
uralmának kezdete óta békés birtokában valának.¹

A protestáns rendek méltósággal teli fölira-
tához méltó volt maguktartása is. Noha a főherceg
még mindig késett őket vallásuk szabad gyakorla-
táról biztosítani, mind a mellett nemcsak nem ve-
tének akadályt az országgyűlési tárgyalások menete
elé, hanem a főherceg kívánságához képest, tehet-
ségük szerint előmozdították azt. Lojális maguk-
tartása azonban hiába való volt. Az országgyűlési
végeztések a király személyét teljhatalommal kép-
viselő főherceg és a türelmes rendek közös egyet-
értéséből elkészültek, föl is olvasták őket s április

---

¹ A protestánsok e második föliratát április 8-dikáról
szintén hozni fogja az eredeti után a *Monumenta Com. Hung.*
X. kötete (XXX. szám alatt). Mindkét föliratról szól Zsilinszky
id. m. 247. s. köv.

8-án be is zárta a főherceg az országgyűlést: de az utolsó pillanatig váró protestánsok kérelmükre se tagadó, se helyeslő, sőt még olyan sehidegsemeleg választ se kaptak többé. Csak egy remedium volt számukra az ország törvényei s szokás szerint: az ünnepélyes óvás. A csalatkozott evangélikus rendek ehhez az eszközhöz nyultak. Lélekmelő lehetett az a jelenet, midőn a protestáns követek április 8-án a nádori tiszt helytartója, a történetíró Istvánffy Miklós előtt valamennyien egytől-egyig megjelentek s óvást tettek, hogy mivel mind-
 eddig nem kaptak megnyugtató s vallásuk szabad gyakorlatát biztosító végzést a főhercegtől, noha világos utasításaik ellenére csakis e föltétel alatt fogtak hozzá az országgyűlési tárgyalásokhoz és miután ezért abbeli félelmük, hogy a vallás dolgában a jövő országgyűlésig zavarok állhatnak be, nagyon is alaposnak mondható: ők e zavarok okai, okozói nem lesznek, de jogaikkal minden vallás-háborgatás, minden templomfoglalás ellenében élni fognak.¹

Ez ünnepélyes óvás komor nyitánya volt annak a tragédiának, melyet Bocskay támadása név alatt ismer történetünk.

Utána a protestáns rendek eloszlottak: mi pedig tegyünk egy kis utat Prágába, mert még ott a főherceg és a rendek közös országgyűlési végzésével valami történt.

* * *

---

¹ Ezt az óvást Szilágyi Sándor in extenso közölte a *Tört. Tár.* 1878-ik évi folyam 700. lapján.

Abból a körülményből, hogy Rudolf királyunk a magyar országgyűlésre személyesen el nem jött, hanem másokkal képviselteté királyi személyét, apródonként egy igen különös dolog fejlődött ki törvényhozásunk terén. Az tudniillik, hogy az országgyűlési végzéseket a király nem erősíté meg úgy, ahogy képviselője azokat eléje terjeszté, hanem — ha jónak látta — az udvari hatóságok ajánlatára egyben-másban módosítottak rajtok. Ez az eljárás az addig követett gyakorlatban,¹ a magyar alkotmány addig fejlődött szellemében nem birta alapját s csak arra a hibás elméletre vezethető talán vissza, hogy mivel nem maga a király, hanem csupán megbízottja végzett a rendekkel, hát illik, hogy a megbízást adó a végzéseket superrevideálja. Pedig mennyire hibás, helyesebben mondva, mennyire abszolút jogtalan ez az elmélet, azt azon megbízó levelek mutatják, amelyekkel Rudolf az ő királyi személye képviselőjének teljhatalmat ad a tárgyalásokra s végzésekre s ünnepélyesen igéri az ekként létrejövő végzések megerősítését, szentesítését.²

Ez alkotmánysértő modifikációk kapcsolatos sorozatát az 1597:XXVII. törvénycikkhez ragasz-

---

¹ Téved Ipolyi, mikor az 1563:34. törvénycikkre utal. Vessd össze *Magyar Országgy. Eml.* IV. 437—38. lapokat.

² A rendes formula így szól: ... dantes Eius Dilectioni (az illető főhercegnek) plenam et omnimodam facultatem et potestatem cum universis statibus ... agendi tractandi, consultandi ac etiam definiendi et concludendi de omnibus iis, quae ad publicum ... bonum ... pertinere videbuntur. Promittentes nos ea omnia, quae hac ratione tractata et definita fuerint, rata, grata firmaque et accepta semper habituros ...

tott záradék nyitja meg. A cikk elrendeli, hogy a fiskus szűnjék meg azon javak erőszakos (nem törvényes úton való) elfoglalásától, amelyekre háramlás címén igényt tart. A király a cikket behagyta, de megerőtleníté azzal a záradékkal, hogy meg fogja fontolni s magyar tanácsosai meghallgatása után tartalmáról határozni. Az 1598. évi törvényekkel már több, habár kisebb jelentőségű modifikáció történt, amiért a rendek 1599-ben vehemens módon meg is támadták Mátyás főherceget, a király teljhatalmú képviselőjét. Mindamellett a király nem habozott jó alappal birónak vélt jogát épen ez 1599-iki törvényeknél még nagyobb mértékben igénybe venni, mert négy igen fontos cikkét a végeztéseknek (1599:31., 35., 39. és 43. törvénycikkek) afféle hozzájuk ragasztott záradék által, hogy felőlük bővebb megfontolás után fog határozni, a szentesítéskor egyszerűen kifosztá érvényességükből. Az erre következő 1600-iki országgyűlés most még határozottabban lépett föl az abusus ellen. Eleintén azzal demonstráltak a rendek, hogy a főherceget ignorálták s egyenest a Prágában ülő királlyal akartak érintkezni. A demonstráció után pedig határozottan kijelenték, hogy a főherceggel, mint a király személyének képviselőjével alkotott végzések épen olyan érvényűek, mintha a királlyal alkották volna s azért semminemű változtatást nem tehet rajtuk a király. De ez nem gátolá meg a királyt abban, hogy az 1602-ik évi törvényeknél újra ne eszközöljön módosításokat — s noha ezért ismét az 1603. évi országgyűlés rendei, sőt maga a personalis is, Miksa Ernő főhercegnek kijelenték, hogy ha még egyszer ilyesmi történik,

akkor ők a király teljhatalmu levelének többé nem fognak hinni, a király személye képviselőjét elismerni nem fogják, hanem magának a királynak kell velük alkudoznia — s noha erre való tekintettel a főherceg kérve-kérte királyi bátyját a rendeknek ő vele hozott végzései változatlan megerősítésére: az eljárást az udvar az 1603. évi végzéseknél is ismételte, még pedig sokkal nagyobb mértékben, mint eddigelé. Addig leginkább az divatozott, hogy, mint a föntebbi példából is látható, a rendek egy-egy végzését az utána vetett záradékkal vetközteté ki érvényéből a király. Már az 1603-iki végzéseknél, az úgynevezett »zárirat«-nál más is történt, tudniillik egy csomó dolgot egyszerűen kihagytak belőlük s a végzések így amputálva, hihetetlen módon megkurtítva kerültek királyi szentesítés alá.¹

És jó, hogy még más is történt velük. Jó, hogy a király saját hatalmából nem toldott a végzések közé egy olyan pontot, melyről a rendek mitsem határoztak; jó, hogy nem gyártott önhatalmából törvényt. Mert a prágai udvari kamara, bizonyos tizedek fizetése dolgában, erre a tényre akarta rábirni a királyt; ami, hogy elmaradt, csak annak köszönhető, hogy a magyar kancellária titkára kifejté, miszerint a végzésben már benlevő egyes cikkekhez valamit hozzátenni, vagy belőlük valamit elcsipni, vagy a cikkeket »kijavítani« szo-

---

¹ Tanulságos e részben az eredeti végzés egybevetése a törvénykönyvvel. Lásd a *Magyar Országgy. Eml.* megjelenendő X. kötetében az 1603-ból való XXXIX. számú iratot s vesd össze a Tört. Bevezetést u. o.

kásban van; de olyasmit nem szabad a rendek végzéséhez toldani, amiről a rendek nem határoztak.¹

Igy maradt el 1603-ról egy új törvénycikk önkényes betoldása, de csak azért, hogy 1604-ben essék meg ez az alkotmánysértés.

Mikor az április 8-án kelt 1604-iki végzésekét Mátyás főherceg Prágába küldötte, s azok az imént ecsetelt abusus szerint a titkos tanács szuperrevíziója alá kerültek: ez a legfőbb udvari s kormányhatóság három kifogásolni való pontot talált bennük s fölszólítá a magyar kancellária titkárát e három pont érvényességének paralizálására. Himelreich Tibor a záradékkal való agyonütés (*sit venia verbo!*) módusához fordult s odaszurta e három pont után (melyek minket nem érdekelnek s melyek a törvényben a 16., 17. és 18. törvénycikkeket képezik), hogy e pontokat »ő fölsége kegyelmesen meg fogja vizsgálni s rólok a körülményekhez képest, a mennyire lehet, kegyelmesen határozni«.

Ez rendben lévén, Himelreich a régi szokás szerint a rendek végzései egyes pontjainak címet, azaz föliratot adott, ami által az egyes pontokból (törvény-) cikkek lőnek; a végzések eleje elé odaragasztá a szokásos bevezető formulát: »Nos Rudolphus« ... stb., az utolsó, XXI. cikk után pedig a szokásos szentesítő formulát, hogy: »Nos ita-

---

¹ „Und ich weiss nie — írja a magyar cancell. titkár a prágai udv. kamarához, 1603 ápr. 7-dikén — dass man etwas geändert oder schriftlich einbracht hätte, was im Schluss (a rendek végzésében) nit einkommen. Aber Articulos corrigiert, darzue gethan (záradékot ért) oder gar ausgelassen, ist wol bräuchig ...“

que«... stb. s ezáltal a szentesítés alá kerülendő törvénycikkek megszerkesztésével készen levén, oda tette a dátumot, május hó első napját, mint amely napon a teljes kész törvénycikkeket alá fogja irni a király. Már át akarta küldeni az ekként — mondom — teljesen kész tisztázatot a titkos tanácshoz, hogy a birodalmi vicekancellár azt szentesítés végett a király elé terjessze, midőn fölszólítást kapott a titkos tanácstól, hogy a prágai udvari kamara május elseji átíratá szerint a legutolsó, XXI-ik cikk, melyben a rablásaiért s hatalmaskodásaiért az ország által proskribált Segnyey Miklós, katonai érdemeire való tekintettel a rendektől kegyelmet nyer, ki volna hagyandó, miután nem tudni, nem jár-e ez a megkegyelmeztetés a kincstárnak nagyobb kárával, — tekintve Segnyey elkobzandó javait.¹

Minket itt most nem érdekel annak előadása, miféle argumentumokkal védelmezte a következő napon vagy napokon (május 2—3) a magyar királyi titkár a kérdéses törvénycikk benhagyását. Elég az hozzá, hogy a titkos tanács megnyugodott Himelreich érveiben s a Segnyeyt illető cikk (1604: XX.) változatlanul megmaradt a törvénykönyvben. Most hát csak a király aláírása hiányzott még, midőn az utolsó percben ismét egy új akadály merült föl.

Mátyás főhercegtől a király azokról, amik a magyar országgyűlésen a vallás ügyében történtek, bő és kimerítő jelentést várt. Ez a jelentés május

---

¹ A prágai udv. kamara jelentése a titkos tanácshoz. 1604 május 1-sején. Ered.

elsején még nem volt Prágában,¹ de e nap után megérkezett.

Ebben a jelentésben Mátyás főherceg azt az indítványt tette, hogy a király egy, a törvénycikkek közé iktatandó új cikkben tiltsa el a jövőre a válás ügyének az országgyűléseken való előhozatalát és tárgyalását.

Mátyás főhercegnek ez a jelentése nincs meg; sehol sem tudtam ráakadni.² Hogy azonban ez az indítvány benne volt, azt kétségtelen hitelű kútfőből, Himelreich egy alább közlendő iratából tudjuk.

Mi volt az, ami a főherceget, aki addig nem állott valami jó katolikus hírében s akiről pláne 1608-ban a pápa prágai nunciusa nem átalja azt jelenteni, hogy a kálvinista hitre tér át,³ ez egyoldalú felekezeti álláspontra helyezte? Mi volt az, ami a főherceget, aki eddig és ezután még inkább politikai tapintatának és eszélyének oly sok bizonyosságát adta, erre az impolitikus lépésre tántorítá?

Ha az alkotmányjogi kérdést — ami a főherceg szemében tisztán formai dolognak tűnhetett föl

¹ A prágai udv. kamara írja május 1-sején: „Die Handlung mit der Religion ist kein Kammersachen und weil dieselbe noch auf verrere Ihrer fürstl. Durchlaucht Gutachten beruht, werden Ihre Majestät sich alsdann, wann dasselbe hereinkommt, darüber gnädigst zu entschliessen wissen“.

² Pedig régóta keresem a bécsi levéltárakban; okaim voltak a jelentés másolatát a florenci és turini állami levéltárakban is keresni; de úgy itt, mint Rómában a vatikáni s a Borghese-család roppant becses levéltárában nem akadtam rá.

³ A nuncius jelentése 1608 február 11-dikéről. Rómában, a Borghese-levéltárban.

— nem tekintjük, azt hisszük három körülmény alaposan megérteti velünk Mátyás indítványát.

Először is a kormánykörökben általános fölfogás szerint a vallás ügyét magánügynek tekintették. — Kiváló példáját nyújtja e fölfogásnak a bécsi udvari kamara egy nyilatkozata, mellyel a szepesi kamarának azon (már ismertetett) decemberi figyelmeztetésére reflektál, hogy óvintézkedéseket kellene az 1604-iki országgyűlésen előterjeszteni a Felső-Magyarországon észlelhető vallási mozgalmak ellen. Erre nincs szükség, mondja az udvari kamara, mert erről a dologról, mint teljesen magánügyről, nem az országgyűlésen, hanem más úton kell intézkedni.¹ — A protestánsok e szerint fakciózus vakmerőek, a közügyek hátramozdítói valának akkor, mikor a vallás ügye, tehát magánügy miatt a közügyek tárgyalását annyira megzavarák. Szükséges hát, hogy ilyesminek a király törvényintézkedéssel a jövőre elejét vegye.

Másodszor, ugyancsak általános fölfogás volt a kormánykörökben — és e fölfogásnak a »cuius regio, ejus religio« érvényben volt elve szélesb alapot kölcsönözhetett —, hogy bármi történik Kassával, ahhoz a megyei rendeknek semmi közük; mert Kassának, mint királyi városnak, földesura a király. A városokkal, mint földesúr, azt csinálhat a király, vallás dolgában, amit akar, épen úgy, mint bármelyik más földesúr a maga falvaival, a maga jobbágyaival. Különösen hangsúlyozta a kormány e fölfogását a kassai templom elfoglalásakor a kö-

---

¹ A bécsi udv. kamara votuma 1603 december 26. (Udvari kamarai levéltár.)

rülfekvő megyékkel szemben Belgiojoso, igyekezőn őket megnyugtattni, hogy velük s az ő jobbagyaikkal semmi szándéka nincs a királynak; amit a király tesz, azt mint Kassa földesura cselekszi.¹ És Ecsedi Báthory István, a protestánsok e fő oszlópa, ezt az elvet annyira sérthetetlennek tartá, hogy — Belgiojoso szerint — a tőle segílyt kérő kassaiaknak azt felelte volna, hogy nem elegyedik dolgukba, mert a fölségnek épen oly joga van Kassa városával vallás ügyében rendelkezni, mint neki — Báthory Istvánnak — meg a többi nemesnek a maguk birtokaival.² Ugyanennek a fölfogásnak adnak kifejezést a katolikus vallásu magyar tanácsosok azon votumokban, melyről utóbb lesz szó. Szembeállítják ők is ezt a körülményt, hogy őfelsége magánosok birtokain még egy templomot sem foglaltatott el, azzal, hogy Kassán s a többi királyi városokban, mint saját birtokán úgy cselekszik, amint jónak látja s ha a király e cselekvési szabadsága a királyi városokban korlátoztatnék, akkor őfelsége állapota alábbvalóvá sülyedne bármely ma-

---

¹ ... Avvisai li comitati — írja Belgiojoso 1605-ben egy, a királyhoz intézett önigazoló emlékiratában — che sebene V. Maestà havera introdotto in Cassovia la religion catholica, come in sua peculiar città, non era però per innovar ad essi comitati alcuna cosa nella religione ... (A Borghese hercegek római családi levéltárában.)

² Belgiojosonak most említett emlékirata a királyhoz a Borghese-levéltárban: ... Bathori István ricercato da quei di Cassovia di prender la loro protezione, rispose non volersi intramettere, soggiungendo che Vuostza Maestà potea dispor della città di Cassovia tanto liberalmente circa la religione, quanto egli e gli altri nobili di loro luoghi ...

gános főúrnál vagy nemesénél, aki a saját jószágaiban kénye-kedve szerint intézkedhetik.

Mivel pedig a földesurat a maga birtokán, a maga jogaiban és jogos cselekedeteiben háborgatni vagy meggátolni akarni törvényellenes dolog: hát tenyéren fekvő a protestáns rendek föllépésének jogtalansága s természetes — így okoskodhatott Mátyás —, ha a király ennek az eshetőségnek a jövőre elejét veszi s büntetéssel fenyegeti azt, aki királyi földesúri jogait megnyirbálni mutatkoznék hajlandónak.

De harmadszor és főként a magyar királyi tanács katholikus tagjainak votuma és tanácsa hatott leginkább Mátyás főhercegre, indítványa megtételénél. Mikor ezt a votumot ápril 14-én kelt s a magyar országgyűlés végzéseit elemező végjelentése mellett (mely a vallásüggyel különben még nem foglalkozik) a királyhoz beküldé, egyelőre csak annyit jegyzett meg róla, hogy oly jó az, hogy javítani valót nem talál rajta.¹ A katholikus királyi tanácsosoknak ez a véleményes jelentése ápril 6-án kelt s benne Mátyás főhercegnek azon kérdésben adnak tanácsot, hogy a protestáns rendek főntebb ismertetett második föliratára mit kellene felelnie; egyszersmind nézetüket mondják el az egész ügy felől.² Könnyörtelenül szétszedik a katholikus tanácsurak — akik között azonban, tudtommal gróf Erdődy Tamáson és az újonnan áttért Forgács Zsigmondon kívül világi ember egy sem volt — e vo-

---

¹ „Mainung, die ich auch nit zu verbessern weiss.“

² 1604 ápril 6. Ered. a bécsi áll. levéltárban. Közölni fogja a *Mon. Com. R. Hung. X.* kötete egészen.

tumban a protestánsok mindkét föliratát. Tagadják, hogy joguk volna a protestánsoknak magukat »regni pars potior«-nak nevezni; mert az ország feje, a király, katolikus s az országtest tagjai között is sokan vannak katolikusok: főurak és megyék, mint például a nyugatiak, Horvát-Szlavonország és városok, mint Soprony (!), Pozsony (!), Nagy-Szombat, Szakolca;¹ és ezért tagadták, hogy a megyei utasítások mind úgy hangoznának, mint a protestánsok állítják. Aztán hivatkoztak arra (mint már említém), hogy királyi városokon kívül, tehát magánosok jószágain még eddigelé egy templomot sem foglaltatott őfelsége, noha »mint teljhatalmu uralkodó, nem szenvedne az erre szolgáló eszközben hiányt«.² Ha templomokat elfoglalt, a katolikus vallásnak visszaadatott a király, azt csak saját birtokain, a királyi városokban cselekedte s mint a királyi városok földesúra, szabadon cselekedhetett és senki meg nem kötheti őfelsége kezét, hogy ezt a jövőre is ne cselekedje; mert ha nem cselekedhetné, mondák (mint föntebb már idéztem) — alábbvalóvá sülyedne a király állapota, mint akármely magános földesuré, aki a maga birtokaiban kénye-kedve szerint rendelkezhetik. Az sem áll — mondották a katolikus tanácsosok —, hogy őfelsége elődei a folyamodókat s azok elődeit addig békében hagyták volna eretnokségükben

---

¹ Semmi nem bizonyítja ékebben szólni, mennyire el volt terjedve a protestantizmus, mint épen a katolikus tanácsnak ez erőlködése a katolikusok keresésében.

² „Non deessent media Suae Maiestati, uti absoluto principi . . .“

élni s fölhőzták itt II. Ulászló második dekrétumának híres negyedik cikkét, mely a többi közt az eretnekeket is a hűtlenség bélyegével sújtja s különösen hivatkoztak a Ferdinánd alatt részben a hitújítás ellen, részben a katolikus vallás védelme érdekében kelt 1548., 1550., 1552. és 1556-ik évi törvények illető cikkeire. Hangsúlyozták, hogy nem valószínű, hogy őfelsége, mint katolikus király, saját vallása, saját hite érdekei ellen a folyamodók eretnokségét megvédelmezze. Biztatták a főherceget és általa a királyt, hogy ő is kövesse a régi magyar királyok dicső példáját, akik a katolikus vallás érdekében véres harcokat sem haboztak folytatni s maradjon meg eltökélt szándoka mellett, mely a katolikus vallás terjesztésére irányul. Aztán félni sem kell attól — így végezték a nevezetes emlékiratot —, hogy a katolikus vallás ekképen való terjesztése az ország békéjét megzavarja; »mert a nagyhatalmú Isten segíteni fogja fölségteket, a miért alattvalóik üdvösségéről oly szorgosan gondoskodnak« — s ha eleintén nehézségek merülnek is föl: utóbb szépen el fognak azok simulni!

Volt-e olyan katolikus a főherceg, hogy a katolikus tanácsosok e votuma vallási szempontból hatott kedélyére? A róla főntebb mondottak után nem lehet állítani. De igen is hatott reá a votumnál az, hogy a királyi jogokat illető fölfogásában határozott támaszra talál a magyar tanácsosoknál s ha még egy pillanatig kételkedett volna, ezt a kételyt Szuhay Istvánnak azon külön votuma bizonyára eloszlatná, amelyet az egri püspök a király

határozott kívánságára¹ a kassaiak (nem az országos protestáns rendek) folyamodására a királyi magyar tanács össz-votuma előtt nyújtott be Mátyás főhercegnek, két nappal a magyar tanácsnak most ismertetett (s az országos protestánsok kérelme ügyében beadott) votuma után. Szuhay e véleménye² a magyar katolikus tanácsosok sokkal későbbi véleményes jelentésének alapja, amely jelentés a kassaiak minden állítását tételről-tételre cáfolván, a királyi jogokat még buzgóbban védelmezi. Hogy ne erősítette volna hát meg e két votum Mátyást azon fölfogásában, hogy a magyar protestáns rendeknek ép úgy nincs igazuk, mint nincs azon osztrák hitsorsosaiknak, kik lépten-nyomon csak alkalmatlanságot szereztek a köztük élő főhercegnek? s hogy ne szilárdította volna meg a főhercegben azt a meggyőződést, hogy az országgyűlésről a vallási vitákat a jövőre száműzni kell?

A mód, hogy ezt a király egy önhatalmulag beszúrt törvénycikkben rendeli el, nem sok aggodalmat okozhatott Mátyásnak, midőn indítványát Prágába megírta, ha ugyan egyáltalán gondolkodott e módról. Ő már 1598-ban, 1599-ben és 1600-ban annak az elméletnek volt szivós védelmezője, hogy a király a végzéseket a szentesítés előtt ki-

---

¹ Mátyás írja a királynak, 1604 april 14-dikén, hogy „dieweilen aber Ew. Majestät vorher darüber (a kassaiak folyamodása felől) den Stephanum Szuhay . . . zu vernehmen begehrt . . .“ stb.

² Ez nincs meg, de meg van a belőle készült vélemény, melyet a katolikus tanácsosok nevében (Kassa folyamodására) Pethe, kalocsai érsek, május 16-án nyújtott be. Bécsi állami levéltárban.

javíthatja¹ s ha néhány év óta divatban volt a végzésekből a szentesítés alkalmával egyes cikkeket kihagyni, másokat bizonyos záradékok által érvénytelenné tenni: miért ne mehetne a király egy lépéssel tovább? miért ne igtathatna új cikket a rendek végzései közé? Nem hiszem, hogy akár a mindenható Khlesl püspök, akár a magyar ügyekben nagy befolyású Szuhay — ha tanácsukat kérte — aggályokat idéztek volna elő lelkében e miatt.

A királyi udvarnál Prágában Mátyás jelentésének megérkezése előtt más módon akarták a válás ügyének az országgyűléseken való alkalmatlan tárgyalását a jövőre megakadályozni. És e szándéknál szintén nem a király katolikus érzelmei voltak mérvadók, mert legalább ebben az időben az idegbeteg fejedelmet azok, akik közelebbről ismerték, mindennek, csak buzgó katolikusnak nem dicsérhették. »Elszomorít engem, azt látnom — írja egy jelentésében a pápai nuncius Prágából² —, hogy ez az uralkodó (Rudolf) abban a hitben él, hogy üdve attól függ, vajjon jó viszonyban áll-e az eretnekekhez?« S Khlesl azt beszélte, hogy Rudolf feddőleg szólt Mátyásról, amiért az osztrákokból pápistákat akar csinálni, »holott a nem-pápisták is jóra való emberek«. Sőt egyáltalán minden vallásos cselekménytől a legnagyobb fokban idegenkedett a beteg császár-király, amely idegen-

---

¹ Lásd a mondott évekbeli országgyűlések tárgyalásait a Tört. Bevezetésekben. *Mon. Com. R. Hung.* IX. k.

² »Mi afflige il veder che questo principe vogli credere, che la sua salute sià il star bene con li heretici.« A nuncius jelentése 1605 február 7. (Róma, Borghese hercegek levéltára.)

kedést benne a bűvészet, a »necromantia« (garaboncsság) mesterségével való foglalkozás szült.¹ Nem katolikus szempontok vezethették hát a királyt a tervbe vett óvintézkedéseknél, hanem részben a király földesúri, részben felségjogainak hangsúlyozása s megakadályozása annak, hogy míg a király a magánosok jogkörébe bele nem nyúl (valás dolgában), az evangélikusok hasonló jelenetek és föllépések által korlátokat kísértsenek meg fölláttatni a királyi és földesúri hatalom jogos gyakorlása elé. A mód azonban, mellyel Prágában a magyar országos protestáns rendek föllépésének ismétlődését a jövőre megakadályozni akarták, egészen más volt, mint a Mátyás főherceg indítványozta. Más mód és törvényes mód, hogy tudniillik a királyi kancellária az egyes megyékhez intézett királyi mandátumokban, dorgáló parancsokban tiltsa el a rendeket az 1604-iki országgyűlés választási mozgalmaihoz hasonló mozgalmak inscenírozásától. Ez volt a magyar királyi titkár, az öreg Himmelreich Tibor indítványa és álláspontja.

Mikor Mátyás jelentése megérkezett Prágába, dr. Coraduzzi, németbirodalmi vicekancellár és a titkos tanács egyik befolyásos tagja, magához hívatta a magyar titkárt és közölte vele a főherceg indítványát. Himmelreich a magyar kancelláriának azon épen általa fejtegetett gyakorlatahoz hiven, hogy törölni, módosítani és egyes záradékokkal ellátva, érvényteleníteni lehet a végzéseket, de olyant hozzájuk adni, amiről a rendek nem határoztak,

---

¹ A nuncius jelentése, 1605 január 31. (Róma, Borghese hercegek levéltára.)

nem szabad, — nem javasolta a főherceg indítványa elfogadását s megmaradt a saját maga indítványa mellett. — De Coraduzzi nem tágitott. Ez a jó úr, akiről azt tudjuk, hogy 1605-ben a vallásszabadságot proponálta a királynak,¹ míg a pápai nuncius őt nem kényszeríté nézetváltoztatásra, most 1604-ben még nagy katolikus vala, s mindamellett, hogy a kassai bírótól kapott 400 aranyat szépen zsebre tévé, ugyancsak keményen meg tudta dorgálni a szegény magyarországi városok benne bizó küldöttjeit. »Bizony — mondá nekik — elég rosszul tévék ő felsége is, atyja is, nagyatyja is, hogy megtürték a városokban az eretnek vallást, de most itt az ideje e hit kiirtásának és sokkal jobb, ha ebben egy maroknyi nép el is vész, mintha a katolikus vallás tovább is a sötétben kénytelen cincogni.«² Hasonlóan s pedig még fesztelenebbül beszélhetett a derék úr Himelreich előtt is, midőn az álláspontját védő titkárnak átadta a főherceg jelentését s azt mondotta, azt tanácsolta neki: vigye azt a jelentést magával haza, olvassa el otthon, s aztán gondolja meg még egyszer a dolgot.

---

¹ A pápai nuncius jelentései Prágából, 1605 január—február (Róma, Borghese-levéltár).

² Clementis jelentése Prágából, 1604 március 29. „... haben weder Ihre Majestät, noch Ihr Herr Vater Maximilianus, noch Ferdinandus... wol und recht daran gethan, dass sie die ketzerische Religion unter uns bis dato geduldet; es müsse nun solche einmal ausgerottet werden; ist viel besser, es verderben darbei eine Hand voll (verstehet hiermit die armen Städt), denn dass die römisch-catholische Kirche im Finstern müsste mausen...“ (Löcse levéltára.)

És Himelreich Tibor, az öreg titkár, hóna alá vette a jelentést, haza ment vele, elolvasta s aztán még egyszer meggondolta a dolgot.

Ő teljes életében — pedig már harminc éven túl szolgált — a királyi jogok heves védelmezője, a nemzet jogainak jó ismerője, néha (ahol nem járt kellemetlenséggel) ügyvéde, sokszor korlátolója s hébe-hóba ellensége is. Ez utóbbinak jeles példáját nyújtotta épen tavaly, 1603-ban, midőn az országgyűlési végzéseknek azon pontját, amely többi közt a magyar tanács hatáskörének tágítását követelé, a következő motiválás kíséretében vélte a királyi szentesítés előtt eliminálандónak: »Das ist ihnen (a magyaroknak) zu bewilligen unmöglich, dass sie absolute das hungarische Regiment dirigieren und alle gute Ordnung confundiren sollen...«¹ Az ilyen gondolkodással telített öreg bürokratának hát, aki hozzá még nemcsak buzgó, de csökönyös katolikus is volt, nem sok lelkiismeretfurdalásba került azt a kis jogot, amit még eddig a királyi mindenhatóság ellen védeni vélt jónak, szépen faképnél hagyni s a dolgot úgy meggondolni, amint azt a hatalmas vicekancellár kívánta tőle.

Leült íróasztala elé, elkészítette egy törvénycikknek a fogalmazását s azt, a következő sorok kíséretében, elküldé a birodalmi vicekancellárhoz:

»Tegnap Excellenciáddal a vallásügyről csak futólag értekeztem; de amint lakásomra visszatérve, ő főnsége (Mátyás főherceg) levelét az ezen ügyre

---

¹ Prágai udv. kamara jelentése a titkos tanácshoz, 1603 április 7. (Bécsi áll. levéltár.) Himelreich jegyzeteivel.

vonatkozó többi irattal együtt szorgalmasan és figyelmesen átolvastam és a dolgot megfontoltam: szükségkép meg kellett nézetemet változtatnom s ő fönsége kívánságára és tanácsára hajolnom. Mert, ha az ország rendeit ez ügy miatt királyi levelek által feddjük meg, e leveleket mindegyik megye könnyen félre teheti és így a jövőre nem hagynak föl az egyszer elkezdett üggyel. De meg szükséges is, hogy akik nem átalloztak nyilvánosan vétkezni, azok a feddést is nyilvánosan kapják, hogy valahányszor csak a törvénycikkre tekintenek, mind annyiszor pirulva bánják ügyetlen tettöket. Ezért gyöngé tehetségem szerint megfogalmaztam a törvénycikket, adván benne az ügy rövid történetét, ami szükséges és azt Excellenciádnak bölcs ítélete alá terjesztem. Ha excellenciás uraimnak, a titkos tanácsnak, úgy fog tetszeni, hogy e cikk a többi országgyűlési cikkekhez csatoltassék: a mint a meghagyást megkaptam, a sorrendbe azonnal be fogom e cikket illeszteni. Csak idejekorán nyerjek választ Excellenciádtól, mert addig, míg válaszom nincsen, a cikkeket sajtó alá nem adhatom...»¹

A mellékelt fogalmazvány pedig semmi egyéb nem volt, mint az 1604. évi XXII. törvénycikk, azonban még cím nélkül.² Hogy Coraduzzi és a titkos tanács a magyar királyi titkár fogalmazványában változtatás nélkül negnyugodtak, azt az bizonyítja, hogy — törvénné lett.

¹ A levél ered. a bécsi államlevéltárban. A *Monum. Com. R. Hungariae* X. kötete az 1604-diki Irományok közt XL. szám. alatt fogja hozni.

² Az előbbi jegyzetben említett XL. sz. iromány melléklete.

scriptos insertus fuerat. ob nomulorum querelas,
sed cum ipse se nunc coram Statibus et Ordinibus,
testimonio capitaneorum et aliorum sufficienter
excusavit; Decretum est: eum ex benigna sua Ma-
iestatis gratia, in integrum restituendum esse. F

CONCLUSIO.

Quos itaque huiusmodi supplicatione fidelium sub-
ditorum nos trorum, dominorum Prelatorum, Ba-
ronum, Magnatum et Nobilium, ceterorumque Statu-
um et Ordinum supradicti Regni nostri Hunga-
rie et partium ei subiectarum, clementer admissa,
prefatos universos et singulos Articulos, nobis mo-
do praemis presentatos, presentibus litteris no-
stris, de verbo ad verbum insertos et manuscriptos ad

AZ 1604. ÉVI TÖRVÉNYKÖNYV AZON RÉSZÉNEK, A
HOL A XXII. TCZ. BE LÖN TOLDVA, ÉS E XXII.
TCZ. ELEJÉNEK HASONMÁSAI.

(A bécsi udv. kam. levéltárban levő eredetiről.)

+
simul et vltimum, per nos benigne
et necessarios additum Articulum,

Ut Religionis negotium, in publicis tractatibus-
et Dietis, nemo temere moveat.

ART. xxii.

extremis. Siquidem Maiestas sua Regia atq; Regia, tum ex relatione
supradicti Serenissimi Principis domini Mathie, Archiducis Austriae
re. faciens uelut, tum ex litteris suis Maiestati transmissis Suppli-
cationibus eorum, qui sese potiorum Statuum et Ordinum Regni Hunga-
rie partem indigerant, non sine admiratione, tanquam rem habetibus
inusitatam et plane nouam, displicenter intullexit, quid illi de turbato
ne ipsorum Religionis ademptione suarum Ecclesiarum et prouen-
tuum, ac submota Ministorum orbi, sine Concionatorum suorum,
tam scripto, quam oratu eius Serenitati proposuerunt et explicauerunt,
atq; insuper ab eius Serenitate intercessionem ad Sac^m Maiestatem

Mikor aztán Himelreich megkapta a titkos tanács helybenhagyó határozatát, először is címet, azaz fölíratot adott az általa fogalmazott cikknek és aztán a cikkekre szedett végzéseket ezzel az utolsó, általa fogalmazott XXII. cikkel együtt szépen leíratta a kancellária notáriusával, Dömölky Gergely urammal; arról sem feledkezvén el, hogy a notárius a szentesítő («Nos itaque...» kezdetű) konkluzióba a szokásos kifejezés: »praefatos universos et singulos articulos, nobis modo praemisso praesentatos« mellé az új cikkekre való tekintettel még ezt a kifejezést is: »simul et ultimum per nos benigne et necessario additum articulum« beiktassa. A május elseji dátumot ennél az új tisztáztatnál is meghagyta Himelreich s aztán átküldte az iratot Coraduzzihoz, hogy irassa alá a királlyal. S mikor aztán a király az átküldött példányt aláírta volt: akkor elővette Himelreich azt a másik tisztázott példányt, amelyet május elsején készített volt el s melyet akkor szintén a király elé aláírásra szánt vala s amelyben, mint tudjuk, csak huszonegy törvénycikk volt. Ebben a példányban a XXI. törvénycikk végéhez egy kettős keresztforma írásjegyet (⚭) tőn¹ és e jegy alatt, egy külön iv papírra írva, beszurta a XXII. törvénycikket;² nem felejté el a konkluzióba is beiktatni keresztjegy alatt a margón (lásd facsimilét) a »simul et ultimum per nos be-

---

¹ Lásd a mellékelt facsimilét, mely a XXI. törvénycikk végét (e jellel) és a tüstént utána következő conclusio elejét hozza.

² Lásd a másik facsimilét, mely a kettőskereszt-forma jegy alatt külön ivpapírra írt, XXII. törvénycikk elejét közli.

nigne et necessario additum articulum» kifejezést — s. midőn végre mindez szépen készen volt: elküldötte ezt a példányt a nyomdába, hogy róla szedjék a nyomtatandó articulusokat. Látni ezt részint azokból a barna-vörös írónnal irt jelekből, melyekkel a nyomdai szedő — mint ez még ma is szokásban van — a példány textusát azon a helyen megjelölte, amelyeknél egyik nyomtatott lap végződik, a másik pedig kezdődik; részint azokból, ugyancsak a nyomdai szedő által ugyanazon írónnal irt számjelekből, melyek a nyomtatott példány lapszámainak megfelelnek.¹

A törvénykönyv a május elseji dátumot viseli; de láttuk, hogy a szentesítés nem május elsején történt. A kérdés az, hogy mikor szentesíté hát a király a végzéseket aláírása által? S erre azt mondhatjuk, hogy úgy ennek, mint a Himelreich most leirt manipulációjának a régibb tisztázott példánnyal, május hatodika után kellett történnie. Ugyanis a prágai udvari kamara május 6-án ajánlja a titkos tanácsnak a szepesi kamara azon kérelmét,² hogy az országgyűlési végzések azon pontja, mely a Felső-Magyarországon átvonuló katonaság kalauzolására a szepesi kamara tanácsosait jelöli ki, mint a szepesi kamarára igen terhes határozmány,

¹ Lásd a XXII. t.-c. hasonmását, melyen azonban a fényképezés, a mondott jelnek és a 17-es számnak eredeti barna-vörös színét feketével adta vissza. Ezt az egész manipulációt (Himelreich közbeszurását, a nyomdai jeleket stb.) a lehető legjobban és világosabban láthatni a kérdéses példányon (melynek két töredékét nyújtják a facsimilék), mely a bécsi udvari kamara levéltárában a *Comitalia Hung.* közt őriztetik.

² Bécsi áll. levéltár.

megváltoztassék s épen úgy, mint Alsó-Magyarországon, az egyes megyék legyenek kötelesek, kalauzoló biztosokat állítani. Miután a rendek végzése az 1604: XIII. törvénycikkben csakugyan így lőn módosítva, bizonyos, hogy a végzések szentesítése csak május 6-ika után történhetett.¹

Ime, ez a históriája annak az 1604: XXII. törvénycikknek, mely szokatlan, törvény- és alkotmányellenes módon csempésztetett az országgyűlési végzések közé s melyben a király oly élesen ítéli el a protestánsokat s oly szigorú büntetésekkel tiltja el a vallás ügyének az országgyűlésen való előhozását.

Ki hát a bűnös?

Bizony nem Forgács, mert őt nem kérdezték, nem is tudott e becsusztatásról, csak a nyomtatott példányokat írta alá s talán az eredeti példányt — de csak utólag.

És Rudolfot, a beteg embert, sem érheti a szemrehányás: ő nem gondolt e lépésre, neki jó lett volna a királyi mandátumok szétküldése is.

Mátyás főherceg sürgetésére történt a XXII. törvénycikk betoldása s magát a cikket Himelreich fogalmazá.

Bizony nagy tartozását róttá le Mátyás főherceg és nagy bűnét tette, úgy ahogy, jóvá, midőn a közbenjáró, a békítő szerepében, ha érdekből is, de legalább becsületesen fáradt és izzadozott azon véres harcok között, melyeket részben ez a XXII. törvénycikk idézett elő.

---

¹ A bécsi udv. kam. levéltár most említett érdekes példányához ez a XIII. törvénycikket ért módosítás is külön lapon van csatolva.

BOCSKAY SZEREPE A TÖRTÉNETBEN.

Akad. Értesítő 1898.

Történetünk azon vezéralakjai közül, akik működésökkel nemzetünk életében eltörölhetetlen nyomokat hagytak maguk után s akik hazai talajon állva, helyet követelhetnek az egyetemes történetben is, bizonyára a legelsők közé sorolandó Bocskay István.

A szerep, mellyel Bocskay ezt a helyet betölté, méltánylásra eddigelé csakis a magyar történetírók részéről talált; míg a külföldiek vagy elsurrantak fölötte, vagy csupán rövid időre állapodtak mellette meg. De egyaránt megegyeztek hazaiak és külföldiek abban, hogy a szempont, melyből Bocskay működését vizsgálták, egyoldalú vagy legalább szűkebb körű volt.

A német és osztrák történetírók ítéletük mértékéül azt az államegységet vették, melynek elérése képezé szerintük Ausztriának a gondviselés által a Duna mentén az emberiség kultúrfejlődésében mintegy újjal kijelölt misszióját. Azt a küldetést, melynek megvalósításán már I. Miksa császár a XVI. század legelején tudatosan munkálkodott; melynek a magyar és cseh koronák egyesülése a Habsburgok keleti ágában reális alapot nyújtott s melyet ezután többé félreismerniök nem is leheté Miksa utódainak. Az, aki, mint Bocskay István, e gondviselés-

szerű misszió lassú, de biztos folyása elé gátat emelni s az áram irányát a mederből elterelni iparkodott, lehetett-e más, mint — szelid kifejezéssel élve — ártalmas rajongó? volt légyen különben még oly helyes egyik-másik eszme, mely mozgásba hozta a gátat rakó karjait. — És a félszeg mérték alapján megszületett az igazságtalan, egyoldalú ítélet.

Ezzel szemben a magyar történetírás Bocskayt a nemzeti jogok védője gyanánt tekinté, s midőn mint ilyennek tisztelete és hálás kegyelelte koszorújával övezte emlékezetét, eszébe sem jutott az, hogy csupán a védő-paizs szerepére korlátozván, jelentőségében csökkenti, magas piedestáljáról egy lépcsővel lejjebb szállítja azt, akit céljai arra praedestináltak, hogy nemzetének és királyának útmutatója, az *egyetemes* áramlatban egy újabb, helyesebb irány úttörője, népe új Mózesé legyen.

Pedig ez az egyetemes szempont, amelyből Bocskay a magyar nemzet jelenét és jövőjét áttekinté, amelyből az európai viszonyok conjuncturái közt tisztességes és bővülésre képes helyet mutatott nemzetének, ez az egyetemesebb szempont az, melyre nekünk is — lábunk alól a hazai földet el nem veszítve — kell fölemelkednünk, ha az ő működését és terveit igaz mivoltukban akarjuk megbecsülni.

* * *

Bocskay idejében két hatalmas korkérdés uralkodott Európán.

Az egyik a katholicismus és protestantismus küzdelme; a másik az a harc, mely egyrészt a ke-

resztyénség s vele az indogermán kultúra, másrészt a még mindig terjeszkedő ozmánság között szakadatlan folyt. Míg az előbbi tusa zónája Nyugat- és Közép-Európát foglalta magában, a másik Kelet- és Közép-Európára terjedt ki és így az ez utóbbihoz számított Magyarország mind a két világáramlatnak beleesett a sodrába. Bármily mélyreható volt is amaz előbb említett küzdelem, s bármi sok ezer apró csatornán, a szellemi közlekedés megannyi erein szivárgott is be hazánkba annak árja: e lassú munka következményei egyelőre háttérbe vonulnak azon hullámcsapások pusztításai mögött, melyek Magyarország testére az ozmán tengerből vágódtak s rajta keresztül átvetődtek a nyugatra is.

Erre a nyugatra nézve a keleti kérdés attól az időponttól kezdve lesz általános és közvetlen érdekű, midőn Buda veszte után Magyarország megszűnt az európai hatalmak rendszerében külön életet élni; midőn az ország kétharmada török birtokba vagy befolyás alá kerülven, a szabadon maradt töredék annak az *újdonatúj európai érdekközösségnek* a sphaerájába vonatott, amely a királyi Magyarország, az osztrák-német és cseh tartományok personál-uniójában a Habsburgok jogara körül jegecesedett ki.

Ez az új érdekközösség, az európai államkommunitások eme legifjabb testvére hát a legkövetlenebb eredménye az ozmán támadásnak. Különfajú nemzetek, külön multú, egymástól független országok verődnek össze benne, amelyeket a dynastia közössége szorít egy külső keretbe, s amelyek laza egybefüggéséhez az első vakolatot a török veszély elleni védelem szüksége szolgáltatja.

Amint azonban e nemleges természetű érdekviszony megszületett: a monarcha, akit az egymástól független elemek mindegyikéhez egyformán oda-fűznek saját érdekének szálai, pozitív irányúvá igyekszik átváltoztatni az egymásban támaszt kereső országok e negatív niusát, s az *érdekközösség* helyett, melynek eredete csak esetleges, csak a véletlen volt s mely ép ezért csupán ideig-óráig tartó is lehetne, minden körülmény következetes kihasználásával az *állami közösségnek* keresi bizonyos nemét, mely tartósabb, sőt maradandóbb együttest helyez kilátásba.

Az az eszköz, mely e cél elérésére a leghatásosabbnak ígérkezett, a Habsburgok családi hagyományai között adva volt. Már I. Ferdinánd nagyatyja az öreg Miksa császár importálta neje örökéből, a Németalföldről. Ezen, a nyugati művelődésben oly előrehaladt talajon az államiságnak sikeres támaszául bizonyult a *közigazgatás központi szervezése*, mely abban a mértékben korlátozta az egymástól független tartományok külön egyedisége fejlődését, amily mértékben növelé a közös uralkodónak a tartományi erőket egyugyanazon vezető akarat alá gyűjtő hatalmát. Ahogyan és amennyiben lehetett, ezt a szervezetet alkalmazta Miksa a jogara alatti különfejlődésű osztrák tartományok kormányzatában. Mikor aztán a világtörténelmi véletlen, a mohácsi veszedelem, Miksa unokáját háromszor akkora terület urává tette, melynek azonban benső összefüggése épenséggel nem volt: ennek a hiányzó organikus összefüggésnek megteremtésére I. Ferdinánd a nagyatyja hagyatékában talált németalföldi házi receptet veszi elő.

Igy állítja föl mindjárt a Mohácsra következő évben azt a hatalmas kormánytestületet, melyet már nagyatyja meg akart szervezni: *a titkos tanácsot*. Ez az akkor még 3—4 tagból álló collegium első sorban a külügyek vezetésével lesz megbízva; e mellett azonban övé a tanácsadás és a legfelső fokú döntés joga azon ügyekben is, melyek az egyes, független országok beléletére vonatkoznak ugyan, de az uralkodó szempontjából általánosabb jelentőséggel bírnak, a dynastia nagyhatalmi érdekeit közelebbről érintik, alkalmasak az uralkodó alatti államok viszonyát szorosabbra fűzni, vagy ellenkezően ezen a viszonyon tágítani.

Kapcsolatban a titkos tanáccsal, központi végrehajtó organumot az *általánosnak* elnevezett *udvari cancelláriában* teremtettt az uralkodó, mely bár, a külügyek kivételével, csak csatornája volt a fejedelmi akaratnak az egyes államok cancelláriáihoz; központi voltát azonban hirdette még főnöke neve is, kit a magyar, a cseh, az osztrák cancellárokkal ellentétben »*legfőbb cancellár*«-nak hívtak.

Egy harmadik, központinak szervezett hatóság, mely szintén 1527-ben született meg, az *udvari kamara* volt. Oly korban, midőn az államháztartás az uralkodó magánháztartása jellegével birt, e hatóságot is alig tekinté egyébnek a közvélemény, mint a *monarcha* pénzértékben kifejezhető érdekei és jogai képviselőjének, mely aztán a személyesen kormányzó fejedelem egyes országai fölötti állásában az összes, nem szorosan a rendi elemek határozatától függő pénzügyeket kezei közé keríté.

Negyedikül járult végre, néhány évtized múlva, az előbbiekhöz az *udvari hadi tanács*, mely 1556-

ban állíttatván föl, mihamar illetékességi körébe vonta az uralkodó összes hadai s hadi ügyei, tehát a magyar királyi véderő adminisztrációját is, sőt megfelelő országos dicasterium hiányában még az országos véderőre is befolyást tudott gyakorolni.

E négy udvari, központinak contemplált hatóság s általuk és bennük a közigazgatás központosítása képezte azt az erős pántot, mely az uralkodó kormánybotja alatti, egymástól teljesen független államokat a múltó érdekviszonynál erősebb, maradandóbb közösségbe volt egybefoglalandó. Ezen a vaspánton belül csaknem érintetlenül hagytak eleintén az egyes államok, köztük Magyarország alkotmányának formái. Az abroncs csak észrevétlenül huzódott mind szorosabbra, s miután a gyakorlati élet e központi hatóságok szerveit mind jobban kifejleszté: a szorító pánt tágitására vagy szétrobbantására irányzott gyöngé kísérletek, főleg Magyarország részéről, csak ellenkező eredménnyel jártak. Alig néhány évtized múlva a mohácsi vész után, az elméletben még mindig független magyar állam, mely *elvileg* csak a legtisztább personál-unióban él a királya jogara alatt levő többi államokkal, *a gyakorlatban* lecsúszik a provincia lépcsőfokára. Tartománnyá lesz, mint a többi, azelőtt szintén független országok; tartománya egy tágasabb, újdonsült soi-disant államegységnek, mely kifejezésre a központosított közigazgatásban jut, melynek azonban közjogi alapja teljesen hiányzik.

Nagyon kétes értékű dolog volna azt fejtegetni, vajjon ezen új államegységnek hordozója nem Magyarország lesz vala-e, ha az egész nemzet szakadás nélkül választja királyává Ferdinándot?

Ez nem történt meg. Bizonyos hát csak az, hogy ama kicsiny darab Magyarország, mely a Habsburgok uralma alá jutott, *tényleg* a legutolsó szerepet játsza az új nagyhatalmat alkotó országcsoporthoz. Területére kisebb volt nem csupán a cseh koronától függő birtokoknál, melyek közé Cseh- és Morvaország, a két Lausitz s az akkor gazdag és nagy Szilézia tartozott, hanem az osztrák örökös tartományoknál is, melyek ez időben a svábföldön egybefüggő birtoktesteken át mélyen benyúltak Elzászba. Ami pedig népességét és anyagi erejét illeti: itt még kedvezőtlenebbül állott az arány. Elég legyen csak arra az egy, mindent megmagyarázó tényre utalnom, hogy míg 100—120 évvel azelőtt, Zsigmond királyunk idejében, 200.000 adózó jobbágyportát számítottak Magyarországon, a mohácsi vész után az első Habsburgoknak alig 20.000 porta adózott, s ez a szám is folyton apadóban vala. Nem is kell hát valami rosszakaratot keresnünk, hanem csupán a gyakorlati politikában érvényesülni tudó erőket kell mérlegelnünk annak fölismerése végett, hogy a theoriában szabad és független, a maga alkotmányos formái közt mozgó töredéke Magyarországnak, minekutána az új nagyhatalom keretén belül már egyszerű provinciává degradálódott, s provincia minőségében is az országcsoporthoz közt utolsó helyen állott, mint hatalmi tényező csaknem azzá válik a vezetők szemében, amit a középkori aritmetika *quantitas negligibilis* néven nevez.

Kimerítően azonban még ezzel sem jellemeztem azt a szomorú helyzetet, mely az anyaországnak a keleti kérdés alakulása közt megszületett új nagy-

hatalom kebelén belől osztályrészül jutott. Míg a többi országok az újonnan összekovácsolt államegységen belől nem szüntek meg legalább a kultúra és anyagi jólét útjain előbbrehaladva, bizonyos öncélal birni: hazánktól még ezt is megtagadta a végzet, megtagadták a sanyarú viszonyok; mert a királyi Magyarország *pusztá eszközzé* vált egy magasabbnak tartott, idegen cél, a nyugat védelme szolgálataiban. Ama világbontó küzdelmek ugyanis, melyek közt a Habsburgok keleti ágának monarchiája megszületett, ezt a monarchiát a folyton ostromló özmánység ellenében a várerősség jellegével ruházták föl. Az országok és államok e conglomeratumát a legtalálóbban valami nagyszerű várhoz hasonlíthatjuk, melynek falain belül lüktet az állami élet, míg falain kívül a régi várrendszerek értelmében a tágas, téres glacis, az a karély Magyarország terül el, melynek ura a magyar király. Féltett és őrzött glacis volt Magyarország, bevonva a kisebb védőművek hálózatával. Glacis, melyet meg kell tartani, mert ha az ostromló ellenség kezébe kerül s ez rajta elhelyezkedhetik, ostromműveit benne föllálíthatja: akkor a várfalak ledöntése csak idő kérdése már. Ezen a glacis-n azonban mint katonai területen, stratégiai tekintetek a túlnyomók; mellettük a polgári, a nemzeti élet érdekei legfőlőbb csak vegetálhatnak. Ezen a glacis-n még a tartományi autonomia szerény mezében is csak árnyékéletet s csupán addig élhet az alkotmányosság, míg a lassú átváltozás folyamatában *a politikai magyar* nemzet az egyszerű *ethnographiai népiség* szerepére nem süllyed alá.

Ez ellen a szinte előrelátható föloszlás ellen

nemzetünknek egy erős palladiuma volt: az erdélyi fejedelemség.

Mert míg a háromfelé szakadt Magyarország királyi része azt az egyetemes keresztyénség szempontjából bizonyára hasznos, de saját érdekeire nézve szomorú szerepet volt kénytelen játszani, s míg az országnak közgazdaságilag legtöbbet nyomó s a magyar faj tekintetéből is legértékesebb közepe a török uralom alatt teljesen elpusztult: mindazok az államalkotó s fajunk politikai fensőbbségét biztosító eszmék és hagyományok, melyeknek a Mohácsot követő nagy katasztrófából menekülniök lehete, kelet felé csoportosulva, Erdély körül kezdtek lecsapódni, hogy itt egy új államélet lelkévé váljanak. E keleti részekből, még a lealázó török főuraság nyügei ellenére is, sikerült a XVI. század legelőkelőbb magyar geniusának, Báthory Istvánnak, számottevő magyar államot alakítani, mely öncéllal birt s letéteményese volt a magyarság jogos nemzeti aspirációinak.

Ez az erdélyi kis állam volt reménye s vigasza mindazoknak, akiknek kebléből az élethalál folyton megújuló küzdelmei még nem irtották ki a jövőbe vetett hitet — és ime azt kelle megérniök, hogy ezt a reménységet, a nemzeti jövő ez utolsó mentsvárát is, egy szerencsétlen fejedelem, ki önmagával meghasonlva, lelke egyensúlyát elveszté, minden józan ok ellenére vergődve vonszolja a gyöngye magyar király, a magával is jötehetetlen Magyarország hatalmának rozzant eresze alá!...

Nem lehet itt szándékom azokat az okokat fejtegetni, melyek a jobb sorsra érdemes Báthory Zsigmondot arra birták, hogy a végzetes lépést

megtegye s a Habsburgokat Erdéllyel, ez időben igazi Danaida-ajándékkal megajándékozza. Elég annyit tudnunk, hogy az ajándékot a császári kormány szűk látókörű politikusai, noha vonakodás után, elfogadták... Pedig hát a XVI. század végén, mikor a királyi Magyarországot Erdélytől a Tisza és Duna partjain elterülő török alatti nagy Alföld választotta el, lehetett-e Erdély a magyar király kezében más, mint egy messze be az ellenség hadállása közé beékelt előörs? Előörs, mely az ellenség támadását minden körülmények közt kihívja s melyet a távoleső várból a legjobb akarat mellett sem lehet tartani? S ha egyszer ez az előörs elveszett, ha támadásait aztán e kitűnő posztóból intézheti a török a Habsburgok monarchiája ellen; ha Erdélyt is úgy elborítja az ozmán hatalom árja, mint az Alföldet; ha szétfutnak innen is, mint az Alföldről szétfutottak az államalkotó elemek és tényezők és így romok alá temetődik még itt is a nemzeti öncél, mely a királyi Magyarországbán, a katonai területen rég megdermedett: vajjon életre keltheti-e még halottaiból a föltámadás harangszava egyszer valamikor a magyar nemzetet, a magyar államot?...

Ebben a válságos pillanatban, midőn Erdély megszerzése után a nem remélt megnagyobbodás mámorától még ittas gyeplőtartói a császár-király kormánysekerének megindultak a végzetes lejtő felé: nem messze a meredek lejtő szélétől, a tiszántúli mocsarak sásai közül előbukkan egy izmos, vállas alak. Erős rántással a lovak zablájába kap és odaszól a rövidlátó kocsisnak: »fordítsd félre szekered rúdját, mert nem jó helyen jársz, veszed-

lembe döntöd magadat és minket is, akiknek veled együtt helyünk volna a szekéren; a föld, amelyen át kocsid hajt, a mienk; az utat mi jobban ismerjük, mint te; *engem* kövess: nem bánod meg!«

És a szekér akarva-nemakarva, megáll...

Honnan és hogyan merült föl a nemzeti dráma e deus-exmachinája a legválságosabb pillanatban?

Mikor e kérdésre feleletet keresünk, önkéntelen is eszünkbe jut az a vezérelv, mely közel egy század óta uralkodott s részben ma is uralkodik az európai történetíráson és történetbölcsészeten: az individualismus tana az emberi dolgokat intéző erkölcsi világrendről, mely ott, ahol az emberi fejlődés fonalán szükséges, előteremti azon nagyszabású egyéniségeket, akik az erkölcsi világrend hordozói. Megnyugtató lehetne hát a föltett kérdésre azzal válaszolnom, hogy az, ami nemzetünket is felölelő erkölcsi világrend a zürzavaros viszonyok chaosából előhívta Bocskayt akkor, mikor reá az emberi kultúrfejlődés egy kicsiny láncszemének, a mi nemzeti fejlődésünknek szempontjából a legnagyobb szükség volt.

Ez ellen a megoldás ellen azonban tiltakozás hallatszik egy újabb történeti iskola táborából, mely a gondviselészerű férfiak theoriáját elveti. Ez új iskola legifjabb radikális párthivei pláne metsző gúnnyal hasonlítgatják azt a régibb tant egy bő köpönyeghez, mely az emberiség történeteinek tágas mezeje fölött a mező karóin, a gondviselészerűeknek tartott férfiakon fönnakadt, míg alatta vigan járja át az élet s a haladás szele a karók között az anyaföldből fakadt fűszálak és

virágok millióit, melyek a mező tulajdonképeni arculatát megadják. A célon túllövő hyperkritika kiméletlen gúnyja azonban nem gátolhat bennünket abban, hogy a csúfolódó proselyták bölcs mestereinek, a Comte-ok, a Taine-ek, a Lamprecht-ek tanainak mély igazságait elismerjük s ez igazságok útmutatása szerint rövid pillantást vessünk ama viszonyokra, amelyek egybehatása érlelé meg és tette gyümölcsözővé azt a magot, mely bizonyára a régi tan erkölcsi világrendjének bölcs céljai szerint csirázott ki Bocskay István lelkében is.

A Baksa-nembeli ősrégi magyar családból származó Bocskay György, az egri Dobónak és Balassa Jánosnak, a költő apjának sógora, azon az ő idejében ritka magyar urak közé tartozott, akik a kardot és a tollat egyaránt jól tudták forgatni. Amarról bizonyosságot tesz hadvezéri szereplése, mellyel Dobó Istvánt erdélyi vajdaságában Ferdinánd királyunk pártján támogatta; emerről meg az a körülmény, hogy csaknem egy évtizeden át mint I. Ferdinánd és Miksa királyaink állandó magyar titkára a cancelláriának, a püspöki székhelyeiken ülő cancellárok majdnem folytonos távollétében, vezetője, lelke volt.

Ennek, amint most már újabb adatokból tudjuk, nyugateurópai nagy műveltséggel bíró derék apának szárnyai alatt Bocskay István gyermekévei nagy részét Prágában és Bécsben az udvar közelében, sőt bent az udvarnál tölté el. A nyomok arra mutatnak, hogy a 10—11 éves gyermek a nemes apródok közt részesült gondos nevelésben, mert csak így magyarázható meg, hogy atyja korai halála után az alig 17 éves ifjút azon nemes ifjak társasá-

gába veszik fel, akik az udvarban s annak költségén élve, a császári udvartartás fénye emelése céljából 2—3 lovas szolgálával álltak mindig az uralkodó és családja rendelkezésére.

Ez az állás, melyért a legelőkelőbb spanyol és németalföldi, olasz és németbirodalmi, osztrák és cseh családok fiatal sarjai versenyeztek, a gyermekifjú lelkére két irányban is maradandó, sőt elhatározó befolyással volt. Az élénk udvari élet, ahol a Németbirodalom és Olaszország apróbb-nagyobb fejedelmei, a keresztyén hatalmak állandó vagy időközönként küldött képviselői folyton jöttek-mentek; ahol az olasz, a belga, a német, a spanyol, a cseh, a lengyel föld arisztokratái, leghiresebb katonái, tudósai, írói és művészei egymás kezébe adták a kilincset, már az ifjú legénynek kifejleszté emberismeretét s korán hozzászoktatta ahhoz, hogy a világ folyását, a dolgokat bizonyos emelkedettebb távlatból, egyetemesebb szempontból lássa és tekintse. Másrészt azzal a sok verőfényes emlékekkel, mely ez előkelő, nevető, jómodoru világból üde lelkébe bevésődött, bizonyos hálás rokonszenv is fészket vert szívében az iránt, akinek élete e rózsás napjait köszönheté, a koronás magyar király iránt, akit azonfelül tisztelnie, nagynak és főnségesnek tartania már az a csaknem vallásos áhítat is készteté, mellyel az ő szemei előtt naponként hódoltak Európa hűbérurai a római császárnak.

Ezekkel a benyomásokkal került vissza Bocskay István a szülőföldre. Itt a már érett ifjúnak nem csupán képzelmére, hanem értelmére is hatott egy másik kép, mely talán nem volt oly fényes-pompás, mint a római császár udvarabeli, de meleg ragyogá-

sával közelebb állott szívéhez; tartalmával agyát, eszét is foglalkoztatá: Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem erdélyi kormányzatának képe. Egy kicsiny, de jól rendezett, egyöntetű nemzeti állam, melyben a fejedelem akarata nem rideg parancsszó, hanem írott törvények és kötelező jogszokás kívánalmaihoz idomul; ahol a törvények végrehajtása és az ország kormánya oly tanácsosok kezében van, akik a fejedelemnek s az országnak egyaránt bizalmi emberei; ahol az ügyesen szervezett haderő éber őre az ország biztonságának; ahol a politikai pártok küzdelmei törvényes alapon folynak s a nemzeti érzés, az állam érdekeinek tudata fűzi össze még a tusákban élő pártokat is egymással az egésznek, a közjónak szolgálatában.

Ebben az államban veszi a fejedelmi családdhoz közel rokon s immár férfiúvá érett Bocskay a közpálya kötelmeit munkabíró vállaira. Mint nagyváradi főkapitánynak bő alkalma nyílik itt figyelemmel kísérni az anyaország áldatlan viszonyait. Közelebbről ismeri meg a gyakorlati téren működő államférfiú azt a praecarius alárendelt helyzetet, melyben az öncél nélkül szükölködő nyugati Magyarország a királya kormánypálcája alatt élő országok personáluniójában tengődik s amelynek még sokkal fájdalmasabb, torzalakú lárvája tűnik föl előtte a török hódoltság alá került országrészen. Az árnyék annál sötétebb, minél jótékonyabban világít az öncélú magyar nemzeti állam Erdélyben, második hazájában.

Az anyaország új életrekeltésének, súlya, értéke nagyobbításának élénk vágya születik s érlelődik meg itt hazaszerető lelkében s e vágnak a

siker biztató csillámaik ígérnek azok az ifjúkori reminiscentiák, melyek a nyugati kereszténység közös világi fejről, a római császárról és ennek európai összeköttetéseiről beszélnek. Nem sok idő telik bele, míg megjő az alkalom s kínálkozik a tér, hogy e kettős erkölcsi tényező nógatasát követnie lehessen. A férfikora legszebb éveit élő Bocskay főtanácsosa lesz Báthory Zsigmondnak s mint ilyen hévvel karolja föl dicsvágyó s tette kész fiatal urával együtt a lánglelkű jezsuitának Carillo Alfonznak merész tervét: a római császár s magyar király, a pápa és a spanyol király, Velence meg az erdélyi fejedelem koalícióját a török hatalom megtörésére, Magyarország integritása helyreállítására és ő maga az, aki e coalitio, e szent szövetség zálogául feleséget hoz ifjú urának, fejedelmének a Habsburgok fönséges családjából.

A merész terv — mely ha sikerül, következményeiben nem csupán Magyarországra, hanem egész Középeurópára kihat vala — a coalitio fejének, a már lelki beteg Rudolfnak gyámoltalansága s legtevékenyebb tagjának, az ifjú erdélyi fejedelemnek hirtelen támadt kedélybaja, igazán emberi tragédiája miatt elbukik. A megrendült Báthory Zsigmond önként odahagyja fejedelmi székét, Erdély az egymást kiméletlenül üldöző pártok és fejedelmek martalékává lesz — s Bocskay mint az ugynevezett német vagy császári párt feje száműzetésbe menni kényszerül.

Ez az elhatározó esemény egyszersmind forduló pontja is életének.

A tapasztalatokban már gazdag férfiút e száműzetés évei alatt Magyarországon, ahová előbb

menekül és a császári udvarban, ahol Erdély ügyeiben egyideig tanácsadója volt a királynak, itt is, ott is oly helyzetbe hozzák a viszonyok, melyből az eddigtől teljesen elütő világításban látja mindazt, ami egykor ifjú elméjébe a császár- király hatalmáról, összeköttetéseiről bevésődött, mind pedig azt, amit később érett korában a coalitio tervét felölölő császárról s császári államférfiakról föltételeznie józan számítással szabad volt. Rémülten szemléli, mily reszketők azok a kezek, melyek egy világraszóló terv bonyodalmas gépezetét igazgatni akarták, mily gyöngék azok a karok, melyek az ozmán hatalmat megdönteni vállalkoztak. De meredten nézi egész közélről, nemcsak az aggódó hazafi lelkével, hanem az államférfiú éles szemével is azt a züllött kormányrendszert, mely Magyarországot, a magyar király országát teljesen ignorálja vagy nem, mint beteg ugyan, de élő, gyógyulni akaró s fejlődni képes organismust, hanem mint élettelen védelmi eszközt veszi csak számításba, sőt róla mint a tudatlan, felületes orvos a maga nehéz betegéről, már előre lemond.

Bocskay gondolatvilágában egyike azoknak a mélyreható, az ember egész lényét megrázó válságoknak folyik le, melyek egyedüli igazi boncolója s mesteri festője csak Shakespeare.

Mély fájdalommal eltelve vonul vissza az udvarból és a közügyek teréről Bocskay; szívében hála fakad a beteg, de jó király iránt, ki neki hű magyar jobbágynak visszaadta javait, amelyektől az erdélyi pártok megfosztották; de nehezen tudja elfojtani keserűségét a kormányrendszer iránt, mely hazája értékét csupán stratégiai szempontból itéli

meg s örökre megszűnik bizalma ahhoz az elhibázott, makacs és gögös politikához, mely gyöngé megbirkózni az ozmán hatalommal, gyöngeségét azonban belátni, céljait erői arányában kitűzni nem tudja s a török prédájának veti oda akaratlanul, öntudatlanul még azt a darab földet is, melyen a magyar állami és nemzeti eszme utolsó menedéket talált. E visszásságok, e politikátlanságok ellen, melyek következményei szemei előtt öltenek naponként rútabb alakot, józan agyának minden sejtje lázasan tiltakozik. A tétlenségre kárhoztatott államférfiú világosan, tisztán látja, hogy a dolgoknak így nem szabad tovább folyniok; esze és szíve, agya és ösztöne egyaránt érzi, hogy itt tenni, cselekedni, egy tudatos főnek a fejetlenség élére állani, egy erős karnak a zűrzavaros állapotok sűrű bozótjából kifelé vezető utat nyitni kellene.

Ha Bocskay István az a jót és nagyot akaró, de könnyelmű és kalandos természet, mint Székely Mózes, II. Rákóczy György vagy Tököly Imre: bizonyos, hogy idő előtt, a császári udvarból való távozta után tüstént kilép a cselekvés terére, mert a hívó hangok nem hiányoztak, ürügy és alkalom is egyaránt volt volna rá elég. S ha követi vala ezeket: Erdély története most tán egy Székely Mózes-féle epizóddal volna gazdagabb.

Bocskay azonban mint az okos építőmester csak olyan alapon volt hajlandó házat építeni, melyről meggyőződött, hogy jól meg van fundálva. Fövényre rakni hajlékot, ingó lápra lidércfény után menni s vezetni egy egész nemzetet, ez nem vágott az ő természetébe. Ha ellenben ütött az óra, ha megszilárdult a talaj a cselekvő lábai alatt: akkor

sohasem riadt, a multban sem, a tettek mezejétől vissza.

Ezt az órát, ezt az időt pedig mihamar megérlelé, ezt a talajt mihamar keményre verte, a cselekvésre kellőkép előkészíté az a másik nagy korkérdés, melyet föntebb érintettem: a lelkeket betöltő európai küzdelem a katholicismus és protestantismus között.

Ha igazuk van azoknak, akik e tusát a latin és germán világszemlélet, a latin és germán szellem közötti verseny egyik megnyilatkozásának tartják: akkor bármi paradox állításnak lássék is, könnyű megértenünk, mért terjedt a protestantismus Magyarországon a XVI. század végeig oly óriási mértékben el. Történeteink lapozgatója előtt nem titok, hogy az olasz-latin kulturának a magyarság szellemi életére való befolyása a mondott század folyamán szűnik meg teljesen. Ezt az olasz-latin kultúrát, melynek jó részben köszönhetjük keresztyénségünket, melytől eleink írni s olvasni tanultak, mely az Anjouk alatt oly közel hozott bennünket a nyugathoz s melynek csatornája hozzánk Velence és a dalmát partvidék volt, már a XV. század folyamán mindinkább visszavonulni látjuk. Helyette csöndesen, de biztosan növekszik szellemi befolyása a nagy Németbirodalomnak, amellyel hosszú határon érintkezünk, amellyel — miután városainkban a latin elem kihalt, Dalmácia elvesztése következtében olasz kereskedelmi s egyéb összeköttetéseink meggyérültek, a felső olaszországi nagy városok kereskedelme, ipara és jóléte aláhanyatlott — német városaink élénk kereskedelmet űznek; melyhez Zsigmondunk és Albertünk császársága, V. Lász-

lónk osztrák és cseh urasága, Mátyásunk nyugatra törő nagy, de elhibázott tervei mind sűrűbb politikai érintkezésbe hoznak. Ennek a sokszoros befolyásnak erejét nem tudta ellensúlyozni az a ragyogó olasz máz, mellyel Hollós Mátyás bevonta udvarát, főként hogy halála után a Jagellók alatt megint szorosabb lőn összeköttetésünk a német nyugattal.

Az olasz egyetemeket ifjaink kezdik elhanyagolni; a német egyetemekre a XVI. században mindig sűrűbben kezdenek kijárni. Olasz műveltségű államférfiaink nyomaiba újak nem lépnek; a Brodaricsok és Statileok, a Szalaházyak és Oláh Miklósok, a Frangepán Ferencek és Verancsicsok utolsó oszlopai ennek az olasz műveltségnek az anyaországban; míg Erdélyben, ahol valamivel tovább tartja fönn magát, a XVI. század végén a Báthoryak udvarával, Forgács Ferencsel, Berzeviczy Mártonnal, Báthory Zsigmond és András fejedelemekkel enyészik el. A földön, melyen az olasz kultúra szelleme kihalt, a germán szellem befolyása most már rohamosan hódít s melegágyat készít a protestantizmus számára, melynek gyors elterjedését aztán más összeható körülmények párhuzamos működése segíti elő. A század végén Magyarország lakosainak legalább háromnegyede az új hitet vallja; a régi vallásnak alig van 300 papja szent István egész birodalmában; a politikai nemzet soraiban számot a katolikusok alig tesznek többé.

Ami azonban a magyar protestantizmusnál a meglepő, az nem annyira a külső elterjedésben, mint inkább a lelkek belső meghódításában nyilat-

kozik meg. Csak példakép idézem erre azokat a nyomorult végvárbeli magyar katonákat, akiknek hitvány zsoldjukat is alig fizették pontosan s mégis fillérenként gyűjtögetik az összeget, amelyen evangélikus lelkészt hozathassanak és tarthassanak maguknak; akik az őrszobában a nyugalom azon ritka óráiban, melyeket a cirkálások, az őrtállások, a török portyázások veszedelmei számokra szűken engedtek, az új hit igazságain vitatkoznak s rongyos ruhában, korgó gyomorral merítnék belőlök erőt a küzdelemhez, meleget a tél hidege ellen és bizalmat a kétséges jövő iránt.

Nem lenge fűszál volt már a magyar protestantizmus a XVII. század elején, melyet könnyű kigyomlálni a földből; hanem tarack, melynek gyökerei a lélek termő humusában ezerszeres csavardással ágaznak el és, mint a szűz gyöpöt törő szántóvető ember jól tudja, hatalmas lökésekkel vetik ki a beléjük fúródó eke vasát.

Innen magyarázható meg az, hogy mikor a XVI. század legvégén Európában a katolicizmus új erőre kap, az ellenreformáció déli és keleti Németországban nagy méretekben megkezdődik s ennek az egyházpolitikának győzelemre juttatását mohón veszi kezébe a magyar király kormánya s a magyar főpapság is — rövid hetek alatt igyekeztén helyrepótolni azt, amit elődeik két emberöltőn át elmulasztottak: a merész kísérletre a nemzet óriási többsége egyszerre feljajdul.

A hit, a lelkiismeret szabadsága azonban szoros összeköttetésben áll a polgári, a politikai szabadsággal is, sőt egy töről fakad vele. Aki erőszakal tépi ki az egyiket, kirántja vele a másikat is.

Az irtó kés, mely a protestáns vallásos élet gyökereit akarta átmetszeni, megsértette a fájó lelkekben a nemzeti érzés összes húrjait. Fájni kezdett mind az a sok panasz, ami évtizedek óta az országgyűléseken hiába hangzott el. A frissen ütött seb mellett a régi sebek is égni kezdettek és egyaránt szomjúhozták a gyógyító írt. E gyógyító ír keresésében közös alapon találkozott valláskülönbség nélkül az egész nemzet — és itt volt az ideje, hogy előálljon a gondos, a kész doktor, a lelkek orvosa Bocskay István a maga balzsamával.

Ez a balzsam, melynek bűvös ereje a beteg magyar nemzet lelkének és testének egészséget, megifjodott életet ígért, s mely egyszersmind a Habsburgok monarchiájának is többet használhat vala, mint az öreg Miksa császár házi szere, egy gondolat volt. Egy eszme, egy ideál, mely öntudatlanul lappangott százezrek vágyó sejtelmeiben, de csak Bocskay józan agyán jutott e világos kifejezésre: *Magyarország számára magyar nemzeti politika.*

Azon egészséges elvek között, melyeken e politikai rendszer fölépült, mindenekelőtt a *lelkiismereti szabadság* ötlík szemünkbe. Abban a korban, melyben Spanyolország máglyáin az eretnekek ezrei égtek el, melyben a Németalföldön a vakbuzgó protestantizmus az oltárok százait rombolta szét; midőn Franciaországban a sz. Bertalan éj orgyilkosai a hugonottákat irtották, mikor Angolországban a pápaság meg az új hit hivei egymást fölváltva kerültek börtönbe és vérépadra; mikor a délvidéki osztrák tartományokban a nép legjavát üzik ki szülőföldjéről protestáns hite miatt; midőn

a Németbirodalom fanatikus lutheránusai és kálvinistái vetekedve juttatják egymás papjait és tanítóit a koldusbotra: ez áldatlan időkben Bocskay Istváné s a mellé állt magyar nemzeté a dicsőség, hogy a keresztényi szeretet, a kölcsönös türelem magasztos tanaira oktatták magyar egyházpolitikájukkal, az indogermán kultúra talaján megnememesedett turáni faj türelmet lehelő világszemléletével Európa népeit.

Ez a magasztos elv azonban a Bocskay inaugurálta magyar nemzeti politikának csak egyik részlete volt, melyet azért szakítottam ki az egész rendszerből, mert a legelőször megnyilatkozó hitélet szükségleteit elégité ki.

Bocskay eszméjének magva és veleje abból a valóban nagyszerű, nemzeti s egyszersmind egyetemes értékű gondolatból állott, hogy a sz. István koronájával is megkoronázott római császár *nagyhatalmi politikájába*, mely addig Magyarországot quantité négligeable-nak tekinté, bele kell illeszteni a *magyar nemzeti állam politikáját* oly módon, hogy a magyar királynak mint ilyennek is legyen meg a német-római császáré mellett a maga külön *magyar politikája* a nemzetközi viszonyok s a belső államélet térein egyaránt. Amott mint egyenrangú és jogosult tényező párhuzamosan működjék közre a Habsburgok világpolitikájával; nyilatkozzék meg, ahol a magyar állam érdekei kívánják mindenütt, különösen pedig a kort domináló keleti kérdésnek Magyarország javát és speciális szükségait figyelembe vevő megoldásánál. Emitt mint öntudatos, erélyes és jóakaró kormányrendszer érvényesüljön, mely a pusztá eszközzé vált országnak nagyobbbrészt idegen érdekek szolgálatában lekötött, vagy nem

jól fölhasznált erőit épp úgy mint az egyáltalán ki sem használt, parlagon heverő –összes anyagi és szellemi, erkölcsi és értelmi erőtenyezőket és erőforrásokat az *öncél, a magyar nemzeti állam* szolgálatára szabadítja föl és gyűjti egybe.

Ezzel az egyszerű és mégis nagyszerű gondolattal lépett Bocskay a gyógyírt kereső nemzet elé; ezzel a szándékkal állítá meg Rudolf kormányában a meredek lejtő felé haladó szekérét.

Nem mint királya ellen pártütő jobbagy, mint az állam feje ellen föllázadt alattvaló. Nem mint elégedetlen elemeknek, a tagadás, a rombolás, a gyűlölet szellemétől áthatott néptömegeknek fanatikus vezetője, ki törvényt tör önző célok elérése végett, vagy rendet bont megvalósíthatatlan ábrándképek után való lázas rohanásban. Hisz az, akinek szemeiben oly szent a sz. István koronájának nymbusa, hogy a neki ajándékkép, a tisztelet jeléül a rákosi mezőn följajánlott diadémot, mert koronára emlékeztet, azzal az indokolással tolja el magától, hogy nem szabad fejére tennie, mert nemzetének koronás királya, törvényes ura van; az, aki végrendeletében is az őszinte hála, keresetlen egyszerű szavaival emlékezik meg a magyar királyról s hódolata s tisztelete zálogainak elfogadására kéri föl: az lázadó, pártütő nem is lehetett. Hanem igen, föllépett tudatosan, tiszta céltól vezetve mint tanácsadó, mint útmutató, mint fölforgatott törvények helyreállítója, kipróbált intézmények gondos kitatarozója. Mint nemzetének és királyának hű, okos és előrelátó fia és szolgája, aki a magyar király és a magyar nemzet boldogulását egyaránt szíven viseli. Mint nemzete szívósságában, a föl-

támadásban, egy jobb jövőben erősen bízó, mert népe életerejét ismerő államférfiú, aki elitéli a magyar királynak saját hatalma, saját népe értékelésénél nyilvánuló kicsinyhitűségét; egyszersmind azonban bizodalmat igyekszik kelteni benne az elzibbadt nemzeti erők újjáébredése s az újjáébredetek jövő gyarapodása iránt.

Ez a célzat vezette Bocskayt, midőn a magyar nemzet regenerációját kezébe venni s a nádori tisztet mindjárt föllépése kezdetén magára vállalni ajánlkozott, hogy — a tettek embere lévén — a gyakorlati politika mezején sikerrel hajthassa végre királya és nemzete javára irányzott terveit, úgy ahogy a vallásegyenlőség elvét gyakorlatilag érvényesíté, mikor mint a fölkelte nemzet választott fejedelme a protestáns világ tengerében a katolikusok maroknyi csapatából szemelt ki maga mellé kancellárt. Ha minden más körülményt figyelmen kívül hagyunk is, ez az egy, új és meglepő tény maga elég annak bebizonyítására, hogy az, aki hajlandó volt királyának legfőbb tanácsosa, az ország nádoraként szolgálni, lázadó nem lehetett.

A Bocskay-idejebeli magyarság gondolatvilágában a régóta betöltetlen nádori tiszte fölélesztése körül csoportosult mindaz, amit manapság a nemzeti állam eszméjében kifejezhetünk. Vele függöttek össze, vagy belőle következtek mindazok a programpontok, amelyekkel Bocskay a magyar nemzeti politika keretét kitölté. Helyreállítása és függetlenítése a magyar országos hatóságok hatáskörének; újjárendezése s függetlenítése a királyi pénzügyi adminisztrációnak; az állam céljainak szolgálataiba való bevonása az arra alkalmas hazai ele-

meknek valláskülönbség nélkül; törvényes kezelése az igazságszolgáltatásnak; célszerű reformja a törvényeknek; szervezése a honvédelemnek; érvényre juttatása németajkú s idegenszellemű királyi városainkban a magyarságnak vagyis fejlesztése a még gyöngye, de sokat ígérő magyar polgári elemnek, amely programmpont közjogi jelentőségén kívül épp oly fontos szociálpolitikai intézkedést foglalt magában, mint az a másik, mely az egykorú magyar társadalom nagy szociális betegségét, a hajdúság problematikus existenciáját akarta meggyógyítani.

Im ezek voltak a nagy regenerátor belpolitikájának vezérelvei. Ezeket tekinté ő olyanokul, melyek képesek és alkalmasak a züllésnek indult nemzet ernyedte erőit újjáébreszteni s egy öncélú magyar nemzeti állam szolgálatába hajtani; olyanokul, amelyek megvalósítása, ha a dynastia és a nemzet közös törekvéseit a Gondviselés egykor megsegíti, hogy a háromfelé szakadt Magyarország régi egysége helyreállhat, erőssé fogja tenni a megfijodott magyar államot az emberi kultúrfejlődés hasznára és nyomatékos szavúvá azt, akinek fölként homlokát sz. István koronája diszíti.

Bocskay nemzeti politikájával nem állott el-lentétben, sőt a nemzetközi viszonyok szerint harmonikusan kiegészíté azt az *erdélyi fejedelemség ideiglenes föntartására* irányuló gondolat. Mikor őt a németpártisága miatt elűzött államférfiút később a fejedelmi trón elfoglalására kérték föl az erdélyiek és ő némi vonakodás után a kérésnek engedett, abból a meggyőződésből indult ki, hogy Erdély különállása az anyaországtól, minden na-

gyítás nélkül mondhatom, európai szükség. Addig, míg azt a kis országot a magyar király birtokától török terület választja el, magának az összes magyarságnak s így a magyar koronának is azt kívánják az érdekei, hogy Erdély külön fejedelem alatt gócpontja legyen mindazon nemzeti és kulturális törekvéseknek, melyek az anyaország hasonló törekvéseivel a közbülső török válaszfal miatt éppen nem vagy csak alig olvadhatnak egybe. Majd eljő az idő, midőn a válaszfal leomlik s Magyarország egykori integritása helyreáll.

Ezzel a később még Pázmány Pétertől is dicsőített gondolattal illeszté be a bölcs államférfiú a királyhágóntúli magyar föld különállása elvét abba az általános magyar nemzeti politikába, melyet jövőbe látó lelke erejével életre hívott s aztán a magyar koronás király kezébe tőn le.

E politika elvei a bécsi 1606-iki kiegyezés és a pozsonyi 1608-iki koronázó országgyűlés után rövid időre uralomra jutottak. Ez az idő azonban elég volt arra, hogy fölfrissítse és megedzze a nemzet erejét a következő megpróbáltatások évszázadaira, melyek alatt az elvek hitvallását képezték minden királyát és hazáját egyaránt szerető magyarnak, míg az idők folyamán újra érvényesülniök lehetett.

Legelőbb azt a török válaszfalat dönté le egy nagy hadvezér géniusza. Lothringeni Károly, IV. Béla óta a magyar nemzet legnagyobb jótevőinek egyike, néhány rövid esztendő leforgása alatt Érsekújvártól a Szávaig, a Balatontól Nagyváradig megtisztítá az országot a török parazitától s előkészíté egyszersmind az utat, melyen Erdély ismét és végérvényesen a magyar király kormánypálcája alá

jutott. Fél századra rá országunk ama nagyasszonya, aki e hadvezér unokáját hordta szíve alatt, e gyermekével a ráözönlő veszélyek előtt már a magyar nemzet védő karjai közé menekül. S minekutána az idők teljessége bekövetkezett, e fönséges nő dédunokájának adatik meg, azt a programot végleg megvalósítani, melyre Bocskay a maga magyar nemzeti politikáját lerakta.

A királyhágóntúli kisebb magyar haza fölbonthatatlan unióban simul az anyaország kebelére. Az egységessé vált magyar nemzeti állam öncél s nagysúlyu tényező a Habsburgok monarchiájában. Mint ilyennek szava a világpolitikában, a fejedelmek és népek tanácsában meghallgatásra és méltánylásra talál. A király és a császár egyesült hadereje áll őrt háborítlan léte s fejlődése mellett. A megizmosodott magyar nemzet az államnak és a trónnak biztos talpköve. Saját kezében vannak boldogulása szellemi és anyagi eszközei. Városaiban nemcsak kifejlődött, hanem a nemzeti jövő biztos oszlopa lön a művelt magyar polgári elem. A lelkiismereten nincs többé nyűg, s aki a közjó szolgálatába lép, nem kérdik többé tőle, melyik hegyen imádja istenét...

S midőn mindaz, amiért egykoron Bocskay István küzde, amit bizó lelke tervezett, im megvalósult: akkor az az uralkodó, aki a tervet a maga egész mivoltában először fogta föl teljesen s amint fölfogta, azonnal végre is hajtá; ez az uralkodó a zárkő beillesztésénél őszinte kegyelettel emlékszik meg róla, aki az épület alapjait lerakta. Szobrot állít neki s odaszól népéhez: »Jertek, fonjunk koszorút homlokára, mert bizony, mondom néktek, megérdemli!« ...

BOCSKAY ÉS A BÉCSI BÉKE.

(Századok 1907. évf.)

Háromszor három emberöltő ért véget azóta a decemberi nap óta, amelyen az alkotmányáért s a lelkiismeret jogaiért osztály- és valláskülönbség nélkül vállvetve küzdő magyarság vezérének, Bocskay Istvánnak összetört testéből a törhetetlen lélek kiköltözött.

Igazán törhetetlen, acélkemény lélek...

... Szilárd és eltökélt akarat, szívós és csüggedetlen, a cselekvésben néha kegyetlenségig menő erély s bölcs óvatossággal párosult merészség voltak fő alkatelemei a léleknek, melybe keskeny ugyan, de mély medret mosott az ép, egészséges önérzet az utána nyomuló, egy drámai helyzetekben dús élet folyamán meg-megdagadó uralomvágynak. Ezeket az elemeket a rövid, kissé széles arc fölött emelkedő tág boltozatú koponyában higgadtan gondolkozó, józan, sőt talán rideg agy kormányozá a maga céljai felé... S ha jellemébe, melynek minden porcikája vas volt, csak egy-két elektront dob, ha szövetébe természetének, mely érdes, sőt erőszakosságra hajló volt, csak néhány szálát ereszt a Teremtő kéz a renaissance túlfinomult államférfiainak lelkiismeretlenségéből s cynikus önzéséből: a magyar történetkutató ma tán bámulattal, de melegség nélkül tekintene vissza Bocskay alakjára,

mint Machiavelli hagyomány szerint való *Principe*-jének turáni, brachykephal típusára.

Az embert formáló Erő azonban jobbnak látta nemesebb érceket keverni e kemény anyag közé. Azt a veleszületett, erős jogérzetet, mely a teljes öntudatra ébredettnek, az ifjúból férfiúvá érettnnek kebelében a szigorú törvénytisztelet gyémántjává jegecesedett s a lelki egyensúly mérlegénél mint tömör nehezek mindig lenyomta a serpenyőt. Azután egy érzelmet, mely az eszményiség legmagasabb hőfokán nem lobbott vetett, hogy lángoljon, nem csillogott, hogy vakítson, hanem csöndesen, de emésztő parázs gyanánt izzott lelke rejtekein, mint ahogy a nap-aszalta alföldi láp fölgyújtott zsigereiben a televényfaló zsarátnok ég; — a kimondhatatlanul mély fajszeretet ama sublimis tűzét, mely harmadfélszázad múlva egy Széchenyi István lelkében fogott újra szikrát, hogy el is hamvassza azt...

Tanulságos lélektani és physiologiai föladat volna, bevilágítani ama fölmenő nemzedékek egyéniségeibe, amelyeknek húsából és véréből, agy- és idegrostjaiból nagy ivadékok psychikai szervezete leszűrődött... Valamint — hogy csak egy ismeretes példát idézzek — valódi szellemi élvezet az újabb kutatások világánál megfigyelni, mint kerestek elhelyezkedést Goethe lényében és geniusában az életvidor, költői lelkű, derült homlokú anyától, s a pontos, szigorú, reális gondolkodású atyától örökölt lélekatómok: ép oly élvezetes, sőt nekünk, mert a mi vérünkről van szó, sokszorta élvezetesebb és tanulságosabb volna kikutathatni azt, hogy attól a nagy őstől fogva, akinek személyében a nemzet-

ség mindjárt előszörre a világtörténet színterére lép s akinek izmos karja a Morva-mezején segít meg-alapítani a Habsburgok uralmát, le egész addig a királya szolgálatában sebekkel borított lovas vezérig, meg a Dobók, Balassák, fejedelmi süvegű és királyi koronás Báthoryak vérségét összekapcsoló nagyasszonyig, akiben szüleit tisztelé Bocskay, melyik ősapá s melyik ősanja minő tégladarabbal járult a hősünk egyéniségét alkotó szellemi épülethez.

Az adatoknak majdnem teljes hiánya, sajnos, nem engedi, hogy e problémát csak meg is kísért-sük s a természet titkos erőit, az átöröklés vegyi és biológia iműködését ellenőrizhessük. De hogy a már átöröklött lelki sajátságok micsoda kül-behatások, miféle benső forrongás között fejlődtek, s mily viszonyok kényszeríték a kiforrott szellemi tulajdonságokat a cselekvésben megnyilatkozni: azt történetünk évkönyvei elmondják annak, aki a multak szavát megérteni képes.

...A családi tűzhely kedves melegénél nem sokáig köthették le az eszmélődni kezdő gyermek figyelmét a Tündér Ilonáról s az Árgyilus királyfi-ról szóló dajkamesék. Rózsás kódét és nevető zaját e költött világnak mihamar elűzték azok a komor, de nagyon is igaz történetek, melyeket a szünet-nélküli török harcok, mint dagály hullámai a csiga-héjat, ezrével vetettek a fölszínre s amelyekhez rettentő illusztrációt szolgáltatottak a várkastély ud-varán sebeikben haldokló harcosok. S ha a férjeért rettegő feleség magzatának a hőstettekről, a sikertelen erőfeszítésekről beszélt, melyekkel Bocskay György az elszakadt Erdélyt a nagy magyar hazá-

nak visszaszerezni igyekvék, ha a sebeiből lábadozó apa a kandalló fénye mellett kis fiának a nagybácsi-ról, Dobó Istvánról regélt, aki a hazáért s királyért ott Egerben az ó-kori hőroszok csudáit megismétlé: nem kellett-e kicsirázni a gyermeki szív termékeny kertjében a hon- és fajszeretet, a kötelességérzet s az önfeláldozás ekkép megöntözött magvainak?

Keblében a férfias erények ezen egészséges csiráival jutott atyja s előkelő rokonsága érdemeiért a gyermek Bocskay István föl a császári udvarhoz, hogy a nemes apródok iskolájában a korona s a haza szolgálatára, vezető szerepekre, kiképezést nyerjen. Mennyire kitágult a vidéki főnemes ifjú látóköre az új környezetben: erről az értelmi nyereségről, mint inkább mellékesről, nem is szólok. De annál fontosabb az a kitörülhetetlen benyomás, mellyel zsenge lelkébe az összes középeurópai fejedelmek főhűbérurának ragyogó udvarában a római német császár hatalmi állása bepréselődött. Ifjú, csak sejteni kezdő agya e benyomást összeszötte azzal a hazulról hozott bánatos képpel, mely fogyó nemzetét, pusztuló hazáját ábrázolá — s öntudatlanul, akaratlanul lerakódtak benne annak a gondolatnak alapjai, hogy csak ettől a hatalomtól, mely hiszen egyszersmind a magyar király hatalma is, lehet majd az ozmán járom alól való fölszabadulást reményleni. E gondolat kísérte őt tanulságos évek multán a császáriból az erdélyi fejedelmi udvarba, ahová a vérrokonság révén került s ahol előtte egy más, egy újabb kép tárult fel. Nem az a nemzetközi, mozaikszerű, nem oly aranyos és kápráztató mint a császári udvaré volt; de annál melegebb és melegítőbb tűzű: a tisztán nemzeti és alkotmányos

állam képe, melyet a nagy Báthory szervező tehetsége és bölcs kormányzása Kelet-Európában számottevő, sőt nehéz súlyú tényezővé avatott. A régi benyomások ereje alatt végkép kiépült itt benső világában az a szilárd meggyőződés, hogy ha a keleti magyarság a nyugatival s a római császár magyar királyi hatalmával kezét fog, a félhold uralmának meg kell törnie s a Duna-Tisza mentén a magyar nemzet nagy államának újra föl kell halottaiból támadnia, csak igazi akarat s csüggedetlen kitartás köveivel legyen kirakva a célhoz vezető út.

Mondják, hogy nagy embereknél a férfikor küzdelmei nem egyebek, mint az ifjúkori nemes ábrándok megváltósítására irányzott törekvések. Mintha Bocskay Istvánra szabták volna e mondást! Mert attól a perctől kezdve, hogy a közélet terére lépett, minden tehetségét e kettős eszme szolgálataiba szegődteté. Véres lapjai Erdély történetének hirdetik azt az akadályzúzó elszántságot, mellyel az angol király-drámákra emlékeztető ádáz tusák között haladt a lelkében dogmává szentesült nemzeti cél felé Bocskay István. E borzasztó párttusák s a kilencvenes évek Európaszerte dicsőített török harcai és magyar győzelmei között teljesen kicsiszolódott egyénisége, egész mivoltukban kifejlődtek szellemi tulajdonságai. És mikor a célhoz vivő pálya derekán meg nem gátolható okok, olyan okok miatt, amelyekkel a vak Fatum szokta felelősség nélkül való butaságában a legmagasztosabbat is csúffá tenni, a kettős eszmének, melyért küzdött, épen elseje, bázisa, elbukék, a zászló, melyet két lelkibeteggé vált fejedelem maniakus keze tartott, aláhatatlék: vajjon bűn volt-e, ha Bocskay kebléből

csakugyan kipattant az elnyomott uralomvágy szikrája, hogy a leejtett zászlót erős markában újra föl-emelje?

Talán örökre kár, hogy ez akkor nem történhetett meg s a hősnek Erdély kormánybotja helyett a számkivetés jutott osztályrészül. Szomorú számkivetés ottfönt a fényes prágai udvarban, szédületesen szomorú... Mert a bukott politikus, a számkivetett államférfi szemei előtt ebben az udvarban most kétségbeejtő, csaknem megbolondító visszája folyik le mindannak a szép ábrándnak, mind annak a magasztos gondolatnak, ami ott egy emberöltővel azelőtt fiatal keblébe aranyugarakkal belopódzott, fejlődő értelmében meleg tanyára lelt, s aminek megvalósításáért az érett férfiú küzdelemben vitte lelke és jelleme, agya és szíve minden isteneit!

Kénytelen volt tehetetlenül nézni, hogy egy tágas látókörű, nagymíveltségű, tudományért s művészetért lelkesülő fejedelem egy lassan fejlődő lelki kór fojtogatásai között mint hasonlik megönmagával és azokkal, akiket a vérség szent kötelei fűznek hozzá, s mint kerül befolyása alá céda pribékeknek, akik a kormányrudat kezükbe ragadják. Szemlélni kénytelen, hogy e kalmár szolgahad befolyása alatt mint fullad sárba az az imént inaugurált egészséges politika, mely a magyarság támogatásával és közreműködésével akarta a magyar királyi korona régi hatalmát visszaállítani, melynek sokat ígérő kezdetei népszerűvé tették Rudolf és Báthory Zsigmond nevéhez egész keresztény világban, s melynek záloga gyanánt a Habsburgok egyik királylilomát ő maga hozta el feleségül az ifjú erdélyi fejedelemnek. Látta, hogy e

gonosz elemek befolyása mint nyomja örvény felé magát az uralkodó családot s mint korbácsolják össze haszonleső condottierik, nyugat- és kelet-európai, előkelő és barbár kalandorok, Belgiojósók, Basták és Hoszpodár Mihályok a végromlás viharfellegeit nem csupán az anyaország reliquiái, hanem az addig ép Erdély, a magyar állami eeszme utolsó menedéke fölé is.

Keserű kiábrándulás tövisével szívében vonult bihari barlangjába a sebzett oroszlán... De nem soká gyógyulhatott. Még ő reá is kiveték hálójukat a botor szerencsevadászok, a kincskereső Pizarrók...

Épen olyankor történt ez, mikor a felső-magyarországi s Tisza-menti vármegyékben, melyeket a török dúlásai s a segítségül küldött idegen zsoldosok embertelen pusztításai, meg a sokszoros törvényszegések amúgy is a végsőkig elkészerítettek már, könnyelmű kéz a vallási türelmetlenség üszkeivel kezdett dobálózni. Az utolsó csöpp, melytől a teli pohár kicsordul, a türelem kelyhébe lecsöppent. S midőn e válságos pillanatban a csön-des magányából kikergetett Bocskay a kétségbe-esés elszántságával lépett síkra megmenteni legalább azt, ami a magyarság számára még megmenthető: abban a hitben tehette ezt, hogy a félország azonnal körülte sorakozik.

Úgy is történt — s a királyhű mágnásból lázadó lett. Ezen a néven lőn mihamar hirhedtté nyugaton s ezzel a jelzővel bélyegzi meg őt háromszáz esztendő óta az idegen történetírás. Mert az az alattvaló, aki fejedelmére fegyveres kézzel támad, lázadó.

Pedig nem egészen úgy van a dolog.

Az az idegen történetírás az egykorú nyugat-európai közviszonyok és állami structura szemüvegén keresztül tekintvén itél Bocskayról... Természetesen az a hűbéres, aki fegyverrel támad főhűbérurára azért, hogy ennek felségjogaiból egyet-egy elraboljon s mint kövér zsákmányt a maga számára haza vigye; az a német *Standesherr*, az a francia *Seigneur*, aki gyöngébb szomszédjának, közös hűhéruruk a király vagy császár békés és hűséges vazallusának birtokából kiszakít egy darabot, hogy a magáéhoz csatolja s ezzel is új erőforrásokat nyerjen hasonló rablótámadásokra, melyek végcélja új államot hasítani ki az élő, az eleven állam testéből; az a német-birodalmi vagy francia báró, gróf és herceg, aki fegyveres kézzel letör egy-egy ágat császára vagy királya koronájából, hogy ezzel a maga grófi vagy hercegi süvegét diszítse föl: az csakugyan lázadó, s a történetírónak, aki ilyenül bélyegzi meg őt, igaza van.

De a magyar történelmeben Bocskaytól háromezred esztendeig, a Csák Máték koráig kell visszamennünk, míg ilyen lázadókra bukkanunk. Már a Csák Márton idejét követő hosszú századok fölkelései egészen más természetűek. Még ott is, ahol egyes pártosok támadnak föl, mint a legmélyebb erkölcsi bukás napjaiban, a Mohácsot követő nemzeti débâcle folyamán, mikor az önérdek és szemérmetlen haszonlesés ördögei orgiákat ülnek a Móré Lászlók és Balassa Menyhérték személyében, még e démonoknál is nem valami állambomlasztó, felségjog-fosztó momentum, hanem csak jogosulatlan magánjogi előnyök szerzésének vágya

— és ez is csupán a többiekével egyenlő és közös alattvalói kötelék keretében — a mozgató erő. Annál kevésbbé fordult hát ott, ahol nem efféle haszonlesők, hanem nagyobb vagy kisebb nemzeti pártok kerültek szemközt a koronával, a fegyverek éle az állam mint ilyen, tehát az államfő ellen. E dacoló fegyverek célja nem a Krisztus köpönyegének szétdarabolása, a felségjogok teljességének szétszaggatása, nem bomlasztás, nem új államtestek creálása volt; hanem küzdelem az élő államtest organismusában az egyoldalú túltengés ellen, az államot föntartó, védő és igazgató erők arányos megoszlása, alkotmányos elhelyezkedése érdekében.

Ilyen természetű volt az a támadás is, melynek vezére Bocskay lőn. Nem lázadás, hanem küzködés az államot szabályozó erők egyensúlyáért, tehát az államszervezet javáért végzett *munka*.

... És pedig mily rettentő, mily gigászi munka! A gépházban vérrel fűtik a kazánt s a mechanizmust mozgató gőz az emberi benső legeszményibb sajátságaiából: a hon- és fajszeretet, merész bátorság és bölcs mérséklés, önfeláldozás és hazafiui aggodalom verejtékcsoöppeinek millióiából képződik. Szellemi fensőbbségének súlyos pörölyével a vezető munkás Bocskay István, s a productum, mely hatalmas kalapácsütései alól kikerül: az 1606-iki bécsi békemű...

* * *

Ami ebben a békeműben s reá épített 1608-iki törvényhozásban, az újkor sorompójához jutott magyar nemzeti genius ez iker-alkotásában legelőször szemünkbe ötlük, az egy *kulturtörténeti* nagy esemény. T. i. a vallás, a lelkiismeret szabadságának

a magyar államot igazgató alapelvek közé való törvényes beiktatása.

Ha a társadalmakba csoportosult emberiség sorsát szabályozó örökérvényű törvények a mi kis nemzetünknek nem itt, az akkori Európa keleti szélén, hanem nyugati határán vagy közepén juttattak volna helyet: a politikusok és publicisták, a történetírók és költők berkeiből háromszáz esztendő óta zengene a dicséret s talán egész nemzetközi szakirodalom támadt volna Bocskay s a vele egykorú magyarság eme tényéről. Bizonyára akkor sem hiányoznék a rosszindulatú kritika, mely e törvényszabás okait a román fajok dramatikus és lángoló, a germánság lyrikusan meleg vagy szigorú, a szláv fajok mélabús és ábrándos hitvilágával, tehát egy a lélek talaján fakadó őseréjű érzellemmel szemben a magyar faj vallásos közönyére vezetné vissza. Annak azonban, aki az írott emlékek óriási tömegéből az ezen korbeli magyarság mély és minden összehasonlítást kiálló vallásosságáról magának meggyőződést szerezhetett, jogában áll a kritika e tételét kétségbevonni. Lehet, hogy a hatszázados indogermán befolyás jótekonnyan mozdítá elő a fogékonyságot amaz őszinte vallásosság iránt, mely a XVI. és XVII. századbeli magyar nép psychéjében terebélyes fává növekvék. De ha ez igaz, akkor a hit dolgában való türelmességet, ezt fönséges anachronismust oly időken, amikor a kulturnemzetek fiai a vallás miatt még öldökölték egymást, kettős önérzettel írhatjuk a magyar faj józanságának javára.

E mívelődéstörténeti momentum mellé, melynek értékét emeli az, hogy általa e téren is egyszer

bár rövid ideig, az európai kulturnemzetek élén haladhattunk, méltán sorakoznak az 1606-iki békemű *alkotmánytörténeti és közjogi* elemei.

Nagy jelentőségüket nyomatékkal kell hangoztatnom, mert bennük államjogunk fejlődésének egyik fordulópontjához értünk. Becsukott kapujához egy rövidebb multnak, küszöbéhez egy hosszabb, közel háromezázados jövőnek...

Alkotmányunk amaz időszakában, melyet a szakirodalom a szent korona elmélete korának nevez, a természetes fejlődést egy világtörténeti esemény, a mohácsi veszedelem metszette ketté. Az erőszakos megszakítás nyomában a magyar földön lassankint egész csoportja a külföldi államintézményeknek tűnik föl, melyek a mi közjogunkkal semmi összefüggésben nem állanak, fölfogásunkkal s jogérzetünkkel összhangban nincsenek, nem a magyar néplélek alkotásai, s mégis behálózzák, sőt hatalmukba kerítik a közéletet s mélyen benyúlnak a magánélet számos viszonyaiba is. Jórészen nem volt ugyan hazai őstermék az sem, ami Mohács előtt közjogi életünk vegyelemeiben mutatkozik; de önkényes, jól megválogatott receptió után, lassú adaptáció folyamán áthasonult, magyarrá vált s mint ilyen keringett azután a nemzeti test nedveiben, hogy a természet törvényei szerint újabb rügyeket fakasszon. Azok az idegen intézmények azonban, melyekkel 1526 után ismerkedünk meg, nem ekként akartak közjogi birtokunk kiegészítő részeivé lenni, hanem hirtelen és kéretlenül rohantak reánk. Nem szemzeni, nem oltani törekedett a kertész, hanem készen hozott, másfajú csemetét ültetni irtványos talajba. A török invasió, a folyton megújuló élet-

halálharc mintegy elbódítá a nemzetet, melynek zavarát növelé az új hit fölkelő napja előtt járó köde is a bizonytalanságnak. E zavarban a nemzet vezérei iránytű nélkül bolyongtak kelet, nyugat és dél felé, s míg tájékozatlan kézzel keresték, de nem találták a kivezető utat a végzet labirintusából, az idegen ültetvényeknek elég idejük maradt gyökeret eresztetni. A tétozás, a tapogatózás e rövid, e néhány évtizedes korszakát zárta le Bocskay határozott föllépése. E föllépés után az alkotmány életének új szaka nyílik meg: a régi ház kijavítása, megerősítése s lassú kiépítése a bécsi békemű útmutatása szerint. Rendi alkotmányunk azért 1848-ig magán viseli az 1606-iki kiegyezés s az 1608-iki törvényhozás bélyegét. S ha egy-egy nemzedék elejti is vagy szunnyadni hagyja a Bocskaykor egyik-másik eszméjét, a következő generáció kettős hévvel tör megvalósítására s továbbfűzésére.

Ez a tény már magában véve is epochális helyet biztosít az 1606-iki békeműnek történetünkben. Még élesebben jellemzi azonban az előző félezredes multtal szemben a Bocskay támadásával kezdődő új korszakot egy, az elmondottakból folyó tünet, melynek a fürkésző szem tekintete elől lehetetlen elrejtőznie. Alkotmányunk Mohács előtti életében ugyanis a fejlődés mindig pozitív irányban, s bármennyiszer volt is visszaesés, mégis csak építő, alkotó szellemben haladt előre. Az 1606-tal kezdődő harmadfélszázados újrafelfejlődés vajúdásai között már negatív tényezők s romboló irányzat szükségese is felmerül az építésé mellett. Mert el kell távolítani, amennyire lehet, azokat a külföldről be-

plántált idegen szerveket, amelyeknek sokágú tarackszálai elszívják az anyaföld éltető nedvét a hazai intézmények elől. Le kell rombolni, amennyire lehet, azt az emeltyűszerű gépezetet, melynek támasztópontja a hazai határon kívül esik, melynek hosszabb karját idegen erők nyomják le, hogy rövidebb karjával kiforgassák a magyar állam élemedett, de még mindig helytálló intézményeit. *S negativ* irányú tényező vegyül a munkába, mert nem csupán javítani s bővíteni kell a régi házat, hanem főképen védeni szükséges a megtatarozott épületnek födelét a tűztől, fundamentumát a víztől, a lassan beszivárgó vagy gyorsan elharapódzott idegen állami institutiók e barátságtalan elemeitől. Az építés mellett minduntalan szembeötlik, hasonló, sőt gyakran nagyobb mennyiségű s kitünőbb minőségű nemzeti erőket köt le az elhárító védekezés *nemleges* munkája...

...Mindaz, amivel a tatározás és védekezés ez egymást kiegészítő harmadfélszázados munkájához az 1606-iki kiegyezés alapot rakott, egy rövid előadás szűk keretében nem sorolható fel; néhány főbb pontra azonban rá kell mutatnom.

Ilyen mindjárt az egyezés legelső cikke, mely az alkotmányosságnak sarkalatos, de lassankint aláásott s közvetetlen a támadás előtt ledöntött elvét, azt az alaptételt, hogy törvény csak a király és nemzet közös akaratából lesz, ünnepélyesen visszahelyezi régi érvényébe... A XVI-ik század második feléből való törvényeinknél szemet szúr az a jelenség, hogy a rendek és a király személyét képviselő biztosok közt kölcsönös megegyezés útján végleg megállapított törvény a királyi szente-

sítés alkalmával gyakran módosul s hogy egyes határozmányok életbelépését a királyi szentesítés fölfüggeszti, sőt egyszerűen érvényüket szegi. Ezt a visszafejlődést törvénytárunkban nyomon lehet követni; mert akkép történik, hogy az eredeti szerkezetében meghagyott törvénycikk után közvetlenül egy záradékot csúsztat be a korona, melyben lakonikus rövidséggel van a módosítás, a fölfüggesztés s az érvénytelenítés kimondva és megokolva. A török elleni élethalálharcok, az önfentartás nehéz gondjai közt a nemzet az eleintén jelentéktelen módosításokra ügyet sem vetett; de később mind hangosabban tiltakoztak ezen eljárás ellen a rendek s nyomatékkal követelték, hogy biztosai számára a király ünnepélyes teljhatalmat adjon a törvények szövegének a rendekkel való közös megállapítására. Utóbb pedig, mikor ezen nyilvános ülésben is felolvasott, teljhatamat adó solennis királyi levelek ellenére sem szüntek meg a jogtalan záradékok, azzal fenyegetődött az országgyűlés, hogy a plenipotentiás királyi iratra s a királyi biztосként fungáló főhercegre semmi tekintettel nem fog lenni s csupán magának a királynak személyes közreműködésével lesz hajlandó a törvénytörvény szöveget megszerkeszteni. De ezek a tiltakozások csak arra az ellenkező eredményre vezettek, hogy a prágai kormány többé nem elégedett meg az alkotmány-sértő záradékokkal, hanem az 1604. évi országgyűlésnek huszonegy cikkből álló törvénykönyvéhez a király által, ennek absolu tönkényéből származó még egy cikket toldatott. Köztudomásu dolog, mily gyújtó s robbantó hatása volt ennek az addig halatlan eljárásnak a forradalom előkészítésében, s

érthető, hogy a bécsi egyezkedés legelső gondja lőn az alkotmányos bűn expiálására ezt a 22-ik artikulust megsemmisíteni s a király és nemzet egybehangzó akaratán fjölépülő törvényhozás sarkalatos tételét újra kimondani.

Egy másik ledöntött oszlopa volt a régi magyar rendi alkotmánynak a nádori méltóság, mely közel félszázados szünetelése után ugyancsak az 1606-iki kiegyezés értelmében került vissza szerkezeti állásába. Az a roppant terjedelmű hatáskör, melyet a nádornak a magyar közjog osztályrészül juttatott, megfoghatóvá teszi, hogy ennek a legfontosabb országos hivatalnak restituálása az új alapvetés munkájánál a nemzet egyik legfőbb óhaja volt. De kétségtelen az is, hogy a Bocskay-korszak fölfogása ezen intézménynek, mint a magyar állam *közigazgatásbeli* biztosítékának és tényezőjének értékét a kelleténél jóval többre becsülte. A közigazgatás jótékony reformeszméi iránt, amelyek nyugaton oly hasznos gyümölcsöket érleltek meg s amelyek apostolai Németalföldön s a német birodalom kebelében épen a Habsburgok valának, a XVI. és XVII-ik század magyarságában nem fejlődött ki igazi érzék, noha ezek a nemzedékek az európai eszme-áramlatok elől, mint a reformáció s a hazai iskolázás ügye mutatják, ébenséggel nem zárkóztak el. Oka ennek a jelenségnek is a törökkel és az alkotmányért vívott harcokban keresendő, mint amelyek pusztító viharja csöndes időket kivánó magvetésre nem volt kedvező. Annál nagyobb hát legalább viszonylagos becse az 1606-iki kiegyezés ama pontjainak, melyek az alkotmány megrendült közigazgatási biztosítékaiból igyekeztek meg-

menteni a fölhasználhatót. Ide vág az, hogy a hadi közigazgatás terén az idegen elemek számát a lehető legszűkebb határok közé, néhány végvárra szorították s ezzel a nádor katonai hatalmi körét tetemesen kitágították. A polgár iközigazgatás mezején visszaállították a m. kir. udvari kancellária rútol megnyírbált hatáskörét a régi mesgyék közé; az országos tisztségekből kivétel nélkül kizárták a nem magyarhonosokat. És ide számítandó az is, hogy a szabad kir. városok közigazgatási életébe törvényesen bevezették az abból addig kirekesztett magyar elemet s ezzel új melegágyat készítettek a nemrégiben még virágzó, de lassanként tönkre menő tösogyöke-res magyar polgári osztálynak.

... Különszerű volta miatt szembetűnik a bécsi kiegyezési műnek még két nevezetes intézkedése. Az egyik az osztrák örökös tartományok szerződéses jótállása a bécsi béke pontjainak végrehajtásáért. Ennek köszönhető az az érdeme szerint még eddig nem méltatott szövetség, melyet az 1608-iki januári országgyűlésen a magyar, osztrák és morva rendek kötöttek egymással s melynek eredménye az 1608-iki nyári közös hadjárat, Rudolfnak a magyar trónról való lemondatása, Mátyásnak magyar királlyá történt megválasztása s az 1608-iki őszi országgyűlés, a bécsi békemű e méltó kiegészítője lön. Nincs terem kifejteni, csak jelzem itt, hogy ez a pozsonyi unió előfutárja a közös és osztatlan birtoklás és uralkodás amaz alapgondolatának is, mely egy jó század mulva a *pragmatica sanctio*ban törvényes kifejezésre jutott.

A másik különszerű határozmány a megdőlt erdélyi nemzeti fejedelemség helyreállítása volt...

Ha a politika nem a szükségszerűség tudománya, jobban mondva művészete volna s ha e szerint nem az exigenciák mikroszkopján keresztül kellene vizsgálnunk ezt a tényt, meg kellene döbbernünk az ellenmondástól, hogy oly időben, mikor két hosszú emberöltő, nyolc hosszú évtized multával végre valahára nagy, nemzeti eszmék kivivásáért a Tátrától a krassó-szörényi hegyek tövéig, a stájer határtól a moldvai határhegyekig egyesül az egész magyarság: az elválás, az elkülönülés gondolata oly könnyen testet ölthetett. Mélyen gondolkodó s fajukszerető nagy magyar államférfiak, mint a XVI. században Nádasdy Tamás, a század fordulóján Istvánffy Miklós, Thurzó György és Illésházy István, a meggyőződés erejével hangoztatták, hogy Erdélynek az anyaországgal egyesülnie kell, mert az utóbbi csak így lehet képes a német birodalom óriási nyomását kibírni, intézményeit épen megőrizni s magyar államnak megmaradni. De a kelet-részi magyarságban oly kiirthatatlan gyökeret vert az országon kívül székelő főhatalom iránti bizalmatlanság, ez az egész vidék oly elemi erővel vágyott a bár jóval kisebb súlyú s jóval szűkebb határok közé szorított, de tisztán magyar és nemzeti kormány után, hogy amint a királpártisága miatt a minap Erdélyből még számkivetett Bocskay Erdélynek legalább ideig való különállását, mint a magyar nemzeti eszmék legbiztosabb garantiáját ajánlá: a kérdés el lőn döntve. A politika geniális művésze, a jövőbe tekintő nagy látnok jól látott. Axiomáját néhány évtized múlva maguk a nyugati vidékek nagy elméi, egy Pázmány, egy Zrinyi Miklós vallották igaznak...

Szorosan összefüggött Erdély különállásával a bécsi kiegyezés egyik ephemer ugyan, de akkor súlyos értékű föltétele: a törökkel kötendő béke, melyet az összes magyarság Bocskayval együtt elengedhetetlennek tartott. Ez a kívánság mutatja, mily óriási fordulat állott be Bocskay és követői lelki világában a tizenöt év óta dúló török háború első lustruma óta. A törökellenes párt és kérlelhetetlenül erélyes vezére belátták, hogy azzal az örökké csak ígért, de vagy egyáltalában nem, vagy csak félig és sohasem idejében nyújtott segítséggel, mellyel a német birodalom tartományai a magyarságot, védő paizsukat, a török harcok alatt hitetgették, semmire sem lehet menni; hogy a magára hagyott magyar nemzetnek ama néhány fényes győzelemért, mely Erdély ez időbeli történetének lapjain ragyog, irtózatot áralt kellett fizetnie: a magyarság s a magyar föld hallatlan pusztulását, s hogy ennek a pusztulásnak legfőbb okai épen azok az idegen keresztyén hadak, amelyek segélyétől a félhold kiűzését remélte az évtizedekig hitegetett nemzet. Bocskay reális politikája a tényekkel leszámolt; a törökkel békére kényszeríté a koronát s ezzel biztosítá Erdélynek is a porta jóindulatát, hogy nemzeti missziójának az újra föltámasztott fejedelemség kellőkép megfelelhessen.

Hasonló nemzeti hivatás volt az alapgondolata a fejedelem egy oly intézkedésének is, mely kívül esik ugyan az 1606-iki békeszerződés keretén, a szabadságharccal azonban nemcsak összefügg, hanem — még mindig élő és ható következményei miatt — az országos tusa legértékesebb emléke. Bocskaynak azt a saját lelke sugallatából

származó cselekedetét értem, mellyel a nagy küzdelem legvitézebb katonáinak, a 10.000 főnyi fegyveres hajdúságnak szabad birtokot adományozott s rajta a hajléktalanul bujdosókat letelepítette. A zászlai alatt harcoló hajdúság kielégítésére Bocskaynak két út kínálkozott. Az egyik, a szokásos, abban állott volna, hogy azokat, akiket Erdély, a király s a nagyobb várurak ideig-óráig zsoldjukba nem fogadhatnak, készpénzzel kifizeti s szélnek ereszti. Ez a megoldás visszahozza vala a forradalom előtti évtized állapotát, mely a hajdúság legnagyobb fokú züllésének időszaka volt. A másik mód az lett volna, amit Mátyás királyunk a fekete sereggel s Báthory István egy emberöltővel azelőtt magával a hajdúsággal kísérltet meg: állandó hadsereget szervezni a csaták e viharezett fiaiból. Diadalai jó részét Mátyás a fekete seregnek köszönheté s legszebb győzelmeit Báthory István az oroszokon magyar hajdúival vivta ki. Erős kézben éz az eszköz sikerek hatalmas tényezője volt. De gyöngé kézben, Mátyás és Báthory utódai alatt szétmállott s a föld népének egyiptomi csapása lőn. Kétségtelen, hogy Bocskay halálával is megismétlődik a csupán hadi organisatió eme fölbomlási folyamata. Bocskay előbbre látott Hollós Mátyásnál s a nagy lengyel királynál. Azután meg az ő reális gondolkodású agyában, ahová lidércfényű ábrándok, német császári korona s lengyel-magyar egyesülés agyrémei soha sem férközhettek volna be, annál bővebb helyet talált a józan fajszeretet parancsa. Nem követte hát Mátyás és Báthory példáját sem, hanem szabad földre telepíté hajdúit, hogy — mint nagy adományleveléből ért-

hető — megtartsa őket a magyarság, a jövő számára. E tényével koronás és koronátlan államférfiaink legnagyobbjai közé emelkedett. Föl, egész IV. Béláig kell visszamennünk, míg hozzá méltó alakkal találkozunk. Mert bár a telepítésre következő első század végével — mint azt egy imént megjelent tanulságos kis mű kimutatja — önző idegen érdekek, a kormánykörök rosszakarata s kicsinyessége Bocskay tizezernyi hajdu-családját épen egy tizedére, ezer családra fogyasztották, még ebből az ezer családból is a mai napig 100.000 főre szaporodott ennek az éplelkű, erős testű szinmagyarságnak a száma. Ha a nagy fejedelem ültetvényét nem irtogatják ellenséges indulatú tényezők és befolyások: ebben az arányban ma tán egy millió hajdú ivadék ünnepelhetné alapítója emlékét. S ha a következő három század mindegyikének egy-egy Bocskayt adott volna jókedvében a Gondviselés: a dunai kis és nagy magyar medencének ethnographiai képét ma tán nem tarkítanák másnyelvűek milliói!...

* * *

Az előadottak után, melyekben a nagy fejedelem alakját s az 1606-iki nemzeti alkotás értékét vázolni igyekeztem, befejezésül fölemelkedni óhajtanék a hazai történelem talajáról, hogy a szemhatár-tágulásával egyetemesb szempont is kiálkozhassék végső ítéletünk számára... Ily magasb és egyetemesb szempontból tekintvén a dolgokat, arra a megismerésre jutunk, hogy az 1606-iki béke tulajdonkép két, egymással a legélesebb ellentétben álló világnézet vagy eszmekör összeütközésének első fegyverszünete.

Ez a két ellentétes, talán a fajokban gyökeröző, ösztönszerű világnézet: az államról s az államhatalomról táplált *magánjogi* és *közjogi* fölfogás.

A különbséget a kettő között nem annyira meghatározni, mint inkább — e rövid előadás keretéhez képest csak főbb vonásaiban — kimagyarázni lehet.

A germán elemek alapította országokban a hűbériség következményekép a *magánjogi* fölfogás volt a túlnyomó. Az állam területe, tudjuk, nagyszámú hűbéres közt oszlott meg, akik lépcsőzetesen nagyobb hűbérurak alá csoportosultak s a fölfelé szűkülő skálát a pyramis csúcsa, az uralkodó, mint legfőbb hűbérúr zárta le. A szervezet valamely alsóbb fokán álló hűbérest e rendszerben közvetlen fölötte álló urához magánjogi természetű kötelezettség csatolta: az az intézményszerű hűség és ragaszkodás, melynek az ősi germán *Gefolgschaft* a kútfeje. Ez a személyes, magánjogi viszony pedig annyira felölelt minden szociális vonatkozást, hogy alantasa szemében a közvetlen hűbérúr a halványan pislogó állameszmének egyedüli képviselője. A legalsó fokokat, a politikai nemzet tömegét, a legfőbb hűbérúrhoz e szerint nem erős és nem közjogi, hanem csupán ez a sokszoros közvetítésen keresztül meggyengült magánjogi kapocs fűzé. Ennek megfelelően magát az állami societást is magánjogi kötelékek zsinórzata tartá egybe, mely annál lazább, minél jobban sikerül a hatalmasabb vazallusoknak a megosztott fölségjogokban való részesedés segítségével kiépíteni a hűbérjogon bírt területekből a maguk *miniature* — ha szabad így mondanom — magánállamait.

Ha e mellett a szervezet mellett nagyobb keretű állami élet egyáltalán lehetséges volt, az a rendszernek azon, ismét magánjogi természetű correctivumára vezethető vissza, hogy az állam feje olyan területtel is rendelkezett, mely mint ősi szabad magántulajdon kívül esett a hűbérrendszeren vagy amelynek apró hűbéresei minden közbeneső vazallus-réteg nélkül egyenest ő tőle függének. Mert ennek a területnek erőforrásait az uralkodó mint korlátlan magánbirtokos a nagy hűbérállam céljaira is a maga tetszése és belátása szerint használhatta föl. Minél nagyobb efféle területet mondhatott az uralkodó a magáénak, annál nagyobb volt főhűbérúri hatalma is. Innen a természetes törekvés a házi birtok, a *Hausmacht* növelésére, melynek jótékony következménye a modern állam lassú kialakulása lőn a középkor hűbéri chaosából.

Ezzel, a *Gefolgschaft*, az allodiális magánbirtok és a *házi hatalom* magánjogi bázisain fölépült germán állameszmével szemben, mely természetesen a germán törzsek alapította román államokat is áthatá, merev ellentét a maroknyi magyarságnak az államban való együttlétről táplált, túlnyomóan *közjogi* fölfogása.

Ködbevesző törzsszervezetünkről nem szólok; noha egyes momentuma igyaníttatják, hogy ösztönszerű világnézetét a magyarság magával hozta a pannon földre. De ha a királyság megalapítása után akár a régebbi, akár a későbbi fejleményeken tekintünk végig, szembetűnő, hogy bármily tagozott volt is a társadalmi structura eleintén, amíg t. i. a sz. korona tagjait magában foglaló politikai nemzet ki nem alakult, sem akkor, sem a nemesség

kialakulása után nem találunk az egymásra rakódó társadalmi rétegek közt egyrésről, s az államhatalmat személyesítő király közt másrésről olyan közbeeső kategoriákra, melyek az alsóbb rétegeket személyes vagy magánjogi kötelékkel úgy fűzték volna magukhoz, hogy azok összefüggése az államhatalommal megszakadt volna. Nem találunk oly közbevetett mediumokra, melyek a főhatalom fölségjogainak foszlányaiból összelopott palást alatt elrejtették volna a főhatalom kezei elől a nekik személyes vagy dologi szolgáltatásokkal tartozók alantas osztályait. Épen ellenkezőleg. Még e személyes és dologi szolgáltatások alapja is tisztán közjogi természetű. Ezért vagyoni és egyéb előnyök s a velük járó jogosítványok kisebb-nagyobb mennyisége alkottak ugyan társadalmi és politikai különbségeket, de ugyanegyfajta s egyformán erős közjogi kötelék fűzte a legalsóbb s legfelsőbb rétegeket az államhatalomhoz egyaránt. A jelkép nem a *pyramis*, melynek folyton kisebbülő s külön-külön magánjogi egységeket alkotó kőlapjai csúcsán a legmagasb pont, a legfőbb hűbérúr alig nyom már valamit; hanem a kör, melynek központját, az államhatalom személyesítőjét közjogi erők egyforma sugarai kötik össze a kör kerületének minden egyes pontjával.

Ez a közjogi kapoccsal egybeszerkesztett állam az államoknak csúfolt európai magánjogi szövethozók világában annyira megbűvöli annak a német történetbúvárnak szemét, aki félszázaddal ezelőtt elsőben kezdi vala megírni — mi irántunk ellenséges tendenciáktól vezetve — a monarchia oknyomozó történetét, hogy midőn a mi történetünk

kutatásában Szent László korához ér, bámulatát nem tudja elfojtani és — leteszi a tollat. És századok múlva Szent László kora után ismét ez a közjogi állam az, amelyre mint előtte ismeretlen fogalomra, nyelvében szót keres egy Adria-menti köztársaság, s mivel megfelelő kifejezést benne nem talál, magyar szót kénytelen rá alkalmazni s azt mondja: *l'Arsago*, az ország, ami alatt a korona és nemzet közjogi egységességét érti...

...Midőn tehát 1526-ban új dynastia kerül a magyar királyi trónra, van-e természetesebb s emberibb dolog annál, hogy a nyugati talajban gyökerező uralkodóház magával hozza azt a nyugati eszmekört is, melynek levegőjében élt hosszú századok óta az egész nyugati germán és román világ? Ennek a fölfogásnak szemüvegén keresztül oly területet lát Magyarországbán maga előtt, amelyen mindenekfölött az a roppant nagy értékű körülmény tűnik föl neki, hogy benne nincsenek egymás alá rendelt hűbéresek, szétorzott felségjogok részbirtokosai, s e szerint e nagy területnek ő az egyedüli vazallusa és egyszersmind legfőbb hűbéru is, aki felségjogaiban senkivel sem osztozik. Egy oly darab föld került a mondott eszmekör értelmében jogara alá, mely ha nem is ősi, allodiális szabad magánbirtok, de ennek legfőbb jellegével bír, ~~ment~~ társtalan uralom tárgya s így — mint imént jelzém — a *házi hatalom* regiejébe tartozik. Tehát gondolni, kormányozni fogja már a maga hasznáért is; tekintettel lesz virágzására, fejlesztésére, a melioratiókra már önérdekében is; de meg is terhelheti birtokai összessége vagy egy másik birtoktest hasznára, mint a gondos páter familias,

aki áldozatot követelhet egyik gyermekétől a másik, a tehetségesb, a jobb vagy a betegebb, az ügyefogyottabb fölsegélésére, nem rosszakaratból és szeretetlenségből az egyik, vagy elfogult előszeretetből a másik iránt, hanem a család javáért...

Igaz ugyan, hogy ennek az új birtoknak megvolna a maga önálló élete, a maga külön rendeltetése, s megvolnának a maga régi törvényei és szokásai. De ezek, amennyiben a fejedelem céljaival, az ő személyében képviselt államhatalom érdekeivel ellenkeznek, bizonyára csak afféle káros kinövések lehetnek, mint aminők az államnak gúnyolt hűbér szervezetben annyira elburjánoztak, s az állam föladatainak, a fejedelem minden józan törekvésének mindig annyira útját állották. Ezeket hát kigyomlálni főkötelessége lesz a modern állam gondolatával terhes főhatalomnak. S a kertészlegények, az új dominiumba beállított gazdasági és udvari alkalmazottak meg is kezdik a munkát a régi jobbágyság szívós ellentállása közt. A két ellenkező, egymást megérteni nem képes, egymást kizáró eszmekör évtizedes surlódásai alatt hol a király enged a törvényhozás erdejében, hol a nemzet a közigazgatás mezején; de végre is kitör a conflictus Bocskay támadásában s a támadó győzelmével végződik.

A nyugati vagy germán magánjogi világnézetnek magyar földön emelt s bevehetetlennek hitt vára falán a győzelem rést ütött. Ez a rés a bécsi békemű. Rajta keresztül szivárogtak be a közjogi világnézet ostromló hadai, hogy a rést kitágítsák, s évszázadok folyamán a vár falát ledöntvén, helyébe a közjogi fölfogás magyar államát építsék.

Vajjon hitt-e Bocskay az első résütés után a késő unokák munkája sikerében?

Én azt hiszem: igen.

Végrendelete Erdély különállásáról szóló pontjának veleje az, hogy a különállás csak addig tartandó fönn, míg Magyarország meg nem erősödött. *Csak addig...* Tehát bízott s nem reménytelenül lehelte ki nagy lelkét...

AZ ELLENREFORMÁCIÓ KEZDETEI ÉS THURZÓ GYÖRGY NÁDORRÁ VÁLASZTÁSA.

(Századok 1919. évf.)

I.

Az 1608-iki törvényhozás és a kath. egyház sérelmei. — Az ellenhatás és a király. — A milieu. — Forgách bíbornok kiméletlen támadásai a király ellen.

Közfelfogás szerint a magyarországi protestantismus fénykora Thurzó György nádorsága idejére esik. De ha a kárpitok mögé tekintünk, azt látjuk, hogy ez a protestantismus a mondott időszakban már túlhaladta diadalútja tetőpontját s az első, bár még alig észrevehető lépést megtette a lejtőn lefelé. Az igazi zenith az 1608-iki koronázó országgyűlés ideje volt.

Ennek a nevezetes diétánknak egyházpolitikai törvényei a vallás szabad gyakorlatáról s az önálló protestáns egyházi jurisdictióról positiv alkotások; mellettük az uralkodó egyház némely előjogának megszorítása, anyagi érdekeinek tartós vagy átmeneti károsítása negatív intézkedések jellegével bírnak.

E legutóbbiak közül különösen nagy súllyal nehezedett a kath. egyházra a Bocskay felkelése idejében eladományozott és zálogbairt egyházi ja-

vak visszaadásának elhalasztása. Kiszámítottam, hogy legalább 350 egyházi birtok és birtokrész esett a forradalmi kormány idevágó intézkedéseinek áldozatul, amelyekből 35—40 adományosnak, legnagyobb részben vegyes adomány gyanánt, körülbelül 100 birtok jutott; míg valami 250 birtokot 150—200 egyén zálogbirtok gyanánt vett kezébe.¹ A károsult nagyobb beneficiumok közt ott szerepeltek a győri és nyitrai püspökség, a szentmártoni főapátság, a szepesi, jászói, leleszi és turóci prépostságok, az egri, a győri, a pozsonyi és a szepesi káptalanok s ezek között a nyitrai püspökségnek, a nevezett prépostságoknak s az egri káptalanoknak csaknem összes javai világi kézre kerültek. Hozzájárult ehhez egy csomó csekélyebb egyházi javadalom, kisebb apátságok, conventek (pl. a Garam melletti Szt. Benedek-convent) és kolostorok birtokainak eladományozása vagy elzálogosítása²

A nemzeti ügy diadalrajuttatásához szükséges anyagi eszközök e kényszerű előteremtésekor a

---

¹ Összeállításom főként az Orsz. Levéltár köv. iratain alapszik: 1. Index donationalium . . . Bochkaiarum sub dieta (= 1608.) productarum (Tört. Eml.): 2. Consignatio bonorum per Bochkaium . . . inscriptorum . . . (Lymbus III. sor. 37. cs.); 3. Index donationum et exemptionum . . . Bochkaiarum (U. o.); 4. Status bonorum in Hungaria per Bochkaianos impignoratorum (U. o.). Azonkívül a közös pénzügyi levéltár több irata.

² Figyelmen kívül hagytam némely kisebb egyházi javak elzálogosítását Thurzó Gy. és Forgách Zs. kir. biztosok által 1607-ben országos szükségekre. „Urgentissima moderni temporis necessitas, quae legem nescit“ — írják a biztosok Mátyáshoz 1607 március 3., Kassáról. Ered. Kpü. — (= közös pénzügyi levéltár. Így fogom e levéltárat rövidítve idézni).

zálogbaírásoknál az az elv lebegett szem előtt, hogy a kibékülés után országos költségen fognak a kölcsönadott összegek megtéríttetni s a károsultak így vissza fognak jutni elvett javaik birtokába. Bonyolultabb volt ellenben a kérdés az eladományozott egyházi birtokoknál. Arra ugyanis gondolni sem lehet, hogy a forradalmi kormány akár a tiszta, akár a vegyes donatiókkal eleve meg akarta volna károsítani az adományosokat. Fől kellett tennie, hogy a kibékülés után az adományok érvényben maradnak. Hogy azonban az ekként károsult egyházak miként nyerjenek kárpótlást, azt a bécsi béke világosan nem mondotta ki, hanem a következő általános országgyűlésre bízta a kényes kérdés megoldását.

Az egyházi körök joggal várhatták hát, hogy az 1608-iki országgyűlés meghozza ezt a megoldást s így kinos volt meglepetésük, mikor az ismét a következő országgyűlésre halasztatott, melyről nem volt tudható, hogy mikor fog megtartatni. Haladhat évekig. Méltán voltak hát a katolikus körök, egyháziak és világiak, e miatt a legnagyobb mértékben elkeseredve. Hiszen a magyar katolikus egyház úgyszólván egész temporalis alapja csak annak a néhány püspökségnek, apátságnak és prépostságnak megtépett birtokán nyugodott; mert Gyulafejevárvár és Nagyvárad a protestáns Erdély kezén, a kalocsai és egri, a csanádi, a váci és a pécsi dioecesisek teljesen, az esztergomi és veszprémi egyházmegyék kisebb-nagyobb részben török kezén voltak.

Kisebb jelentőséggel birt, de mindamellett is sokat nyomott a latban az az anyagi kár, mely a

kath. egyházat a tizedek ügyében érte. Ezeket az 1608. kor. utáni 5-ik cikk véglegesen elvonta az egyházi törvényszékek hatósága alól s világi bíróság elé utalta. Visszaélések és pörök pedig özönével fordultak elő e téren. Akárhányszor megtörtént, hogy a jobbágy, akit földesura a maga curiájába familiárisának szegődtetett, a tizedfizetést megtagadta s ebben földesura támogatására számíthatott. Igen sok, a földesúri hatalom alól pénzért fölszabadított jobbágy a papi tized fizetése alól is fölszabadítottnak tartá magát. Aztán sok földesúr jobbágytelkeket vön mívelés alá s mint nemes ember álmában sem gondolt arra, hogy azoktól a jobbágytelkektől a papnak vagy püspöknek tized jár. Ilyen és hasonló esetekben a szentszék magyar és egyházjogi alapon az egyház javára a tizedfizetés kötelezettsége mellett döntött mindig; az ellenben valószínű volt, hogy a világi fórum, abban az erősen protestáns világban, a protestáns földesúr allegatióinak fog igazat adni.¹

De még ama jurisdictionalis végzésnél is, amellyel az 1608. kor. előtti I. cikk a protestánsoknak superintendenseket és espereseket engedett, belejátszott az anyagi károsodás, mert az új superintendens vagy esperes javadalmazása sokszor a kath. esperes jövedelme rovására történt. Pedig már maga a jurisdictio törvényesen kimondott elvesztése is — noha nem joggal — bántá az egyháznagyokat, miután a tőlük való függést a protes-

---

¹ V. ö. e visszaélésekre vonatkozólag Zsilinszkytől: Az 1609-iki pozsonyi orsz. gyűl. tört. 44. és az ott idézett iratokat az Orsz. Ltárból.

táns papok legalább névleg még 8—10 évvel azelőtt is elismerték.¹

Az anyagi károk mellé jogsérelmek is szegődtek. Az egyházi rend a főkincstárnokságból ki Záratott, noha a kamarák elnökségeit több mint egy emberöltő óta egyháznagyok viselték s a főkincstárnok csak jogutóda volt a kamarai elnöknek. Rosszakarát jelének látszott az egyháznagyok iránt az, hogy a püspökfőispánok főispáni tisztjének jogosultsága felől, amelyet a bécsi béke egyik cikke kétségbe vont s tisztázását az országgyűlésre utalta, az 1608-iki kor. előtti 6. cikk a koronázás után ígért intézkedést, de semmit sem végzett. Sértette a főpapi rendet az, hogy a nem-megyés püspökök nem lehettek többé a kir. tanács tagjai, holott dioecesisiek nem afféle távol idegenben egyszer valamikor létezett püspök-megyék, csak puszták címei, hanem az országnak valóságos kiegészítő részei, csak török kézben levő területei voltak. Méltán bánthatta őket aztán az, hogy az 1608. kor. utáni első cikk 4. §-a ezeket a püspökmegyével és megyebeli saját residentiával nem bíró püspököket a magyar főrendiház tagjai közül nem mondhatni hogy kifejezetten törülte volna, hanem egyszerűen kihagyta.²

¹ Thurzó Gy. levele 1598 június 28. Episcopatus Nitriensis 337. lap.

² Ez nem kétséges, mint Cziráky ismeretes közjogának 195. §-a mondja. Hanem egészen világos, miután az 1608. kor. utáni I. t.-c. 4. §-a szerint csak az a püspök tagja a főrendiháznak, aki káptalannal és residentiával bír. Ez teljesen megfelel a protestáns rendek ezidőbeli fölfogásának. A Cziráky idézte 1609. 70. törvénycikk sem bizonyít ez ellen, mert e tör-

Kellemetlenül érinté végre a katolikus köröket az 1608. kor. előtti 8. cikk, mely a jezsuitákat Magyarországon bármi fekvő birtok bírásától eltiltá s ezzel működésüket majdnem lehetetlenné tette. Mert nemcsak a katholicismus erősödésének hatásos tényezőjét látták e szerzetben, hanem mint abban az időben legjobb oktató, par excellence ifjúságnevelő testületet is nagyrabecsülték. Aztán nagy jogtalanságnak tartották, hogy a protestáns felekezetek lelkészei szabadon működhessenek, a kath. egyház papságának ellenben épen a legmozgékonyabb és akkor kétségkívül legképzettebb tagjait gátolja tevékenységükben a törvényhozás.

Ezek az elősorolt okok és körülmények indíták az ellenreformációnak addig még nem egészen kibontakozott erőit a csoportosulásra s a bennük levő energia teljes kifejtésére.

E visszahatás tényezői közt ott találjuk magát a királyt. Neveltetése, érzelmei, háza hagyományai, összeköttetései, jogos reményei a római királyi s római szent birodalmi császári állásra egyaránt gátolták őt abban, hogy megeméssze a protestantismus 1608-iki diadalát, amelyhez nevét csak keserű kényszerűségből adta. A politikai eszély azonban azt parancsolá, hogy a lecsillapodott hullámokat nem szabad újra fölkavarnia; hogy csak lassan és tapogatózva, csak alkalmoszerű intézkedé-

---

vénycikk csak azt mondja, hogy a címzetes püspökök is *prelátusok*, már pedig prelátusok lehettek az alsóház tagjai is. Hogy ez a méltánytalan s az ország integritása elméletét sértő fölfogás a gyakorlatban az ellenreformáció következtében ignoráltatott, az más kérdés.

sekkel járulhat az ellenreformáció céljainak előmozdításához, mindaddig, amíg nem áll oly fegyveres erő a rendelkezésére, mely nyílt és ha kell, erőszakos fellépésre képesíti őt. Ezen fegyveres eszközök megszerzése végett ugyan már idejekorán megtette a titkos lépéseket unokatestvérénél, a spanyol királynál. Mert alig hangzott el idehaza Pozsonyban a koronázáskor tett királyi esküje, hogy az ország törvényeit tiszteletben tartja, követei 1609 januárjában már megjelentek a madridi udvarnál segílyt kérni eretnek alattvalói ellen. Persze a spanyol kormány akkori pénzzavarai közt nem igen lehetett kilátás valami nagy és gyors segíly elérésére,¹ noha a jóakarát nem hiányzott s noha a pápa maga is ösztökélte az udvaránál székelő spanyol követ által a spanyol királyt Mátyás támogatására.² Nem volt hát egyelőre mit tennie a királynak, mint megmaradnia a törvényes alapon, a törvények látszólagos tisztelete mellett s csak, mint mondám, egyes intézkedésekkel mutatni ki határozott jóakarátát az ellenreformáció céljai iránt és várni a jövőtől.

Ezért a mozgalom élére nem is a király, hanem a melléktekintetektől nem zabolázott, erélyes és harckedvelő primás, Forgách Ferenc³ bibornok

---

¹ Girol. Soranzo, Velence madridi követének eredeti jelentése 1609 január 23. (Velencei áll. levéltár).

² Renzi Máté (egyházi ügynök, akiről alább szó lesz) jelentése Barvitius császári kab. titkárhoz, ered. Róma, 1609 január 31. (Bécsi udv. ltár. kéziratai közt, Böhm-féle catalogus 595. szám, 12. kötet).

³ Forgách kitünő jellemzése Ipolyi ismert művében Vörösmartyról s Angyal szép fejezetében az 1609-iki ország-

állott, akinek föllépését most egy igen fontos körülmény még nyomatékosabbá tette. Az országnak Rudolftól való törvényes elszakadása óta ugyanis, amint rendesebb állapotok mutatkoztak, a főnemesség katolikus tagjai nyiltabban kezdtek egyházuk érdekében mozgolódni s az olyan bátor, szókimondó társukat utánozni, mint aminő pl. Czobor Mihály volt, Bocskaynak ez a bizalmas és kedves, mondhatnám radikális híve, aki a forradalmi időkben Bocskay és a fölkelés becsületes szolgálatában sem tagadta meg buzgó katolikusságát, a fejedelem halála után pedig a király hűségére visszatérve, lelkesen előmozdítá egyháza érdekeit.¹ Sőt ami több, lassanként növekedni is kezdett a tekintélyesebb katolikusok csekély száma a már ekkor megindult áttérésekkel. A Mátyás oldalán működő pápai nuntius (akivel még közelebbről meg fogunk ismerkedni) nem sokkal az 1608-iki országgyűlés bezárta után jó kedvvel jelenti Rómába, hogy Isten áldásából a magyar kath. egyházat ért sok csapás után oly jó dolog is történik, hogy pl. Győrben egy nevezeteseb prot. prédikátor s utána egy nagytekintélyű magyar ezredes a kath. vallásra tértek, amit az államtitkár természetesen nagy örömmel

---

gyűlésről a Milleniumi történetben. — V. ö. a primás életirójának, Söröss Pongrácnak alapos tanulmányait: Forgách F. a bíboros, Századok 1901., melyet természetesen jól használtam jelen értekezésnél is.

⁴ Czoborról Thurzó és Forgách Zs. kir. biztosok Mátyás főherceghez 1607 március 14. és 15. (ered. Kpü. Fasc. 15.435). De még lásd Zsilinszky id. ért. 22. és Angyal, Magyarország tört. II. Mátyástól stb. (Millen. Tört. VI. köt.) 21. lap.

vön tudomásul.¹ De a katolikus főrendek közt találjuk már 1609 folyamán a szintén tekintélyes enyingi Török Istvánt, sőt a calvinismus egyik főoszlopát, Homonnay Drugeth Györgyöt is.² Most már részleteiben ismeretes az a hallatlan »Justizmord«, amellyel Szokoly Péter, Bánóczy Simon és bűnös eskütársaik, meg a bécsi és prágai udvari kamarák gyalázatos összejátszása következtében a 13 éves Homonnay György és édesanyja, a derék Dóczy Fruzsina ellen főbenjáró pör indítottatott³ s a rettenetes ítélet megerősítése az 1600. évi 23. törvénycikkben keresztülhajtattott. Mikor aztán a nagykorúvá lett György úr Bocskay felkelése idején a szeptemberi bécsi tárgyalások alatt ügye revideálását sürgette Mátyásnál s ettől kedvező ígéretet vön, nagy calvinista létére a magyar tanács főpapi tagjai részéről is meleg támogatásban részesült s különösen pártját fogta neki Forgách érsek,⁴ úgy hogy az 1608. évi 24. t.-cikk az ellene hozott 1600-iki törvény törlését és Homonnay in integrum restitutióját kimondá. Mikor György úr a katolikus

¹ Leirat a melfii püspökhöz 1609 április 25., Vatikáni levéltár, Borghese-osztály, I. 932 bis. (Ezentúl Borgh. rövidítéssel idézem), a nuntius idevágó jelent. 1609 április 11. Borgh. II. 166.

² A nuntius írja róla 1609 november 24. (Vatikáni levéltár Nuntiatura di Germania 114. k.): il signor Giorgio Homonai principal signore dell' Ungheria superiore e catholico zelantissimo.

³ Takáts Sándor kitünő munkájában „Régi magyar asszonyok“. Dóczy Fruzsínáról szóló szép fejezet 163—181. l.

⁴ Erről szólnak: Udv. kamara a magyar kamarának 1607 szeptember 8. és udv. kamara Mátyáshoz szept. 22. Kpü. Gedenkbuch (Ungarn).

főpapok jóindulatát összehasonlítja hitsorsosainak, Bánóczynak és Szokolynak, gyalázatos viselkedésével, megérett benne az áttérés gondolata. A rokonszenves és okos fiatal férfiú a bécsi nuntiusnak hamarosan megtetszett; közbenjárására őt rendelé ki a király Homonnay Bálint, az elhunyt országbíró egyetlen fiának gyámjául, hogy ezt kath. hitben nevelje föl s ugyancsak a nuntius közbevetésére lőn György úr az országbíró utóda a zempléni és máramarosi főispánságokban.¹ Nagy dolog volt ez az északkeleti megyék hamisítatlan protestáns nemessége közt; valóságos kakuktozás a protestantizmus fészében.

Az 1608-ig merevsége miatt még hitsorsosaitól is sokszor elhagyott Forgách Ferencet így 1608 végétől fogva előkelő világi katolikusok elszánt kis gárdája vette körül, mely kiegészítőkre talált apránként a megyei nemesség körében is. A katolikus elemek itt is ocsúdni kezdenek s konkrét esetekben gyakran összefogtak az alsó papsággal és a szerzetesekkel. Jó példája az ekként előpattanó actióképességnek az a sikeres támogatás, melyben a szentjánosi barátokat részesíték, akik Apponyi Pálnak és Vizkelethy Tamásnak inscribált kolostori birtokaikat még 1607-ben fegyveres erővel visszafoglalták.² Egyszóval a köznemesség katolikus minörítése is érezni kezdé magát, főként hogy

---

¹ A nuntius jelentései 1609 nov. 27. és dec. 25. Vatikáni levéltár Nunz. di Germ. (ezentúl „Nunz. di Germ.“ rövidítéssel fogom idézni).

² Illésházy jelent. Mátyáshoz 1607 április 20. — Ered. Kpü. F. 15. 435.

az 1608. évi országgyűlésen az alsó táblán a kath. egyház papjai is megjelentek.

Ezekén az elemeken kívül már egyes városokra is rátámaszkodhatott az ellenreformáció. Így pl. Nagyszombatra, mely egy-két évvel azelőtt még teljesen a nemzeti fölkelés mindent elragadó árjával úszott, sőt hatalmas összegekkel járult a fölkelés céljait szolgáló »nemzeti hadikölcsön« előteremtéséhez, midőn a turóci prépostság javai közül Vág-Séllye városát zálogba vette, nem is szólva arról, hogy ezenkívül egyes nagyszombati kereskedők — s nem csupán az izzó magyar lelkű, ismeretes Asztalos — külön-külön is adogattak előleget a nemzeti kormánynak a nyitrai püspökség némely falvaira.¹ A bécsi béke után azonban hamar felülkerekedett a katolikus többség a városi tanácsban s buzgóságában annyira ment, hogy a mondott béke világos rendelkezése ellenére falai közül a kálvinista papot és tanítót kiűzte volna, ha a nádorrá választott Illésházy kemény parancsa el nem tiltja vala ettől.²

Mindez kitünően kedvező milieu volt most Forgáchnak, akit a katolikus egyház egyetemes érdekei mellett egyéni okok is sarkaltak a tevékenységre. Mindenekelőtt az érsekség jövedelmeinek tisztázása és rendezése. Mikor ő átvette az érsekséget, azon az akkori időkben hallatlan nagy

---

¹ A főntebb elősorolt orsz. levéltári összeállítások szerint.

² Angyal id. h. 31. l. A nagyszombati ügyről bőven szól Ipolyi (Vörösmarty), aztán Zsilinszky id. ért. és Angyal id. művében.

összegű adósság, 36.000 tallér terhe feküdt; e mellett köteles volt a primás az érsekújvári végház őrségében 500 katonát tartani.¹ Igen, de érseki jövedelmének tetemes részét Illésházy tartotta kezében, akit száműzetésében szenvedett óriási veszteségeért, a kir. kincstár által rajta elkövetett rablásért Mátyás főherceg 1606 nyarán nagyjából kártalanított. E kártalanítás közt szerepeltek Bazin és Szentgyörgy városkák s a csejthei és vágújhelyi kerületek érsekei tizedei, amelyeknek szedési jogát Illésházynek és nejének, Pálffy Katának, engedte át a király nevében a főherceg életfogytiglan. A kárt, amely ebből az érsekségre származott, legalább évi 9—10 ezer forintra becsülte Forgách.²

De ösztökelte őt a kiméretlen föllépésre ismeretes rossz viszonya is Mátyáshoz, mely újabb tápot nyert a főherceg és a császár közt kiélestedt s 1608 folyamán szakadásra vezető ellentétben. Mert Forgách rendületlen hive maradt Rudolfnak³ még Mátyás koronáztatása után is, noha

¹ Eleintén 700 katona tartására akarta őt Mátyás szorítani. — Borghese államtitkár emlékirata a pápához 1608 júl. 12. előtt és Forgách emlékirata a pápai legátushoz (*Capita de quibus . . . ad ecclesiae Strigoniensis utilitatem et personae meae defensionem et securitatem tractandum sit*), 1608 szeptember 4. Mind a kettő Borgh. I. 641. — A következőkben mondottakra is vonatkoznak ez iratok.

² Frankl. A bécsi békekötés, Győri Tört. és Rég. Füzet. IV. 50. — Aztán Mátyás biztosító levele Illésházy részére 1606 júl. 4. Kpü. — És Forgách a pápai államtitkárhoz 1609 jan. 21. Borgh. III. 45^a.

³ Ezt különösen kiemeli a nuntius 1609 jan. 17. Borgh. II. 166.

őt Mátyás jogosult féltékenysége Rudolftól már teljesen elzárta.¹

Egyházi érdekek, egyéni sérelem és kedvező milieu összehatott hát Forgách támadásszerű fölépténél. Az első roham, mint tudjuk, a kath. főpapság ünnepélyes tiltakozása volt az 1608-iki egyházpolitikai törvények ellen, mely óvásnak lelket és mozgatóját a biborosban kell keresnünk. S hogy ez az óvás ne csupán formalitás maradjon, az ő ösztönzésére a klérus kevéssel az országgyűlés berekesztése után a győri püspök és Telegdy esztergomi nagyprépost személyében egy küldöttséget bocsátott a királyhoz, mely nem csupán e tiltakozást ismételte meg a korona előtt, hanem egyenesen tárgyalni akart Mátyással a pozsonyi egyházpolitikai törvéncikkek revocatioja végett.² Párját ritkító példája annak a nyílt és egyenes, de erőszakos egyházpolitikának, mely Forgáchot annyira jellemzi!

Jól tudta azonban a magyar biboros, hogy most nem a király udvara az az archimedesi pont, amelyből a nemkatholikus magyar világ sarkait kiforgatni lehetne, hanem hogy Rómához kell fordulnia s riasztó jajjai kalapácsütéseivel a curia kapuit kell döngetnie. És ezt szorgalmasan meg is cselekedte. Már az 1608-iki országgyűlés előtt is ismételten nagy nyomatékkal hangoztatá a római szék előtt az egyház érdekei megvédésének sürgősségét s felsorolta mellettük kiáltó példák

¹ Non licet nobis cum imperatore tractare et periclitarer, si tale quid me procurare animadverterent, írja Forgách Renzi Máté ügynökhöz Rómába, 1609 s. d. Borgh. II. 157.

² A nuntius jelentése 1609 ápr. II. 166.

gyanánt saját érseki széke sérelmeit. Egy roppant érdekes emlékiratában, mely egész fölfogására világot vet,¹ azt kérte, hogy Millino bibornok,² a pápai legatus a latere, akit V. Pál a Rudolf és Mátyás közti közvetítés céljából küldött Ausztriába, Mátyást az 1536. évi 15. törvénycikk értelmében az ő érseki széke és tekintélye megvédésére szorítsa, s hogy adassa vissza neki Mátyással az imént említett érseki tizedeket s magyarázza meg Mátyásnak, hogy ha Illésházyt meg akarja jutalmazni, tegye ezt saját zsebéből, ne pedig elszakított egyházi jövedelmekből.³ Egy további kívánsága szerint Millino bibornok föladata volt volna kieszközölni azt, hogy neki Érsekújvár visszaadassék, mint amelyre azért fektetett nagy súlyt, hogy forradalmi időkben ide vonulhasson vissza, sőt innen erős kézzel elfojthasson minden mozgalmat. Nincs hová mennem, mondá, ha az országban újabb zavarok állanak elő s abba a kényszerhelyzetbe jutok, hogy az életemet kell védelmeznem. Itt Pozsonyban, a gonosz eretnekek közt, semmi esetre sem maradhatnék, a nagyszombatiak pedig nem harciasok s életem megvédésére nem is mernének vállalkozni.⁴

Még erélyesebben ostromolta Forgách a pápai széket az 1608-iki országgyűlés lezajlása után. Az

¹ A főntebb említett: *Capita, de quibus...* Borgh. I. 641.

² Tulajdonkép Millini Garzia János, de az egykorú akták mindig Millino néven említik. V. ö. Fraknói, Magyarország és a Szentszék III. 275.

³ Az imént említett: *Capita, de quibus...*

⁴ U. o.

ő tollából való az a két panaszirat, melyben a főpapság a biboros primás köré csoportosulva, a pápa és a bibornoki kollégium előtt a magyar kath. egyháznak ezen 1608-iki törvények következményeképp várható végromlását ecseteli s támogatást és tanácsot kér a teendőkre nézve.¹ De külön flyamodásban is hozzáfordult Forgách a pápához,² akiről jól tudta, hogy iránta a bécsi béke elleni harcai idejéből kiváló jóindulattal viseltetik s akiről az öreg Barvitiustól, Rudolf kabinet-i titkárától megtudta azt is, hogy mikor Paravicino bibornok a consistoriumban az esztergomi érsekségre bemutatott Forgáchról referált s hosszú jelentésében bőven fejtette ennek bokros érdemeit, a jelentés és az egyhangú helyeslés fölött a pápa zajos tapssal fejezte ki megelégedését.³ Hatni kívánt és remélt Forgách a pápára az államtitkár, Scipio Caffarelli útján is, aki a pápa nővérének a fia volt, noha Borghese név alatt szerepel a történelemben. A fiatal, igazi grandseigneur államtitkárt nagybátyja, a pápa szerfö-lött kedvelé s minden képzeltető jóval elhalmozá. S ha igaz az is, hogy az államtitkár politikai kérdésekben teljesen aláveté magát nagybátyja akaratának, az sem tagadható, hogy épen ezen tulajdonsága szerzett számára más sok jó tulajdonai mellett nem megvetendő befolyást V. Pál sok elhatározására. Kétségkivül ő volt a pápánál a leghatásosabb közbenjárók egyike s ezt fölhasználni

¹ 1609 márc. 23. ered. Borgh. II. 512.

² 1609 január 22. ered. Borgh. II. 163.

³ Paravicino bibornok jelentése Rudolf királyhoz 1607 nov. 10. Bécsi udv. ltár Romana.

már az a körülmény is ösztönözte Forgáchot, hogy az államtitkár a közelmúltban nem egyszer mutatta ki rokonszenvét a magyar ellenreformáció erélyes előharcosa iránt. Ismerjük Caffarelli-Borghese egy emlékiratát 1608 közepéből, melyet Forgách kérései pártolásáért a pápához intézett. Előttünk fekszik egy levele Millino bibornokhoz, az Ausztriába küldött pápai legátushoz, ugyanez időből, amelyben melegen sürgeti, hogy Forgách kéréseit Mátyásnál támogassa. »Nagy megelégedésére fog szolgálni — írja — szentséges urunknak is, ha az esztergomi bibornokot kielégítik.« Sőt helyettesével, Malacrida pápai titkárral is iratott a legátusnak, hogy Forgách ügyét mint a saját magáét vagy az államtitkáráét, úgy ajánlja Mátyás figyelmébe. Birjuk azonkívül egy levelét, melyben a bécsi nuntiust még a legutolsó pillanatban is, mikor már Lépes Bálint javára dőlt el a kocka, megbízta odahatni Mátyásnál, hogy, ha csak lehet, Forgách kapja meg a m. kir. kancellárságot, az új király mellett is.¹

Teljes bizalommal mondhatta hát el Forgách az államtitkár előtt az 1608-iki törvények miatt táplált aggályait, boncolván ezeknek a kath. egyház, a főpapok állása, méltósága, életbevágó anyagi érdekei s a jezsuiták elleni végzéseit. Előadta aztán, hogy a pozsonyi cikkek ellen a főpapság óvást emelt, de ezt a király tanácsosai semmibe se vették, pedig a főpapság soha nem fog beléjük egyezni.

---

¹ Borghese államtitkár emlékirata a pápához 1608 júl. 12. előtt, Borgh. I. 641.; az államtitkár Millinohoz 1608 júl. 12., u. o.; a nuntiushoz 1608 dec. 6. Borgh. I. 932 bis; Malacrida Millinohoz 1608 júl. 27. U. o. I., 641.

Ezt azért látta jónak a primás különösen is hangoztatni az államtitkár előtt, nehogy a király és miniszterei, akik kétségkívül meg fogják kísérleni a maguk tisztázását Ő szentségénél, mentségeikkel magukkal rántsák, bemártsák a magyar főpapságot is.¹ A legnagyobb elkeseredéssel azonban Mátyás ellen az érseki tizedek miatt kelt ki jóakaró kollégája előtt a magyar biboros, jól tudván, hogy a curia az ő, egyházjogon sarkalló álláspontját megvédeni erkölcsileg köteles. »Hallatlan dolog az, uram, — írta — hogy a király egy főpap jövedelmét, mikor ez a főpap él és a dioecesisében működik, egy eretneknek ajándékozza! Az ily viselkedés fölöttebb méltatlan és illetlen egy katolikus királyhoz, akinek kötelessége visszaszerezni azt is, amit mások az egyháztól elraboltak, nemhogy ő maga idegenítsen el bármit is az egyháztól!«²

Hatni akart azután Forgách a pápára a bécsi nuntius útján, akinek már missiója kezdetén Mátyást mint hitetlenül erélytelen, minden ellenállásra, a kath. egyház bármi védelmére teljesen alkalmatlan és képtelen embert mutatta be. S mikor az 1608-iki egyházpolitikai törvények igazolni látszottak a király ez éles jellemzését, a primás nem habozott arra szólítani föl a nuntium, hogy az alig meg-

¹ Ne defensores eorum articulorum . . . nos quoque cum aliis involvant. Forgách a pápai államtitkárhoz 1609 jan. 21. Borgh. III. 45 a.

² Res plane inaudita ut praelato existente ablatos ab illo proventus homini haeretico conferat (a király). Neque se satis digne pro catholici regis munere hac in parte Sua M^{tas} gerit, cui satis magna obligatio incumbit alienata ab ecclesiis recuperare, non quod ipse has alienationes facere deberet. U. o.

koronázott királynak azt az épen nem gyöngéd tanácsot insinuálja, hogy tegye le kormánybotját, adja vissza királyi koronáját bátyjának, a császárnak, s a neki nem való küzdelmek színterét szép csendesen hagyja el.«¹ Bizonyára maga sem hitte Forgách, hogy a nuntius ezt a képtelenséget komolyan vegye, de nem is ez, hanem más volt a primás célja: a lehető legvastagabban fejezni ki, hogy az új király regimejével a kath. egyház érdekei össze nem egyeztethetők.

Ugyanezt a célt szolgálta Forgách tapogatódása Mellini bibornoknál, V. Pál bizalmas hivénél, aki az osztrák, a cseh és magyar viszonyokat különös figyelemmel kísérte.² E bibornoknak volt egy meghitt embere, Renzi Máté, egyházi rendű, nagy ügyességű ágens, a császár már említett kabinet titkárjának, az öreg Barvitiushnak római levelezője.³ Mikor Renzi 1608 nyarán a pápai legátus kíséretében Ausztriában és Prágában időzött, Forgáchcsal nagyon összebarátkozott s Rómába visszatérte óta levelezésbe lépett vele is. Ennek a Renzinek a közvetítésével veté föl Forgách Mellini bibornok előtt — már akár igazi, akár színlelt, célzatos elkeseredé-

¹ A tal segno era giunta et così era conosciuta la debolezza del rè che vi fù in Posonio chi venne da me á persuadermi, che io consigliassi Sua Mtà a partirsi occultamente et a retroceder la corona all'imperatore. Hogy ez a valaki a primás volt, ez a következő mondatból látható. A nuntius jelentése 1609 január 17. Borgh. II. 166.

² Ezt a mindjárt említendő Renzi leveleiből tudjuk. Mellini össze nem tévesztendő Millino bibornokkal.

³ Roppant érdekes tudósításai Rómából (eredetiek) Barvitiushoz a bécsi udv. ltár kéziratai közt Böhme, Catal. 595. sz. a. a 12. kötetben.

sében — azt a kérdést, vajjon a magyarországi nyomoruságos viszonyok, a főpapság kellemetlen helyzete s a kath. egyházra gyakorolt törvényes nyomás miatt nem volna-e hasznosb neki távoznia Magyarországból?!... Mellini persze helyteleníté ezt a gondolatot s azt izente vissza, hogy éppen most nem szabad Forgáchnak az országot elhagynia, hanem ellenkezőleg, otthon mindent el kell követnie a magyar kath. egyház megmentésére. De a primás azzal érvelt válaszában, hogy ő a magyar egyház romlását otthon meg nem akadályozhatja, mert, úgymond, a magyar főpapoknak tilos egyházuk érdekeit gondozniok, mindenről a »politikus« miniszterek intézkednek a király nevében s szabad utat nyitnak az elfajult eretnekségnek. Különösen markában tartja pedig a királyt Illésházy — így végzé levelét a primás, tudván, hogy a nádor neve a curiánál vörös posztó — s mert érdekei azt hozzák magukkal, fönntartani látszik ugyan a királyi tekintélyt, azonban csak úgy, hogy a király a magyaroknak nem parancsol, teszi Bécsben a maga dolgát, a magyarok pedig törvény, igazság s a fensőbb-ség minden félelme nélkül élnek...¹

A kérdés már most az, hogy a curia e sokszoros vádakát és jajkiáltásokat miként értékelte és elsősorban minő állást foglalt el a vádlott királlyal szemben?

---

¹ Ipse quoque Illésházy, quia sic rebus suis expedit, sustentat auctoritatem regis; ita tamen ut Ungari sibi a Sua M^{te} praescribi aliquid non patiantur, sed rex Viennae sua negocia agat, isti in Ungaria sine lege, sine iustitia, soluti omni timore vivant. Forgách Renzihez, 1609 s. d. (március vége), Borgh. II. 157.

II.

V. Pál nunciust küld a király mellé. — Ennek és a pápai székek viszonya a királyhoz. — A vádak hatását újabb okok növelik. — A pápa ingerült. — A király és az „In coena Domini“-bulla. — Az absolutorium és a katolikus nádor.

V. Pál eleitől kezdve aggodó figyelemmel kísérte a Rudolf és Mátyás kormánya alatti országok protestáns mozgalmait s épen e miatt mélyen fájlalá a két testvér közt kitört villongást. Ismervén azonban a kedélybajos császár lelki dispositióját, rokonszenvének mérlegét inkább Mátyás felé látszott fordítani.¹ S noha tőle az eretnokség elleni küzdelemben jóval több erélyt várt volna, eszélyes politikus létére belátta, hogy Mátyást nehéz helyzetében — bátyja gyűlölete és intrikái meg protestáns alattvalói fegyveres követelései közt — elítélnie nem szabad, hanem erkölcsi támaszt kell neki nyújtania. E célból már jóval királlyá választása előtt elhatározta, hogy külön nuntiumot fog mellé állítani. E missióra eleintén monsignore Serra, ez a világos fejű, az osztrák és magyar viszonyokat és főembereket jól ismerő egyháznagy volt kiszemelve, aki a török elleni nagy harcok idején a pápai bő segélypénzek kiosztása és kezelése végett több ízben huzamosb ideig tartózkodott Magyarországon és Ausztriában. Végre is azonban nem öreá, hanem Melfi püspökére esett a választás, aki a Rudolf és Mátyás közti viszály kiegyenlí-

---

¹ Ez különösen kitetszik Malacrida pápai titkár leveléből Millino bibornokhoz 1608 júl. 27. Borgh. I. 641.

tésére küldött pápai legátusnak, a már többször említett Millino bibornoknak kíséretében járt 1608 tavaszán és nyarán a bécsi és prágai udvaroknál s akit az új nuntiusi állásra maga a legátus a latere a legmelegebben ajánlott.¹

Placidus de Marra — ez volt az új nuntius neve — nápolyi régi nemesi családból származott, amelyből már nem egy egyháznagy került ki s fivére is 1620—24 közt az apuliai Ascoli püspöki székén ült. A melfii székét Placidus 1594-ben foglalta el s meg is maradt rajta 1625-ben bekövetkezett haláláig, noha 1608-tól kezdve még évek során át működött nuntiusi minőségben a bécsi udvarnál. Ajánlója, Millino bibornok tiszta életűnek, tudományosan képzettnek, eszesnek, nemes gondolkodásúnak festi őt s dicséri előkelő tartását.² Oly jellemzés ez, amelynek Melfi püspöke missiója alatt csakugyan megfelelt. Képzettségéről, eszélyes voltáról és tapintatáról szépen írott jelentései és az 1608-iki meg 1609-iki pozsonyi országgyűlésen való viselkedése meggyőzik a kutatót, s abból, ahogyan a magyar kath. egyház iránti őszinte igyekezete mellett is mérlegelni tudta Mátyás kényes helyzetét, méltányos gondolkodásmódja s belátása bőven kiviláglik.

---

¹ Millino bibornok jelentése 1608 aug. 4. Borgh. II. 163.; leirat a nuntiusához 1608 aug. 23. U. o. I. 932 bis: pápai brève Mátyáshoz 1608 aug. 23. Ered. bécsi udv. ltár Rep. XVI. — V. ö. Fraknoi, Magyarország és a Szentszék III. 277.

² Il quale ha bontà di vita, lettere, prudentia, nobiltà et modo di trattarsi con splendore — írja Millino Melfi püspökéről 1608 aug. 4. Borgh. II. 163.

Abban a brévében, mely Melfi püspökének Mátyásnál megbízó gyanánt szolgált, a pápa szíves szerencsekívánattal üdvözlé a főherceget küszöbön álló királyi méltóságához s kifejezé abbeli reményét, hogy mint uralkodó a kath. egyház érdekeiről nem feledkezik meg. Intelmét és szerencsekívánatát V. Pál megismétlé a megkoronázott Mátyásnál is,¹ aki köszönő levelében mondhatni mintegy hitvallást tőn a pápa előtt. A kedvezőtlen viszonyok — írta — eddigelé megakadályozták őt annak megvalósításában, amit egyháza javára tenni akart; de a jövőben »oly nagy buzgalommal és igyekezettel fogjuk ez érdekeket fölkarolni s testünk és lelkünk összes erejével oda fogunk törekedni, hogy azt, amit az idők és a végzet mostohasága megrontott, gondozásunk, örködésünk és buzgóságunk a legelső adandó alkalommal újra fölvirágoztassa, erősen hívén abban, hogy szent vallásunkat nem csupán megvédenünk, hanem propagálnunk is sikerülni fog«.²

Az új király jó szándékában nem is kételkedett a curia. Biztosítá őt erről a nuntius is,

---

¹ A brévét nem találtam, de bőven szól róla a nuntius-hoz küldött leirat 1608 december 6. (harmadik e napról), Borgh. I. 932 bis.

² „...in hoc totis anitemur animi corporisque viribus ut illa quae temporis et fati iniuria collapsa sint, prima quoque occasione omni cura, diligentia et sollicitudine pristino flore vigeant et reviviscant . . . spe freti, divinum religionis nostrae cultum omni studio asserere, tueri ac propagare acerrime conabimur“. Mátyás a pápához 1609 január 13. Borgh. II. 79. — a nuntiusnak tett hasonló ígéreteiről a nuntius jelent. 1609 január 10. Borgh. II. 165.

aki azokkal a Mátyás ellen támasztott vádakkal szemben, hogy a királyi korona elnyeréseért áldozta volna föl a kath. egyház némely fontosb érdekét, megjegyzi, hogy nem a királyságra való vágyakozás volt az oka annak, ha Mátyás szemet hunyt az egyházra kényes tények előtt, hanem az, hogy teljességgel nem állott hatalmában azt, ami történt, megakadályozni.¹ Nuntiusa nézetében osztozott a pápai kormány is, mikor kedvezően fogadta Mátyás ígéreteit s azért, bár Forgáchnak a maga konkrét panaszainál, főként az egyházi birtokok s az érseki tizedek ügyében² igazat adott is, a célon túllövőnek tartá a primás olyatén fölfogását, hogy Rudolf visszalépésével és Mátyás megkoronázásával csak veszített és csakis veszíthetett az egyház.³

De volt még más oka is annak, hogy V. Pál és nuntiusa ne oly szigorú mértékkel mérjék az új királyt, mint aminőt ítéletében a magyar biboros alkalmazott. Az t. i., hogy a fönnforgó viszonyok közt a pápa csak erkölcsi támaszt nyújthatott Mátyásnak, meg különböző utakon igyekezett a császár Mátyás elleni cselszövényeit ellensúlyozni és támogatta a spanyol udvarnál a pénzsegély-kérést.

---

¹ Non tanto il desiderio di essere rè, quanto l'impossibilità di proibirli gli han fatto tollerare li pregiudizii seguiti. A nuntius jelent. 1609 január 17. Borgh. II. 166.

² A két ügy miatt a pápa személyesen fejezte ki nagy méltatlankodását a bibornok előtt. Renzi jelent. Barvitiushoz 1609 febr. 14. Bécsi udv. ltár ered. 595., 12. köt.

³ Még a pápai államtitkár is ezt mondja Forgáchról: Il signor cardinale di Strigonia esagera la perdita che s'è fatta nella coronatione del rè. Leirat a nuntiushoz 1608 december 27. Borgh. I. 932 bis.

De midőn nyakas magyar és osztrák protestáns alattvalói letörése céljából anyagi segélyért a curiához fordult Mátyás: ezt a pénzsegélyt V. Pál már megtagadta, noha a római spanyol követ nem habozott kijelenteni, hogy ha a pápa jó példával jár elől, ura azt követni fogja s noha a már föntebb említett Mellini bibornok és kartársa Montalto, külön is melegen pártolták védencük, a viharos protestáns tenger hullámain vergődő magyar király segélykérését. A pápa nem közönyösségből vagy fösvenységből cselekedett így. Az volt a fölfogása, hogy amíg nem sikerül Mátyást Rudolffal kibékítenie s amíg a németbirodalmi kath. fejedelmek a két testvérrel nem szövetkeznek, a pápai kincstár-ból adható minden segély hiába kidobott pénz, a pápai állam alattvalóitól méltánytalanul kívánt és hiába hozott áldozat volna. És e fölfogásában megerősíté őt a bibornokok értekezlete, mely Mátyás segélykérő levelét tárgyalá s amelynek csak az imént nevezett két tagja — kicsiny kisebbség — szavazott a magyar király megsegítése mellett.¹

Igy történt azután, hogy tüstént az 1608-iki koronázó országgyűlés befejezése után, még mielőtt Forgách és a magyar főpapok a maguk folyamodásait a pápához és a bibornoki kollégiumhoz megírták volna, a segélyügyről természetesen jól informált nuntius, bár épenséggel nem volt megelégedve a hozott egyházpolitikai végzésekkel, sőt azok káros hatását illetőleg a primás nézetében osztozott,

---

¹ Erről a tárgyról érdekesen ír Renzi Barvitiushoz 1609 jan. 31. és febr. 14., bécsi udv. ltár. Ered. Cod. 595., 12. köt. és Paravicino bibornok u. ahhoz 1609 febr. 31. U. o.

mégis mentő szavakat talált a király számára. A viszonyok hatalmasabbak voltak, mint Mátyás, — ez a rövid kivonata a melfii püspök megértő belátásáról tanuskodó szép jelentésnek — akinek egész helyzete a bizonytalanság bélyegét hordja magán, mert itt a magyar, amott az osztrák eretnekek szorongatják, a török, akivel határkérdések miatt még nem teljes a kiegyezés, a fronton erősen figyel s ha alkalom adódik rá, zavarólag kész közbelépni, a császár pedig rosszakarata nyilvánságos jeleivel és tényeivel súlyosbítja az új király posztóját. »Nem tagadom, hogy — az egyház szempontjából — nagy a baj; de akkorának mégsem tartom, hogy idővel és jó kormányzattal ne lehessen végre is legyőzni.¹ Arra kérte azért az államtitkárt Melfi püspöke, hogy mások — és itt bizonyára első sorban Forgáchra céloz — túlsötét helyzetfestését ne vegye készpénz gyanánt.

Kétségkívül alkalmas volt volna ez a jelentés a magyar főpapok még akkor meg sem írott panaszának s Forgách még útra nem indított legutóbbi hatalmas vádjainak már előre is némileg élet venni, ha pár hétre a jelentés után nem adja ki Mátyás az ellene fegyverben álló osztrák protestánsok számára, acélból, hogy őket az osztrák alkotmány által megkivánt hűbéri hódolatra mint új fejedelmük rábirja, 1609 március 19-iki szabályzatát. Tudni kell ugyanis, hogy a curia érthető okokból sokkal

---

¹ Non nego che l' infirmità non sia gravissima; ma però non l'ho per tale che co'l tempo e con un buon regimento non possa alfin superarsi. A nuntius jelentése 1609 január 17. Borgh. II. 165.

nagyobb aggálllyal tartott az osztrák tartományok elprotestánsodásától, mint amellyel Magyarországot nézte, sőt a magyarföldi protestáns eredmények előtté első sorban azért voltak aggasztók, mert az osztrák rendeket utánzásra készítették. Ezt jól tudva igyekvék tüstént a magyar országgyűlés befejezése után megnyugtatni Mátyás a pápai udvart, mikor *proprio motu* ígéretet tőn a nuntiusnak, hogy kész előbb odaadni életét, előbb kockára tenni egész jelenét és jövőjét, mintsem túlmenjen az osztrák protestánsoknak adandó engedményeknél, atyja, Miksa császár concessióin.¹ Ezt a nuntiusnak, mint mondám, *proprio motu* ünnepélyesen tett ígéretet azonban lehetetlen volt végrehajtania; az osztrák protestáns rendek hódolatuk fejében több kedvezményt csikartak tőle ki a föntemplített szabályzatban, mint amit annak idejében Miksa császár adott ágostai hitvallásu alattvalóinak.

E nem várt fordulat hire lesujtólag hatott Melfi püspökére, aki a curiánál mintegy jótállott Mátyásért s most szemrehányó hangon vontá őt, a magát kimenteni nem tudót, kérdőre. Akit eddig védett, de akit tanácsosai, adott szava ellenére, e szabályzat kibocsátására rábirtak, az ellen most mélységes elkeseredéssel tört ki belőle a meghazudtolt protector haragja. »Ez a nyomoruságos király, — írja harmadnapra, titkos jegyzetekkel készült jelentésében — annyira képtelen minden önálló ítéletre s annyira szánalmasan függ tanácsosaitól, hogy zavarba jő és irul-pirul ha velem beszél.«²

¹ A nuntius jelentése 1609 január 3. Borgh. II. 165.

² „Questo rè miserabile così è privo di arbitrare et così

Elképzelhetjük már most a curia hangulatát, midőn rövid időközökben egymásután érkeznek be hozzá Forgách legutóbbi hatalmas vádja Mátyás ellen és fájdalmas fölajdulása az Illésházy kezéhez adott érseki tizedek, meg a tizedügyeknek a szentszékek biráskodása alóli elvonása miatt; aztán az ő és a főpapság óvása az 1608-iki törvények ellen, majd Mátyás márciusi osztrák szabályzatának hire a nuntius elkeseredett jelentésével. Most már csakugyan nagy hatása volt a primás vádjainak. Érkezésükkor éppen ott volt Paravicinó bibornok a pápánál, aki nagy megütközéssel közölte a biborossal, hogy éppen egy osztrák házból való király fosztja meg országa primását érseki jövödelmeitől egy eretnek javára, hogy éppen egy osztrák házbeli uralkodó engedi át a szentszékek hatáskörét eretnekekből álló világi hatóságok kényére. »És ezek akarnak tőlem segélyt? — kiáltott ingerülten a pápa — ki látott valaha efféle dolgot? S mi nagyobb romlás következhetnék még be az effélénél?«¹... Soha nem fog várhatni semmi segélyt Mátyás a pápától — így hangzott a fenyegetés — »ha vissza nem csinálja« a dolgot s a magyar kath. egyháznak és Forgáchnak vissza nem adja a tőlük

---

pende miseramente dei suoi consiglieri che si confonde et ha erubescenza di parlarli.“ A nuntius chiff. jelentése 1609 március 21. Dechiff. Borgh. II. 166.

¹ ... „gridava Sua Santà ad leggere quella lettera: vogliono poi aiuti? chi ha mai fatto simili cose? à che maggior ruina si può venire, che a questa?“ Paravicino bibornok a császárhoz. Ered. bécsi udv. ltár Cod. 595., 12. köt. — És Renzi Barvitiushoz 1609 április 28. U. o.

elvett birtokokat és jövedelmeket.¹ Ha hihetünk Germania protector cardinálisának, Paravicinonak — aki Rudolf császárhoz írt s erről szóló jelentésében mindenesetre a császár inye szerint színezi ki a képet, a magyar panaszok s az osztrák szabályzat utánuk érkező híre már nemcsak a római clerust és világi intelligenciát («gli huomini d'intelletto»), hanem magát az örök város népét is kihozta sodrából s hangosan kiáltozták volna, hogy Isten büntetése nyomon fogja érni azt, aki itt is és ott is oly szörnyűségeket követett el a vallás kárára s nem átallott oly engedményeket tenni.²

A ténybeli, concrét nagy sérelmek miatti elkeseredést növelte aztán a pápai udvarnál egy merő alakszerűség, mely tán mosolyra indíthatna, ha nem tudnók, hogy Rómában természetesen nem ismerték a magyar törvények stylus curialisát. — Renzi Máté ugyanis Forgách megbízásából a magyar főpapság panaszos iratával együtt benyújtotta a pápához az 1608-iki törvényeknek egyik nyomtatott példányát, amint azt a király, a kancellár és a királyi titkár aláírásával és a rányomott kir. pecséttel ellátva szokás volt a municipiumoknak és az országgyűlés királyi hivatalosainak megküldeni. Roppantul bántotta a curiát, hogy egy ilyen törvényt a kancellár, aki egyháznagy, nyitrai püspök volt, ellenjegyezni nem átalotta. De még jobban megütközött maga a pápa a törvénycikkek szokásos

---

¹ „Purchè possa“ teszi hozzá gúnyosan Paravicino bibornok Barvitiushoz írt jelentésében.

² Paravicino bibornok a császárhoz 1609 április 4. ered. U. o.

bevezetésén: *Articuli dominorum praelatorum, baronum stb.*, meg a befejezésén: »*Supplicatione igitur dictorum dominorum praelatorum, baronum stb.... dictos articulos approbavimus*«. Hiszen a magyar prelátusok előtt fekvő panaszából világosan látta, hogy ezek azoknak a cikkeknek a megalkotásához hozzá nem járultak, azok kir. megerősítését épenséggel nem kérték, sőt ellenük nyíltan óvást emeltek! De nemcsak megütközést kelte a pápában, hanem fájdalmasan is érinté őt a formula, mert, mint Renzi tudósít, »a nyomtatvány az infámia bélyegét süti a magyar főpapokra, amely miatt azokat, mint eretnekeket el kell kárhoztatnia«.¹ Tekintettel erre és arra, hogy a magyar főpapok a pápához intézett folyamodásban az ő közbevetését kérték a jó hírükön-nevükön eshető csorba kiköszörléséhez és támogatását abban, hogy a cikkeket ne kellessen elismerniök, V. Pál kiadta az ügyet a congregatio inquisitionisnak a magyar főpapok jóhírneve megvédése és a nyomtatvány által a kath. egyházon esett szégyenfolt orvoslása végett. Aztán pedig Pinelli bibornoknál értekezletre gyűjteté össze a bibornokokat a Mátyásnál teendő lépések ügyében.

A curia e kedvezőtlenne vált hangulatáról Mátyás természetesen értesítve lőn. De magától is érezé, hogy különösen a nuntiusnak adott ígéret megszegése után bármi módon ki kell engesztelnie

---

¹ „Tanto più che con questa scrittura restano machiati d'infamia tutti li detti prelati et possono essere dannati per heretici.“ Renzi Barvitiushoz 1609 április 25. U. o. Ezt kiegészíti Renzi későbbi levele Barvitiushoz 1609 ápr. 28. U. o.

a curiát. Erre a célra szolgált V. Pálhoz intézett levele, melyben élénk szinekkel festé nehéz helyzetét, hogy az eretnekek mindenfelől mennyire szorongatták, hitfelei mennyire cserben hagyták őt, midőn még németbirodalmi katolikus fejedelmek is segélynyújtás helyett csak azt tanácsolták neki, hogy egyezzek ki alattvalóival; hogy a császár mily rossz indulattal izgat ellene s mennyire reszketnie kellett a már lecsillapodott magyar és morva rendek újabb pártütésétől is. Miniszterei véleménye szerint nem volt — írja — más orvosság, mint *színelég* beleegyezését adni az eléje terjesztett cikkekbe, mint amelyeket jobb idők beálltával majd úgysis vissza lehet vonni.¹ Mindamellet is, folytatja, nagy lelki furdalásokat érez, különösen amióta a bécsi püspök (Khlesl) kifejté előtte, hogy bár mások által elcsábítva, nemcsak súlyosan vétkezett, hanem az »In coena Domini«-bulla fenytéke alá esett, amely alól senki más mnit öszentsége föl nem oldozhatja őt.² Kéri tehát — ez az ügyesen megszerkesztett levél veleje — a pápai absolutoriumot! Ennek fejében szentül igéri, hogy mindazt, amit az idők fordultával megtennie lehetséges lesz, pontosan megteszi és bőséges kamatokkal fogja kárpótolni

---

¹ „Nullum amplius . . . superesse remedium quam ut sub fūco et specie tantum meus in approbatione propositorum articulorum assensus accederet, cum successu futuri ac melioris temporis facilius revocari . . . posse.“ Mátyás a pápához, 1609 április 11. ered. Borgh. II. 79.

² „me ab aliis seductum graviter non tantum deliquisse, sed etiam in ipsam bullam Coenae Domini incurrisset, nec ob id a quopiam alio praeter Sanctitatem Vestram posse absolvi.“ U. o. látszik az egész levélből, hogy Khlesl tollából folyt.

az egyház elhanyagolt érdekeit. Sőt ha sikerül a császárral kibékülnie, közös erővel fogják az eretnekséget legyűzni.¹ Ennél a fogadásnál csak azt kötöm ki, — így végződik az érdekes levél — hogy elhatározásomat Szentséged titokban tartsa, mert ha köztudomásúvá lenne, az eddigieknél veszedelmesb zavarok újulnának meg azonnal.²

Nem az első eset volt ez, mikor Mátyás a protestánsoknak, főleg a magyarországiaknak tett engedmények miatt Khlesl tanácsára azzal menté magát Róma előtt, hogy tanácsosai »elcsábították«, »rászedték«. Ugyanígy cselekedett volt már az 1606 juniusi bécsi béke vallásügyi tárgyalásainak befejezésekor.³ De a Khlesl fejével gondolkodó király úgy okoskodott, hogy »bis repetita placent« s ezenkívül föltehetette, hogy a föltétlen bűnbánás nem tévesztheti el hatását. És e föltevésében nem egészen csalódott. Nem azért, mintha a curia — hogy jó magyarán fejezzem ki magamat — át nem látott volna a szitán. Hanem azért, mert a bibornokok értekezlete a körülmények és viszonyok beható vizsgálata után Mátyást illetőleg nem éppen hizelgő

---

¹ „Sancte hisce primitto, omnia illa quae mihi melioris occasione temporis factu erunt possibilia, strenuo effecturum recompensaturumque cum foenore quae hactenus neglecta videbantur.“ U. o.

² Desidero maiorem in modum hanc meam voluntatem arcano Santis Vrae tractari pectore, ne divulgato hoc meae voluntatis proposito retarder et ne maior (quod alias certius fieret) renascetur tumultus priore multo deterior; nam ea omnia quae offero, suo tempore, loco et modo diligenter praestabo.“ U. o.

³ Magy. Orsz. Emlékek XII. köt. 258—259. l.

meggyőződésre jutott. Nagyon csekély — mondták a római egyház tanácskozó hercegei — a király tekintélye alattvalóinál, annyira, hogy insolentíájuk megzabolázását csak úgy lehet elérni, ha a katholikus fejedelmek összefognak; a gyökeres orvoslás hát nagyon nehéz s egyelőre kilátástalan. Azt ajánlották hát a pápának, hogy mindekelőtt feddő brévét küldjön Mátyáshoz, amely csakugyan el is küldetett s szigorú hangon szólítja föl a királyt, hogy az egyház érdekeit országaiban ezentúl jobban gondolja s különösen Magyarországon az egyházi jurisdictiót visszaállítsa, az egyházak birtokait visszaadassa, a tizedkárokat pedig beszüntesse.¹ Egyidejűleg ezzel a magyar főpapsághoz intézett V. Pál egy megleghangú brévét, amelyben beadványukra válaszolt s hathatós támogatásukat helyezte kilátásba. Aminthogy csakugyan szintén ugyanaz nap szigorú utasítás ment a nuntius-hoz, Mátyást a magyar főpapok kívánságai teljesítésére szünet nélkül ösztökélni.²

Magára a pápai absolutióra egyelőre csak remény nyújtott Mátyásnak. Mivel a király, írta Borghese államtitkár Melfi püspökéhez, az egyház sérelmeit orvosolni igéri, nem volna helyén való, őt a föloldozás reményétől megfosztani; de csak egyszerűen, minden kikötés nélkül megadni azt most még lehetetlen, mert akkor mélyebben bele

---

¹ Pápai breve Mátyáshoz 1609 ápr. 24. Ered. bécsi udv. ltár Rep. XVI. És Renzi jelentései Barvitiushoz 1609 ápr. 25. és ápr. 28. Ered. U. o. Cod. 595., 12. köt.

² Utasítás a nuntius-hoz 1609 ápr. 25. Borgh. I. 932 bis. A főpapokhoz intézett brévéről is bőven szól az utasítás.

kellene bocsátkozni mindannak taglalásába, amit a király a vallás és általában a katholicismus ellen vétett.¹ Hosszas hetekig tartott, míg a pápa a király sürgető ismételt kéréseire megengedé, hogy Mátyást a nuntius a pápa nevében föloldja az egyházi fenyték terhe alól, ha kötelezvényt ad magáról, hogy, amint lehet, azonnal visszavonja mindazt az engedményt, amit az egyház kárára eretnek alattvalóinak adott;² de miniszterei is tartoznak saját kezük aláírásával kötelezni magukat a vallási ügyekben elkövetett hibák alkalomadtán való gyökeres kijavítására. Ezek a föltételek tényleg teljesítették s 1609 júniusában már jelentheté az itt is jóakarattal közbenjáró melfii püspök, hogy az ő általa megadott pápai absolutio nagy örömmel tölté el a szorongatott királyt.³

Külsőleg hát a harmónia Róma és Bécs között teljesen helyreállott, de érdemileg a király jószándékait kevesebbre kezdé tartani a curia. Igéreteinél és jóakaratanál jóval többet érő garantiát látott volna abban, ha a nádori tisztet katholicus vallású férfiúval lehet vala betölteni, — amit már

¹ Utasítás a nuntiushoz 1609 ápr. 25. a harmadik e napról. Borgh. I. 932 bis.

² Utasítás a nuntiushoz 1609 május 16. U. o.

³ A most idézett utasítás és a nuntius 1609 június 6. jelentése, ered. Borgh. II. 166. — Mátyás (valószínűen csak levélalakban küldött) kötelezvényét nem találom. Miniszterei közül gr. Meggau és b. Khuen Khlesl mellett s az engedmények ellen foglalnak állást; a szabadabb felfogásuak Harrach, Khrenperg, Mollart Ernő, gr. Trautson és még Breiner is b. Lichtenstein körül csoportosultak. V. ö. Gindely Rudolf II., I. 287. A miniszterek kötelezvényét említi Huber is kitünő osztrák történetében.

előbb őszintén tudtára is adott a pápa Mátyásnak.¹

És nem csupán a magyar kath. egyház viszonyai miatt, hanem az osztrák protestánsok megtörésére való tekintettel is volt oka a curiának sajnálni, hogy protestáns férfiú a magyar palatinus. A márciusi engedmények előtt ugyanis az alsóausztriai Hornban összegyűlt osztrák protestáns rendek a magyarokkal kötött 1608-iki úniót és szövetségeket tágabb értelemben magyarárván, vallásuk teljesen szabad gyakorlatának kivívásához fegyveres támogatást reméltek magyar szomszédaiktól. Az aggódo Mátyást azonban a Bécsbe hívott Illésházy 1609 legelején megnyugtató, hogy a magyarok semmi esetre sem fognak fegyverrel közbelépni osztrák hitsorsosaik érdekében. E megnyugtató hatása alatt egyrészt, másrészt pedig azon az alapon, hogy az imént lefolyt koronázó országgyűlés a magyarság minden követelését teljesíté s a rendek csakugyan őszinte megelégedés nyilvánításai közt osztottak szét, már ekkor, 1609 januárjában, fölmerült az a gondolat, hogy szükség esetén magyar haderőt kellene alkalmazni az osztrákok ellen, mint akik uruktól egy köteles közjogi cselekvényt, a hűbéri hódolatot, tagadnak meg, vagy kötnek nem hűbéri természetű föltételekhez, tehát az 1608-iki únió főcélja, a közbéke ellen vétének. Egyelőre azonban elejtetett a gondolat: Mátyás udvarában féltek a fölvonuló magyar hadak pusztításaitól; a magyar segítségben több volna a kár, mint a haszon.² De

¹ Utasítás a nuntiushoz 1609 január 10. Borgh. I. 932 bis.

² Erről a nagyon érdekes tárgyról csak a nuntius 1609 január 10-iki jelentéséből értesülünk. Borgh. II. 165.

szükség törvényt bont. Mátyás gyöngé hadereje nem birt az osztrák protestánsokkal, akiket oly háttározott s erélyes ember vezetett, mint aminő a hires b. Tschernembl Erasm volt, akit e mozgalmas kor férfiai közt hitbuzgóságra, vasakaratra és minden melléktekintetet sutba vető természetére nézve csak Forgách primással lehet összehasonlítani.¹ Alig hát egy óra rá, 1609 február elején, már azt kérdezte Mátyás Illésházytól, hogy hajlandó volna-e szükség esetén fegyverre birni a magyarokat az osztrák protestánsok ellen? Illésházy azonban azt válaszolá, hogy ha most a — bár osztrák — vallás-szabadság ellen, fegyverre szólítanak a magyarságot, általános mozgalom, egy új forradalom esélye állhatna elő. A nádor jól tudta, mért mondja ezt: jól ismeré az összeköttetések szálait, amelyek a magyar rendek előkelőségeit, egy Thurzó Györgyöt, egy Széchy Tamást az osztrák protestánsokkal összefűzték. De a bécsi katolikus körök és köztük a nuntius véleménye az volt, hogy Illésházy szájába azt a tanácsot nem a közjó tekintete adja, hanem »partikuláris felekezeti érdekek indítják a barbár magyart, mikor megtagadja fejedelmétől azt a szolgálatot, a melylyel nekie tartozik!«²

¹ Tschernemblről nagyon egyoldalú képet ad a XIX. század 50-es éveiben készült, reactionárius ízü Jodok Stülz, Zur Charakteristik des Freiherrn G. E. v. Tschernebl, Arch. für öster. Gesch. IX. De Tsch. igazi személyisége a szerző akarata ellenére is kidomborodik adataiból.

² „Ben si conosce che non rispetto del ben publico, ma particular interesse di religione muove quel barbaro a negar al suo prencipe così dovuto servizio.“ A nuntius jelentése 1606 febr. 7. Borgh. II. 166.

Egy csodálatos gondolatra jöttek hát a katolikus főurak, osztrákok és magyarok, Mátyás környezetében, amely gondolat Melfi püspökének is megtetszett. Hiszen ott vannak a még mindig ki nem elégített, csak biztatott, a zsoldhátralék miatt csak nagy nehezen lecsillapított hajdúk! Miért ne lehetne e zsoldos nép közül, mely pár éve Basta alatt saját magyar vérei és hitsorsosai ellen is oly keményen harcolt, néhány ezret fölfogadni az osztrák protestánsok ellen, ha pontosan megfizetik nekik a hószámot és megadják hátralékos zsoldjukat is? Ehhez az országnak, a rendeknek, az osztrákmorva szövetségnek semmi köze; ezek a hajdúk szabad nép, szabadon, önszántukból állnak a király szolgálatába!... És erre Illésházy is azt felelte, hogy ez igaz; a hivatalos Magyarország semleges, a hajdúk azonban elszegődhetnek oda, ahová nekik tetszik s öfölsége annyit kaphat belőlük jó pénzért, amennyit akar. De bízni már, — mondá az agg államférfi, aki tapasztalásból jól tudta, hogy Bocskay ideje óta a szabad hajdúság a maga magyarságának és kálvinistaságának nagyon is erős tudatára ébredt — nem bízhatik bennük és ő, Illésházy, sem áll jól értük.¹

A katolikus körök meghökkentek a nádor

---

¹ Erről az egész ügyről, mint mondtam, csak a nuntius becses jelentéseiből értesülünk; más kútfő nincsen. Illésházyról így szól 1609 február 28. jelentésében (Borgh. II. 166.): „Onde seben l'Eliazazi promette in nome publico di star neutrale, dice però di non poter prohiber gli aiduchi che non vadino dove lor piace e che se S. Mtà ne vuol per suo servitio, altrettanto puo haverli; ma non deve fidarsi, ne egli l'assicura della lor fede.

ez őszinte nyilatkozatára; de persze még mindig nem hittek neki. A király az öreg nádor vetélytársát, Thurzó Györgyöt kérlette Bécsbe. Ez nem oly nehézkes mint Illésházy, mondták az udvarnál, s bár eretnek, szereti magát lovagiasnak mutatni s az igazság kedvelőjének: adjon tanácsot ő... És Thurzó megadta a kért tanácsot, kissé hevesebben mint a higgadt nádor, de magyarábban is. »Fejemet teszem rá, mondá, hogy ha újból fegyvert ragadtatnak a magyarokkal s meghasonlást akarnak köztük bármi vallási kérdés miatt kelteni (lévén nagyrészüik az osztrák protestánsoknak igaz jóakarója): rövid idő múlva egyetlen katolikus szerzetes vagy világi pap sem lesz Magyarországon.«¹ Természetes, mert az osztrák protestánsokkal rokonszenvező s az 1608-iki únióhoz ragaszkodó nemesség a hitsorsosaik ellen zsoldba vett néhány ezer hajdút hamarosan fölvilágosította s a kath. egyház ellen bújtatta volna föl.

Az udvari körök hát lemondtak e tervről, de mély keserőséggel a nádor s ennek versenytársa, mint konok protestánsok iránt, meg lévén győződve, hogy ezek az államférfiúi bölcsesség palástja alatt felekezeti érdekeket ápolnak. Ha katolikus volna a nádor, ez nem történhetnék. Az egyedüli vigasz csak az — írja a nuntius, — hogy ennek az »átko-

---

¹ „Aggiunge a questo il Turso, chiamato qui per ordine di S. Mtà per occasione del suo carico et che, benché heretico, fa professione di galant'huomo e di verità. di voler apportar la sua testa che ponendosi di nouvo l'armi in mano a gli Ungheri e dividendosi frà di loro per causa di religione, in poco tempo non sarà per restar in quel regno nè preti nè frati.“ U. o.

zott« nádornak a halála után, ami soká nem késhetik már, mégis csak meglesz a bajok orvoslása található.¹

Ez a jó »kilátás«, Illésházy közelgő vége nem is sokára váratott magára. Isten kegyelme — írja már április első felében a különben jólelkű nuntius, hogy Illésházy nagybeteg és orvosa doctor Magno, a király udvari orvosa szerint — akinek t. i. kezelése alá adta magát a Bécsbe e végett föl vitt öreg nádor — sokáig semmi esetre sem fog élni. És ha a jó Isten csakugyan elrendeli Illésházy halálát, könnyen megváltozhatik az országban a dolgok arculata s én sem fogom elmulasztani az alkalmat, a király őfölségét kötelességére figyelmeztetni.² Május elején a nuntius egy újabb »bulletin«-je a betegség rohamos súlyosodásáról tudósítja a pápai államtitkárt, »noha a beteg robustus paraszt constitutiója még erősen ellenáll«. De a következő sürgönyében már jelenthette a nádornak május 5-én, egy keddi nap estéjén, bekövetkezett halálát.³

¹ „La consolazione in somma è la speranza... che procedendo la morte di quel maledetto palatino, che non potrà andar molto in lungo... a tutti i disordini seguiti si dovrà poi opporre uno rimedio.“ A nuntius jelentése 1609 febr. 21. Borgh. II. 166.

² „~~S~~ Dio benedetto permetterà, come si crede, la morte del' Eliasasi, potrebbono facilmente le cose di quel regno mutar faccia; nè io tralasciarò l'occasione d'insinuare a Sua Mtà il suo dovere.“ A nuntius jelent. 1609 ápr. 11. U. o.

³ A nuntius május 2-iki jelentésében mondja Illésházyról: ancorchè la complessione rustica nonche robusta resiste gagliardamente. Borgh. II. 166. — Haláláról a nuntius 1609 május 9-én (U. o.) értesíti a curiát. — Fényes temetéséről,

III.

Illésházy halála. — Katholikus helytartó tervezése. — Mégis Thurzó neve merül fel. Ennek okai. — A nuntius aggódásai a kath. egyházra kedvezőtlen kilátások miatt. — Nevezetes kihallgatása a királynál az 1609-iki országgyűlés küszöbén.

Az első mérkőzés.

Amint Borghese bibornoknak Illésházy halálos betegsége tudomására jutott, azonnal utasítá Melfi püspökét, a királynak lelkére beszélni, hogy a megürülendő nádorszéket katolikus egyénnel töltesse be.¹ De Mátyás megelőzte a püspököt, mert Illésházy halála után tüstént magától megigérte, hogy, most már könnyebben mozoghatván, igyekezni fog az egyház sérelmeinek lehető orvoslásán.² Mindamellett is jónak látta a curia a királyt egy külön e célra készült brevében figyelmeztetni, hogy vétek volna, ha ezt a magyar katholicismus erősítésére önként kínálkozó jó alkalmat fölhasználni elmulasztaná. Válaszában a király nyomatékkal kérte V. Pált, hogy ne kételkedjék benne s nyomatékkal ismétlé meg a nuntiusnak imént magától tett ígéretét.³

Szt.-Györgyön, augusztus 5-én a nuntius augusztus 8-iki jelentése szól; itt megjegyzi, hogy: Eliasasi da Ali bassà di Buda in una lettera . . . viene insignito con titolo di „beato“. Nunz. di Germ. 114. t.

¹ „Metta V. S. in consideratione al rè, quanto convenga alla sua coscienza, al servizio del Signore et al governo politico l'havere un palatino cattolico.“ Utasítás a nuntiushoz 1609 máj. 9. Borgh. I. 932 bis.

² A nuntius jelentése 1609 máj. 16. Borgh. II. 166.

³ Mátyás a pápához 1609 jún. 26. Borgh. II. 79. A brevéről bőven szól a nuntius jelentése 1609 június 24. Borgh. II. 166.

Úgy látszik, megnyugtatóan hatott a curiára a bécsi udvar ama szándéka, hogy nem fogja a nádori tisztet betölteni, hanem a régi, 1608 előtti gyakorlatra visszatérve, helytartót állít a nádor helyébe. Ezt nem választják; ezt a király nevezi ki a katolikus urak közül. Tüstént Illésházy halála után érintkezésbe is lépett Mátyás e végett bizalmasabb magyar tanácsosaival s bizonyos naivitással fejtegeté a kihallgatásra kért nuntius előtt, hogyan képzei ő e tervét a legközelebbi országgyűlés alatt keresztülhajtani. Mert hiszen tudjuk, hogy az 1608. 3. cikk értelmében köteles volt a király a nádor halála után egy éven belül nádorválasztás céljából országgyűlést hívni egybe. Sokan az országban, mondá a király, nem voltak megelégedve Illésházy kemény kormányával, a nádori omnipotentiával; sokan meg azért fognak szívesen beleegyezni a helytartó kinevezésébe, sőt kérni fogják (!) erre a királyt, mert a nádor javadalmazása terhes az elszegényedett országra. Nem lesz aztán — vélte a király — nagyon nehéz rábirni a protestáns rendeket a kölcsönösség gyakorlására azzal, hogy mivel eddig az ország legfőbb és legfontosabb tisztjét egy az ő felekezetükbeli ember tölté be, legalább is illendő beleegyezniök abba, hogy a helytartóságra, tehát egy jóval kisebb rangú állásra, katolikus vallásút nevezhessen ki a király.¹ Arról persze, amit Forgách pendített meg, hogy ez a helytartó ne csak katolikus, hanem egyházi rendű férfiú legyen, mint

---

¹ Mind erről a nuntius következő jelentései: 1609 máj. 9. Borgh. II. 166.; június 6. (e napról a második) u. o.; jún. 24. u. o. Különösen érdekes a június 6-ika.

Nádasdy Tamás halála óta szokásban volt, szó sem lehetett. Bármilyen hasznosnak ígérkezett volna egy ilyen megoldás, pláne ha sikerülne a nuntiusnak végkép kibékítenie Mátyást a magyar biborossal¹ s rábírni arra, hogy ezt a helytartóságot a primásra ruházza: a reális gondolkozású nuntius Forgách vérmes ötletétől épen nem ittasodott meg. Sem a törvények nem kívánják, — mondá igen helyesen Placidus de Marra, mikor Forgách e tervéről referált — sem az országnak nincs inyére a papi helytartó s ha ezelőtt főpapi helytartók voltak is, az többnyire csak költségkimélés tekintetéből történt.² »Nem csekély jelentőségű eredmény lesz, ha a tiszt csakugyan katolikus, bár világi egyén kezébe kerülhet.«³

A megnyugvás érzetét azonban a nuntiusnál is, a királynál is több körülmény nemsokára megzavarta. Mindenekelőtt és főként az, hogy Mátyás osztrák és magyar tanácsosai közül többen azt a gondolatot vetették fölszínre, hogy tán legcélszerűbb volna a helytartóságra Thurzó Györgyöt nevezni ki! Illés-házy halála után Thurzó volt a legtekintélyesebb protestáns úr s az osztrák miniszterek bizonyosra vették, hogy ha őt szemeli ki Mátyás helytartónak, akkor, ha nem némul is el, de nagyon megcsappan az országgyűlésen a nádort kívánók tömege. A jeget hát Thurzóval lehet a legbiztosabban meg-

¹ Ezt elérni régi utasítása volt a nuntiusnak.

² T. i. a helytartó csekély javadalmazása csak „ráadás“ volt a főpap jövedelmére.

³ „Non si farà poco se si otterà che cada il carico in man di cattolico, benchè laico.“ A nuntius jelent. 1609 máj. 30. Borgh. II. 166.

törni. Azzal csitítgatták Thurzó elleneit s magát a nuntius is, hogy beteg emberrel van dolguk. Tény, hogy Illésházy élete utolsó heteiben Thurzó is nagybeteg volt; maga kezelő orvosa, az említett dr. Magno, mondá akkor Melfi püspökének, hogy Thurzónak hugykövei és belső sérülései vannak és soká nem fog élni.¹ Nem kellene őt disgustálni arra a rövid időre, ami életéből még hátra van, mondák ezek a ministerek, hanem ellenkezőleg a helytartóság intézményét általa, az ő személyében biztosítani s aztán az amúgy is sírja szélén állót tisztességben eltemetni.² Méltán tarthatott attól a nuntius, hogy ez a gondolat az országgyűlésig megéri s a magyar katholicismus, sit venia verbo, eben gubát cserél. Mert annak a duumvirátusnak, amelyre a király az ország ideiglenes kormányzatát rábízta, egyike ugyan Forgách Zsigmond, a jó katolikus, másika a rettegett Thurzó György volna.³ Ime, egyik lábát már be is tette a nem kívánatos jelölt a helytartói tisztbe!

Gondot adott aztán a nuntiusnak Mátyás ama helyes terve, hogy oldala mellett, udvaránál, állan-

---

¹ „Questo (Thurzó) si trova qui (Bécsben) aggravato dal mal dell pietra et con una ulcera interna, che non lo farà durar molto.“ A nuntius jelent. 1609 április 11. Borgh. II. 166. — Május 9. írja Melfi püspöke, hogy Th. jobban van ugyan, de mind a mellett általános a nézet, hogy soká nem élhet.

² ... „supponendo che sia per durar poco in vita (Thurzó), non vorran disgustarlo per poco ma assicurarsi maggiormente di lui et sepolirlo in breve con honore.“ A nuntius jelent. 1609 május 30. Borg. II. 166.

³ Erről Thurzónak Forgách Zsigmondhoz irt leveléből, 1609 jún. 24. Bécs, értesülünk. Kpü. F. 15.435.

dóan két magyar tanácsos tartózkodjék a kancelláron kívül. Melfi püspöke attól félt, hogy kevés errevaló ember lévén a katolikusok között, a király kénytelen lesz protestánsokat nevezni ki a két »ministeri« állásba, ha csak olyanokat nem rendel be az udvarba, akik künt az országban fontos helyet töltenek be, mint pl. Forgách Zsigmond s akinek bevonása egész vidékek katolikusságának kárára válnék. Be kellett azonban látnia, — amint a curia is jóakarattal értékelé a király ez alkotmányos szándékát — hogy ez ellen nincs mit tenni.¹

Annál nagyobb aggodalmat okozott hát Melfi püspökének Thurzó György és Révay Péter politikai tevékenysége, más műszóval mondva korteskedése, hogy a küszöbön álló országgyűlésre a tavalyi nagy és egységes protestáns pártot ismét összehozhassák. Maga a király is jól tudta s kedvetlenül nézte ezt, s tőle telhetőleg igyekezett is gátat vetni a dolognak, amennyiben tanácskérés és egyéb ürügy alatt sokszor behívatta a két főurat udvarába csak azért, hogy őket a megyei rendekkel való érintkezéstől elvonja; sőt megtette azt, hogy Thurzó Györgyre, aki ideiglenes helytartói minőségében Felső-Magyarországba volt menendő, királyi parancsot küldött, hogy maradjon birtokán, mert esetleg az udvarnál lehet szükség rá. Persze az efféle fogás sem sokat használt, Révaynak, Thurzónak is bőven módjában maradt élő szóval s főként

---

¹ A nuntius jelent. 1609 aug. 22. Nunz. di Germ. 114. A. — „La conditione de tempi è tala, che richiede a malgrado nostro di chiuder gli occhi à qualche cosa“, írja a pápai államtitkár a nuntiusnak 1609 szept. 12. Nunz. di Germ. 26.

leveleikben agitálni a protestánsok tömörítése mellett, mely megakadályozza azt, hogy — mint állítólag Thurzó hirdette volna — ismét a papok uralma alá kerüljön az ország, mint a közelmúltban volt.¹

Fokozta a nuntius aggályait az agitációkkal összeköttetésben a sok rossz hír, mely az egyházi javak visszaadása ügyéről keringett. A felsőmagyarországi megyék — ez volt a híre — nagyjából olyan követeket jelöltek vagy választottak volna már meg az országgyűlésre, akik egyházi javak donatariusai vagy zálogbirtokosai s akik e szerint okvetlen ellenezni fogják a mondott javak visszaadását. Főleg félt a nuntius Thurzó kétszínű viselkedésétől e részben, mint aki szerinte »hamis kártyával játszik«. Egyfelől azt mondja t. i., hogy az ország törvényei szerint Bocskay adományai és zálogbaírási érvénytelenek, másrészt meg azt hirdeti, hogy az egybehívandó országgyűlés nem is lesz igazi országgyűlés, hanem csak panaszok és sérelmek chaosa, útvesztője, amelyen hát a kath. egyházra oly döntő fontosságú ügy újra elhalasztatik.² E legalább is túlzó hireszteléseknél realisabb alap-

---

¹ Böven szólnak minderről a nuntius jelentései 1609 aug. 29. Nunz. di Germ. 114. A. és okt. 17. (U. o.) Ez utóbbiban mondja: ... non manca il Turso, homo versutissimo, ancorche absente (az országból) di tener ivi (az országban) continue pratiche et disponer l'animo de quei baroni heretici all' unione, egli, perchè i preti non habbiano tanto da dominare, come han fatto per il passato."

² A nuntius jelentése 1609 október 24. Nunz. di Germ. 114. A. (... il Turso ... gioco con carte false) és Forgách bíbornok levele a gráci nuntiusához 1609. nov. 16. — U. o. 114. B.

pal birt az Erdély közbelépéséről szóló. Báthory és Erdély rendei hivatalos irataikban csakugyan azt kívánták Mátyástól, hogy persze távolról sem Bocskay összes adományai, hanem csak azok maradjanak érvényben, amelyek a fejedelem négy főemberének s az elhunyt Csáky István árváinak javára száltak. Abban az ünnepélyes követségben, melyet a fejedelem és Erdély rendei ezen és más erdélyi ügyek elintézése végett a magyar országgyűléshez bocsátottak, ott látjuk Rhédey Ferencet és Segnyey Miklóst.¹ És az erdélyiek ajánlottjai közt épen ez a kettő volt nagy kiterjedésű egyházi javak adományosa vagy zálogbirtokosa. Az előbbi vegyes adományt kapott Nyitra várára, városára s a hozzátartozó tizedekre; aztán a szkalkai és egy másik apátság nyitramegyei birtokaira.² Segnyey pedig a szepesi és jászói prépostság némely birtokait birta vegyes adományban, Migazzi püspök mádi szöllőit tiszta donatióban s a szepesi káptalan szepesmegyei falvait inscriptióban... Hogy ezek befolyását megtörni kemény dió lesz, attól nem alap nélkül tartott Melfi püspöke.

Mindehhez hozzájárult még az a körülmény is, hogy az ellenreformáció actiója elé a magyar országgyűlésen osztrák és stájer részről is akadá-

---

¹ Báthory Gábor, Mátyáshoz 1609. szept. 18. és okt. 4. és az erdélyi követek beadványa Mátyáshoz s. d. Kpü. F. 15435. és a nunțius jelentése október 17. Nunz. di Germ. 114. A.

² A nyitrai püspökség a várost 1607-ben tényleg visszavette (l. Sörös Pongrác, Forgách F. a biboros, Századok 1901. 705.), de Rhédey nem mondott le adománylevélben nyert jogáról.

lyok látszottak gördülni. Az alsóausztriai tartományi gyűlésen a kath. kisebbség nem ismerte el a Mátyás és a protestánsok közt márciusban kötött szabályzatos egyezséget, amelyről föntebb volt szó, amire a protestánsok elhatározták, hogy a magyar és morva országgyűlésekhez fognak támogatás végett fordulni. De a benső ausztriai (stájer, krajnai és karantán) rendek is mozgolódtak, hogy segítyt kérjenek a magyar országgyűléstől vallásuk szabad gyakorlata ügyében fejedelmük, a hitbuzgó, őket elnyomó Ferdinánd ellen. Ha ezek követségei megjelennek Pozsonyban és összeköttetésbe lépnek a magyar protestáns többséggel,¹ kétséget nem látszott szenvedni, hogy az ellenreformáció tényezőinek igyekezetét Pozsonyban némi siker csak úgy fogja koronázni, ha Mátyás a Ferdinánd főhercegéhez hasonló elszántsággal áll az actió mellé, ha nem is élére.

Ezt a célt akarta szolgálni az az új pápai breve, mely a királytól adott ígérete betartását követelte a magyar országgyűlésen és az az utasítás, mely meghagyja Melfi püspökének, Mátyás udvarában meg nem szűnő buzgalommal ütni a vasat.² A nuntius ezt meg is cselekedte. Röviddel az országgyűlés megnyíltá előtt kihallgatást kért a ki-

---

¹ Az osztrák protestánsok lépéseiről J. Stülz id. ért. s a nuntius érdekes jelent. 1609 nov. 20. Nunz. di Germ. 114. A. — A belső-ausztriai protestánsok lépéséről Forgách lev. a gráci nuntiushoz 1609 nov. 16. U. o. 114. B. — Beadványuk a magy. orsz. gy. rendekhez 1609 nov. 4. bécsi udv. ltár Hnng.

² A brevéről az utasítás a nuntiushoz 1609 nov. 7. Nunz. di Germ. 26.

rálytól s ezen a maga finom modorában ugyan, de nem úgy beszélt Mátyással, ahogy egy idegen hatalom képviselője szokott szólni ahhoz az uralkodóhoz, akinél accreditálva van; hanem ahogyan csak a spiritualis rector vagy a gyóntató atya beszélhet törödelmes hívéhez. A király eddigi cselekedeteinek némelyike, mely a nagy világ előtt — mondá a nuntius — védelemre szorul, némileg csakugyan menthető. Hadi fölvonulása a császár ellen azzal, hogy az uralkodóházat a bukástól, országait a forradalom pusztításaitól megmentse; mult évi magatartása a pozsonyi országgyűlésen s az 1608-iki egyházpolitikai törvénycikkek szentesítése azzal, hogy még akkor nem volt »fölesküdt« király (»guirado rè«) s hogy a magyarok markában mintegy fogolynak volt tekinthető; az osztrák protestánsoknak adott márciusi szabályzat azzal, hogy a fegyverben álló osztrák protestánsokkal szemben nem volt elegendő hadi ereje s hogy méltán tarthatott a császártól, aki alattvalóit ellene izgatta. De most már mind e mentő okok megszűntek; most már »fölesküdt« király Mátyás, a királyi hatalomnak jogos és elismert birtokában van. Most már Isten és a világ joggal várhatja tőle az egyház hatásos megvédését. A magyar országgyűlés erre kedvező alkalmat nyújt: vagy dicsőséges nevet szerez itt magának, vagy széngyenletes kudarcot.¹

Mátyás a szabadabb nyilatkozatot, mondja a nuntius, nem vette rossz néven. Határozottan megígérte az egyházi birtokok visszaadásának keresztül-

---

¹ A nuntius roppant érdekes jelentése 1609 nov. 7. Nunz. di Germ. 114. A.

hajtását az országgyűlésen s reményt nyújtott a jezsuita-rend befogadása felől. »A többi majd lassankint, lépésről-lépésre fog megtörténni — mondá; — mindent nem lehet kivinni egyetlen országgyűlésen.«¹ E kissé sovány kilátások a legközelebbi jövőre nem valami rózsás örömmel töltötték ugyan el a nuntiumot; de a keveset ígérő király jószándékai felől legalább megnyugtatta távozott, hogy nemsokára, november 20-án, Pozsonyba kövesse a királyt, aki oda már e hó 17-én megérkezett s a királyi előterjesztéseket nov. 19-én fölolvastatá.²

Az előterjesztés egyházpolitikai pontjai valóban nem voltak számosak. Abból az egész nagy programból, mely a curia és a magyar főpapság kívánságaiból össze volt állítható, szorosan egyházpolitikai ügyet — tehát a nádorkérdést ide nem számítva — csak hármat vett föl a propositio: a forradalmi kormány által eladományozott vagy elzálogosított birtokok visszaadását; az egri káptalan székhelyének és jogviszonyainak ideiglenes szabályozását s az összes konventek teljes helyreállítása ügyét,³ noha a magyar kir. tanács főpapi tagjai egy különvéleményben több más kisebb-na-

¹ „... et poi di mano in mano il resto, non potendo in una sola dieta ottenersi il tutto“ — mondá a főherceg. U. o.

² Thurzó Gy. Mátyáshoz 1609 nov. 2. Kpü. F. 15435; a nuntius jelent. 1609 nov. 14. Nunz. di Germ. 114. A. — Az országgyűlésről l. Zsilinszky id. ért. és kül. Angyal szép fejezete id. h. — Mind a két dolgotat bőven fölhasználok, ha nem idézem is mindenütt. De mind az a sok érdekes adat, melyet a vatikáni és a bécsi ltárakból merítettem és itt fel dolgoztam, eddig merőben ismeretlen.

³ Kir. propositio az orsz. gyűlésre. Kpü. F. 15435.

gyobb egyházi sérelem orvoslásának föltételét is javasolták.

Mikor ebbe a nuntius, persze nem a legjobb kedvvel, belenyugodott, őt főként az a határozott, a curia teljes megelégedésére fogalmazott pont békíté ki, amely az egyházi birtokok visszaadásáról szólt. Az előterjesztés idevágó cikke ugyanis az összes ilyen donatiós és zálogos javak *azonnali* visszaadását követelte az 1547. évi 1., 3., 4. és 5. t.-cikkekben megszabott szigorú büntetés terhe alatt. Ha azt, mint ígérte, végre is hajtja a király: akkor a kath. egyháznak egy csapással orvosolva lesz legégetőbb sérelme. De nagy és a nuntius szemében igen fontos lépés volt a cél felé az egri káptalan elhelyezéséről és az összes konventek teljes helyreállításáról szóló kir. előterjesztés is. A jezsuita-rend befogadásáról persze hiányzott a legkisebb utalás is, noha erre reményt nyújtja Mátyás s noha a curia épen arra látszott nagy súlyt fektetni, hogy a rend birtokképessége elismertessék. Birtok nélkül, mondá a pápai utasítás, tenyéren fekvő dolog, hogy a páterek nem is lakhatnak az országban, ami sok katolikus lélek elvesztésével és az ifjúság romlásával jár. »Ha lelkiismereti szabadság akar lenni Magyarországon, miért vonják meg akkor a jezsuitáktól a megélhetés eszközeit? kérdezé Borghese bibornok. Az eretnekek papjait nem kergetik ki, de a katolikusokat megfosztják gyóntatóiktól és prédikátoraiktól. Igazságtalan kormány az, mely az effélét eltűri s méltán sürgeti annak orvoslását a szent atya.«¹

¹ Utasítás a nuntiushoz 1608 dec. 6. Borgh. I. 932 bis.

Mátyás be is látta ezt, de őszintén megmondá Melfi püspökének, hogy a magyarországi hangulat után ítélve, veszélyes dolog volna e pontban úgy lépnie föl, ahogy szeretne. Maga a primás is úgy okoskodott, hogy egyelőre csak a viszonyok kedvező változásától lehet jobbat remélni s addig a királyt a páterek csöndes támogatására és arra kell bírni, hogy kir. jövedelméből tartsa el őket Pozsonyban.¹ Sőt a kir. tanács főpapi tagjai sem tarták célszerűnek directe megemlékezni a jezsuitákról a kir. propositiókban; csak azt vélték, hogy a turóci prépostság javainak királyi kézbe adását követelje a korona, s azokat aztán hasznélvezetre engedje át a rendnek, amely ily módon az ellene uralkodó gyűlölet újabb fölszítása nélkül, kerülő úton érhetné el célját. S ha a királyi propositió még ezt sem tette meg, ez azért történt, mert a fogás még így is átlátszó volt és veszedelmes. Csak egy mód mutatkozott alkalmasnak: hallgatni a jezsuitákról s a turóci prépostság birtokainak kir. kézbe való vételéről az előterjesztésben, de majd akkor, ha már az összes egyházi javak, tehát a turóci prépostság javai visszaadása is kimondatott, nem országgyűlési határozattal, hanem a kir. kegyúri jog alapján venni kir. kézbe a prépostság birtokait s a birtokokon kir. határozattal adni a törvény által el nem tiltott lakást, azaz residentiát, a rendnek és ellátást a javak jövedelméből. Oka volt hinni a nuntiusnak, hogy ezen mód követésére a királyt jószándéka, ígérete és az a körülmény is ösztönözni fogja, hogy épen az országgyűlés megnyitása táján érkezett

---

¹ A nuntius jelent. 1609 márc. 14. Borgh. II. 166.

hozzá a pápai breve, mely a jezsuiták vágséllyei kollégiumának visszaadását nagy nyomatékkaal kötö a király szívére.¹

Ezek a körülmények békíték hát ki nagyjából Melfi püspökét a kir. előterjesztések kissé szűkös egyházpolitikai tartalmával. S hozzájárult ahhoz az a persze nem valami rózsás, de mégis élő remény, hogy a nádorság vagy helytartóság kérdése katholicus irányban oldódik meg. Jó előjelnek látszott a kath. egyház érdekei szempontjából az, hogy a főrendek tábláján nem csupán számot tőnek már a katholicusok, hanem némely kérdésnél a maguk részére tudták vonni protestáns kartársaik békülékenyebb vagy az udvari befolyásnak engedőbb tagjait. Ezek segélyével határozá pl. el a nuntius őszinte öröme a felsőház mindjárt legelső ülésén, hogy a kir. előterjesztéseknek ne a legelső, a nádorválasztásra vonatkozó pontját vegye tárgyalás alá az országgyűlés, hanem az egyházi javak visszaadását mondja ki, mert ehhez semmi nádorra nincsen szükség. S noha ez a főrendi határozat az alsótábla ellenállásán megtört s mindenekelőtt a nádorválasztás kérdése tüzetett napirendre: az első mérkőzés mindamellet két irányban nyugtatá meg Melfi püspökét. Először mert látta, hogy a főrendiházban az egyház ügye biztos támaszra talál; másodszor mert a főrendek hozzájárulásának az alsó tábla követeléséhez szabott ára volt: hogy t. i. a nádorkérdés elintézése után semmi más úgyról nem fog végezni a két tábla, mielőtt az egyházi javak visszaadása dolgát le nem tárgyalta.²

¹ A breve 1609 nov. 6. Katona, XXIX. 279.

² A nuntius jelent. 1609 nov. 20. és nov. 27. — Nunz. di Germ. 114. A.

IV.

Országgyűlés és helytartóság. — Forgách és a nuntius katholicus nádort remélnék. — De ismét Thurzó György lép előtérbe. — Thurzó elé az udvar, a primás és a nuntius feltételeket szabnak. — Thurzó nádorrá lesz; látogatás a nuntiusnál és ígéretei.

Feszült kíváncsisággal nézett hát a nuntius a nádorválasztás szőnyegre kerülő ügye elé. A kir. előterjesztések idevágó pontja a m. kir. tanács óvatos véleményén¹ alapult ugyan, de az alsó-ausztriai kancellárnak, az öreg Khrenperg Ulriknak a gerebenén is keresztülment, s ezért természetesen nem tartá szükségesnek a nádori tiszttel betöltését; hanem az 1608 előtti időkre való hivatkozással s arra való utalással, hogy az ország pénzügyei a nádor javadalmazását nem bírják meg, a királyi jövedelmek pedig arra sem elegendők, hogy a király háztartási költségeit fődözzék, annak megfontolását ajánlotta a rendek figyelmébe, vajjon nem volna-e a nádor helyett világi rendű helytartó célszerűbb?²

A furcsa propositiót egy nádorválasztásra egybehívott országgyűlésen a rendek nyugodtan hallgatták.³ Persze a főrendek igen nagy része ki volt békülve az udvar propagálta helytartóság gondolatával. Élükön járt Forgách, a biboros, a maga hűséges adlatusával, Telegdy bosnyák püspök esztergomi nagypréposttal és Lépes Bálint püspök,

¹ Ezt helyesen emeli ki Angyal id. m.

² Kir. előterjesztés Kpü. F. 15.435.

³ A nuntius jelent. 1609 nov. 20. Nunz. di Germ. 114. A.

a kancellár. Fölmelegítették ezek azon okokat, amelyeket már tavaly az első nádorválasztás felől és ellen fennen hirdettek. »A király most nem a messzi Prágában, hanem a szomszédos Bécsben székel; ott van kancelláriája, ott könnyen tanácsot ülhet magyar tanácsosaival s maga eligazgathatja mindazt, amit a közigazgatás terén a nádor tenne; törvénykezési ügyekben pedig jobban helyettesíti őt a helytartó. De meg nem is illik, hogy a király öfölségének az ország fölötti imperiumban kollégája, osztályosa legyen, — mondák Telegdyék.¹ Igaz, hogy nem alkotmányellenes érzelmek voltak ez eszméknek rugói, hanem a félelem a protestáns nádortól, akinek az ország törvényei és jogszokása tényleg óriási hatalmat bízta a kezére.

Különös körülmények játszottak aztán közre abban, hogy a világi főrendek többsége is ugyane nézetre hajlott. Köztük Dóczy Andrást, Bars főispánját, e buzgó katolikus és aulikus férfiút, mint mindig, úgy most is az »udvari vizeken« látjuk úszni; de meglepő, hogy vele tart Czobor Mihály, Bocskay idejében a nádori tiszttől főszószólója. Homonnay Györgyre pártfogója, a nuntius hathatott első sorban; az új kir. tanácsos, a nagy protestáns Révay Péter, nem akart az udvarral ellenkezni; no meg ő úgyis Thurzó Györgynek szánta a helytartóságot. S ha végre a helytartópárti világi főrendek csoportjában ott látjuk magát Thurzó Györgyöt, sőt azt, hogy ő maga vezeti a főrendek ama küldött-

---

¹ Forgách már id. emlékirata (capita, de quibus...) 1608 szept. 4. Borgh. I. 641. és Lépes és Telegdy beadványa 1608 s. d. bécsi udv. ltár Hung.

ségét, mely az alsó táblát a nádorválasztás el-
ejtésére s a helytartóval való megelégedésre akarta
rábírní,¹ ezt két ok is kimagyarázza. Az egyik az,
hogy, mint föntebb láttuk, maguk az osztrák mi-
nisterek vették tervbe, hogy a nádorkiváno ren-
dek leszerelésére Thurzó szemeltessék ki helytartó-
nak. A másik pedig az, amit a szemes és jó össze-
kötetésekkel bíró nuntius tüstént észrevett: Thurzó
ugyanis jól tudta, hogy az alsó tábla a nádorválasztás
mellől el nem áll. Hiszen csaknem ugyanazok
az elemek voltak ott az alsó táblán, akik az 1606-iki
decemberi kassai gyűlésen fogadást tőnek, hogy
mindig, minden más közügy elintézése előtt, a ná-
dor választandó meg. És azt is jól tudta Thurzó,
hogy e tisztre a protestánsok között most ő az
egyedüli komoly jelölt, akire még az északkeleti
kálvinistaság is ezért rá fog szavazni. E tudatban
persze nem is mulasztá el maga iránt ébren tar-
tani a rendek jó indulatát s alapos oka volt hinnie,
hogy nem veszik ezek ötöle zokon, ha a király kér-
tére köztük a helytartó elfogadása mellett szóno-
kol is.²

Érthető hát, ha ilyen körülmények közt Thurzó
György közbenjárása az alsó táblánál a »locumte-
nens« érdekében hatástalan maradt. De nem akadt
fönn az alsótábla a korona részéről a nádori ja-

² Zsilinszky és Angyal id. h.

³ Kitünő megfigyelésre vall a nuntiusnak 1609 nov. 20-iki
jelentése, Nunz. di Germ. 114. A. Thurzóról a többek közt
így szól: „Circa il palatino par che per hora inchinino tutti
generalmente a volerlo el il Turso che vi ha grandissima pre-
tendenza, benchè mostri il contrario, non manca in occulto delle
sue solite pratiche.“

vadalmazás dolgánál fölvetett nehézségeken sem. A király és a felső tábla akadémikodásai ellenében különféle közjövödelmeket és surtaxe-okat¹ kívánt a nádor javadalmazására fordíttatni s midőn ezeket a király visszaveté, kijelenték a rendek, hogy ám jól van, de ők a nádort mindamellet megválasztják s javadalma dolgában majd meg fognak a később szintén megválasztandó főkincstárnokkal egyezni. Erős, fenyegető hangok emelkedtek keblükből, hogy a javadalom kérdésén nem szabad megtörnie a nádorválasztásnak, mert ha minden kötél szakad, hát készek a rendek egy közjogi unicum fölállítása, a *cimzetes* nádor megválasztására is.²

Mikor a többször váltott föl- és leiratok után ilyen valóságos non-sens-szel állottak elé elkeseredésükben az alsó tábla tagjai, a király, a kir. tanácsos és a főrendek jobbnak látták engedni.³ A helytartó kinevezésének eszméjét egy

¹ Igen, valóságos „surtaxe“ a lengyelek által kivitt magyar borok vámjára.

² Erről csak a nuntius roppant érdekes jelentéséből (1609 nov. 27. Nunz. di Germ. 114. A.) értesülünk: „Ma in ogni modo si lasciano intendere questi Ungheri che quando il tutto mancasse, vogliono il palatino, benchè titolare“. Ugyane vitákról bővebben szól a nuntius 1609 dec. 4-iki jelentése is (U. o.). — V. ö. még Zsilinszky és Angyal id. m. — Nekem nem lehet célom e vitákba bővebben belemerülni; az én tárgyam az ellenreformáció működését és tényezőit kísérni figyelemmel.

³ Meg kell itt jegyeznem, hogy a nádori óriás javadalalmazás kérdése nem a nádor személyes ügye volt. Szekfü Gyulának a Serviensek és familiárisokról írott művéből tudjuk, hogy a nádor ebből a jövedelemből fizette a nádori administratio összes költségeit, az ő személyes familiarisait mint nádori organumait, akik csak tőle s nem a királytól függtek. Ez is egyik oka a nádor nagy hatalmának s a nádori és hely-

november 27-én tartott titkos tanács — Meggau gróf, b. Belasi-Khuen Özséb, Lobkowitzi Poppel László s az öreg Khrenperg — elejté. De az 1608-iki nádori törvény világos rendelkezése ellen azt a tételt állítá föl, hogy a tisztre négy jelöltet az országgyűlés nevezzen meg, akik közül tetszése szerint választ majd a király. Ez a tétel kettős célt szolgált volna: a nádori jogkör lehető korlátozását, mert e részben a nádori tisztre kinevezendővel megalkudhatik vala a korona. Aztán az ellenreformaó céljait, mert a király a négy jelölt közti két katolikus egyikét választhatja. Gondolhatni hát a nuntius buzgó érdeklődését a fölvetett elvi jelentőségű kérdés iránt.¹

Melfi püspöke azonban nem volt volna az a reális politikus, aki volt, ha ebbe az elvbe úgy belelovagolta volna magát, mint a kormány. Ő számolt azzal, hogy az 1608-iki nádori törvény szelleme győz, hogy jelölni a király, választani a rendek fognak. Neki főérdeke az volt, hogy katolikus férfiúra essék a választás. Ebben az irányban mozgatott ő meg minden követ — és ebben biztatá őt Forgách jó reményekkel. A primás úgy okoskodott mint Thurzó, hogy t. i. Homonnay Bálint halála után és Mágocsy Ferenc súlyos betegsége miatt a protestánsoknak csak egyetlenegy komoly nagytekinélyű jelöltjük van a nádorságra s az Thurzó György. Igen, de a nagytehetségű, ener-

---

tartói állás közti igen nagy különbségnek. Érthető hát így az is, hogy a szövegben közjogi unicumnak és „non-sens“-nek nevezem a címzetes nádor választására vonatkozó kívánságot.

¹ A nuntiusnak már említett jelentései november 27. és december 4.

gikus és tevékeny főúr jellemének volt egy gyöngye oldala: gyakran nem tudta legyőzni vele született kevélységét, sértő gögjét, mely csak az utolsó ecsedi Báthornak, a nemrég elhunyt országbirónak országos hírű kevélységéhez volt hasonlítható s amelylyel Thurzó Bocskay és legbizalmasabb környezete előtt is gyűlöletessé tette magát. Sokaknak az északkeleti rendek közül jól emlékükbé vésődött ez, s most e gyűlésen is kiújulhat ellenszenvük a büszke gróf iránt. Ezek igen sokan, így vélte a magyar biboros, nem fognak Thurzóra szavazni s mivel más, igazi tekintéllyel bíró protestáns úr nincsen most, valószínű a katolikus párt győzelme.¹

Hozzájárult ehhez a mozgékony, vérmes Homonnay György biztatása. Ugyanaz nap, amikor a titkos tanács a helytartóság gondolatát végkép el ejtő, a fiatal György úr meglátogatta Melfi püspököt s egy valóban modern időbeli választásvezető főkortes biztosságával fejtegette a nuntius előtt, — persze mi alapon, azt nem tudjuk — hogy a nádorválasztásnál 88 katolikus és 77 protestáns szavazatra lehet számítani. Homonnay ezért annyira bizonyosra vette Forgách Zsigmondnak, a prímás öccsének nádorrá választását, hogy ennek helyébe a felsőmagyarországi főkapitányságra, vagy esetleg

---

¹ „Ma il signor Cardinale (Forgách) — írja a nuntius 1609 nov. 20. (Nunz. di Germ. 114. A. — spera che dovendo venirsi alla nominatione o elettione, dobba riuscir un cattolico, perche anco buona parte degli heretici mostra esser fastidita della superbia di esso Turso et altro suggeto frà loro meritevole non si conosce, essendo già morto il Valentino Humanai et stando il Magòcci hidropico che poca vita se li promette.“

az országbíróságra — melyre Homonnay Bálint halálával Forgách Zsigmond vetett szemet — ki is kérte magának a nuntius támogatását.¹ Sőt, ami több, maga a király is, valószínűen a prímás említette lélektani alapon, egyideig legalább hitt abban, hogy a Thurzó-ellenesek szavazatai fölülkerekednek a választásnál. Részben, mint a nuntius értesít bennünket, ezért állott volna el kedvenc eszméjétől, hogy t. i. befolyása összes súlyával és szívós kitarással utóvégre is ráöctroyálja az országgyűlés rendekre a kir. helytartót.²

Mind ez a reménykedés azonban csak rövid életű virág volt; noha Forgách Zsigmond távolléte miatt Erdődy Tamásnak, az udvar kedveltjének, személyében a katolikus pártnak esélyei növekedtek.³ Mert a Thurzó és Révay által a protestáns rendek tömörülése végett szított mozgalom megtermé a maga gyümölcsét s az agitáció is kéz alatt tovább folyt. Aztán Thurzó vendégszerető háza és asztala nyitva állott a rendeknek különbség nélkül. Akárhány világi, sőt egyházi rendű katolikus is akadt olyan, akit Thurzónak nemcsak vendégszeretete vesztegetett meg (mint a nuntius kedvetlenül

---

¹ „... il sign. Giorgio Humanai ... m' ha fatto intendere secretamente questa mattina che per calculo fatto esattamente i sufragii de' catolici saranno ottanta otto et quelli degli heretici non più che settante sette; onde egli spera che doverà riuscir palatino il signor Forgach, nel quale caso egli aspirerebbe al generalato di Cassovia o pure al iudex curiae cha vaca per morte del Valentino Humanai, suo cugino.“ A nuntius jelent. 1609 nov. 27. Nunz. di Germ. 114. A.

² A nuntius jelentése 1609 dec. 4. U. o.

³ U. a. u. o.

tapasztalá), hanem főleg az a szempont, hogy a független, gazdag és büszke főúr minden egyéni haszon nélkül fogja tudni megvédeni a magyar érdekeket.¹

Amint Melfi püspöke, azonképen az udvar is aggodalommal nézte a dolgok ilyenén fordulatát: de kénytelen volt az alatt, míg arról folyt a vita, hogy a király vagy az országgyűlés jelöljön-e, mérlegelni Thurzó nádorságát. A helytartóság kérdésében Thurzó, mint láttuk, a királynak kezére járt volt. Azonkívül közvetlenül az országgyűlés előtt egy kényes ügyben Mátyás buzgó hívének s Rudolf ellenlábasának mutatta magát. A király ugyanis a rendek kívánságára Lépes kancellárt s Bosnyák Tamást 1609 elején a cseh korona országait is fedő magyar végházak költségeire adandó pénzsegély végett a császárhoz s a cseh országgyűléshez küldé. A küldöttségről a császár még tudomást sem akart venni, az országgyűlést pedig hirtelen föloszlatta, úgy hogy Lépeséknek *re infecta* kellett visszajönniök. Épen ily fiaskóval járt Lépes második küldetése 1609 őszén. Mátyást a császár e sértő viselkedése végtelenül elkeseríté s nagy elégtétellel vette Thurzótól, hogy ez a rendek közt boszút prédikált a császár ellen s azt javaslá, hogy vagy sereget kell Rudolfra küldeni, mint 1608 nyarán, vagy a török-

---

¹ U. a. u. o. A nuntius nem ismervén a magyar szokásokat, választási ebédeket stb., panaszkodik, hogy „molti catolici et quel che non può dirsi senza lachrime et senza vergogna, alcuni ecclesiastici, questi per timore et quelli sedotti del Turso col mangiare et col bere... adheriscono a lui”.

nek megengedni a fölvonulást Csehország ellen Magyarországon át.¹

Ha Thurzónak ez a határozott föllépése a császár ellen, a rosszindulatú bátyjára ép ez idétt nagyon féltékeny Mátyásnál a lehető legkedvezőbb benyomást tette is, az is bizonyos, hogy másrészt sok minden volt nála s az egész katolikus világnál Thurzó rovásán. Mindenekelőtt az, hogy annak az egyezménynek, amelyet 1608 június 29-én a Mátyás mellett Rudolf ellen hadakozó osztrák, morva és magyar protestáns rendek — jobban mondva az utóbbiak nevében, de felhatalmazás nélkül gr. Zrinyi György, Széchy Tamás, Thurzó Miklós s Thurzó Szaniszló — a streboholi táborban Mátyás tudta nélkül kötöttek, a létrehozója s első aláírója Thurzó György volt, akinek hadisátra szolgált a tanácskozások és az egyezmény aláírása székhelyül. Ez az egyezmény az ugyanaz esztendei ismeretes eibenschützi osztrák-morva-magyar szerződést (1608 ápr. 19.) megújítja s kijelenti, hogy ennek ama kifejezése, mely »qualemcunque ob causam iustam et legitimam« kölcsönös támogatást köt ki, a vallásszabadságra is értendő és így a szerződő rendek egymást nem csupán a bécsi béke és a török béke végrehajtása, hanem a vallás szabad

---

¹ Velence prágai követének jelent. 1609 márc. 2. (Bécsi udv. levéltár, Disp. di Germ.) U. a. márc. 23-ról. — Aztán Bosnyák Tamás és Lépes Bálint közös jelentése Mátyáshoz 1609 április 1. Prága (Kpü. F. 18518.) És Forgách a gráci nuntiushoz 1609 nov. 16. Nunz. di Germ. 114. B. — Gindely (Rudolf II.) egy szóval sem emlékezik a magyar küldöttségről, mely két hónapon át várt Prágában.

gyakorlása dolgában is tartoznak megsegélyezni.¹ Ennek a Mátyás osztrák valláspolitikája ellen irányuló egyességnek élet vette ugyan az 1608-iki koronázó országgyűlés, mikor 1608 novemberében ugyancsak Thurzó György vezetése alatt Dóczy Andrást, Barkóczy Lászlót és Rainer Menyhért kassai főbíró-t kiküldé az osztrák protestánsokhoz s fölszólítá őket, hogy elégedjenek meg fejedelmük eddigi engedményeivel, mert különben nem számíthatnak Magyarország támogatására, miután az 1608-iki pozsonyi unió külellenség ellen kötötték s ha most a magyarok az osztrák protestánsok segélyére mennének, azt az osztrák katolikusok az unió megszegésének tarthatnák.² De a tényt magát, hogy az a streboholi egyezmény, amelyre az osztrák protestánsok nem szüntek meg hivatkozni, Thurzó György szárnyai alatt jött létre, ez nem tudta Mátyással elfeledtetni. Gyanúja volt aztán a királynak, hogy Thurzó e novemberi küldetés dacára sem szünt meg élénk összeköttetésben maradni Ausztria protestánsaival, sőt biztatgatta volna őket, hogy csak bátran forduljanak a magyar országgyűléshez. És dr. Starzer Zakariás, akit az osztrák protestánsok tapogatózás végett előreküldtek a folyó, 1609-iki országgyűlésre, csakugyan leveleket hozott tőlük

¹ Az eibenschützi szerződés legújabb kiadása Loserth-nél, Zeitschrift d. deutschen Vereines f. d. Gesch. Mährens und Schlesiens IV. Jahrgg, 259. l., a streboholié u. o. 260. l.

² Böven irt e nagyon fontos misszióról újabb adatok alapján Loserth: Die Stände Mährens und die protestantischen Stände Oesterreichs etc. 1608. a fönnebbi jegyzetben említett Zeitschrift IV. évfolyam 254. és köv. lapjain. — V. ö. Thurzó Gy. levelei nejéhez II. köt. 242. l.

Thurzóhoz. Aztán mikor Mátyás ki akarta dr. Starzert Pozsonyból utasítani, épen Thurzó lépett érette sorompóba. Végre jól tudta Mátyás, hogy az osztrák protestánsok egy nagyobb választmánya várva-várja Thurzó nádorrá választását, hogy Pozsonyba jöjjön, s itt az ő segélyével vigye keresztül követeléseit Mátyásnál.¹ Ezenkívül — per superabundantiam — közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtt esett értésére a királynak, hogy a benső-ausztriai protestáns rendek a magyar országgyűlési rendekhez intézett átiratukat, amelyben vallásuk szabad gyakorlása dolgában támogatást kértek, Thurzó kezéhez küldötték.²

Ezekhez a politikai okokhoz hozzájárult még egy személyes ok is: Thurzónak már előbb említett gögös, parancsolni szerető természete, »fastuosus eius et imperandi animus« (mint egy tüstént említendő titkostanácsi jegyzőkönyv mondja), mely magát mint szeg a zsákból ki-kiütötte nem csupán azelőtt a még főherceg, hanem a már királlyá koronázott Mátyás irányában is.

Akárminthogy dől is azonban el a vitás kérdés, hogy a király vagy a rendek jelöljenek-e négy férfiút a nádori tisztre, az bizonyosnak látszott, hogy Thurzó György jelöltetése nem lesz elkerülhető. A király

---

¹ A nuntius jelent. 1609 nov. 27. Nunz. di Germ. 114. A. és J. Stülz id. ért. Arch. f. öster. Gesch. IX., 197—205.

² Provinciarum Styriae, Carinthiae atque Carniolae... deputati reformatae religioni addicti a magyar rendekhez 1609 nov. 4. Grác (bécsi udv. levéltár, Hung.) és Forgách levele a gráci nuntiushoz 1609 nov. 16., Nunz. di Germ. 114. B.

megbizásából hát titkos tanácsosai¹ értekezletre jöttek össze november utolsó napján Thurzó candidatiója felől tanácskozni. Egyhangú volt a nézetük, hogy akár jelöltetik Thurzó, akár nem, a királyra mind a két eset veszedelmes.² Fölsorolták mindazt az okot, ami Thurzó jelöltetése ellen szól, legelőbb is a főúr gőgös, parancsolni szerető természetére utaltak, amely miatt félni lehet, hogy a királyi jogok körébe erőszakosan fog belemarkolni; Bocskay példáján indulva, megköti majd a király kezét; vissza fog élni a neki adott hatalommal, annál inkább, mert már is érezhető, hogy a rendek többsége őhozzá ragaszkodik s a királyt mintegy magára hagyja. Kiemelték aztán egyoldalúan elfogult protestáns voltát és azt, hogy kérelmelhetetlen ellensége a katolikusoknak, világiaknak és egyháziaknak egyaránt, s szinte örül, ha személyükben, javaikban vagy méltóságaikban nekik kárt okozhat, őket kisebbsítheti. Rámutattak aztán a főntebb említett sterboholi szerződésre, amelyet Thurzó a király kíséretében, de tudta nélkül csak abból a célból kötött volna, hogy vele a katolicizmusnak ártson. Hivatkoztak Thurzó ismeretes összeköttetéseire s levelezésére az osztrák és német protestáns világ vezető embereivel, sőt azzal a hamis váddal is illették őt, hogy az osztrák protestánsok zavargásai az ő izgatásaira vezethetők vissza. Bizonyosra fog-

¹ Gr. Meggau, Khuen, Lobkowitz és Khrenperg. (Zsinszky id. ért. 23. lapján tévedésből gróf Meggauból két személyt csinál: Graff s Meggau.)

² Sive nominatur, sive non, in utroque casu Sua Maiestas in extremis videtur esse constituta — mondja a tanácskozásról fölvett jegyzőkönyvi fogalmazat, melyről alább.

ták, hogy, mint nádor, minden tőle telhető módon meg fogja a jelen országgyűlésen is, a következőkön is a maga »büntársaival« a király mindama kegyes törekvéseit hiusítani, amelyek a katolikus egyház erősítésére fognának célozni. Komoly alap nélküli, de súlyos vád volt végre az, hogy Thurzó a törökkel összeköttetésben áll.

Ha ellenben visszavetné a király Thurzó jelöltségét — így folytatták a titkos tanácsosok —, ezzel megmutatná, hogy igazi uralkodó. Ez a saját lelkiismeretét is, a jó katolikusokét is megnyugvással töltené el, sőt dicső nevet szerezne a királynak a katolikus fejedelmek között. De ellenségeit is, már t. i. összes protestáns alattvalóit, földre sujtaná ezzel a király, mert e fő oszlopuk ledöntésével összes törekvéseik megsemmisülnének; vezetőjük és főkolomposuk leszorításával a confederált osztrák-morva-magyar rendek minden terve füstbe menne, ellenben a katolikusok annál diadalmasabban emelnék föl fejüket s kegyes célú tevékenységükben annál merészebben haladnának előre.¹

Akárminő tekintélyes volt is Thurzó állása és hire a protestáns világban, főkép Illésházy halála után, ekkora hatalmat és befolyást csak kicsinyes félelem rémképei tükröztek személyére a kicsinyes titkos tanácsosokban. Aztán meg a tehetetlenség keserű érzete, mellyel a buzgó katolikus férfiaknak a magyar és osztrák protestánsok határozott föllépése elől vissza kellett húzódnok. Mutatta fé-

---

¹ A titkos tanács jegyzőkönyvének kelet nélküli, ropant érdekes fogalmazata Khrenpergtől. Kpü. F. 15435 (hibásan az 1608-iki iratok közt), melyet a Függelékben közlök.

lelmüket azon ellen-okok mérlegelése is, amelyek, nézetük szerint, az elmondottak dacára is Thurzó jelöltetése mellett szólnak.

Ha nem jelöli vagy nem választja a rendek jelölése után a király Thurzót a nádori tisztre, akkor — így folytatták Meggauék — bizonyos, hogy a kevély főúr bosszút fog állni s megzavarja az országgyűlés lefolyását. Nincs kizárva, hogy a rendek csak azért is megválasztják őt nádorrá. Vagy ha ezt nem teszik, hát odahagyják az országgyűlést s otthon, megyéikben, újabb forradalmat fognak — különösen északkeleti Magyarországon — szítani. E mellett az országgyűlés fölloszlása következtében a végházak égető szükségleteiről semmi gondoskodás nem történik, ami aztán a töröknek kapóra fog jönni a béke megszegésénél s háború indítására. Sőt megtörténhetik, hogy a török az elégedetlen magyarsággal, mint Bocskay idejében tette, szövetségre lép, a fizetetlen végekbeli őrségeket a maga részére nyeri meg. Ez új bonyodalmak közt valószínű, hogy az osztrák tartományok protestánsai a magyarok mellé állanak, vagy ha ezt nem teszik is, megvalósítják veszedelmes terveiket. Az pedig egészen bizonyos, hogy a császár ezt a jó alkalmat bosszúja kielégítésére Mátyás ellen mindenkép felhasználja. A király a mindenünnen összetornyosuló nagy hullámok között, mert hadereje az ellenállásra nem elég, végveszélybe kerül s vele együtt az osztrák ház a bukás szélére jut, amiért a felelősséget nem vállalhatja el a király. Végre bizonyos, hogy a király összes országaiban a katolicismus is belesodródik a katasztrófába.

A két nagy baj közt hát, mondták a miniszte-

rek, a kisebbet kell választani s Thurzó jelölését elfogadni, ha ennek fejében bizonyos föltételekre rááll. Ilyenek volnának: írásbeli térítvény arról, hogy a király jogkörébe nem avatkozik; hogy úgy az egyházi rendű, mint világi katolikusokat jogaikban és javaikban megvédi; hogy kötelezi magát a Bocskay által eladományozott vagy inscribált javak visszaadásának keresztülhajtására a jelen országgyűlés alatt; hogy a vallásügyekben semmi újabb szövetséget nem köt az osztrák protestánsokkal, amint hogy az 1608-iki pozsonyi únió ezt nem is szabja elő; hogy az osztrák tartományok ügyeibe nem avatkozik, sem tanácsadással, sem egyébként, sőt ellenkezőleg, inteni fogja őket a fejedelmük iránti engedelmességre. Végre, hogy igyekezni fog a nádorválasztás régi módját helyreállítani, mely szerint a rendek jelölnek s a jelöltek közül a király választ. Határozatba ment befejezésül, hogy a nuntius és a prímás tanácsa is kikérendő, mielőtt Thurzóval a föntebbi pontokról tárgyalni fognának.¹

A király a titkos tanács véleményét elfogadta s tüstént a nuntiushoz küldé kedvenc hívét és főkamarsát, gr. Cavriani Ottaviót, aki ura nevében fölkérte Melfi püspökét, hogy mivel ő és a bíboros a dolgok állásáról kellőkép tájékozva vannak »s a király el van határozva, mindenben az ő tanácsukat követni«, hányják-vessék meg a kérdést, mit kelles-

¹ A titkos tanács jegyzőkönyvének idézett fogalmazványa csak épen említi a bíbornokot és a nuntiuszt, mert itt megszakad; e határozatról magáról a nuntius hosszu és nagyon fontos jelentése 1609 dec. 4. (Nunz. di Germ. 114. A.) bőven tudósít.

sen cseleknie. A nuntius rendkívül tapintatosan járt el; egészen Forgáchra bízta a tanácsadást, kijelentvén, hogy véleményéhez hozzájárul. A primás belátván, hogy Thurzót mellőzni most már semmikép nem lehet, bő megfontolás után s a nuntiussal egyetértésben nagyjában és egészében ugyanazt a tanácsot adá a királynak, mint osztrák miniszterei, hozzátéve, hogy Mátyás külön idézze be magánkihallgatásra a veszedelmes nádorjelöltet.¹ Így történt aztán, hogy a titkos tanács egy újabb értekezlete megszövegezte (december 1-én) a Thurzónak a király előtt fölolvassandó föltételeket, amelyek teljesítése fejében Mátyás megígérte, hogy Thurzót fogja nádorul választani, ha a rendek jelölik, vagy jelölni fogja, ha úgy dől el a dolog, hogy a király jelöl, s a jelöltek közül az országgyűlés választ. Még aznap estére fölhivatták Thurzót a várkastélyba, ahol a király egyedül való jelenlétében fölolvasta előtte Khrenperg a megállapított föltételeket, amelyek teljesítését Thurzó tehetségéhez képest készséggel megígérte, sőt erre meg is esküdött.²

¹ „Il signor camerario maggiore mi fa intendere in nome di S. Mtà che io vedesse col s. cardinale quel che poteva farsi, *perchè essendo noi consapevoli del stato delle cose, haverebbe la Mtà S seguito il nostro consiglio in tutto et per tutto* Onde il s. cardinale . . . consigliò a S. Mtà che si chiamasse a parte il Turso et si facesse promettere, riuscendo palatino, de procurar la restitutioni di beni ecclesiastici . . . stb. A nuntius jelent. 1609 dec. 4. id. h.

² A Thurzó előtt fölolvassott iratot l. Zsilinszkynél, id. ért. 25—26. l. — Helyesen jegyzi meg Angyal, id. m. 22. l., hogy Thurzó a föltételeket elfogadta, mert erről a nuntius is tudósít: „egli promise *con molta prontezza*, ma con quanta fedeltà sia per osservarlo, sallo Dio!“ (id. jelentése 1609

Igéretéhez képest azonnal közbelépett Thurzó az alsó tábla rendeinél — mert csak ezeknél volt erre szükség —, őket a király kívánságára rábírandó, hogy t. i. az országgyűlés nevezze meg a négy nádorjelöltet, akik közül a korona fogna választani; de hasztalan. A királynak végre is engednie kellett s így jelölte ő a katolikusok közül Erdődy Tamást és Forgách Zsigmondot, a protestánsok közül pedig Széchy Tamást és Thurzó Györgyöt; azzal a kikötéssel azonban, hogy az állítólagos régi szokás (rendek jelölnek, király választ) helyreállítása céljából a legközelebbi országgyűlés minden más végzés előtt törvényt hozzon. Persze a rendek a világos törvényre való hivatkozással ezt a királyi leiratot sem fogadták el, sőt fölhangzott soraikból a kevély kiáltás: »mi vagyunk a törvények alkotói és nem a király!« A hosszas és makacs vitánál végül a magyar tanács engedékenységet ajánlott a koronának. »Ha nincs elég ereje — mondta volna — a királynak, erőszakkal vinni keresztül akarátát, akkor legjobb, ha ajándékba adja oda azt, amit eladni nem tud.«¹ Mátyás bizván abban, hogy

---

dec. 4.) Hogy meg is esküdött Thurzó, azt Mátyásnak a magyar kir. tanácshoz egy, a később említendő nagyszombati ügyben intézett (kelet nélküli), leirata mondja (bécsi udv. levéltár Hung.).

¹ A nuntius id. jelent. dec. 4. „Allegando frà l'altre cose che ipsi status sunt legum conditores et non il rè.“ Továbbá: „faccia (a király, mondák a tanácsosok) come può et doni, come si dice, con manco danno possibile quel che non può vendere“. — A jelölés nagyon érdekes kérdéséről bőven szólnak Zsilinszky és Angyal id. m. — Igen fontos részleteket hoz a nuntius élénk két jelentése 1609 nov. 27.

Thurzó, ígérete szerint, a gyűlés folyamán a majd jobban hangolt rendeket mégis csak rábírná a választásra, elállott minden föltételtől. A választás december 7-ikére tüzetett ki; a primás és a nuntius a legutolsó pillanatig remélték, hogy Thurzót az ő állítólagos irigyei és haragosai cserben hagyják s a választás Erdődyre esik. De csalatkoztak. Erdődy csak 53 szavazatot kapott; hármat a távollevő Forgách Zsigmond és 100-nál jóval többet (állítólag 150-et) Thurzó.¹

Az újonnan megválasztott nádor egy oly lépésre szánta el ekkor magát, mely az akkori időkben és akkori világban meglepőnek nevezhető s Thurzónak lovagias, de egyúttal eszélyes volta mellett tanuskodik. Eskütétele után mindjárt meglátogatta a nuntium, megígérte jóakarátát a kath. egyház iránt és azt, hogy az eladományozott, elzálogosított egyházi javak visszaadását minden tehetsége szerint előmozdítja: »mert — mondá — a vallások különbsége nem szolgálhat okul vagy ürügyül semmi jogtalanságra«. Végre kérte a nuntium, hogy a szegény elnyomorodott Magyarország érdekeit ajánlja a Szent Atya jóakaró pártfogásába... A választás eredménye miatt lehangolt nuntius reményei újra

---

és dec. 4., amelyekre azonban, célunkon kívül esvén, nem terjeszkedhetünk ki.

¹ Figyelemre méltó a nuntius dec. 11-iki jelentéséből (Nunz. di Germ. 114. A.) ez a passus: „Gli ecclesiastici (a választásnál) *mossi o tratti più tosta* dall'esempio del s. cardinale (= Forgách) et ritenuti anco della vergogna concorsero apparentemente tutti al Ardedi (= Erdődi), fuorché monsign. di Giavari^{no}, che per mostrarsi neutrale, diede il suo voto al Forgács“.

éledni kezdenek. Nem csupán arra a szomorú kilátásra kell hát reményét építenie, hogy a nagyon megrongált egészségű új nádor sem soká viselheti terhes tisztét!¹

Thurzó ez eszélyes lépésének tulajdonítandó, hogy a római curia is bizonyos békés resignációval törődött bele a választás eredményébe. »Ha isten titkos végzése úgy akarta, hogy a választás Thurzóra essék — írta Melfi püspökéhez az államtitkár — igyekezzék Főtisztelendőséged szokott eszélyével és buzgalmaival azon, hogy ez a körülmény minél kevesebb káros következménnyel járjon s hogy az elvett egyházi birtokok csakugyan kivétel nélkül visszaadassanak.«²

V.

A kir. előterjesztések egyházpolitikai pontjainak sorsa. — Katholikus győzelmek. — A nagyszombati ügy és a nuntius.
— A nuntius kisebb sikerei.

A curia, a nuntius, a primás közös haditervük-nél az első ütközetet hát elveszítették. Egy igen

¹ „A me ha promesso (Thurzó) — írja a nuntius most id. jelent. — gran cose et particolarmente di promuovere la restitutione di beni ecclesiastici, non dovendo, come egli dice, le diversità della religione pregiudicare alle ragioni di giustizia et mi pregò eh'io volesse *recommandare alla prottettione di S. Beatitudine il stato et gl' interessi del misero regno d' Ungheria*. Resta qualche speranza che habbia costui da osserrar quel che ha giurato et promesso anco á parte a Sua Mtà et supra tutto, che non sia per durar molto nel carico in ogni modo travaglioso, stante la sua poca per non dir desperata salute.“

² Utasítás a nuntiushoz 1609 dec. 26. Nunz. di Germ. 26. V. ö. Fraknoi, Magyarország és a Szentszék III. 281.

erős positio, a nádori tisztt, az ellen kezébe került. Természetes, ha annál nagyobb óvatossággal igyekeztek a kiterjedt harctér többi pontjain megállni a sarat. Működésük mindjárt a legfontosbb kérdésben, az egyházi javak visszaadásánál, csaknem teljes sikert is aratott. Igéretük szerint a király is, Thurzó is közreműködtek ebben. Nehézségek csak a Rhédey Ferencnek és Segnyey Miklósnak tett adományoknál s zálogbairásoknál, tehát a nyitrai püspökség és a szepesi prépost meg káptalan birtokainál fordultak elő. A magyar tanács tagjait reális politikai érzék vezette, mikor azt javaslá, hogy ezek az adományok hagyassanak meg a mondott két erdélyi államférfiú kezében, mert ezek nem csupán fejedelmüknél birtak igen nagy befolyással, aminek bizonyos körülmények közt meg volt a maga jelentősége, hanem a hajdúságnál is. Pedig az utolsó két esztendő hatalmas hajdútámadásai megmutatták, hogy e szabad hadi népet féken, sőt kézben tartani mennyire fontos dolog.¹ A primás és a nuntius heves tiltakozása után Mátyás egy királyi paranccsal vágta ketté a gordiusi csomót. Meghagyta a nádornak, hogy a két erdélyi főúr számára a tőlük visszaveendő egyházi javak helyett Kassa körül szemeljen ki megfelelő birtokokat a fiskális javak közül. Thurzónak ugyan az volt a véleménye, hogy a magyar király szempontjából jobb, ha

---

¹ Magyar tanács véleménye 1609 dec. 17. ered. Kpü. F. 15435. — Jellemző, hogy a magyar tanács ezt a javaslatát csak akkor hozta elő, mikor az ülésből a primás már távozott. Ezt Forgách cédulájából tudjuk meg, mely a tanács véleményes jelentése mellett fekszik s amely cédulában a primás a királyt e javaslat elvetésére kéri!

Rhédey és Segnyey meghagyatnak az illető egyházi javaknak — a püspökség, a prépostság és a káptalan kárpótlása mellett — a birtokában s ekként a nyugati Magyarországon lesznek nagybirtokosok, mert így szorosabban lehet őket s általuk Erdélyt, a magyar koronához fűzni. Mindazonáltal a nuntiusnak adott ígérete szerint elfogadta a királyi megoldást.

A rendi végzés hát Bocskay adományait semmiseknek nyilvánítja, az inscriptiókat pedig csak addig hagyta a birlalók kezében, míg a javak jövedelméből a kölcsön adott összegek meg nem térülnek. Melfi püspökének ez eleintén nem tetszett, ő az inscriptiók semmissé nyilvánítását is óhajtá. De fölvilágosították, hogy mind e zálogbairásokért a birtokok terjedelméhez képest csak csekély összegek lőnek annak idején befizetve, amelyek e birtokok jövedelméből 1605 és 1606 óta már kamatostul megtérülhettek. És így jó lélekkel jegyezte föl a lábra állított kath. egyház emez első nagy győzelmét,¹ melyet nyomon követett egy másik: az egri káptalan székhelyéről szóló végzés. A rendek ugyanis az első, nagyon heves kirohanások után, amelyek az egri káptalan országgyűlési szavazatjogát is vissza akarták vetni, a végzésben kellems föladatnak nevezték, ha tehetségükben állna,

---

¹ Mindezekről a nuntius jelent. 1609 dec. II. és dec. 25. (Nunz. di Germ. 114. A.) Aztán a rendi végzések hivat. példánya (azokkal a Khrenperg kezével írott, a m. kir. tanács és a concertáló bizottság megegyezésén alapuló változtatásokkal, törlésekkel és betoldásokkal, amelyek szerint lőnek aztán az országgyűlési végzésekben az 1609-iki törvénycikkek). Kpü. F. 15435. És 1609. II., IV. és V. t.-cikkek.

teljesen helyreállítani a káptalant, amely ellen még három évvel azelőtt általános országos harag nyilzápora zúdult. S kérték a királyt, hogy addig is, míg jobb világ lesz és az egri káptalan tizedeit nem kell a végházak kiadásai fődözésére fordítani, jelöljön ki neki Nagyszombatban residentiát s gondoskodjék az ügyis kevés számú káptalani tagok eltartásáról.¹

A királyi előterjesztések harmadik egyházpolitikai pontja a forradalom alatt s a birtokvesztések miatt szünetelő vagy megszűnt konventek helyreállítását kívánta. Ez törvényt is lőn. S ha a rendek ezzel kapcsolatban a túróci konventnek is, mint hiteles helynek, helyreállítását nem követelik vala: a nuntius a konventügy megoldásában is fényes győzelmet láthatott volna. A csöpp öröm az öröm poharában az volt, hogy ha a túróci konvent úgy állíttatik vissza, amint a rendek kívánják, a jezsuiták nem fogják élvezhetni a túróci konvent javait, mert őket hiteleshelyi requisitoroknak aligha fogná elismerni az ország.²

A királyi előterjesztések egyházpolitikai programja ezzel ki volt merítve; de a nuntius és primás vállvetett igyekezeteinek ezeken kívül is sikerült az országgyűlési tárgyalások folyamán a kath. egyház állását erősíteni. Melfi püspöke maga megvallja, hogy egyik-másik esetben Thurzó jóakarata támogatta őt. Ilyen volt Migazzinak, Nagyvárad szék nélküli püspökének s a szepesi kamara

---

¹ A rendi végzések (l. a föntebbi jegyzetet) ezt persze *elhatározták*; de a concertatiókor az elhatározásból *kérés* lett.

² 1609. 49. és 50. t.-cikk.

gyűlölt ex-elnökének esete. Tudjuk, hogy őt és Szuhay püspököt, a pozsonyi kamara volt elnökét, Bocskay fölkelése alatt az elkeseredett rendek valószínű országos átok alá vetették s ez alól a két püspököt a bécsi béke cikkei sem menték föl. A király, a prímás és a nuntius most Migazziért (Szuhay már nem élt) közbenjártak a rendeknél s ezek egy végzést hoztak, melyben a császár rabjaként sínylődő Bocatiusnak, Kassa volt főbirájának s Bocskay diplomatájának, kiszabadítása fejében ígérték, hogy Migazzit föloldják minden vád alól s »pro recepto habebunt«. Thurzó megmagyarázta ekkor a rendeknek, hogy képtelen dolgot kívánnak, mert a császárhoz a király ugyan hiába fordul, hiszen az imént hallhatták, hogy Rudolf a mult országgyűlés követtségét még színe elé sem bocsátá, s ő, Thurzó, hadat javasolt vezetni a rosszakaró császár ellen. Erre a rendek elállottak minden föltételtől s »bevették« maguk közé az addig elátkozott Migazzit. És tették ezt a nélkül, hogy ez úgyről a királyi előterjesztés csak egy szóval is megemlékezett volna! Mint nagy erkölcsi győzelmet jelentett ezt Rómába, különösen kiemelve a nádor jóakarátát, a boldog nuntius.¹

Nem kisebb értékű volt ennél a főpapság alá-

---

¹ „Anzi si ottenne da vantaggio che il vescovo di Varadino scacciato molto tempo fù con titolo di rebelle et nimico della patria et essule della sua chiesa, si aggratiasse et restituisse intieramente a quella cura“, írja a nuntius 1610 január 9. Nunz. di Germ. 114. D. — A Bocatius kiszabadulásához kötött végzés eredetileg a 33. és 34. t.-cikknek megfelelő végzések közt állott, de Khrenpreg törülte s megváltoztatott formájában mint 71-ik cikk került a törvénybe.

hanyatlott, de már újra emelkedni kezdő tekintélye erősítésére a püspök-főispánok ügyének elintézése: a rendek végzésükben makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy az a püspök-főispán, aki főispánságáról szóló oklevelét a jövő országgyűlésen a nádor és az ország előtt be nem mutatja, azonnal veszítse el főispánsági tisztét. Nyoma van annak, hogy a rendi végzések concentrációjánál a conservatív fölfogású Thurzó közbevetésére fogadtatott el az a törvénnyé is lett módosítás, hogy az ügyről a jövő országgyűlés fog csak határozni a királyal egyetértésben.¹

Nem egészen a nuntius kívánsága szerint oldott meg egy helyi kérdés, mely az országgyűlésen és azon kívül is rendkívül nagy port vert föl, igen sok kellemetlen összekoccanásra adott alkalmat s lokális jellege dacára elvi jelentőségüvé növekedett. Ez a nagyszombati tanács által a városból kiutasított kálvinista pap és tanító ügye volt, mely panasz és feljebbezés alakjában a nádor és az országgyűlés elé került.² Több napi szenvedélyes viták után, melyek alatt a városi tanácsot pártoló papokat, sőt magát Forgáchot is, kidobással fenyegették, a rendek elhatározták, hogy a kiutasítottakat vissza kell fogadnia a városnak, sőt azonfelül nagy bírságot is fizetnie. Az ügy fölötti ítélkezés azonban a nádor birói széke elé tartozott.

A roppantul elmérgesedett ügy ezen stádiumában közbelépett a király, akit erre a nuntius ösz-

¹ Az eredeti végzés id. h.; a módosítás Khrenpreg kezével. V. ö. 1609. XXIII. t.-cikk.

² Az ügyről bőven szólnak Ipolyi, Zsilinszky és Angyal id. m. Én csak a curia s nuntius beavatkozását, mint új dolgot és azért tárgyalom, mert ezen fordult meg az egész dolog.

tökélt a curia parancsából s egyszersmind a primás kívánságára. Forgáchnak székhelye volt a katólikus Nagyszombat, mely már akkor hat templommal ékeskedett. Ezek közül egyet az 1606. augusztusi kassai országgyűlés végzései értelmében lefoglalt magának a kálvinisták nem nagy számú hitközsége. Sem ezt, sem azt, hogy a protestáns pap a kor szokása szerint prédikációiban a catholicismus ellen szónokolt, nem tudta túrni saját székhelyén az ország primása, egyúttal a római egyház bibornok-hercege. Maga is mindent elkövetett a gyűlölt felekezet lekipásztorának és iskolamesterének kiűldözésére; de azonkívül támogatásért a nuntiushoz és Rómához is hozzáfordult. Melfi püspöke már az országgyűlés összejötte előtt kihallgatáson kérte Mátyást a Nagyszombatba bevonult kálvinista pap és tanító kiutasítására, amit Mátyás meg is ígért neki; de mivel késlekedett vele, a curiától is szigorú parancs ment a nuntiushoz, épen az országgyűlés küszöbén, minden tehetségében állót elkövetni a királynál a cél elérésére.¹ A sarokba szorított király, aki jól tudta, hogy a nagyszombati kálvinisták törvényes alapon állnak, a rendek főntebb említett határozata után odaizent Thurzónak, hogy ne avatkozzék a dologba, mert a város, mint szabad királyi

---

¹ Már 1609 szept. 25. jelenti a nuntius, Nunz. di Germ. 114. A, hogy az ügyről „parlai con S. Mtà che mostro risentirsene e mi promise di escluderli“. — A nov. 7-iki utasítás pedig (Nunz. di Germ. 26.) azt mondja: „apresso la quale (S. Mtà) farà V. S. tutto quello che bisognerà et *metterà ogni suo potere* acciò non permetta (Mátyás) che li heretici di Tirnavia introducano in quella città le schole e chiese per il loro esecrabile esercitio“.

város, közvetlenül a királytól függ; de a nádor kereken kijelenté, hogy a nagyszombati tanács az ország törvényei ellen vétett s ő, mint nádor, a törvényeknek érvényt tartozik szerezni.¹ Meg is hozta december 19-én méltányos ítéletét, mely nem rótt ki bűnságot a városra, csak az elűzöttek visszahelyezését rendelte el.²

A városi tanács azonban beküldé a nádori parancsot a királyhoz, akitől oltalmat kért s Thurzónak azt válaszolá, hogy a város a királytól függvén, ennek elhatározását várja s ennek fog engedelmeskedni. A nádori tekintélyében sértett Thurzóban föllobbant erre a harag s az amúgy is veleszületett gög; egy ülésen kijelenté az országgyűlési rendeknek, — ezek nagy tetszésére — hogy ha a város a kitűzött határidőn belől nem fog nádori parancsa előtt meghajolni, saját személyében fog ellene se-reget vezetni s addig löveti ágyúkkal a lázadó várost, amíg eszére nem tér...³ A nádor ez erélye, különösen ez az ünnepélyes kijelentése, a királynak természetesen nem lehetett inyére, pláne a nuntiusnak adott ígéretei után. Abba kapaszkodott hát, hogy Nagyszombat, mint szab. kir. város, a korona

---

¹ Ezt csak a nuntius dec 18-iki jelentéséből (Nunz. di Germ. 114. A) tudjuk.

² Igaza van Angyalnak, mikor, id. m. 34 lapján, Thurzót Ipolyi ellen védelmébe fogadja

³ Ezt is csak a nuntius jelentéséből tudjuk: „Spiacque — írja — tanto al palatino questa repulsa benchè moderata, che nei comitii disse apertamente, che passato il termino prefisso, sarebbe di persona andato con l'artiglieria a batter quella città ribelle et inobediente al regno, per ridurla a segno“. 1609 dec. 25. Nunz. di Germ. 114. A.

peculiuma, mely ha pusztul, károsodik, vagy a városi taksát nem fizetheti meg, az egyszersmind a király kára. Mint a korona peculiuma, minden ügyben a királytól függ, s ezért nem eshetik a nádor ítélete alá. De ettől teljesen eltekintve, a törvények szerint akkor, mikor a király a rendek közt jelen van, — mint ahogy most Pozsonyban időzik — a nádor hivatala nyugszik — »praesente rege, palatini officium cesset«; — végül az is tekintetbe veendő, hogy a nádor megesküdtött neki, hogy a királyi jövedelmek ügyeibe, tehát a korona peculiumának dolgaiba, nem ártja bele magát. Ezen és efféle ál-okok alapján kívánta Mátyás egy leiratában magyar tanácsa véleményes jelentését, mely nem is késett és a ráható illegitim befolyások terhe alatt, mint sokszor a közelmúltban, úgy most is túlaulikusnak mutatkozott, mikor azt javasla, hogy ne erősítse meg a király a hozzá forduló nagyszombatiak ellen hozott nádori ítéletet.¹

Sokkal elkeseredettebb, majdnem forradalmi volt azonban a rendek hangulata, mintsem szembe szállni lehetett volna vele s a törvényes alapon álló nádorral. A korona peculiumának hivságos tanából engedni s az elmérgesedett ügyet kiegyenlíteni kellett. E célból a király a győri püspököt és egyik titkos tanácsosát, lobkovitzi Poppelt, azzal a kéréssel küldé el Melfi püspökéhez, hogy a primással egyetértésben hányja-vesse meg a békés megoldás módzatait. A két főpap tüstént teljesíté a király kívánságát s a primás, aki, mondhatni, saját

---

¹ A király decretuma a m. tanácshoz 1609. s. d. bécsi udv. levéltár Hung. és a nuntius most id. jelentése.

maga személyében tapasztalta ki az őt is kidobással fenyegető rendek szenvedélyes hangulatát, oda nyilatkozott, hogy a királyi decorum megóvása kedvéért, nem a nádori parancsra való tekintettel, hanem azért, mert több nagyszombati kálvinista polgár folyamodott érte, meg lehetne engedni az elűzött prédikátor és tanító visszatérését, ugyan-
ban, hogy ne a város, hanem saját hiveik költségén éljenek s a prédikátor ne tartson nyilvános istenitiszteletet, csak magánházban végezze ezt. Arra utalt itt Forgách, hogy vice-versa Felső-Magyarországon sok helyen, pl. Kassán is, be akarják vinni a katolikus papokat; még oly helységekre is, ahonnan eddigelé mindig ki voltak tiltva. Feltűnő, hogy a mindig eszélyes és Forgáchnál mindig jobban mértéket tartó nuntius sokalta ezt az engedményt; úgy okoskodott, hogy Thurzó viselkedésének alapja nem vallási buzgóság, lévén ő lutheránus, a kiűzött pap és tanító pedig kálvinisták, hanem hogy csak nádori tiszteinek tekintélyét védi s így bizonyos alaki elégtétellel okvetlenül megelégednék.¹ Adasék meg hát neki — mondá Melfi püspöke — ez az alaki elégtétel, amely mellett a katolikusok a dolog lényegében elérhetik céljukát; azaz a városi tanács beleegyezésével ám vitessék be a városba a prédikátor meg a tanító, legyenek is ott egy darab ideig, de birassanak rá, hogy minél hamarabb ön-

---

¹ „... ch'l palatino ... procedeva cosi animosamente in questo fatto non par zelo di religione, essendo egli della confessione augustana et il predicante da introdursi in Tirnavia, calvinista, ma semplicemente per decoro del suo carico.“
Dec. 25-iki jelent. id. h.

ként hagyják el valami ürügy alatt a várost.¹ A király azonban a primás javaslata mellett döntött s ennek alapján egyezett bele a kiűzötteknek királyi biztosok által való visszavezetésébe, ami, mint tudjuk, december 28-án meg is történt. A nuntius is belenyugodott aztán ebbe, mert Forgách erősen biztatá, hogy amint residentiájába visszatér, gondja lesz neki arra, hogy a jó prédikátor magától kikiváncsozzék a városból s utána más prédikátornak soha ne legyen kedve oda bekiváncsozni.²

A curia eleintén nagyon kedvetlenül vette e híreket. Bántotta, hogy Magyarország primása, egy bíbornok székhelyén, eretnek prédikátor kárhoztatja el a szószékről a róm. kath. egyház hitelvéit. Kicsinyben olybá tünt föl ez előtte, mintha teszem Rómában Flacius szabadon, mosdatlan szájjal beszélhet vala a babyloniaiak...-ról. Érthető hát, ha, mint az államtitkár írja a nuntiushoz, az örök városban nagy félelemmel aggódtak, nem fog-e a nagyszombati prédikátor visszavételét kimondó nádori ítélet valami tragédiát zudítani a magyar kath. egyházra.³ Ügylátszik azonban, hogy Forgách biztató ígéreteihez a király is hasonló ígérekkel csatlakozott, mert az ügy illetén megoldásába végre a curia is belenyugodott.⁴ A legfőbb ok azonban,

¹ U_o.

² „Ben promette S. Sria illma (t. i. a primás) — írja a nuntius 1610 jan. 1., Nunz. di Germ. 114. D. — che giunto che ella sia in Tirnavia, farà in modè, che egli (a predikátor) da se stesso desideri et habbia caro d' uscirne, nè altro suo simile pensi mai più d'entrarvi.“

³ Leirat a nuntiushoz 1610 jan. 9. Nunz. di Germ. 26.

⁴ „Da N. Sre (a pápa) è stato lodato — mondja a nun-

mely kibékíté őt és a nuntiust, az volt, hogy a nagyszombati prédikátor visszavitelének compensációja gyanánt a király intézkedéseket tőn, Forgách Zsigmond, felsőmagyarországi főkapitány útján, hogy az összes felsőmagyarországi városokba, bármi csekély is bennük — mint maga a nuntius kiemeli — a katholikusság száma, minél hamarabb bevezessék az 1608. kor. előtti I. cikk engedélyével a kath. egyház papjait. Kassán ezt több zavarás és ellenállás lecsillapítása után Forgách Zsigmond csakugyan megcselekedte, ahol a kath. pap már kora tavasszal — a nuntius őszinte öröme — nyilvános istenitiszteletet tarthatott.¹

Csak félsikert ért el a nuntius a primásnak Érsekújvárra vonatkozó kívánsága támogatásánál. Forgách, mint láttuk, azt óhajtá, hogy ez a fontos végvár egészen az ő katonai jurisdictiója alá kerüljön; de Kolonics Sigfried, a főkapitány, ezt épen katonai szempontból ellenezte. S mikor az erőszakos Forgách az általa fizetett őrséget Kolonics távollétében a maga részére és hűségre eskette, a

---

tiushoz küldött leirat 1610 január 16., Nunz. di Germ. 25. — *il pensiero del sign. cardinale di Strigonia et la promessa che Sua M^{ta} ha fatta di procurar che quel predicante permesso in Tirnavia habbia da esser trattato in maniera, ch' egli medesimo s'habbia a risolvere di partirsene.* — Egész világos dolog tehát, hogy azok az ízetlenségek, amelyek Forgách és a nádor közt e prédikátor visszavezetése után bekövetkeztek, a király és Forgách emez ígéreteire vihetők vissza. Thurzónak hát igazat kell adnunk, mint Angyal is teszi Ipolyi ellen e pontban.

¹ E tervekről s a kassai kath. püspökről szólnak a fontosabb jegyzetben idézett leirat; a nuntius jelentése 1610 febr. 20., Nunz. di Germ. 114. D. és április 3. U. o.

visszatért főkapitány semmisnek nyilvánítá e tényt s a primás hadnagyát és ennek helyettesét börtönbe vetteté. Egy, a nuntius közbenjárására kiadott királyi rendelet meghagyta ugyan, hogy a helyőrség »megadja a köteles tiszteletet a kardinális úrnak is, mint a ki őket ő fölsége szolgálatára zsoldba fogadta«, de ezzel a primás nem elégedett meg. Egyidejűleg ezzel a várbeli templomnak is, melyet a kálvinista várőrség használt, a primás kezébe kellett volna, ugyancsak a nuntius közbenjárására, adatnia. De ez az intézkedés az amúgy is fizetetlen s elégedetlen őrség közt zendülést támasztott, mely nagy mérveket öltvén, az országgyűlést is foglalkoztatta,¹ s különféle bizottságok kiküldésére vezetett, míg a zendülést nagy nehezen le lehetett csillapítani. A primás itt az ő katonai főhatóságára nagyobb súlyt fektetett, mint a templom kérdésére; de az országgyűlés végeig nem sikerült a kényes ügyet végleg eldönteni. Annyit mégis kivívott Melfi püspöke, hogy megigérték neki s a primásnak az elégtételt, a Forgáchcsal újjat huzó protestáns főkapitány, Kolonics alkalomszerű eltávolítását, s a primás előtt kellemes egyénnel való helyettesítését, aki a primástól is fog függeni. Sőt, ami több, még Thurzó is megígérte jóakaró közbenjárását.²

¹ Az ügygel Zsilinszky id. ért., de különösen Angyal id. m. behatolás alaposan foglalkozik.

² Erről az ügyről bőven szólnak: Leirat a nuntiushoz 1609 aug. 1. Nunz. di Germ. 26. — A nuntius jelent. 1609 szept. 12., szept. 17., okt. 10., okt. 31., nov. 7. Nunz. di Germ. 114. A. — A nuntius jelent. 1610 jan. 1., február 2. Nunz. di Germ. 114. D. — Thurzó a primás katonai jurisdictiója elismeréseért azt javasla, hogy a király 500 helyett 1000 főnyi őrség fizetését kösse ki a primástól.

A legteljesebb sikert érte el a nuntius az esztergomi érsekség tizedei visszaadásánál. Forgách panaszára, Illésházy halála után azonnal utasítá a curia Melfi püspökét odahatni, hogy a király e tizedek haszonélvezetét a nádor özvegyétől, Pálffy Katától s örökösétől, kiváltsa. Igen, de a király legbefolyásosb emberei az özvegy vérrokonai voltak s ennek fogták pártját. Pálffy Kata egyetlen nőtestvére volt b. Khuen Özséb titkos tanácsos s Mátyás kedvelt ministere édes anyjának, akinek két leányát a főkamrás, Ottavio Cavriani, s a törökországi követ b. Herberstein birták nőül. Ezek, mondá a nuntius, remélik, hogy gyermektelen, dúsgazdag nagynénjüktől szépen fognak örökölni s ezért befolyásukat Pálffy Kata érdekében használták föl.¹ Illésházy özvegye a primás és nuntius szünetlen rohamát megelégedvén, de különben is jólelkű, békeszerető nagyasszony lévén,² önként fölajánlá Forgáchnak a tizedek felét, amit azonban a primás elvből nem fogadott el. Miután a pápa határozottan helyeselte, szintén elvi tekintetből, a primás álláspontját; a magyar tanács is oda nyilatkozott, hogy az özvegyet az összes tizedek átengedésére kell valami módon rábírní s Melfi püspöke is határozottabb hangon szólítá föl a királyt, ezen, a curia szemében oly odiosus ügynek az országgyűlés megnyitása előtt való elintézésére. Itt nem oly adománnyal van dolga a királynak, mondá, mint aminők a Bocskay-féle adományok; ez tisztán

¹ A nuntius jelent. 1609 júl. 23. Nunz. di Germ. 114. A.

² A nuntius jelent. 1609. május 9. mondja: „*donna haeretica mà di gran bontà morale*“. Borgh. II. 166.

a királytól függött, tőle csikarták ki. Persze előbb födözetet kellett találni a kiváltásra, mert hiszen egyszerűen elvenni az özvegytől a tizedeket, rablás lett volna. Az országgyűlés végéig kieszelték aztán ezt a födözetet is s Forgách a tizedeket mind visszakapta. Sietett is V. Pál e fölött örömét fejezni ki sikerrel működő bécsi nuntiusának.¹

Egyik további győzelme volt a primással összefogó nuntiusnak az, hogy sikerült Bosznia új (címzetes) püspökét, Telegdy János esztergomi nagyprépostot, királyi tanácsossá kineveztetnie és pedig alig félévre a pozsonyi koronázó országgyűlés után, mely a király által imént szentesített törvényben mondotta ki, hogy címzetes, megyétlen püspök a kir. tanácsnak nem lehet tagja.² Törvényesebb öröme telhetett abban, hogy az 1609-iki országgyűlés bezárása előtt Mátyás négy új kir. tanácsost nevezett ki, akik között csak egyetlen protestáns — Révay Tamás — találkozott, a három katolikus közt pedig ott volt az ő pártfogoltja, a még igen fiatal Homonnay György is.³

Azonban mind ez az előhaladás az ellenreformáció útjain nem tudta elsimítani a redőket Melfi

---

¹ E tizedügyről szól a nuntiusnak hét (7) ered. jelentése 1609 febr. és 1610 január közti időből s három pápai utasítás számára 1609 aug. — 1610 január közti időből.

² „Il detto preposito di Strigonia eletto ultimamente vescovo titolare di Bosna è stato anco assunto da S. Mtà al consiglio ungharico, ancorchè nei capitoli di Possonio fusse concluso che i vescovi titolari non possino haver luogo nei consegli.“ A nuntius jelent. 1609 ápr. 11. Borgh. II. 166.

³ „Benchè assai giovane“ — jegyzi meg jelentésében a nuntius 1610 január 16. — Nunz. di Germ. 114. D.

buzgó püspökének a homlokáról, mikor az országgyűlési tárgyalások folyamán három nagy jelentőségű elvi kérdést látott fölmerülni és apránként földagadni: az osztrák protestánsok megsegítésének dolgát, a jezsuita-rend véletlenül fölvetődött ügyét és bizonyos konkrét esetek kapcsában a szabad vallásgyakorlat újabb és hathatósabb biztosításának tervét.

VI.

A nuntius újabb aggályai az osztrák-magyar szövetség, a jezsuita-kérdés, meg főként a vallásszabadság újabb és erősebb biztosítékának tervei miatt. — Küzdelmei. — A király és Thurzó, meg a primás és Thurzó összekoccanása. — Compromissum. — A nuntius a compromissum ellen. — Thurzó enged. — A nuntius győzelme. — A nuntius mérleget von az ellenreformatio első céljai s az elért eredmények között: —
A mérleggel ő is, Róma is meg van elégedve.

Amióta egy, az 1609. év nyarán tartott bécsi tartománygyűlésen az osztrák rendek katolikus kisebbsége visszaveté azt a márciusi szabályzatot, mely a protestáns rendeket nagyjából kielégítette volna, az utóbbiak nemcsak szorosabban egyesültek s készültek esetleges fegyveres ellenállásra, hanem petícióikkal valóságos ostrom alá fogták fejedelmüket, sőt társadalmi úton a bojkott egy nemét is megkezdték ellene Bécs és más városok gazdag protestáns polgárságánál, mely az örökös pénz-zavarban levő Mátyástól a horni szövetségesek sugalmazására a kért kölcsönöket megtagadta.¹ Mátyás

---

¹ A nuntius jelent 1609 nov. 27. — Nunz. di Germ. 114. A.

méltán tartott attól, hogy osztrák, esetleg morva protestáns alattvalóival is fegyverre kerülhet a sor, sőt fegyverkeznie kell alattomban izgató császári bátyja ellen is, még pedig teljesen kiürült, csak adósságokkal bővelkedő kincstár mellett. Igaz ugyan, hogy Alfonso di Requesens jezsuita atya, a pozsonyi országgyűlés kezdetére, 1609 november 25-én azzal a kellemes hírrel lepte meg őt, hogy a spanyol király 200.000 scudit — jó ezüst tallért — utalt ki az indiai flotta terhére Mátyásnak, segélyül valamennyi zörgölődő protestáns alattvalói ellen.¹ De eltekintve attól, hogy ez az összeg négy évre lőn fölosztva, míg első részlete megérkezik, addig hónapok telhetnek el s a segély későn jöhet. Ezért a spanyol példára hivatkozva, Mátyás miniszterei a nuntius pozsonyi tartózkodását folytonos pénzsegélykérésükkel valósággal megmérgezték. Ő maga belátta e kérések méltányos voltát s ha tőle függ vala, teljesíti is; de szigorú utasítása minden ígéretet megtiltott neki s így a kérések elhárításánál, az előlük való kitérésnél, sokszor igen kinos tojástáncot kellett járnia. Pedig, mondá, jól látja, hogy az osztrák tartományokból maholnap kipusztul a katholikusság s Ausztria második Angliává lesz.²

¹ A nuntius egy második jelent. u. e. napról. U. o.

² Az előző jegyzetet megelőzően idézett jelentés. — Jellemző a nuntius roppant kényelmetlen helyzetének (a segélykérésekkel szemben) rajzolása: Concedami V. S. Illma ch' io possa dirle anco adesso che'l maggior fastidio et ripugnanza ch' io sento in questo mio carico è di esser soggetto à sostenere continuamente assalti che mi vengono in questa materia, dai quali però convien ch' io mi vada schermendo o

Épen a legkellemetlenebb napokban, az osztrák miniszterek legelső s leghevesb kérő-rohamai idején történt az, hogy az osztrák protestánsok által előre küldött dr. Starzernek sikerült a pozsonyi protestáns rendek közül valami hatvanat arra bírni, hogy az ő panaszos előadását egy gyűlésben meghallgassák, sőt, ami több, előre is támogatást ígérjenek, minden megbízás nélkül, az országgyűlés nevében osztrák hitsorsosaiknak.¹ Gondolhatni hát, mennyire megrémült a nuntius, mikor Thurzó nádorrá választása után való napon, december 8-án, az osztrák protestáns rendek ünnepélyes küldöttsége, 12 előkelő főúr, lovag és városi polgár, Pozsonyban megjelent és december 14-én az országgyűlésen hivatalosan fogadtatott. Kétség és remény közt hánykódott a püspök lelke. Jól esett hallania, hogy Thurzó, a királynak adott

---

fuggendo et fingendo di non intendere o pur girando obliquamente et destreggiando di lontano. In tanto non è dubbio . . . che in questa provincie se non vi si dà presto rimedio, si camina à fine di caverne in tutta la religione cattolica et gli ecclesiastici et d'introdurvi un vero ritratto d'Inghiltera." Jelentése 1610 január 1. Nunz. di Germ. 114. D.

¹ Az érdekes conventiculum e lépéséről, melynek alighanem Széchy Tamás volt a szerzője s lelke, csak a nuntius jelentéséből értesülünk: „Di quà (= innen, Pozsonyból) — írja 1609 dec. 4. Nunz. di Germ. 114. A. — hanno alcuni Ungheri scritto falsamente in nome di tutta la dieta, offerendo agli Austriaei aiuti e consigli . . . ancorchè in dieta non si sia mai trattato di questo articolo et è mera falsità et arroganza di alcuni pochi, che ben si fanno et dovrebbero gastigarsi quando il rè poteva usar la sua antorità, *che pero se ne stà, miseramente sepolta nell'impotenza*“. Starzer előadásáról szól Stülz id. h.

ígérete szerint, csillapítani igyekszik az erélyes Tschernembl által feltüzelt osztrák küldöttséget, s bölcs mérsékletre inti szomszéd hitsorsosait;¹ de félhetett attól, hogy a magyar rendek pártoló fölirata a királyhoz megfélemlíti Mátyást és vérszemet ad az osztrákoknak, annál inkább, mert egyes magyar rendek még a fölirat fölbocsátása után sem szüntek meg izgatni az országgyűlésben osztrák hitsorsosaik fegyveres megsegítése céljából.²

Lassankint azonban lecsillapodtak ezen aggodalmai is. Mátyás udvarias válasza a magyar föliratra, hogy az osztrák ügy nem a magyar országgyűlésre tartozik; Thurzó ügyes közbejárása, mellyel a fejedelemnél az osztrák tartománygyűlés egybehívását s ezen a protestáns sérelmek és kívánságok tárgyalását kieszközte s az osztrák deputatiót legalább nagyjából megnyugtatta, a nuntiusra is csillapítólag hatott. A legmegnyugtatóbb azonban az osztrák-morva-magyar confoederatio kérdésének az elintézése volt.

Tschernembl ugyanis azt kérte volt társai és küldői nevében a magyar országgyűléstől, hogy a köztük kötött 1608-iki szövetség-leveleket iktassa be a törvénykönyvbe és »specificálja«, hogy mit szándékoznak a magyar rendek tenni, ha a kilátásba helyezett osztrák tartománygyűlésen a kívánt

¹ A nuntius jelent. 1609 dec. 11. Nunz. di Germ. 114. A.

² Kül. Széchy Tamás tünt ki az osztrák protestánsok heves támogatásában. Róla mondja a nuntius, hogy „questa mattina con molto sfacciatagine ha parlato in dieta“. Jelent. 1609 dec. 18. — Nunz. di Germ. 114. A.

megegyezés nem jöhetne létre egyrészt az osztrák protestáns, másrészt az osztrák katolikus rendek és Mátyás között. A magyar rendek e confoederatiók becikkelyezését meg is ígérték: a »specificálásba« azonban nem mentek bele, hanem azt felelték, hogy ők nem tehetik föl, hogy királyuk meg ne tartsa ígéretét, de ha netán a szükség úgy hozná magával, kötelességükről az osztrákokkal szemben nem fognak megfélekedezni.¹ Teljesen eloszlatá aztán a nuntius aggodalmát a megígért és megtörtént »becikkelyezés« formája az 1609. 42. t.-cikkben. A cikk ugyanis csak annyit mond, hogy a két, Ausztriával és Morvaországgal király ő fölsége beleegyezése mellett kötött confoederatiók a jövőben is örökösen és szentül megtartandók. A cikk tehát csak az 1608 február 1-i pozsonyi únióra s az 1608 április 29-iki eibenschützi egyezségekre vonatkozik, mert csak ezek jöttek Mátyás megegyezésével létre; de nem vonatkozik a júniusi streboholi egyezsége, mely Mátyás tudta nélkül Thurzó hadi sátrában kötött meg s mely az eibenschützi confoederatiós okirat egyes kifejezéseit — mint föntebb láttuk — úgy magyarázza, hogy azok a confoederált országokat egymás kölcsönös fegyveres támogatására kötelezik a teljes vallásszabadság kivívása céljából is...

Az osztrák protestáns-kérdés fejlődésével párhuzamosan haladt s szintén csak az országgyűlés

---

¹ Stülz id. h. — Zsilinszky id. ért. bőven tárgyalja az osztrák protestánsok ügyét a magyar orsz. gyűlésen; de nem értem, hogy miért mellőzi éppen e leglényegesebb dolgot hallgatással.

legvégén oldódott meg a jezsuiták véletlenül fölvetődött s veszedelmesnek ígérkező ügye. Ismeretes, hogy kevéssel az országgyűlés előtt jelent meg a fiatal Pázmány Péternek a kálvinistákat csúfoló, gyalázó irata: »Az nagy Kálvinus Jánosnak hiszekegyistene«. A mű az országgyűlési kálvinista rendek soraiban roppant nagy felháborodást keltett; a papokat, akik az író védelmére keltek, ki is akarták vetni a tanácsteremből. Tömeges küldöttség követelte a nádortól, hogy büntesse meg Pázmányt.¹ A nádor ezt természetesen nem tehetette, de a nagyfokú ingerültség lecsillapítása végett ráállott arra, hogy az ország színe elé idézi az »istentelen jezsuitát«. A katolikus rendek azonban tagadták a nádor illetékességét ily ügyben s maga a fiatal jezsuita is azt felelé, hogy egyházi törvényszék elé szívesen kiáll maga igazolása végett, világi elé az ügy nem tartozik. A nádor, akire ez kétségtelen kudarc volt, az őt ostromló és háborgó kálvinista rendeket végre is azzal némítá el, hogy, úgymond, gondolják meg, mit követelnek: Pázmány késznek nyilatkozik minden állítását Kálvin műveiből igazolni s akkor ők, a panaszosok, fogának fölsülni majd. Az ügy hát szépen elaludt a nuntius és a curia őszinte örömére.²

¹ Pázmány ügyét az 1609-iki orsz. gyűlésen élénk színekkel s kitűnően adja elő. Angyal id. m. 35. l.

² A nuntius jelent. 1609 dec. 18. és dec. 25. (Nunz. di Germ. 114. A.) Ez utóbbiban írja: „La querela mossa da questi stati contro il padre Pasma (igy) jesuita ben presto si estinse, perchè il palatino disse ai querulanti che stessero in cervello a quel che facevano perchè il padre si esibiva prontissimo à provar con le parole dell'istesso Calvino tutto quel

De ha Pázmány ellen csak szűr alatt dohogtak is aztán a jó kálvinista rendek, annyi bizonyos, hogy a fiatal jezsuita föllépése csak ártott az országgyűlésen rendjének. Mert növelte azt a friss ingerültséget, amely a jezsuiták ellen az ország északnyugati részében kevéssel az országgyűlés összeülte előtt lábrakapott. Az érsekújvári őrség ugyanis nyíltan bevádolá a rendet Thurzó, mint ideiglenes királyi helytartó-duumvir előtt, hogy vallása szabad gyakorlatában a prímás szárnyai alatt háborgatja őt.¹ Tehát támadólag lép föl az alig megtűrt szerzet. Szó sem lehetett többé arról, amit Mátyás az országgyűlés megnyitása előtti audentián Bécsben a nuntiusnak kilátásba helyezett, hogy t. i. a jezsuitákért valamit módjában lesz tennie. A rendek részéről az első válasz Pázmány pamphletjére a túróci konvent, mint hiteles hely, följújtására vonatkozó végzés, melyet a király vissza nem vethetett, mivel a konventnek helyreállítását a kath. egyház érdekében ő maga kérte előterjesztésében s ha elfogadta, az azt jelenté, mint főntebb is jelzők, hogy e prépostság javait nem bocsáthatja a jezsuiták rendelkezésére. Az elsőnél sokkal keményebb felelet volt azonban a második, amelynek létrejötté közelebbi körülményeiről nem tudunk semmit, csak magát a kemény választ ismerjük: a rendeknek a jezsuiták ellen ho-

---

che haveva detto ò scritto con la sua falsa dottrina et che essendo così, sarebbe il padre stato assoluto et essi calvinisti rimesti confusi.“ — Aztán leirat a nuntiushoz 1609 jan. 9. Nunz. di Germ. 26.

¹ Orsz. levéltár, Acta Thurz. fasc. 40. Nr. 16. — 1609 aug. 16.

zott végzését. »A jezsuitákról megújíttatik a mult évi törvénycikk, hogy t. i. Magyarországon semmi fekvő birtokot, birtokjogokat vagy saját házakat ne birhassanak...«¹ Az eredmény hát homlokegyenest ellenkező Mátyás ígérétevel, a nuntius és a curia reményeivel. Az volt már most a kérdés, elfogadja-e így ezt a végzést a király?

Mielőtt erre a kérdésre válaszolhatnánk, szükség előbb Melfi püspökének legutolsó, mert az országgyűlés vége felé fölmerült, igen súlyos aggodalma okának, a teljes vallásszabadság újabb törvényes biztosítékának tervével foglalkoznunk.

Láttuk elbeszélésünk fonalán, hogy a nagszombati ügy mekkora fölháborodást keltett az országgyűlésen; láttuk, hogy az érsekújvári protestáns őrségtől a várbeli templom elvétetvén, mily hosszantartó zendülés következett be. Amott mégis az országgyűlési határozat s a nádori parancs, emitt pedig az a körülmény hozott orvoslást, hogy a bizottságok és a protestáns főkapitány, Kolonics közbenjárására a várbeli templom helyett lenn a városban kapott templomot a protestáns helyőrség. Nem talált orvoslásra azonban a hasonló győri eset. A győri várőrség magyar része csaknem kizárólag reformátusokból állott, akik, ép úgy, mint a többi végvárok protestáns őrségei, a szerényszoldjukból megtakarított filléreken s a töröktől nyert zsákmányok szokásos kótyavetyéiből befolyó

¹ „De jesuitis confirmatur articulus anni superioris, nempe ut nulla in regno Hungariae bona stabilia et iura possessionaria possidere, nec proprios domos habere valeant“ — mondja a már idézett végzések azon cikke, mely eredetileg a törvénnyé lett 43. és 44. cikkek közt állott.

jövedelemből¹ tartottak maguknak lelki vigasztalásukra istenigéje-hirdető prédikátort. Rudolf uralkodásának utolsó éveiben megtörtént azonban, hogy főképp osztrák származású császári főkapitányok megakadályozták ily prédikátorok tartását. Épen ezért mondotta ki a bécsi béke I-ső cikke s az 1608. koronázás előtti I. t.-cikk az összes végvárakbeli őrségek teljes vallásszabadságát. Erre a törvénycikkre támaszkodva akartak hát a győri magyar protestáns katonák saját pénzükön prédikátort hozni be Győr várába. Győr azonban a püspök és káptalan székhelye lévén, ezek aggódva féltették a protestáns őrség előtt amúgy sem valami nagy tekintélyüket a behozandó prédikátortól. Bejövetele megakadályozására a primáshoz, a nuntius-hoz és a császári főkapitányhoz fordultak. Ez az utóbbi, b. Breuner János ezredes, buzgó katolikus család sarja, meg is tőn e célra minden tőle telhetőt; még Illésházy is hiába küzdött ellene. Melfi püspöke nagyon jól tudta és elismerte, hogy a győri vitézek kívánsága törvényes;² de kénytelen volt a primás által informált curia parancsára a püspök és káptalan óhaját a királynál támogatni,³ aminek következtében Mátyás szemet húnyt a fő-

¹ V. ö. Takáts Sándor Rajzok a török világból III. 158., 169.

² Még utólag is 1610 ápr. 3. ezt írja jelentésében (Nunz. di Germ. 114. D.) „ne se li potrebbe negare in vigor dei compattati di Vienna et dell'articoli Possoniensi . . .“

³ Az 1609 január 10-iki utasítás, Borgh. I. 932 bis, ezt mondja: „Attione piena di vivo zelo è stata quella del Capitano di Giavarino et cotesta Mtà deve difenderla et V. S. favorirla con tutto lo spirito.“

kapitány erőszakoskodása előtt s így kárba veszett az országgyűlési rendek e miatti fölterjesztése is. Tartani lehetett azonban attól, hogy Thurzó, az új nádor, itt is közbelép a győri őrség panaszára, mint Nagyszombatnál s Érsekújvárott tette, noha Breuner becsületszóra fogadta a nuntiusnak, hogy ha csak a legkisebb írásbeli utasítást kap is a királytól, bármint mennydörögne is a nádor, ő azt a prédikátort nem fogná beereszteni.¹

Aki szelet vet, vihart arat. Évtizedes sérelme volt már úgyszólván a magyar rendeknek az, hogy a császári parancsnokok a magyar hatóságoknak és törvényeknek nem engedelmeskednek. A győri eset ezért sokkal jobban bántá a rendeket, mint akár a nagyszombati, akár az érsekújvári. Az országgyűlés vége felé hát, hosszas tanácskozások után, amelyeknek részleteiről, sajnos, nincs tudomásunk,² abban állapodott meg a protestáns többség, hogy efféle eseteknek a jövőre egy újabb törvénycikkkel elejét veszi, mely kemény büntetést szabjon a vallásszabadság ellen vétőkre s a nádornak köteleességévé tegye az ily módon gátolt vagy háborgatott prédikátorok védelmét. Az országgyűlési rendek által elfogadott törvényjavaslat így hangzott:

»A mi a vallás ügyét illeti, az ország rendei a róm. katolikusokat vallásuk szabad gyakorlásában nem akadályozzák s nem is akarják akadá-

---

¹ Minderről bőven a most id. utasítás s a nuntius későbbi két jelentése 1610 ápr. 3. és ápr. 10. Nunz. di Germ. 114. D.

² A három különböző kéztől származó, tüstént idézendő végzés graphikai képe is mutatja, mily beható viták és tanácskozások előzték meg a határozatot.

lyozni. De mivel a bécsi béke cikkei és a mult országgyűlés törvényei a végházak őrségeinek is ép úgy, mint mindenkinek másnak, szabad vallásgyakorlatot engednek: elhatározták a rendek, hogy ő kir. Felsége evangélikus vallású papok bevitelét úgy a győri, mint minden más végházi őrségnek s egyáltalán mindenhová, a hol a protestáns pap bevitelét önként kívánják, megengedje s vallása szabadságában minden rendet megtartson és megvédjen. Óvást emelnek egyébként a rendek, hogy ők a törvényes végzésektől semmikép nem hajlandók elállni. Az ellenük vétők, ha világiak, összes birtokaiknak elvesztésével bünhődjenek s ezeket csak közbeccsűn válthassák vissza; ha pedig egyháziak, akkor javadalmaik elvesztésével. E büntetésen kívül azonban a nádor úr mind a mellett tartozik a városból vagy máshonnan kiűzött evangélikus lelkészeket visszahelyezni és védelmezni.¹

---

¹ Ezt a protestáns egyház történetében eddigelé teljesen ismeretlen és nagy fontosságu végzést okvetlenül szükséges latin eredetijében is bemutatni: „Quod ad negocium religionis attinet, status et ordines regni catholicos Romanae professionis in eorum libero exercitio religionis non impediunt nec impedire volunt; sed cum in articulis Viennensibus et etiam praeteriti anni constitutionibus et militibus in confiniis degentibus et aliis omnibus usus religionis aequaliter sit concessus, statuunt regnicolae ut Sacra Regia Maiestas introductionem concionatoris religionis evangelicae tam Jauriensibus quam aliis militibus in quibuscunque confiniis existentibus et quibuscunque illam sponte per se acceptare volentibus libere concedat ac in ipsa libertate religionis omnes status benigne conservare dignetur. Alioquin protestantur, se a praescriptis conclusionibus nullatenus velle discedere. Contrarium facientes, si fuerint seculares, in amissione bonorum communi aestimatione redimendorum, ecclesiastici vero in

Ezen végzéssé emelt törvényjavaslat megszövegezése után néhány hónap múlva készen lőnek a rendek az összes már előbb megvitatott végzések szövegeinek megállapításával is s a testes füzetet egy országgyűlési küldöttség december 29-én vitte föl a várba a királyhoz átvizsgálás és helybenhagyás végett. A végzések között nem egy olyan volt, amelyet a kir. tanácsosok és az öreg Khrenperg intelmei ellenére változatlan szövegben hagytak meg a rendek s ezért a kancellár előre megmondotta a nádornak, hogy ezeket nehezen fogja a király elfogadni. Ugy is történt: a király a végzések több cikkét visszavetette. Ilyen volt az, mely Győrből és Komáromból minden német hadi nép — kapitány, tiszt, legénység — kivitelét rendelte el; vagy amely különösen Dampierre lovasezredének, a király legmegbízhatóbb, de rakoncátlan és protestáns-ellenes hadi népének a tavalyi országos törvény szerint Magyarországból való kivezetését azzal a fenyegetéssel kívánta, hogy különben kénytelenek lesznek a rendek az ezredet a nádor által fegyveres erővel űzetni ki. Visszaveté aztán a király azt a nevezetes, a közigazgatás szempontjából csak üdvözölhető végzést, mely a nádori hivatal állandó székhelyéül Komáromot, mint az országnak mintegy középpontját jelöli ki s ezzel kapcsolatban a nádori tiszthez csatolja a komáromi főkapitányságot, egyszer s mindenkorra kiválasztatni rendeli

---

amissione beneficiorum convincantur. Et nihilominus dominus palatinus concionatores e civitatibus et aliis locis expulsos introducet et defendat“. Az eredeti végzések már említett törléses és javításos példánya. Kpü. F. 15435.

az országos adóból a Komárom várához tartozó falvak és javak adóját, mely minden jelen- és jövőendőbeli nádornak a kezeihez és használatára lesz utalandó; a nádor mellé 150 lovas és 150 gyalogos tartását mondja ki és leköti e célra a győri és komáromi, esetleg más harmincadok jóvedelmét s e mellett kötelezi a királyt azon »salariumokat«, amelyeket annakelőtte a korona a helytartóknak és a propalatinusoknak fizetett, a nádor javadalmazására fordítani.¹ Ott volt végre a király által visszavetett végzések közt a jezsuitákról szóló s az imént egészében közöltem vallási cikk.

Thurzó azonban az országgyűlési küldöttséggel a végzések lehető gyors elfogadását követelte, hogy a türelmetlen rendek kívánsága szerint a bezáró országos ülést a következő napon, december 30-án meg lehessen tartani.² De a király a végzéseket megfelelő utasítás mellett a magyar tanácsnak adta ki s ennek javaslatára megismételte kívánságát, hogy azok az országos küldöttséggel való tárgyalás útján megváltoztassanak, vagy elejtessenek. Még az elvben elfogadott végzésbeli cikkeken is kisebb-nagyobb módosításokat, részben iránybelieket, részben lényegbevágókat, tőn a királyi tanácsal tartott közös értekezleten a király magyar

¹ Az imént idézett végzések példánya.

² „Procurava il palatino — írja a nuntius 1610 január 1. (Nunz. di Germ. 114. D.) — per ridur le cose al suo disegno, precipitare il negotio, accelerando che 'l giorno seguente si venisse subito al trattato et si stabilisse di tutta.“ Erről s a következő roppant érdekes jelenetekről csak a nuntius idevágó jelentéseiből s a többször idézett eredeti végzésekre rávezetett javításokból, törlésekből és kihagyásokból értesülünk.

ügyekben használt referense, az öreg Khrenperg Ulrik, alsó-ausztriai kancellár.

Az országgyűlési küldöttség azonban nem tágitott s élén a legkevésbé volt hajlandó engedni Thurzó. Őt a nádori tisztről szóló, imént említett nagyjelentőségű végzésnek visszavetése már egyenesen fölbőszítette, miután már előbb oka volt bosszankodni a korona által elfogadott végzések sok olyan módosításán is, amelyek nádori jogkörét korlátozták, vagy Mátyás kicsinyes féltékenységet tüntették föl. Egy Khrenperg által csaknem egészen törölt végzés pl., mely a kincstárnokról, a magyar kir. tanácsról és a m. kir. kancelláriáról kitünő és e hatóságok függetlenségét részletekben biztosító határozatokat tartalmazott, kimondá a többek közt azt is, hogy a magyar kir. tanács az egyedül illetékes minden titkos és hadi ügyben is és hogy a király ez által a magyar tanácsa által intézzen minden magyar ügyet »a legfőbb dolgokban meghallgatván és elfogadván a nádor véleményét«.¹ Khrenperg, mint mondtam, az egész, hosszú és részletekbe menő, üdvös tartalmú végzést törlé s helyette e semmitmondó rövid végzést írta oda, amely törvényt is lőn (1609. XXI. t.-cikk): »Similiter etiam autoritas consilii et cancellariae hungaricae conservetur«.

Egy más végzés elrendeli, hogy a király

---

¹ „In praecipuis palatini etiam opinione accepta.“ Céломhoz nem tartozván, nem mehetek bele e közjogi szempontból különös fontosságú, de halvaszületett végzés történetébe. Ugyanezt kell mondanom a nádori székhelyről stb. szóló, főnőbb már említett végzésről is.

Győrbe és Komáromba a nádor által tétessen kapitányokat. Khrenperg ezt is könyörtelenül törölte s a helyébe tett végzés, mely törvénnyé lőn (1609. XXIV.), csak a bécsi béke IX. és X. cikkei megtartására utal, amelyekben a nádorról szó sincsen. A XXIII. t.-cikk a püspökök főispáni méltóságára vonatkozó iratokat a király előtt rendeli bemutatni, holott a rendek végzése e célra a nádort jelölte meg. Egy végzés a nádort bizta meg azzal, hogy birságot vegyen ama városokon, amelyek a bírák és tisztviselők választásánál a vallás- és nemzetiségi különbség nélkül való választás törvényes elve ellen vétének; a Khrenperg módosítása, mely törvénnyé lőn (1609. XLIV.), a fiscust, tehát a kamarai közegeket bizta meg ezzel. A méltatlanul üldözött s a kamarák által kifosztott Joó János teljes kártalanítását és igazai védelmét egy végzés a nádor kezeibe tette le; de a teljesen megváltoztatott s törvénnyé lett szöveg a nádort innen is eliminálja.¹

A bosszús Thurzó tehát a királynak a magyar tanács útján küldött határozatára azt felelte, hogy neki és az országgyűlési küldöttségnek nincsen fölhatalmazása a cikkek megváltoztatása felől alku-dozni; ez az országgyűlésnek s új tárgyalásoknak a föladata. De a király épen ezt nem akarta; jól tudta, hogy ez annyit jelentene, mint olajat önteni a tűzre. Biztatták őt a kitartásra a magyar kir. tanács, byzantinismusból, a prímás és a nuntius a vallási cikk és a jezsuitákról szóló végzés miatt.

---

¹ Mindezeket a példákat a többször idézett ered. végzésekben veszem.

Nála szokatlan eréllyel elhatározta hát, hogy megtöri a makacs nádor ellenállását, mert hiszen világos volt előtte s Thurzó ellenlábasai előtt, hogy ha akar, hát alkudozhatik a nádor s hogy a küldöttség csak ő utána indul. Ám jól van, felelé hát Mátyás; ő sem a királyi tekintélyt s jogot nem engedí csorbíttatni, sem a lelkiismeretén nem fog — a vallási cikkekben — erőszakot tenni; inkább föl-oszlatja az országgyűlést; de akkor aztán mindaz, ami eddig történt és végeztetett s így a nádorválasztás is, érvénytelen.¹ »Erre a hangra aztán — mondja élénk, szinte drámai hatású jelentésében jó ismerősünk, Melfi püspöke — a nádor és követői hangnemet változtattak és létrejött a megegyezés némely »szemtelen« cikk megváltoztatása és mások elejtése dolgában.«² Ez utóbbiak közt volt a jezsuitákról szóló végzés, a nuntius és a prímás őszinte öröme.

Csak két igen fontos cikk ügye maradt még

---

¹ „La Mtá Sua per non offender la sua coscienza et riputatione, si contentarabbe piutosto che si dissolvesse la dieta, havendosi per nullo tutto ils eguito fin hora, onde anche l'elettione del palatino restarebbe invalida“ — írja a nuntius 1610 január 1. Nunz. di Germ. 114. D.

² „A questo suono — írja Melfi püspöke u. o. — mutò registro il palatino con suoi sequaci et si rimasse finalmente d'accordo che alcuni articoli impertinenti si moderassero et altri si obliterassero affatto.“ Hogy mily nagy és lényeges változtatások történtek, azt a nádori székhelyt, javadalmazást stb. illető, főntebb rövid kivonatban ismertetett végzés sorsa mutatja. Khrenperg ezt teljesen törölé, s helyébe azt a törvényté lett rövid szöveget tette, mely csak annyit mond, hogy a király ezek felől a nádorral fog megegyezni. V. ö. 1609. LXVII. t.-cikkkel.

megoldatlanul. Az egyik a nádorválasztás módjára vonatkozott. A király ugyanis új törvényt akart, mely kimondja, hogy eztán a négy nádorjelöltet az országgyűlés nevezi meg, közülök a király választ. Tudjuk, hogy Mátyás udvari orvosának prognosticona szerint az udvari körökben általános volt a meggyőződés, hogy Thurzó nem fog soká élni s halála után az országgyűlés két katolikus jelöltje közül a neki tetszőt fogja nádorul választhatni a király. A függőben maradt másik cikk pedig a vallásszabadság újabb biztosítékáról szóló volt. A küldöttség, nem tudjuk micsoda befolyások hatása alatt, e cikknél annyira előzékenyen viselkedett a király kívánságával szemben, hogy a végzés részleteit, a győri őrség kívánatának külön megnevezését, a büntetést, a nádor végrehajtó kötelességét egymásután elejté; megelégedett volna egy olyan, törvényhozási szempontból tulajdonképen teljesen fölösleges szöveggel, mely a bécsi béke és az 1608. kor. országgyűlés vallásügyi cikkeit és törvényeit egyszerűen és általánosságban megerősíti. De a vérszemet kapott uralkodónak, akit Melfi püspöke, a prímás, osztrák miniszterei és a magyar kir. tanács ösztökéltek, ez is sok volt. Azt kívánta, hogy az a vallás szabad gyakorlatáról alkotandó cikk csak és csupán a bécsi béke oklevelére hivatkozzék. Ebben — mondá a nuntiusnak — ott áll a hasznos záradék: »sine praeiudicio religionis catholicae«. Ezt a záradékot persze jól föl lehet majd használnia az izmosodni kezdő ellenreformatiónak; hiszen csak a magyarázattól függ, hogy mi minden praejudikál, vagy nem praejudikál, a kath. egyház érdekeinek s mit lehet és szabad hát eltiltani vagy

megakadályozni. Azt az ünnepélyes okiratot pedig, amelyben 1606 szeptemberében a bécsi alkudozások alatt a kassai országgyűlés nagy választmányát arról biztosítja az akkor még csak főherceg Mátyás, hogy az a záradék nem mala fide tétetett a bécsi béke vallási cikkébe és így nem is árthat a vallásszabadságnak, azt az okiratot, úgy látszik, nem létezőnek tekintette a királlyá lett Mátyás, tán azért, mert nem volt beiktatva a törvénytárba.¹

Most már azonban a küldöttség az országgyűlés elé vitte a dolgot, melynek még szét nem oszlott tagjai átláttak a szítán s épenséggel nem voltak hajlandók a tavaly hozott nádori törvényen módosítani. Több mint elég concessiónak tarták azt, hogy legkörmösebb végzéseiket a nádor vezette küldöttség elejté s hogy a vallási cikknél is csak az 1606. és 1608-iki basisokra vonult vissza. De másrészt Mátyásnak sem állott már érdekében a hűrt túlfeszíteni, nehogy elpattanjon. A királyi hatalma s a német hadi nép ellen irányzott végzéseket immár úgyis »visszaszívták« a rendek, a nádor túlsúlyát s tekintélyét emelő határozmányok törlésébe vagy módosításába beleegyeztek, a jezsuiták elleni újabb tilalmat elejtették, a vallási cikk, ez a hatalmas új írott garantia, összezsugorodott. Annyit ért el a

---

¹ „Questi (a küldöttség tagjai) vogliono dichiarar che l'articolo della religione rimane conforme ai compattati di Vienna et secondo la dichiarazione fatta in dieta l'anno passato. Ma S. M^{ta} vorrebbe che si dicesse semplicemente rimanere secondo i compattati di Vienna, nei quali stà apposta la clausula „sine praeiudicio religionis catholicae“. A nuntius bő jelentése 1610 január 1. id. h.

király szokatlan erélye, mely tán főleg a megkapott spanyol pénzsegélyre vezethető vissza, hogy tekintélyének legkisebb sérelme nélkül engedhetett. Visszavonta hát a nádorválasztás módosítására vonatkozó követelését és beleegyezett abba, hogy az egyébként lehető röviden szerkesztendő vallási cikkben a bécsi béke mellett a tavalyi pozsonyi törvényekre is történjék hivatkozás. A rendi végzések azon példányában hát, amelyet a királynak Thurzóék küldöttsége pár nappal ezelőtt nyújtott volt át, a vallásszabadság új garantiát tartalmazó hatalmas végzést Khrenperg szépen keresztülhúzta s helyébe oda írta a szintelen, fölösleges *compromissum* szöveget: *In religionis negotio maneat conclusio- nes Viennenses et anni praeteriti constitutiones in suo vigore.*¹

Meg volt hát mindenben a kölcsönös megegyezés s január 2-án csak letisztázni kell vala az ekként megkoppasztott és módosított rendi végzéseket, hogy új alakjukban szentesítés végett a király elé kerüljenek, mikor az utolsóelőtti pillanatban *deus ex machina* gyanánt közbelépett — a nuntius.

Neki az volt a meggyőződése, hogy legjobb volna, ha a vallásszabadság ügye egyáltalán meg sem említették az 1609. év törvénykönyvében, mert ha megemlíttetik, ez még a Mátyás által contemplált, a katolikusokra legkedvezőbb formában is csak megerősítése lenne az »átkozott bécsi articulusoknak!«² Annál kevésbbé tetszett hát neki a

¹ Az eredeti végzések többször idézett példánya.

² „Io però considerarei et m' affatico che non si faccia ne anco mentione di religione; perchè in ogni modo si

compromissimus formula, mert noha — mondá — ez sem új sérelem a kath. egyházra, de minden esetre fölszaggatása a már vett sebeknek s új botránykő, amelybe a király belebotlik, újra megerősítvén olyasmit, amit elkárhoztat.¹ Az új esztendő (1610) első napján közölte hát aggodalmait Forgách-csal, s kérte támogatását abban az irányban, hogy egyáltalán semminemű vallási cikk, tehát a már megállapított ártatlan formula szerinti se alkottassék. Forgách igazat adott Melfi püspökének s másnap, január 2-án kora reggel, mind a ketten a titkos tanácsosokhoz siettek és ezeket, s általuk a királyt, csakugyan sikerült a nuntius kívánságára hajlítaniok.²

A kérdés csak az volt, beleegyeznek-e ebbe a nádor is. Mert ha ő beleegyezik, akkor a concertáló bizottság felől nincsen kétely, a tekintetes karok és rendek pedig már oszlófélben vannak.

Egy furcsa véletlen jött a nuntius segélyére.

A nádor ugyanis hírét vevén annak, hogy a prímás ő ellene a nagyszombati ügyben a királynál áskálódott, az utolsó országos ülések egyikén a rendek tetszése közt kijelenté, hogy akár a bibor-

---

verrebbero quasi tacitamente à confirmar di nuovo questi maledetti articoli Viennesi“ — írja a nuntius 1610. január 1-i jelent. id. h.

¹ „A me conciaua in gran maniera il vedere, che si dovesse se non ricever nuova piaga, rinovar almeno le cicatrici delle passate et muoversi di nuovo materia si puzzolente et che il rè un' altra volta s' inducesse ad intoppar nell' istessa pietra, ratificando il malo da lui fin hora detestato“ — írja a nuntius 1610 jan. 9. Nunz. di Germ. 114. D.

² U. o.

nok, akár valamelyik püspök, vagy akárki más fia rágalmazta is őt ebben a kérdésben, az hazudott. Ezt persze a bibornoknak, aki nem volt jelen azon az ülésen, jó emberei tüstént elmondották. Mikor aztán újév napján az országgyűlési concertáló küldöttség a kir. tanáccsal a tárgyalásokat befejezte, a primás szót kért s a nádorhoz fordulva kijelenté, hogy ő az az állítólagos hazug, aki ellen a nádor a legutóbbi országgyűlésen kifakadt s hogy ő büszke arra, amit a királynak a nagyszombati ügyben mondott, mert csak az igaz ügyet védte lelkiismerete és kötelessége szerint. Csudálkozik azonban azon, — folytatá a tűzbe jött primás, akiben egyszerre föllobbant a Forgáchok régi aristokrata büszkesége — hogy a nádor a maga új tisztében a primásnak, bár a legkisebb dologban is, prejudikálni akar, mikor tudnia kellene, hogy neki ömögötte, akár mint Forgách, akár mint az ország primása, akár mint az egyház bibornoka mögött, akit a világ legelső fejedelmei tisztelettel öveznek, csak messzi-messzi távolban van helye.¹

A vérig sértő támadás a nádort kínosan lepte meg, de nem hozta ki sodrából. Azt felelé, hogy nem tudta, hogy csakugyan Forgách volt-e az, aki őt a királynál megrágalmazta; de mivel most tudja, hát elégtételt ellene az országtól fog kérni.

Épen csak ez kellett a királynak! Új baj, új

¹ „... dovendo sapere (a nádor) — írja a nuntius 1610 jan. 1. id. h., a primás szavait olaszul idézván — che come à Francesco Forgátz, come à primate del regno et come a cardinal di Santa Chiesa al qual per tanto deferivano molto honore i maggiori principi del mondo, doveva egli cedere di gran lunga.“

bonyodalom, új zavarok a szerencsésen lemorzsolts országgyűlés bezárása pillanatában!... Mátyás a saját királyi kezébe vette a viszály elintézését; különösen igyekezett pedig a nádort az országra való veszedelmes appellálástól visszatartani. Utóvégre is Thurzó volt az, aki a bibornokot nyilvános ülésen, bár burkoltan, hazugnak nevezte. Aztán meg az is bizonyos, hogy Thurzó, noha teljesen törvényes alapon állott, nyers válaszaival a királyt a nagyszombati ügyben csakugyan megsértette. Az is áll, hogy azok, a király szerint szertelen kívánságok, amelyeket a rendek elejtett végzései tartalmaztak, soha nem váltak volna végzéseké, ha Thurzó a nádori dicsőségtől megittasodva — legalább a király és ministerei azt hitték — nem pártolja őket. Thurzónak tehát a király kedvéért okvetlenül engednie kellett. De Forgáchot is kiengesztelte a király, ami meg Thurzónak volt az adott viszonyok közt kellemes. Mátyás összehozta a két haragost; másnap, január 2-án, kibékíté őket s a két fél egymásnak kezet adott.

Ezt a kedvező alkalmat tüstént megragadták a Melfi püspökétől, a kitűnő psychologustól nógatót osztrák miniszterek. Előadták a nádornak, hogy az a compromissusos vallási cikk, a tavalyi országos törvény után, teljesen fölösleges valami s hogy elmaradása a királynak kedves, a nuntiusnak és prímásnak is kellemes volna. A nádor le akarta kötelezni királyi urát; megmutatni a prímásnak, hogy akar kedvére cselekedni; annál jobb, ha ezzel még a nuntiusnak is inye szerint cselekszik. Magára vállalta még az nap, január 2-án, az országgyűlés legutolsó napján, a concertálásra választott rendi

küldöttségnél a törvényhozási szempontból csak-ugyan fölösleges cikk elejtésének keresztülvitelét. Illésházyéval vetekedő, rendkívül nagy tekintélyére mutat, hogy ez sikerült neki...¹ Így maradt ki az 1609-iki országgyűlés végzése közül, melyeket másnap, január 3-án, szentesített a király, a nuntius és a curia nagy elégtételére, a vallás szabad gyakorlatát újolag biztosító bármi határozmány.

Istennek hála, írja Borghese bíbornok, hogy a vallási kérdés érintetlenül hagyatott. Abból, hogy a nádor ebben az ügyben, valamint a nagyváradi püspök ügye orvoslásában, bárminő világi tekintetek miatt is, de közreműködött: világosan látható, hogy az isteni gondviselés az alkalmatlan eszközöket is föl tudja használni a maga céljai szolgálatára.²

Szebb és győzelmesebb akkorddal be sem vé-

---

¹ „... all' ultimo per gratia di Dio essendosene parlato a parte co' l palatino, costui oprò da se si fattamente con i stati che si levò affatto quell' articolo, ne di religione restarà pur una minima parola al mondo“ — írja a nuncius 1610 január 9. ez napi második jelentésében és alább: „Indusse il palatino a si buon opera non solo il desiderio di gratificar S. Mtà, dalla quale haveva per prime havuto richiocchi et segni di pochissima sodisfattione per il particolar di Tirnavia, ma per rappacificarsi anco intieramente con l'illustrissimo s. cardinal di Strigonia“.

² „Lodato Dio che la dieta di Posonia è stabilita et l'articolo della religione è rimasto intato. Epoichè il palatino s é adoperato in questo et anco nella restitutione del vescovo di Varadino alla sua chiesa, ancorche sia stato per rispetti humani, si vede nondimeno che Sua divina Mtà non ha bisogno di attitudine d'istrumenti per fare l'opere sue; ma chè se ne serve per che così vuole“ — mondja a pápai államtitkár 1610 január 23-iki utasításában. Nunz. di Germ. 26.

gezhette volna Melfi püspöke a maga pozsonyi missióját, melynek színhelyéről január 4-én távozott.

Mikor aztán a lefolyt eseményekről számot adott magának s a kitűzött célok és elért eredmények közt, mint mondja, megvonta a mérleget, úgy látta, hogy a kath. vallás és az egyházi rend ügye az 1609-iki országgyűlésen inkább előre ment, mint hátra. És az nem keveset jelent, írja jelentésében, a sok kedvezőtlen körülmény közt. Többet most nem lehetett elérni, de amit elért, azzal meg van elégedve:¹ az elkobzott egyházi javak visszaadásával a magyar kath. egyház újra szilárd basist nyert; az egri káptalan és a konventek helyreállítottak; a prímási tizedek visszaadattak; Migazzi visszanyerte állását s törvényes közbecsületét; a püspökök főispáni tiszte felől a jövő minden jóval biztat; a jezsuitákról egy újabb veszedelem hárult el; a vallásszabadság minden újabb biztosításának útját vágta; de elérte, hogy Kassára s a felsőmagyarországi városokba a kath. papok visszavitetnek s elérte, hogy a kir. tanács világi elemeinél a katolikusok túlsúlyra kerültek s mindennek tetejében a curia pártfogoltja, Forgách Zsigmond országbíróvá lőn.² Ezek az eredmények bőven fölértnek a nádorválasztásnál szerzett kudarccal, meg azzal, hogy a tizedügyek a világi bíróságok ítélkezése alatt

---

¹ „... bilanciando ben bene il tutto per quel che tocca alla religione et ecclesiastici, può dirsi, che si sia avanzato piuttosto che perduto. Che non è puoco in rispetto alle cattive congiunture che si sono traposte.“ A nuntius jelent. 1610 január 1. Nunz. di Germ. 114. D.

² A nuntius jelent. 1610 január 16. U. o.

maradtak s hogy még egy-két apróbb dolog nem úgy sikerült, ahogy a pápa szerette volna.

Melfi püspökének ezt a »mérlegét« Róma is jóváhagyta. A magyar országgyűlés végzései — így fejezte ezt ki leiratában a pápai államtitkár —, amint azok Főtisztelendőségednek ügyes közreműködése által is létrejöttek, valóban sokkal kevésbbé kedvezőtlenek, mint hinni és félni lehetne.¹

A nuntius bizalommal tekinthetett az ellenreformáció jövőjébe. »A pálya szabad« lőn, mint harmadfél századdal később ugyanazon császárvárosban egy vele félig-meddig egyívású, de világi rendű államférfi mondotta.

---

¹ „Volontieri s' è veduta la relatione che V. S. ha data delli articoli di cotesta dieta ungarica et le resolutioni che si sono prese per opera delli consiglieri di S. M^{ta} e per la pratica che V. S. ci ha usata; li quali in somma sono manco male di quel che si temeva“ — mondja az államtitkár leirata a nuntiushoz 1610 január 16. Nunz. di Germ. 26. — V. ö. Fraknói, Magyarország és a Szentszék, III. 281.

FÜGGELÉK.

(1609 november 30. Pozsony.)

Báró Khrenperg alsóausztriai kancellár kezével irt fogalmazványa azon jegyzőkönyvnek, mely felvétellett a titkos tanácsnak egy, a pozsonyi kir. várban tartott üléséről, Thurzó György nádori jelöltetése ügyében.

T.¹

Sive nominatur,² sive non, in utroque³ . . . ac casu Sua Maiestas in extremis videtur esse constituta.

Quod nominari non debeat, sunt hae rationes :

1. Praecedentis anni [rationes], ob quas ad fastigium hoc non pervenit [Thurzó].

2. Fastuosus eius et imperandi animus, qui tandem etiam in S. M^{te}s propria se inmiscabit.

3. Tenacissimus persequendi catholicos zelus vel morbus, in quo hactenus quam gravissime laboravit.

4. Privata foedera quae tam in castris quam etiam nunc inscia S. M^{te} cum aliis hanc unam ob causam inivit.

5. Promissiones hactenus haereticis⁴ opulentissime factae et consilia praestita.

---

¹ Az irat élén álló e T. betű azt akarja jelenteni, hogy Thurzóról van szó.

² T. i. Thurzó.

³ Következik a kipontozott helyen egy rövid, elmosódott, nem olvasható szó.

⁴ Az osztrák protestánsok értendők itt.

6. Quod nunc quasi omnes ei se accommodent, regem relinquentes.

7. Correspondentiae magnae inter ipsum, Turcas et alios in Imperio haereticos, prout ex litteris constat.

8. Quod modernae turbae et irrationabiles actus sicut etiam praeteriti anni omnes ex ipsius inflammatione procedant.

9. Quod omnia attentat quae in diminutionem catholicorum, eorum rerum, personarum et dignitatum esse cognoscit.

10. Quo denique verendum, ne ad instar Bochkai processurus sit, manum S. Mt^{is} ligat, omnem auctoritatem sibi usurpans et nisi haereticis ubique locorum¹ satisfiat, ad nutum etiam hanc et alias dietas et S. Mt^{ts} conatus pios, quamvis palatinus, per suos complices elusurus.

11. Quod hoc facto et eo reiecto regem esse M^{tem} Suam omnibus palam fiat.

12. Quod Deo et conscientiae suae et omnibus catholicis satisfaciet [Sua Mt^{as}] et magnus apud catholicos principes praedicabitur.

13. Quod suis adversariis erit [Sua Mt^{as}] terrori et per degradationem huius personae² velut columnae omnes reliquorum conatus dissipabuntur.

14. Catholici tanto audacius in omnibus suis piis actionibus processuri sint.

15. Quod omnia consilia confoederatorum dissipabuntur amisso hoc duce et antesignano.

---

¹ Értsd : Ausztriában is.

² Thurzó.

*Quod si nominatus non erit,¹ haec verenda sunt
incommoda :*

1. Quod is omnia contra regem tentabit, quo dieta haec suum non sortiatur effectum et alia mala fiant.

2. Quod comitatus, prout minantur, hinc infecta re discessuri sint.

3. Quod ad eorum relationem rursum novas turbas in Hungaria, maxime partibus superioribus, habituri simus.

4. Quod vel ipsi palatinum eligent, aut vero prout minantur, secessionem a rege parabunt.

5. Quod confiniorum solutio differetur et ea non facta confinarii confinia deserent.

6. Quod Turca hisce motibus erectus, novum pacis infringendi modum queret.

7. Hungaros ad id ante pronos et paratos [Turca] rursum in novam societatem alliciet.

8. Confiniarios [Turca] tentabit.

9. Quandoquidem S. M^{tas} imperium suum [in Hungaria] non confirmarit, quod etiam alia S. M^{tis} regna et provinciae aut se Hungaris coniungent aut vero alia nova molientur.

10. Quod S. M^{tas} caesarea in tali casu occasiorem vindictae suae non negliget.

11. Quod M^{tas} regia destituta omnium suorum² auxilio, vires hostium tam internorum quam externorum sustinere non posset.

12. S. M^{tas} cum suis in extremum periculum coniicietur.

13. Similiter etiam tota Domus Sua Austriaca, cui propterea respondere non poterit.

---

¹ Értsd : Thurzó.

² A magyarok támogatása értendő.

14. Similiter omnes catholici.

15. Quod denique malum tanto gravius . . .¹ quanto magis irreparabilia omnia videntur.

In tantis rerum angustiis quando aliter fieri non potest, videretur hanc² ex duobus malis minimum³ esse eligendum.

Et quia catholici de voto suo desperant, non-catholici omnino Turzonem assumendum postulantur, si is a Sua M^{te} ad certa quaedam alligari posset, non videretur reiiciendus:

1° Si promitteret et reversalibus singularibus Suam M^{tem} assecuraret, quod se in his quae ad Suae M^{tis} auctoritatem et dignitatem pertinebit⁴ non immiscebit.

2° Quod catholicos spirituales et saeculares in iuribus, bonis et libertatibus ipsorum conservabit et non persequatur.

3° Quod curabit ut sub hac adhuc dieta restitutio bonorum ablatorum omnibus ex aequo maxime ecclesiasticis fiat.

4° Quod nullam in religione cum reliquis provinciis sit habiturus confoederationem, prout et confoederatio quoque prima hic Posonii constituta tale quid in se non continet.

5° Quod in aliorum Suae M^{tis} regnorum et provinciarum negotia sese non immiscebit, sed eas ad fidelitatem et obedientiam servandam dehortabitur. Illis neque consilio, voto aut auxilio quovis contra Suam M^{tem} adstipulabitur.

(A lap szélén még a következő két számozatlan föltétel, ugyancsak Khrenperg írása :

¹ Nem olvasható, többszörösen corrigált ige, talán evadet.

² Igy, hoc helyett, vagy his helyett.

³ Igy, minus helyett.

⁴ Igy, pertinent helyett.

Ut in futurum modus antiquus electionis servetur [palatini] et regnicolae proponant.

Item quod ordinationem factam cum Forgachio sed studiose, promovebit.)

Haec tamen prius sincere cum eo [Thurzone] tractari deberent.

Legalól (ugyancsak Khrenperg kezével): N. B. Cardinali, nuntio.¹

(*Ered. fogalm. a bécsi udv. kam. [közös pénzügyi] levéltárban, Fasc. 15.435.*)

---

¹ Ez a „Schlagwort“-szerű két szó azt akarja jelezni, hogy az ügy véleményezés végett Forgách biborossal és a pápai nuntiussal is közöltessék, ami, mint a szövegből (t. i.: értekezéséből) látható, meg is történt.

BETHLEN GÁBOR LEVELEI.*

(Budapesti Szemle 1880. évf.)

Minél messzebb hagyja a történetíró a mul-
tat háta mögött s minél közelebb jó kutatásai köz-
ben a jelenhez, az adatok annál nagyobb tömeggé
halmozódnak előtte; lassanként megszűnik a per-
gamen uralma, helyébe a papirosé lép — s az ok-
levél formulákkal körülzárt elbeszélését az ügyira-
tok, az akták bőbeszédűsége váltja föl. A massa
sokszor nyomasztóvá lesz; úgy hogy az, aki helyre,
időre, eseményre vagy személyre való tekintettel
a föl kutatott történeti adatokat csoportosítani, vagy
épen azok száma nélkül való válfajaiból egyet ki-
választani tette föladatává, s akinek e föladatot a
kellő ügyességgel megoldania sikerült: bizonyára
hasznos, elismerésre méltó dologban fáradozott.

Ez adatok egy nevezetes fajtát a missilis-
levelek, s különösen a kiválóbb egyéniségek leve-
lezése képezi. Mi sem segíté annyira elő azt a rop-
pant tudományos haladást a történetirodalom terén,
mint a helyes szempontok szerint megválasztott

---

* *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága megbízásából kiadta Szilágyi Sándor, akadémiai rendes tag. — Buda-
pest, 1879. Nagy 8-r. XIV. 496. lap.

levelezések nagymérvű közzététele s fölhasználása. Példát e tekintetben Nyugat-Európának ép úgy, mint a memoire-irodalomnál, Franciaország adott. Korán, a XVI. század végével fölismerték ott az e nemű kútfők közzétételének fontosságát — és helyesen. Sokan legelsősorban a történelmi naplók-nak (nem memoire-szerű iratokat értek) vindicálják azt a speciális tulajdonságot, ami a leveles-gyűjtemények fő becsét képezi. Mivel azonban e naplók-nál a subjectiv reflexiók kizárólagos volta a tárgyilagos megítélést nehezíti; míg ellenben e momentum a leveles-gyűjtemények becsének megbírálásánál — már csak azért is, mert a levelek írói nemcsak magukkal számolnak, mint a naplók-ban, hanem mások irányában nyilatkoznak — sokban kedvezően módosul; ép ezért a leveles gyűjtemények nagyobb mérvű fontossága a történetírás-nál kézzelfogható.

S miben áll a collectiók becse? Jól mondja egy francia író, a világeseményekre elhatározó befolyással bírt egyének correspondentiájának történeti értékéről szólván, hogy: műhelyek, laboratoriumok ezek, melyekben látni s szemlélni van alkalmunk, mint készültek s mint fejlődtek az események, csak megérteni s összefűzni őket, a lényegest bennük kitalálni, az értelmet föl kutatni, s horderejük nagyságát megismerni kell. Itt egy épen most fölmerülő eszme van előttünk, ott egy előbukkanó combinatióra akadunk, mely ma még papi-ron volt, elhatározó tényyé, talán olyanná, mely az emberi dolgok folyását más útra terelte. S szerencséje a történetírónak, ha kutatása közben az adatok ilyen tárára akad, s ezekből szöhet magá-

nak idők és viszonyok, tények és tervek, emberek és események, kivívott siker s eredmény nélküli elhalt gondolat megítélésére vezérfonalat. Az érzelem és az ész, az erény és a hiba, a jellem és a gyöngeség sokszor csak e nemű kútfők után érthető meg; — s bár föltétlenül igaz is az, hogy csekély ama bizalmas levelezések száma, melyekben gondolat és aspiratio tartózkodás nélkül van kimondva, hol az író magát nem szépíti, hanem igazán úgy jelenik meg, mint amilyen a valóságban volt: annak mégis, aki különböztetni igyekszik, s e fajta adatok értékét szerencsés tapintattal képes összehasonlítani másneműekkel, annak a történelem e forrása tiszta kútfő lesz, s belőle tiszta ítéletet fog meríthetni.

Ebből a szempontból kell megítélni a Szi-lágyi Sándor által gyűjtött s kiadott eme levelek becsét is. Belőlük megérteni tanuljuk Bethlen Gábor lelkét és szellemét, ismerősök leszünk jellemével, kinyilik előttünk kedélyvilága, s mikor leveleit lapozzuk, beleéljük magunkat terveibe, szándékaiba s gondolkodásmódjába.

És erre kétszeres szükség van azon arcképek után, miket az erdélyi fejedelemről újabb historicusok a külföldön árulnak. Tadráról, a prágai egyetemi könyvtár őreről, ki különben alapos tanulmányokkal gazdagítja a Bethlen Gábor szerepléséről szóló történetirodalmat, már azért sem akarok szólni, mert ő nem veszi boncoló kése alá a fejedelem jellemét; arra, az itt-ott tett olyanféle megjegyzésre pedig, hogy pl. Bethlen folyton változó politikája állhatatlanságának s csalárd lelkületének volt folyománya, legfőlebb az Aesopus haldokló

oroszlánjáról szóló mesével válaszolhatunk. De egy neves historicust okvetlen szükséges megemlítenem. Mig az öreg Ranke elég éles szeme jól ítélte meg Bethlent, legalább félre nem ismeré, sőt annyira, amennyire méltányolta is; addig az az író, akiről szólni fogok, akinek sokkal több dolga volt és van az erdélyi fejedelemmel, legújában más-ként bánik el ezzel.

Gindely, ki a harminc éves háború történetének második kötetében egy egész fejezetnek e címet adja: *Bethlen Gábor*, frappans bizonyosága annak, mire nem képes egy történetíró, ha oly végtelen tömege a történelmi adatoknak áll rendelkezésére, mint ő neki, de ha ez adatok legtöbbje részrehajló, abban pedig, aki azokat földolgozza, nincs meg a szem, mely éles tekintetével átlássa, mi fogható el egy olyan egyéniség megítélésénél, mint Bethlen Gábor, absolute s relative igaz gyanánt; ha, ami fő, nincs meg a kellő bíráló tehetség, mely a magasabb, merészebb, az események színvonalán fölülálló indokokat a hősben, kit tollára vesz, fölismerje. Akár gondatlanságból, akár készakarva elfogúltságból (ha oly dynasticus érzülettel nem írta volna művét, szinte szeretném azt mondani: kicsinyes revancheul az általa vázolt fehérhegyi csata emlékéért) szól úgy, amint szól Gindely; lehetetlen, hogy aki meggondolja, mily nagyszabású munkába fogott a cseh-német történetíró, meg ne ütközzék azon a silány és rövid rajzon, melyet Bethlen Gáborról ád olvasóinak. Szerinte nem voltak az erdélyi fejedelemnek nagyobb, magasztosabb tervei, csak becsérzetből s harcvágyból fogott fegyvert Ferdinánd ellen, s ne-

táni aggodalmait a józan észnek e két vak szenvedély könnyen leküzdé. Olyan politikus ő, aki egy vig ebéd után félmámborban kifecsegi minden gondolatát vendégei előtt; sőt, ami több, a boritalnak annyira kedvelője, hogy államügyekről beszélni vele csak kora reggel lehet, mert a délelőtti órák vége felé már ittás szokott lenni. Egy minden komolyság nélkül való iszákos becsvágyó barbár s harckedvelő bramarbas áll tehát előttünk, akinek erényét csak az képezi, hogy a visszataszító arc, a rútúl hajlott orr, s a széles, ritka fogakkal fegyverzett száj által kölcsönzött külső kifejezésnek megfelel zsarnoki erejű s energiájú lelke is. Kár, hogy nem vette föl Gindely, hogy nem hitte el ez arckép készítésénél azt is, amit ugyan mese gyanánt említ föl, pedig ép úgy el volt terjedve az erdélyi fejedelemtől, hogy t. i. Konstantinápolyban körülméletkedett. Sokkal teljesb lenne a leírás és kiegészítő.

Elmondja azt is, hogy Jakab, az angol király oly rossz véleményt táplált Bethlen felől, miszerint veje, a pfalzi választó s cseh király bármint kérte, nem volt képes rábirni, hogy csak egyszer tisztelje meg levelével az erdélyi fejedelmet. Azon a pályán, melyet Bethlen Gábor — mondja ez alkalomból Gindely — megfutott, amig magas állásához jutta, bizonynal nem is követelheté az erény útját úgy, mint azt egy olyan, kit a sors már eleve trónra jelölt ki, tehetné, s még sem teszi. És ez az egyetlen mentő szó a cseh történetíró szájából ama sötét vonások után.

Attól, ki egy világmozgató esemény történetét írván, amaz idők egyik legnagyobb alakját

akarja előnkbe állítani, más jellemzést várnánk. Gindely mit sem tud Bocskay István politikai testamentomáról, mely Erdély állását pár szóval, de a legtalálóbban fejezi ki, s melynek legméltóbb örököse Bethlen Gábor volt. Mitsem tud a fejedelem nagy tervéről, eszményi gondolatáról, mely Mátyás fénykora visszaállítására törekvék; s a protestáns Daciáról, mely Kelet-Európa küszöbén sarkkövül szolgálandott egy független, szabad, szabad intézményekkel bíró, kulturát, művelődést terjesztő államnak, egy államnak, mely hatalmas védfalat képezzen a mohamedanizmus terjeszkedése ellen, s a nyugat-európai műveltséget a barbartól való félelem nyomása alól fölmentse s visszaállítsa egyzersmind azt a hatalmat, melyet egy százados hiba leütött lábáról, de melynek föléledése más irányt adott volna az Európában viaskodó ellenérdekeknek. — A mi szivünkben a magyarok szive dobog föl ugyan e magasztos gondolatnál hangosan, mi érezzük csak egészen, mi nagy volt ez az eszme; de egy elérendett siker fontosságát az idegen történetírónak is méltányolnia kellene, mert az a nép, melynek szép jövője tölté be Bethlen álmait, helyet foglal, s helyét meg akarja tartani Közép-Európában. S pedig hogy Gindely e szempontra nem fektet semmi súlyt, annál nagyobb hiba, mert bizonyos tekintetben exclusiv álláspontról tanusodik. Legelső s legfőbb a harminc éves háború történetében természetesen az, ami a német birodalom kebelében történt; de ha már a teljesség, amire Gindely törekszik, s az egymásra ható események harmoniájának fölfogása megkívánja (amint okvetetlen megkívánja) a belevágó kelet-európai

bonyodalmak kritikai ismertetését, s ez ismertetés, a műnek csakugyan célja is: akkor okvetlen szükség legalább főbb vonásokban boncolni azokat az aspiratiókat, melyek a tűzhelytől távol eső mozgalmaknak életet adtak, bárminő politikai jelleget öltöttek légyen is a kivitelben magukra. Ez aspiratiókat aztán méltányolni, vagy elítélni fogja-e a történetíró, az itt nem kérdés. Mert bármelyiket teszi a kettő közül, indokokra fog ítéletében támaszkodni, amely indokok alapján kimutatni igyekszik, hogy a megbukott eszme tán absolute nemes, magasztos, gyakorlatilag azonban kivihetetlen volt; vagy a kivitelben elfajúlt; vagy hogy már elméletileg is magában hordta — bárminő okból — életrevalótlanságának csiráit. Gindelynél erre, legalább Bethlen Gábor szereplése rajzánál, nem akadunk. Az erdélyi fejedelmet mint ravasz politikust, mint fondorkodó keletit látjuk föltüntetve, ki rókaeszével gyakran túljár ellenei észjárásán, s az adott szót neki alkalmas percben megszegni erényül tartja. Sehol, de sehol egy combinatio, melyben a köznapí kicsinyes politikai érdekeken felülemelkedő terv vagy gondolat tulajdoníttatnék neki; az események elbeszélése folyamában alig egy momentum, melyben, amennyire a történetírón áll, Bethlent lelki nagyságának csak halvány fényében állítaná az olvasó elé; — pedig annyi és annyi alkalom volna rá.

Azt az embert, ki mint vezér a hadviselés, a sereggondozás fáradalmai után, mint politikus az államügyek folytonos tárgyalása közben, midőn beállott az est s mindenki nyugovék, a sátora előtt járkáló örrel egyedül virraszta fönn, hogy hosszú,

sűrűen írott leveleibe lelkét, szellemét, gondolatját belehelje s általok a kétkedőkbe hitet, a kislelkűbe bátorságot, a csüggedőbe reményt öntsön, a közönyöst apathiájából fölrázza, az elpártolni akarót visszatérítse; a lelkest, a buzgót többre, nagyobbra tüzelje; aki a nap erőt emésztő fáradalmai után, anélkül, hogy pihenne, az éj csendes óráiban saját lelke nagyságával, saját gondolatai gyorsaságával versenyezve, önmagából merítve új erőt, ez újult erővel dolgozik, — ezt az embert mint nyomorúlt részeg tököt állítani az utóvilág elé, akinek első dolga, hogy alig kelt Isten szép napja föl, tüstént leigya magát: olyan dolog, aminek az egykorúak gyűlöletében, a vallási rajongás kicsapongó képzelődései s az élet-halálra küzdő ellenpártok véres tusái között talán van értelme. De ugyanazt állítani rég lezajlott idők után a higgadt történetírónak, s épen akkor, midőn e torzalaknak az általa vázolt események terén kitünő, elhatározó helyet jelöl ki: ha nem ítéléthiányra, de mindenestre erős ellenmondásra mutat.

A túlságosan dynasticus színezet, mely Gindely művét jellemzi, s melybe tán — szabad legyen e hypothesis kimondanom — azért esett akaratlanul bele, hogy a cseh nemzeti pártállás vádjának még csak gyanúját is elhárítsa fejéről, jogosult lehet, nem akarom tagadni. A jogosultságot azonban könnyebben elismerteti az által, ha a méltányosság vésőjével igyekszik kidomborítani az ellenpárt alakjait is, mint azzal, hogy torzképet fest. Ez utóbbi eljárás mindig visszahatást szül, s e visszahatásban a nemhívés, a kétely erősebben nyilatkozik; míg méltányos bánásmód mellett bármily

merev legyen az elfoglalt álláspont, a loyaltás azt mindig bizonyos nymbussal köríti.

Ha Gindely e levélgyűjteményt ismerhette s használhatta volna, bizonynal más rajzot nyújt vala Bethlen Gáborról. Méltányolni tudta volna a politikust, megérteni a nagy tervekkel foglalkozó szellemet legalább oly mértékben, mint amennyiben a hadvezért elismeri. Szerencse, hogy maga az elbeszélés folyama, az események logikája részben kijavítja nála a torzképet — s belőlük akaratlanul is ki-kicsillan annak a szellemnek fénye, kit a történetíró nem értve jól meg, már-már eltemetett.¹

Sok kiváló alakja van a harminc éves háborúnak. Mind a két párton tűnnek föl férfiak, kik az emberi szellem sokoldalú tulajdonságai egyikében vagy másikában ragyogván, méltán keltenek a küzdelem folyamára figyelőben bámulatot s el-

---

¹ A lelkiismeretlenül kimondott ítélet mily könnyen köztulajdonná válhatik s mi úton-módon fészkel be magát a nagy közönség tudalmába, arra a *Neue Freie Presse* 1879-ik októberi számainak tárcáját hívom bizonyságul. — *Oesterreichische Verfassungskämpfe* a címe annak a különben érdekes, Gindely után irt cikksorozatnak, mely — III. *Untergang des böhmischen Staatsrechtes* — Bethlen Gáborról is szólván, ezt mondja a többi közt: „Bethlen Gábor, den das Kriegshandwerk zum Fürsten von Siebenbürgen emporgeschwungen hatte, schloss sich den Aufständischen an. Er riss die Herrschaft in Ungarn an sich; alle Verhandlungen des Kaisers mit ihm — man konnte sie nur Vormittags führen, weil der Parvenu später betrunken war — blieben ohne Erfolg“ stb. Hány ezer ember olvassa naponkint e lapot s hány ezer ember a műveltnek nevezhető néposztályból van olyan, aki szellemi táplálékának nem szakmájába vágó részét a napi sajtó nempolitikai termékeiből meríti. Egy emberöltőre van legalább is megmérgezve ezek ítélete.

ismerést. De ha a meggyőződés, az eszményi gondolat képviselői közt nézünk szét: három alak ötlík leginkább szemünkbe — köztük Bethlen Gáboré. Az egyik (ne lássék paradoxonnak mondásom) II. Ferdinánd; nem nagy ember, nem nagy uralkodó; állhatatossága a makacsság, meggyőződése a vakbuzgóság jellegével bír; de van nagy lelki ereje ehhez, s e lelki erőnek az az erős bizalom az alapja, az a rendületlen hit, hogy neki, mint az Istentől származó fejedelmi hatalom első képviselőjének e hatalmat érintetlen föntartania, s ez által egyszerűsmind a régi világrendet a fölforgatástól, a conservatív vallástársadalmi eszmét a megsemmisítéstől megóvnia adatott. Mint ennek az eszmének képviselője, oly kimondhatatlan bibliaszerű bizalommal van isteni rendeltetése s végzetszerűsége tudatában eltelve, minőt a világtörténelem lapjai alig mutatnak föl, — s ez az, ami őt oly kiváló alakká teszi. A másik az éjszaki hős, Gusztáv Adolf, ki a Ferdinandéival ellentétes eszmék képviselője, s ki lángesze s fenkölt tervei által az utóvilág osztatlan tiszteletét vivta ki. És a harmadik Bethlen Gábor. Nem nyult oly mélyen az események közé, mint a másik kettő; nem jutott neki oly elhatározó szerep a hosszú tragédiában, mint a másik kettőnek — s nem is ismeri őt annyira a világtörténelem, mint amazokat, sőt félreismeri, mert egysorba helyezi azon másodrangú tényezőkkel, kiknek száma e nehéz küzdelemben oly igen nagy. De meggyőződésem, hogy akár észre, akár eszmére nagyobb ő nála nem volt egyik sem. Terveit nem valósíthatá, gondolatai elhunytával sirjába szállottak; de a siker után nem is kell megítélni őt. Aki fölismervén

a kormánypálcája alatt nyugvó igénytelen ország nemzetközi fontosságát, célul tűzte ki ez országra támaszkodva, egy, a sors csapása s a vezető kezek gyámoltalansága miatt elalélt nemzettömegbe lelket önteni, egy sirba hanyatlott népet halottaiból föltámasztani, ki merész kézzel a gondviselés szerepe után nyul, s egy, a világ küzdelmei közt megbotlott országot talpra állítani akar, s célja kivinni, hogy ez ország tényező legyen újra, mint egykor volt azon a földrészen, melyet Európának neveznek: olyan szellem, oly lelki nagyság, akit, ha igyekezetét nem követte is a siker, méltán megillet az, hogy Gusztáv Adolf mellé, ezzel egy sorba állíttassék. S aki Szilágyi Sándor e publicatióját figyelemmel olvasgatja, hiszem, nem fogja mérésnek állítani e párhuzamot.

Bármily csábító volna azonban e levelek ka-lauzolása mellett bő jellemrajzot adni e rendkívüli emberről, elkísérni pályája kezdetétől sirja szé-léig, kifejtteni az eszméket, amelyekért küzdött, vá-zolni a viszonyokat, melyek az eszmék valósítását megakadályozták, s kimutatni, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére, s mindamellett, hogy fáradozásait siker nem koronázta: ő nagy ember volt a szó teljes értelmében, olyan, aminőt ritkán szült e hon, — ezt nem kísértem meg. Nagy apparatust kívánna meg e munka s a mester kezét. Én egyik-
kel sem bírok. De megkísértek mást; megkísértem egy-egy ragyogóbb jellemvonását saját szavaiban, saját leveleiben fölmutatni, megszólaltatom őt ma-gát, mint aki saját magának leghívebb tolmácsa. Nem terjeszkedem sokoldalú működésére, csak szel-lemének egy-egy olyan csillámát lopom ki levelei-

ből, ami inkább az emberé, mint a fejedelemé, hogy legalább néhány vonással segítsek festeni azon a képen, melyet a vele való társalgás közben, a kitünő levelek olvasása után e gyűjtemény lapozgatója Bethlen Gáborról magának tán alkotni fog. S ez a szándékom magyarázza meg, ha mindamellett, hogy a becses gyűjteménynek — melyet ismertetni akarok — címe: *Bethlen Gábor politikai levelei*, én mindazáltal a politikát kihagyván a megbeszélés köréből, azon levelekre leszek figyelemmel, melyek Bethlen jellemének, az embernek egyegy kitünőbb, kifejezőbb vonását hordozzák magukon.

* * *

Dicséretes szokása volt a régi világnak, hogy a szavazatokat nem számlálta, hanem mérlegelte. Ezt a — mint egy kitünő magyar historikus mondja — aristokratikus szinezettel bíró, erősen conservativ elvet akarom én alkalmazni, midőn azt mondom, hogy Bethlen Gábor mint ifjú is más ember volt, mint még a legkitünőbbek is szoktak lenni. A tapasztalás tette őt már igen korán mássá, különbbé. Nagyon fiatal, alig húsz éves lehetett, midőn a Mihály vajda s Básta dúlásai után a napirenden levő polgárháború által kényszerítve, egy kicsiny csapat élén elhagyta szülőföldjét s a töröknél volt kénytelen menedéket keresni. Az emigránsok szeme ezen az ifjún függött; ő volt szelleme, lelke azon mozgalomnak, mely Erdélyben a régi törvényes rendet visszaállítani tervezé. Az ő éles tekintete fölismeré, hogy az addig német hírében álló Bocskay az, ki az ügyek vezetését kezébe veheti s fölszólítá Bocskayt, hogy cseleked-

jék. E nagy pártvezér elhalt, epigónok akartak nyomába lépni s ismét Bethlen az, ki Báthoryt a trónra segíti. Majd újra változnak a körülmények — s az esztendőök nehéz csapásaiban meghányt, de viharedezett, az események és pártállások tengerének forrongását ismerő kormányos Bethlen Gábor most maga áll a kormányrúd mellé, hogy az új viharban sülyedni induló államhajót biztos révbe terelje. Nem sok év mulik el s belviszályok scylláját, külmozgalmak charybdisét hajójával elkerüli erős keze, tekintélyt, elismerést szerez a rábizott országnak, békét, nyugalmat és erőt gyűjt számára, olyan erőt, amellyel most már egy, az óvilágot megingató mozgalom küzdterére léphet bátran és biztosan. Ott vagyunk, midőn Bethlen Gábor a harminc éves háború kezdetén mint a forrongó elemek egyik szövetségese, a világesemények szinpadára tette lábát. Kétség kívül legérdekesebb darabjai e gyűjteménynek azok, melyek a nagyratörő fejedelemnek a hosszú háborúban való szereplése első időszakát világosítják meg — s azért választám a gyűjtemény bemutatásánál kiinduló pontúl éppen ez időszakot. Ez években tűnik elő leginkább Bethlen Gábor hatalmas geniusának sokoldalúsága; attól a perctől, mely a higgadt, nyugodt meggondolás után a csendben munkálkodót föllépésre készíteté, azon időkig, midőn bizalma a forgó szerencse következtében ingadozó párthivekben megrendült s megtépett viharzó lelke haragos mennyköveivel sujtja a kishitű nyomorultakat, alig van az emberi érzelmek fejlődő változásainak olyan árnyalata, melyet ez évek alatt írt leveleiben föl nem találunk.

Midőn a merész lépésre elhatározta magát, s

szűkebb hazája szép határai közül kiindulandó volt: mélyen érezé — nemcsak tudta — roppant horderejét annak, amit tesz. Kilátszik ez Rákóczy Györgyhöz, a későbbi fejedelemhez intézett szép leveléből, melyben Rákóczy biztatására is hivatkozván, azt mondja, hogy amit cselekszik, ahhoz »a dologhoz elein kedvetlen volt sok ratiókból... tudván az austriai familiának nagy fejedelmekkel való conjunctióját. Az ő kicsin állapota szerint fejedelemségének mostani megerősödött szép csendes, békességes voltáról is nem keveset gondolkodott, kellessék-e ilyen fundamentomos állapotját bizonyos reménységért kockára vetnie és izgatta az is, hogy ilyen dologhoz a ki kezdeni akar, mélységes tanácsos embernek kívántatnék lenni, nagy értékűnek (tudniillik sok pénzzel bírónak), melynek egyikét sem tudván maga körül lenni, retteghete«. Nyomós, erős okok, a maguk mesterkéletlen egyszerűségükben előadva. Minden jó hazafi százszor is meggondolta, hogy a sokat szenvedett, a közelmúltban porig alázott országnak nem fog-e egy sikertelen, eltévesztett vállalat ismét keserű napokat szerezni. S ha a komolyan gondolkodók lelkére ez a gondolat nyűgöt vetett, s a fenyegető bajok sejtelmei gyötörték az igazak keblét: bizonyára elsősorban volt ezek közt a fejedelem, ki nemcsak nyugalmat, trónt és hazát, de kormánykertjében gondos kezekkel ápolt s már gyümölcsöt hozó cseméteket, saját művét: azt a gyarapodást és jólétet, melybe országát emelte, volt fölláldozandó. Hatalmas rugóknak kellett lenni, melyek ösztönözték, hogy mindezt kockára vesse. »Mikoron a magyar nemzetnek nyomorúlt sorsán gon-

dolkodnám — így adja elő az okokat levelében (CXIX. sz. levél) —, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumokat mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék: igazán mondom, hogy meggyőzött sokképen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy Istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak.« És nemcsak a szenvedély, az elkeseredés szavára hallgatott, nemcsak futott egy szép eszme, egy csábító ködkép után, mint félszázaddal később a szerencsétlen II. Rákóczy György a lengyel koronáért, hanem meggondolta azt, amihez hozzáfog, s amint lassanként meggyőződésévé érlelődött lelkében, amit tennie kell, attól a perctől kezdve csendesén, titokban készíté útját elő, azzal az óvatossággal, melyet ellenei benne a róka ravaszságának mondanak, de amelyet mint a józan politikus legelső kellékét szokták tekinteni. »Mindazoltától fogva is azért nem aludtam el dolgaimat, haszontalanul időmet nem töltöttem, noha azt ílhetnék volna az emberek magam viseléséhez képest. Mert ilyen nagy dolognak derekas fundamentomot akartam vetni, olyat, mellyel az egész magyar nemzet élhessen minden szükségnek idején bátorsággal.« Eztán elbeszéli, hogy először a török császárt »reconciliálta«, aztán Csehországgal vetette föl a fundamentomot s így tovább nem várakozik, hanem »in omnem eventum Isten segítségéből« megindul. »Kegyelmedet édes öcsémuram — e szavakkal végzi levelét — szeretettel kérem, sőt az Istenhez és hazájához való szeretetire kényszerítem, immár az dologban mutatio ne legyen,

viseljen úgy gondot az emberekre, hogyha én kegyelmetekért ilyen dologra vöttem magamat, életemet, országomat, békességes, csendes, szép, bizonyos fejedelemségemet kockára vetettem, kincseimnek elköltését nem szánom, kegyelmetek is úgy viselje magát, hogy az kegyelmetek ígéretiben meg ne fogyatkozzam... Serkenjete fel, nyúljatok kézzel immár az dologhoz: mert most szintén az ideje mindennek!«

A nagy műveltségű s szép tudományos képzettséggel bíró Turzó Imréhez, ki Heidelbergában végezvén tanulmányait, élénk összeköttetésben állott azzal a focussal, ahonnét a nagy mozgalom szikrája tulajdonkép a cseh határra vetődött — Turzó Imréhez hasonló tartalmú levelet intézett Bethlen Gábor, röviden ecsetelvén előtte azt az állapotot, melyet két szép gondolatért: az alkotmány s a lelkiismereti szabadság érdekében a kétes harc küzdelmeivel fölcserélt. Ezt írja Szécsy Györgynek is — s meggyőződésének nem kell nagyobb bizonyága, mint amit ez utóbbi fegyvertársának mond: csak legyünk egyenesek uram, az Úristen bizony minden jókban megáld bennünket. Nagyon elfogúltak kéne lennem, ha az erdélyi fejedelem elleneinek vagy a pártatlanságra igényt formáló bírálóinak okait figyelmen kívül hagyván, abból, amit maga írt, akarnék szépítő szert keverni számára. De az bizonyos, hogy ha csak e rája kedvező fényt vető levelekre alapítanók is a kiindulása okai felől mondandó ítéletet: az igazságot sokkal jobban megközelítenők, mint az önérdekkel vádaskodó Gindely. Nem akarom — mint jeleztem — a kérdés politikai oldalát feszegetni; Bethlen Gá-

bort mint nagyratörő embert tekintem, akit a véletlen fejedelmi székbe ültetett és így: önérdek, azt mondom, amennyiben hatalma gyarapítására, családja fénye emelésére kedvező alkalomnak találta a cselekvést, természetesen volt benne. S bár ez az önérdek más célok mellett nem alárendelt, hanem koordinált, abszolút cél lett volna is, még akkor is kész a mentség számára, akár a régi, akár a mai fölfogás szemüvegén át vizsgáljuk tetteit: mert nem is lett volna ember, ha saját érdekeit számításon kívül feledi, midőn tudjuk, hogy mikor saját hatalmát növelte, akkor Erdély erejét gyarapította, midőn saját családja fényét emelte, akkor országának akart Bethlenben tekintélyes dynastiát szerezni. S ha a hosszas küzdelem, a magasabb cél eléréseért vívott harc hasznára vált nem Bethlen Gábornak, hanem az erdélyi fejedelemnek, azon csodálkozni senki nem fog.

Szécsy Györgyhöz intézett levelét a fejedelem szeptember 2-án 1619-ben a bánfihunyadi táborból írta, midőn megindult. Útja diadalmenethez volt hasonló; rövid idő alatt Felső-Magyarország az övé lőn; az ország népe, főnemes, kisnemes, polgár és paraszt melléje állt, a legnagyobb rész lelkesedésből, önként, a töredék kényszerűségből. Az előbbieket között hitte a fejedelem Nádasdy Tamást is s annál nagyobb mérvben fájt neki, midőn mihamar az ellenkezőről — Nádasdy állhatatlanságáról — kelle meggyőződnie, minél erősebb volt hite a tekintélyes főúrban. Két óra Szécsyhez intézett sorai után, már Pozosnyban tudja ezt meg s én azért emelem ki, mert ez az első csalatkozás, mely bizó lelkét sujtá, ez az első méreg, melynek

eltávoztatásáért hatalmas indulatának bőbeszédű ékesszólását elővette. Mert Bethlen Gábor a politikus, a hadvezér, a fejedelem, leveleiben, ha akarja ékesen szóló orator. Gúny és könyörgés, szitok és panasz, lelkesedés és hidegség, fenyegetés, meg szelíd vagy erős hangú intés és szemrehányás hosszú periodusokban vagy kurta, szakgatott mondatokban pördülnek ki, ha neki úgy tetszik, tolla alól; s az a tűhöz hasonló vékony szorított írás, melyet lúdpennája a papírra kapart, nem kisebb mértékben alkalmas fegyver keze ügyében, mint az a szablya, mely zsinórról függött le oldalán. Ezekből a szellemi fegyverekből választott ki magának egyet, midőn Nádasdy saját írásából tudta meg, hogy tőle elszakadni készül. Hallotta ezelőtt — úgymond — másoktól ezt, de nem hihetett nekik; ím most meggyőződik felőle; álljon Nádasdy liberum arbitriumában minden dolog, amint addig is volt, ha neki »úgy tetszett, patientia«. »De nekem uram — folytatja emelkedettebb hangon — bezzeg is tetszett volna, hogy ha kegyelmed az múlt sok időkben minden keresztet, bút, kárvalást patienter szenvedett, mostan immár ebben az állapotban, melyben az egész magyar nemzet magát az sok törvéntelen, szabadságtalan állapot alól felszabadítani végezte avagy mind egy lábíg meghalni: kegyelmed is ki ne vonta volna közülök magát, hanem inkább tüköre lett volna és jó példaadó; becsületes nemzetének halhatatlan tündöklő jó hírét-nevét ezzel meg ne sértegette volna.« Gúnnyal, az elkeseredés gúnyával teszi hozzá, hogy: ha ez az összeesküdt magyar nemzet az austriaca domustól deleáltathatik és csak kegyel-

metek lészen az pap urakkal Magyarország: bizony uram igen kicsiny ország lészen. Ezt azonban nem hiszi, mert bizik az ügy igazságában, a diadalban; »ki hitte volna uram csak ezt is, ilyen hatalmas erős hadak ellen, hogy ily kevés idő alatt véghez vigye valaki, a mit eddig ő kegyelmek véghez vittek; emberi elme bizony el nem hihette, hogy negyven vagy ötvenezer embere ellen ő felségének valaki Magyarorszáiban meg is merjen móccanni; de hatalmas az Isten és az erőtlenekekből erőseket, bátortalanokból bátrakat tud szerezni, superbos dejicit, humiles exaltat«. S ha hinné is az ellenkezőt, ha föl lehetne is tenni, hogy amiért egy egész nemzet föltámadt, annak oly csúfos, sikertelen vége legyen, még akkor is van egy tekintet, mely a férfinak az elpártolást megtiltja: hol a mindenható Istenért a jó hírnév — kérdi az erről megfélekedezőt —, hol az embernek nemzetéhez, hazájához való igaz affectusa? (CXLII. sz. levél.)

Később, midőn a hadiszerencse változása s a politikai constellatiók többeket elhajlítának tőle s lépten-nyomon tapasztalnia kellett, mint szakadoznak el az ügytől azok, kiknél előbb a lelkesedés, mint a tüzet fogott szalmánál, legnagyobb lángot vete, volt elég alkalma az »árulókról« panaszkodni. Turzó Imréhez, kedvenc emberéhez szól egy ízben igen jellemző módon erről: én édes öcsém — mondja neki — legnehezebb ez, hogy a mi kevesen maradott is az magyar nemzet, az árultatás közülok ki nem fogy, mert ha ez nem volna, bizony resistálhatnánk ellenséginknek... de nehéz ilyen néppel, ennyi árulók között országot ótalmazni!

Legtöbbet kelle Bethlennek a béke miatt, en-

nek ügyében küzdeni a harcot megunt vagy kislélkü pártfeleivel, amint leginkább ez volt az ürügy, mely alatt hivei sokan elhagyák. Ő nem hitt az udvar ígéreteinek; biztos, minden kívánható garantiával ellátott béke volt célja s nem olyan, mely csak újabb bonyodalmak magvát hordja magában anélkül, hogy a bekövetkezendő reactio ellen megbízható palladiumot nyújtson. Sokan magyarországi párthivei közül azonban, leginkább Pázmány befolyása következtében, a békét minden áron óhajták, s ezekkel kellett vivnia Bethlennek ékesszólása tollharcait, ezeket kellett meggyőzni, ha a hidegen számító józan észre nem hallgattak, rábeszélése tüzével. A »békességnek gyöngé reménysége felől való censuráját« fejtegeti egy levelében Turzó Imréhez. Az a gyűlölség, mely akkor az egész protestáns, de különösen német protestáns világban a »hispanus« osztrákház ellen uralkodott, befészkelte magát Bethlen lelkébe is; mintha künn valami protestáns egyetemen szivta volna magába az »igazhivők« mérgét »a bálványozók« ellen, midőn azt mondja, hogy a »rettenetes nagy reputatio és a természettől abban az familiában beoltatott szörnyű bosszuság nem engedi azt, hogy békesség legyen«. Mintha azonban maga is egy lett volna másrésről azok közül, kik a katholikus érdekek védelmére épen az alakulás stadiumában levő liga tervén fáradoztak: annyira látta éles szemével ami történni fog; »ma — úgymond — halna is meg ez a császár, de azzal az fegyver közülök én nem hiszem hogy kiszállana, hanem successive egyik az regiment közülök felvén, az hispaniai király, az pápa az egész clerussal segíteni fognák az hadakozásnak

continuatiójához» — s okai, amiért ezt hiszi: a religió oltalmazása, melyet, mivel sokképen deturbálva van, igyekeznek restaurálni, a cseh királyságban való usurpált successio, s végre az okok »harmadika is nem megvetendő, hogy az rajtok esett nagy gyalázattal való rejectióért halálíg igyekeznek bosszút állni; mely megint három okokra nézve nekem bizony igen kevés avagy semmi reménységem nincsen az békességnek végbemenetele felől«.

Fölötte tanulságosak Bethlen nyilatkozatai a békealkudozások különböző phasisai idejéből. Mily makacsul folytak e tárgyalások, midőn a fehérhegyi csata után a katolikus párt fölülkerekedett, a koronás és a választott király — Bethlen — megbizottai közt, tudvalevő dolog. A fehérhegyi ütközet Bethlen párthiveinek, különösen azoknak lelkére, kiket amúgy is inkább a kényszerűség csatolt a támadáshoz, mély benyomást tön s e párton kívül is a kislelküeket megfélemlíté, az ingadozókat megdöbbenté, úgy hogy a habozók e seregében csaknem egyedül állt a fejedelem rendületlenül. Forgács Zsigmondnak a nádornak egy jelentésében a békealkudozások felől »semmit egyebet az nagy rigiditásnál nem colligálhat« a biztosok magaviseletéből s azt kérdi Forgácstól: miért mulatja ott kegyelmetek a napokat? Mert hogy én Istentől és az nemes országtól régi szabadsága szerint reám ruházott kicsin dignitást féltemben magamról levessem és örökké való gyalázatomra annak renunciáljak, bizony uram, az soha nem leszen, arról senki ne gondolkodjék, sőt inkább meghalok tisztességem mellett. (CCXXXII. sz.) Nem idegen volt

pedig a békétől, azt akarta ellenkezően, csak hogy biztos alapot elérni. Istenem! édes öcsém és édes komám — írja Turzó Imrének (CCLIII. sz.) — én az békességet erővel nem vehetem... azt szívvél-lélekkel igyekeztem s igyekezem most is promoteálni, mert lelkem idvességétől megválva, semmit annál inkább nem kívánnék, melyet hogy kegyelmeteknek megszerezhessek, az földig aláztam meg magamat nagy gyalázattal holtomiglan. — Az a kegyetlen eljárás, mely Csehországban a mozgalmat a rémületbe fojtogatta, lebegett a fejedelemszemei előtt; nem hitte, hogy őszintén lehessen azzal a féllal transignálni, mely a legyőzöttet oly szörnyen sujtja. És ezen nem csodálkozhatunk. A csehországi események híre a protestáns világba sokszorosán nagyítva érkezett s ha arra hivatkozik Bethlen Gábor, hogy Prágát hitre adták meg a császárnak, de hetvenöt főurat fogtak el Prágában, nyolcvan templomot vettek el az evangélikusoktól »s az szegén papokat rettenetes kénzsásokkal ölték meg«: szinte helyén valónak találjuk, hogy azt mondja a békére hajló Turzó Imrének: »mit hisztek uram nekik (a császárpártiaknak), álljon az magatok arbitriumában. Én bizony nem hihetek... Az békességhez ne bízzunk uram, mert az meg nem lészen, én bizonyosan írhatom«. Turzó Imre azonban nem szünt meg a béke ügyében írni a fejedelelemhez; postái egymás sarkába hágtak, levelei egymást érték; az egyik még fölbontva sem volt, mikor a másikat vette a fejedelem. Ezekre felelte aztán, mikor látta, hogy ellenérvei nem használnak, kedvetlenül, de ünnepélyes óvás mellett: »Én megcsinálhatom a qualamcunque pacem, sőt talán job-

bat is valamivel annál, de én az szent Jehova úristen előtt és az egész világnak előtte protestálok, oka magyar nemzet veszedelmének én nem leszek; egyedül én nem akarom édes komám ellenetek vitatni az dolgot; úgy legyen ha Isten is akarja, az mint kegyelmeteknek tetszik. De bizony életemre merem kötni, hogy még ez esztendőben szörnyű veszedelem fog benneteket obruálni». S mikor aztán a hosszas alkudozások megszakadtak s újra a fegyverben volt az eldöntés reménysége, Turzó pedig a békéltető levelek írásával nem hagyott föl, a sódrából kijött fejedelem heves hangon, keményen kifakadva hárítá el a békétől való idegenség vádját a maga fejétől; ő, úgymond, accommodálta az békességbe véghez vitelésben magát, »de ha az ország palatinusa több véle egyetértő latrokkal hazájok veszedelmével, szabadságoknak elromlásával az szegény országot pártütéssel fegyver által akarták subjugálni az németnek: annak nem én vagyok oka, sem nem én leszek az veszedelemnek is oka, hanem azok, az kik esztét veszték, nyakát szakaszták az...tractatusnak. Erővel én békességet sem Istenen, sem emberen nem vehetek». Mintha jelképben is mondani akarná, mit kell Turzónak cselekednie: kardot küld neki ajándékba s nyomatékkal hozzá teszi, hogy: adja az Úristen, viselhesse azt kegyelmed becsületesen, jó emlékezetű atyjának nyomdokát követvén, szolgálhasson Istenünknek és hazánknak vele. (CCLXXII. sz.)

Általában Turzó Imréhez intézett levelei a fejedelemnek a gyűjtemény legszebb darabjai. Az őszinteség, a bensőség, a határtalan vonzódás meleg hangján vannak írva. Ez a művelt, fenkölt lelkű

ifjú az, aki a magyarországiak közül legközelebb állt szívéhez s akiben bizalma legrendületlenebb volt. Számos hosszú levele tesz erről tanúbizonyságot, melyekben terveit, gondolatait bizalmasan közli vele, melyekben annak kételyeire felel, talpra állítja, midőn ingadozik, bátorítja, midőn csüggedni készül. Turzó Imre volt csakugyan az, aki látszóan legjobban megérté Bethlent, s aki, úgytetszik, legönzetlenebbül ragaszkodott hozzá. »Én kegyelmedet nem úgy tartottam s becsültem — mondja a CCXXVI. sz. levélben — s nem közönséges szeretettel protequáltam, melylyel fejedelmek alattok való becsületes hiveiket szokták protequálni; hanem mint egy vér szerint való kedves atyámfiaát, mivel kegyelmedben tapasztaltam volt én is magamhoz való szeretetét (nékem úgy tetstett) nagyobbbat hogysem egyebekben.« »De im ez iránt való opiniómban is megfogytakoztam, legyen úgy, mint ő szent felsége akarta« — teszi fájdalommal hozzá, midőn a türelmetlen főúr folyton békét sürgető s bizalmatlanságát eláruló levelei egyikével — »nagy panaszszal s bosszúval való írásával«, melyet a fejedelem »bús szívvél és keserves szemmel« olvasott — őt megsértette. Szemrehányó hangon felel neki, az őt elhagyással fenyegetőnek, hogy: »erővel édes öcsém kegyelmeddel semmit ez ideig nem cselekedtem, mert az nem is illett volna hozzám; ezután annál inkább elkerülöm; ha mit kegyelmed eddig fáradozt, költött, én azt tudtam, hogy hazájához való szeretetiért cselekedte gratis; sőt tudja Isten, dicsekedtem az kegyelmed magaviseletével az emberek között és sokszor például hoztam elő kegyelmedet, hogy csak kegyel-

medet látom egyedül, hogy az privatumot nem követi». Hányszor inté a pártosokat: tiétek volna uram a haza, ha nem ótalmaztatok, én sem vihetek egyedül mindent véghez — s mily erősen hitte, hogy nem fog egyedül maradni, mert legalább az ifjú Turzó, kit az eszméért való igaz lelkesedés kötött hozzá, vele fog mindvégig tartani. És most ez is megingott! A csalatkozás miatti fájdalom azonban az annyi csalódást átélt fejedelmet nem sújtá le; ellenkezően. Dacosan emelte föl büszke, széles homlokát; föllángoló szemeiben a bánat mulékony báránnyöllegét az indulat viharthozó felhöi váltották föl: kevés szóval kegyelmednek csak ezt írom: »Isten én nem vagyok és nem az én hatalmamban van az országok békessége... de fától szakadt sem vagyok, sem senki számára — tevé hozzá drastikusan, de zamatos nyelvé —, én sem vihetek magam mindent véghez; mert nec Hercules contra duos. Eddig is nagy bolondság volt tőlem, hogy itt kegyelmetek közt tekergettem; az jóra való intésemért az statusoktól gyalázatos diffamatiót és gyűlölséget szerzettem magamnak, egynéhány százezer forintomat¹ elköltöttem semmi fejében az ország mellett; noha tudtam, hogy valaki falu fejében kardot vonson, háladatlansággal fizetnek annak, mert valaki communitati servit, nemini servit«.

S az e fajta levelek meg-megállíták Turzót a végzetes lépéstől. A hatalmas lélek, mely még a papirra vetett vonásokból is kisugárzott, az inga-

---

¹ Ez akkor óriás összeg volt. A mai viszonyokhoz képest 15—20-szoros összeget kell számítani.

dozó főurat mintegy megbűvölte; az szégyenkezve visszatér; bár úgylátszik a törhetetlen bizalom zománca eltűnt, mert eleintén minden mende-mondának fület nyit Turzó s azt hiszi, hogy a fejedelem gyanakszik reá. Pedig az nem gyanakodott, sőt a panaszló ifjút barátságosan, atyaián figyelmezteti: »ne suspicálkodjál édes fiam s édes komám, inasokra s aprólék emberek felől; kérem kegyelmedet, ne fogjon efféle calumniát reám«. Meggyőző, meleg hangon írt levelei a fejedelemnek a régi viszonyt helyre is állították és örömtől telt szívvel, őszinte lelkesedéssel kiált a hűséget biztosító Turzóhoz a fejedelem: »meglátja kegyelmed, bizony vigyázok és gondot viselek és bátor, az Úristen feledkezzék el én rólam, ha én kegyelmedről elfeledkezem!«

Amint azonban az 1621-ik év nyarán a fejedelem Kassára távozik s az Ausztriához közelebb eső megyék a sükségtől kényszerítve tőle elszakadtak, Turzó a körülmények súlya alatt ismét habozott. Forgáccsal, a nádorral, ki őt a császárpártiakhoz akarta édesgetni, alkudozni kezdett. Elítélni nem lehet őt ezért, mert az ügyet, amelyet addig szolgált, elhagynia nem volt szándokában, csak biztosítani akarta magát előre nem látható esélyek s a császárpártiak invasiója ellen, melytől, Bethlen Gábor távol levén, nem ok nélkül tarthatott. De Bethlen a határozott ember, az eltökélt férfi Turzóban is a férfit kereste, ki törhetik, de hajolni nem fog, mikor hajolni nem szabad, vagy legalább is a megtért bűnbánót hitte föltalálni, kinek buzgósága kétszeres, hogy a multat elfeledtesse s akinek addigi ingadozásait most, midőn

egy országrész — észak-nyugati Magyarország — függött lépésétől, expiálni alkalom nyílik. Végten bántotta Bethlent, hogy újra az ellenkezőről kelle meggyőződnie, hogy ismét — ki tudja hányadszor — habozik az, ki minden habozása s kétélye dacára az egész mozgalom egyik főfactora, sőt jó szelleme volt. Ismét tollhoz nyúlt a fejedelem, sűrű sorokban írta meg szép intő levelét; saját kezével jegyezte föl a borítékra a címet is: hadd gyakoroljon nagyobb varázst a rokonszenves ifjú lelkére. És minő volt e levél tartalma! — mindazt a belső vihart, mindazt a villámló indulatot visszatükröző, mely a fejedelem megbántott lelkét betöltötte. Fenyegetés és pirongatás, szemrehányás és lelkesítés gyors eréllyel váltják föl egymást — s az a lélekből fakadt érzelem, mely a gondolatot tollba mondja, a hirtelen, átgondolás nélkül leírt fogalmazványt csaknem az oratori tökéletesség felé közelítő műdarabbá teszi. Nem állhatom meg, hogy elejét ez örökszép levélnek ne közöljem e sorok olvasóival; a sok kikapott példát kísértsék meg e következővel kiegészíteni, könnyebb lesz a levél írójának hatalmas lelkéről helyes képet alkotniok. (A levélnek, mely 1621 június hó 7-én kelt Kassán, a gyűjteményben száma: CCLXXXIII.)

»Kegyelmed levelét — így kezdi a fejedelem — tegnap délután négy óra tájban hozá Just András és szóval való követségét... bőségesen megértettem, melynél én bizony szomorúbb hírt nem hallottam, miólta Kassára jöttem. Nem az vármegye defectióját értem ezen, mert én attól semmit nem tartok, nem tizenhárom, hanem huszonháromezer parasztnak is hadától; sok ezer fazéknak elrontá-

sára elég egy bot; az míg kívántaték, addig csak ezer embert sem állatának ország szolgálatjára; tudom nem közönséges akaratból lött ez a defectio, hanem corrupáltattanak egynehány latortól, kire ha meg nem halok, bizony gondot viselek. Az vármegye defectióján én keveset búsulok... hanem búsulok az kegyelmed intentumán; csudálkozom igen, ily kicsin dolgon hogy mindjárt megcsökönik kegyelmed és ilyen veszedelmes, de jó hírének-nevének kiszebbülésére vergáló discursust veszen eleiben, kitől én azólta féltem, miólta Forgácschal való tractatusát kegyelmed inchoálta... Bizony, édes öcsém, nem illik kegyelmedhez, hogy ez egész keresztyénségben kiterjedt jó hírét-nevét,¹ hazájáért s annak szabadságának helyére állatásáért egyszer oly keményen fogott fegyverét ily gyalázatosan levesse oldaláról és permutálja sententiáját maga veszedelmére.«

»Ha ez volt, uram, mindnyájatoknak akaratja, miért taszítottatok engemet is az sárnak közepiben? miért inducála kegyelmed engemet az conföderatióra, annakutána uniónak subscriptiójára s a többire? mert a mint magának is sokszor megmondtam, soha bizony én sem Szécsy, sem Rákóczy hívataljára házamból, országomnak békességes gazdag állapotjából meg nem indúltam volna, ha az kegyelmed akaratját is affelől igen bizonyosan nem tudtam volna...; hiszen megbékélhetem vala én Pozsonban s annál is jobban Beszterczen, ha ke-

---

¹ Ez nem nagyítás; az európai protestáns világban Bethlen neve mellett Turzó Imrée volt legnépszerűbb.

gyelmed nem biztat vala az confoederatusok állhatatosságával. De ezek mind meglöttenek.»

»Én kegyelmetekért s kegyelmedért főképen omnem substantiam exposui; többet hatszor való százezer forintomnál. Bizonságom az Isten, hitemet soha meg nem szegem örök gyalázatomra; hanem valamig lehet, resistálok ellenségemnek és életemet elfogyatni kész leszek, resolutus vagyok fölöle. — Ha kegyelmed ennyiszer való hitit, melyet nekem, az egész országnak, az confoederatiónak, az cseh királynak privatim adott; nekem: mikor az tanácsságra (adta hitit), mikor Beszterczén privatim subscribáltuk az rettenetes reversalist, kit én meg sem tudtam volna gondolni, hanem kegyelmed formálta a maga deákjával iratta is; az országnak: mikor az uniót subscribálta; az confoederatiónak: mikor Pozsonyban subscribáltuk az diplomákat; Fridericusnak: hozzája való szeretetinek, jóakarátjának megtartására Prágában; — mondom, ha enynyi hitit kegyelmed tisztességesnek itéli, hogy ez mostani gyöngé ellenkező állapotra is csak ideigtartó pártütéstől való féltében megrontsa: az álljon maga prudentiájában és libera dispositiójában, mint ill-jék ennyi hitit kegyelmednek violálni s abból minemű gyalázatos és historiákban beiratandó rút híre s neve maradjon örökké, holott az egész confoederatiónak egyedül kegyelmed volt authora, inventora, promotora. Ellenben mely igen kívántassék az nagy emberekben az constantia, én azokról semmit kegyelmednek nem írok, mert az Úristen oly elmével ruházta föl kegyelmedet, hogy mindeneiket igen okosan meg tud gondolni s megtalálja elméjében etc. Ha kegyelmed előveszi az köztünk

emanáltatott obligatoriát és megtekinti abban való erős kötéseket, bizony nekem úgy tetszik, hogy semmi adversa fortuna, félelem, kárvallás, megszorulás, rémítés attól bennünket fel nem szabaddít. De erről sem irok többet, hanem csak akarom ez írásom által is kegyelmedet igen nagy atyai szeretetből inteni és obtestálni, Istenének tiszteletinek, igaz reliigiójának, hazájához, nemzetéhez való igaz szeretetire, kötelességére, jó hírének-nevének becsületben való megmaradására, hogy az ellenségnek országunkban való grassálásával, az vármegyének defectiójával, az pártosok rebelliójával semmit ne gondoljon: mert csak kegyelmed akarjon, bizony az vármegye rebelliójának igen könnyen resistálhat, az ellenségnek irruptiójától nem félhet...« stb.

Ehhez a hatalmas oratióhoz, a méltósággal mérsékelt indulathoz, azt hiszem, nem kell commentár, amint nem is kellett, mert amit lelke, szenvedélye sugallt tollába, azt olvasta leveléből Turzó — s mint oly sokszor, úgy most sem tévesztette el a hatást. S ha mindazokhoz, kik a válságos napok alatt ingadoztak, lánglelke ilyen ékesen szóló, tűzbeszédű apostolait küldhette volna a fejedelem, ha mindnyájának szemtől-szembe mondhatta volna, amivel néhány kislelkűt pirongatott, hogy: ne gondolkodjék kegyelmelek oly reménytelenül, — bizonyára kevesebbszer lett volna neki oka s alkalma elkeseredése perceiben fölkiáltani, mint azt egy izben Turzónak panaszkodva teszi: Verje meg az Isten az árulókat, akár én legyek, s akár ki! — Pedig ezek az állhatatlanok keseríték el legtöbb napját, ezek az »ördögi irigységtől vi-

seltetett, hazájokat igazán nem szerető, magok haszna leső, hitekhagyott, tisztességekvesztett áru-lók» voltak folytonosan azok, kik legtöbb gondot szereztek nagy terveket forraló fejének, kikre nem építhetett akkor, mikor éppen erős hitű, állhatatos jellemű férfiakra lett volna szüksége. Ezekről mondja egy alkalommal (CCCLXI. sz. levél): »Valamit én ez ideig mondtam, most és ezután is azont mondom, cselekedem, mert én az tökéletlenséget másokban is gyűlölöm, magam, ha lehet, bizony eltávoztatom, megtartván az régi jámborok axiomáját: constantia decet virum... de azt is hozzáteszem, hogy mivel az kása számát nem egyszer égette meg immár, könnyen magamat decipiálni nem hagyom«.

Ha panaszkodik, panaszában bármily szenvedélyes, s elkeseredése bármily magas fokára ragadja az indulatnak, méltóságát soha nem téveszti el szem elől; érzi azt, hogy saját becsét kisebbitené, ha könyörögve fordulna azokhoz, kiktől, mint férfi férfitől, csak adott szavok beváltását követelheti. Ezért vágja oly öntudattal a sem hideg, sem meleg érzelműek szeme közé, kik a lett dolgok felelősségét egyedül rája akarták hárítani, kik önérdeket s azt veték szemére, hogy igaz okok nélkül vonta ki fegyverét, hogy: senki azt én felőlem ne ítélje, mert bizony bűnt vall benne, ha ki azzal vádol engemet. Ha ő azt mondhatja nekik, hogy: »Istenemhez való zelusomból, nemzetemhez való szeretetemből költem én fel és a miben tudok nekik szolgálni, abban munkálódom éjjel és nappal, nem szánom fáradságomat, nem szánom költséget, nem szánom végtére halálomat, mint igaz ma-

gyar»: akkor joga van neki is kívánni a lekötött hit megtartását, a nélkül, hogy e fölött való panaszában a követelés teréről le kelljen lépnie.

Egyszer, midőn a béke megkötése után, az 1623 februári magyar országgyűlésen ellene tett személyes kifakadások hírének vételekor szüksége volt, hogy boszúságának Károlyi Mihályhoz intézett levelében szabad folyást engedjen: végig futtatta szemei előtt az elmúlt idők eseményeit. Lehet, hogy az el nem ért célok fölött való fájdalom sebezte jobban lelkét, mint a rendek sokszor tapasztalt állhatatlansága; de lehet, hogy most, midőn a közvetlen befolyások elsimultával tekint vissza a lezajlott napokra, a fulánkot, amit azok lelkében hagytak, jobban érezé s fájdalmát nagyítja az, hogy hiába számlálta el magyarországi hiveinek az országgyűlésen való »rettenetes meggyaláztatását, mert senki sem találkozék, aki csak szánakodott és offerálta volna magát böcsülete mellett való fölkelésével»: bármelyik volt ez okok közül, oly fájdalmasan hatottak a történetek reá, mint bármi más addig sohasem. Panaszában ez egyszer megcsuklik hangja, s mintha nem a fulminans fejedelmi levelet, hanem egy szíve mélyében sértett költő elégiái sorait olvasnók, olyan benyomást tesz reánk Károlyi Mihályhoz intézett levelének egy hangulatteljes passusa (CCCLXI. sz.): »Hidd el uram, hidd el — kiált föl bútépte szívéből — oly keservesen estek nekem ezek, kiknek keserűségét én nyelvvel kimondani nem tudom; noha elhallgattam akkor, de szívemből ki nem estek az nemes ország statusinak hozzám való magokviselési; exacerbatus vagyok igen és bizony igen igaz az az

Scipio mondása s én is megmondhatom vele együtt: *ingrata patria ne ossa quidem habeas!*»

Erőtelmes nyelve azonban nemcsak a Turzóhoz, Károlyi Mihályhoz intézett levelekben s azokban nyilatkozik, melyeket mint államférfi írt olyanokhoz, kik hivatva voltak, vele együtt az ország dolgait kormányozni, — kisebb, csekély fontosságú ügyekben is találkozunk az ő erélyével. S nem érdektelen ezekből néhányat előhozni, mert amily jellemzők, oly tanulságosak. A fáradt testben lakozó lélek frissességét, az éber akarat ruganyosságát, azt hiszem, mi sem bizonyítja annyira, mint efféle apró eruptiói az erély folyton dolgozó vulkánjának. Midőn például az 1620. év nyarán Bornemissza János mértéken túl sürgeté a katonák fizetését, ami régen el volt ugyan rendelve, de amit a viszonyok megakadályoztak, az alkalmatlan panasznak a fejedelem erélyes modora vetett véget. Ha magad is uram — úgymond — úgy akarod viselni a vitézlő nép között mint egyik közönséges katona a dolgot, úgy elhittük, semmi jó rendtartás köztetek nem lehet és ha azon bakot akarják nyúzni ezután is, mint eddig, csak mind fizetésért akarnak kiáltani: majd tesz ő arról, hogy minden kedvek elmegy; mert Istennek hála — mondja —, nem szorultunk csak az mellettek levő egynehány vitézre. — Legeredetibb példája azonban annak a zamatos erélynek, mely leveleit jellemzi, egy kurta írása Palatics János, szepesi kamarai tanácsoshoz. Ez a jó úr mentegetődzött, hogy bizonyos számú igavonó barmot nem képes a meghatározott napra előállítani. De Bethlen Gábor tudta, hogy képes leszen, ha ráijeszt és ezt meg-

tette. A szokással ellenkezően rövid — sajátkezű — levele csak így kezdődik: »Salutem, aztán egybe nekivág: Palatics uram, azt tudod te, hogy játék a hadakozás? 120 ökröt nem akarsz taláztatni Szenderőig? mi? Nem tréfa ez; ország dolgában, megmaradásában járó dolog; én azt adom tanácsul: meglegyen, engemet csütörtökön délig Szenderőben érjenek az álgyúkkal; mert bizony nem jól lesz az dolog!« (CCLXXXVIII. sz.) Azt hiszem, Palatics uram kétszer sem mondatta a dolgot magának. Még Pázmánnal szemben is éreztette Bethlen erélye e fajta apró szikráit. Arról volt szó 1622 februárjában, hogy Rozsnyó az elpártolt Szécsyé legyen; sok oka volt a fejedelemnek azt meg nem engedni s egy levelében a nagy főpaphoz igen nyers módon adott akarátának kifejezést: »Rozsnyót kegyelmed — mondja — Szécsynek bírni ha engedi, bizony visszavonszom az gubát érette véle; bírni soha nem engedem igiretem ellen, ha ezer levele lenne is róla; lássa ő felsége, ha újabb háborúságot enged kezdenünk az egy nyomorúlt városkának Szécsy kezében való adása felett. Az árultatásért, ha oly igen kedves ő felségénél, contentálhatja mással is«.

Erélyes hangja gyakran átcsapott a fenyegetésbe. Mikor például a nádor, Bethlennek a fehérhegyi ütközet után való szorult állapotában a had folytatásával ijesztgetett, ha a békeföltételek dolgában nem akarna engedni, félig gúnyosan, félig fenyegetve felelte neki a fejedelem: »megnyugodjék kegyelmed ebben, hogy féltemben bizony meg nem halok, soha úgy nem rémíthet senki, hogy elfussak; és ha az concordiára az dolog nem me-

gyen, bizony Bécsben is nem fognak az emberek megmaradhatni az hetedik holnapban!« Határozottabb volt a szent-benedeki convent és vár szerzeteseihez és világi tisztjeihez menesztett fölszólítása, melyben a Bethlentől, mint választott királytól a hűségesküket megtagadókra s ellenállni készülőkre ráíjesztett. Ezt, minthogy a viszonyokra is jellemző, egészben mutatom be e sorok olvasóinak: »Reverendi et strenui, salutem — így kezdődik a CCC. számot viselő levélke. Fejedelmi szokott kegyelmességünkől akaránk meginteni benneteket; nyilván vagyon nálatok: Szent-Benedek tinektek nem ösötektől maradott házatok, hanem országé. Azokáért intünk kegyelmesen benneteket, noha ezzel sem tartoznánk, vegyétek eszetekben magatokat, az ország házáat resignáljátok, magatok az homagium fidelitatis praestáljátok; melyet ha cselekesztek mindjárt: jó; ha hol penig halogatni akarjátok és engedetleneznek láttattok lenni, bizonyos legyetek benne, hátra nem hagyunk, hadainkat küldjük álgyúinkkal reátok és az kastélyt megvétetvén, magatokat egy lábíg kedvezés nélkül szablyára hányatjuk. De ha resipiskáltok és az homagium fidelitatis praestáljátok, királyi kegyelmességünket várhatjátok magatokra érte«. Néha, tagadhatatlan, hogy indulata hevében a fejedelem is túlmént az »innen«-en s fenyegetett úgy, mint azt csak egy zsarnok teheti. Legerősb kifejezése tán az egész gyűjteményben az, amit az áruló Szécsy Györgyről ír a szepesi kamarának. Az 1620. évi beszercei országgyűlés alatt húszezer forintot kapott a hadak fizetésére a még akkor vele tartó főúrtól s ez összegért bizonyos mennyiségű aranyat

adott zálogba. Szécsy az 1622. év folyamában, midőn már régen hátat fordított Bethlennek, az adott pénzt a szepesi kamarán erőszakosan követelte. Erre írta aztán a kamarának Bethlen: az ő pénzét én megadatom az ebnek, ha az én aranyamat visszaküldi és jószágát is remittálom. Intsétek is, ne vesződjék mégis velem, mert Isten úgy idvezítsen, az ebeknek vagdaltatom elibe, mihelt itt alatt kaphatom.

Alkalmas fegyver volt a gúny is kezében, a legfinomabban csipő árnyalattól a legélesebben sujtóig — s akinek ezekből kijutott, bizonyára nem köszönte meg. Midőn még fejedelemsége elején a nagyralátó Prépostváry kétes magatartása forgott szóban, azt írta Rédey Ferencnek, legkedvesb meghittjének: »Prépostváry uram nagy méltósága miatt nem tudja mit cselekedjék; sem Magyarországhoz, sem Erdélyhez nem tartja magát, itt benn is főispánságot akar viselni, de azért szégyenli az obedienciát praestálni«. Maró tréfával szól ugyanez időben Pernesziről is, akit »ha nyakon kötve kiadnák olykor, a mikor ideje lenne, felette dicséretes dolognak tartanám«. Mikor a cseh mozgalmak legelső hirei szájról-szájra járván, azt beszéltek, hogy a »német urakban az ablakokon lehánytak« s hogy a csehek hadat fogadnak: alig rejtett gúnnal mondja: »császár is hadat fogadna, ha volna mivel«. Dóczy, aki neki egy időben annyi bajt szerzett s Homonnay, a fejedelem vetélytársa, szintén sokszor hallhattak Bethlen gúnyos mondásairól. Homonnay csak asszonyember; szájjal igen nagy vitéz, mondá gyakran Bethlen Gábor; Dóczyról pedig egy ízben úgy nyilatkozik Rédey előtt, hogy

az neki gyakorta ír és »valóban nagy hadakat ír, papiroson igen veri az cseheket«. Pozsony mellől, midőn Nádasdy Tamás állhatatlanságáról az első hírt vette s őt már említett levelével megkereste, tudatja ugyan, hogy biztossága kedvéért hadat küld Sopronyig eléje, de mert benne volt a fulánk, azaz végzi sorait, hogy ez elővigyázatot Nádasdy csak annak köszönje, mert »bánnám igen, ha valami vakharapás esnék rajtad édes vitéz atyámfia az német hűség alatt«. Vallásosságának nem derogál az, amit egy izben Ferdinándról mond; még az első békealkudozás alatt történt, midőn a csehek dolgai jó rendben folytak, hogy Turzó Imrét megbízá: categorice értésére adni a királynak, hogy ez a békességhez csak úgy bizzék »ha (cseh) királyságát levetkezni akarja, ne építsen fövenyen vagy jég hátán fundamentomot, mert noha az Őristentől minden meg lehet, de talám mostan nem cselekedik olyan csudákat, mint az ő törvényben«. Félig gúnyos az a kiméletlen nyilatkozat is, mely Turzó Imréhez intézett egy levelében Eszterházy Miklóst illeti. Eszterházy már Bethlen idejében is akként próbálgatta a császárpárti érdekeket megvédelmezni, mint tette húsz évvel később, Rákóczy György korában, — tudniillik intő leveleivel. Egy ilyenre reflectál a boszús fejedelem, midőn a későbbi nádorról ezt mondja: »Esterháznak nagy kevélységgel írott levelén nem szükség sem búsulni, sem csudálkozni, mert tudjuk kicsoda természetiben; ha az tehetsége olyan volna, mint az ambitio és illetlen akarát, senki közülünk meg nem maradt volna eddig«. Csaknem vérig sértő az a gúny, melyel egy izben az »áruló« Szécsy arcán, mintegy

bograkötött ostorral végig vág. A helyett, hogy mint a mesebeli óriás az erős markába szorított kőből az ironia csipős levét, humorát csavarta volna ki, amúgy magyarosan János vitézként magát a kődarabot sújtá kegyetlenül a gyűlölt Szécsy fejéhez. Mikor ugyanis a békesség közte s a király közt már megkötötték s Szécsy azzal fenyegetőzött, hogy ha ki nem elégíti őt, új bonyodalmakba keveredhetik, azt felelte neki, hogy »a római császár ő érette az békességet én velem föl nem bontja, durum est asino contra stimulum calcitrare«. Az ilyen maró gúny azonban ritkán került tollára; ha került, bizony erős okai voltak háborgó indulatai túlfeszültségén e szellentyük kinyitása által segíteni. Az övéi irányában ezt soha nem tette; csak a leggyöngébb adagban orvosszer gyanánt használta ezeknél azt. Szegény Palatics uramnak, a szepesi kamara jámbor tanácsosának jutott ki ebből a legtöbb izben. »Én nem tudom — írja egyszer Nagyszombatból január elején — kegyelmed Palatics uram mint viseltetett otthon gondot, holott csak tűzre való fánk sincsen; bizony nagy szégyen, hogy fát is pénzen kell Kassán nekem vennem, maga (=noha) Terebes, Garam, Szaláncz, Rozgony, Torna, Jászó, Sebes nem a világ végén, hanem Kassa tövében volnának. De mentől több jószág vagyon az kassai kamara keze alatt, annál inkább nincsen semmijek. Im az Úristen megment bennünket az sok jószágtól, nem kelletik azok miatt búsulnunk; könnyen élhettek eztán és talám ex nihilo több leszen immár«.

Ez utolsó példa azt mutatja, hogy jól ismerte a fejedelem emberét, tudta, hogy a vesszőt

kinek feje fölött s milyen suhintással kell megforgatni. Tudta azt is, hogy kivel bánják szeliden, jóakarólag s részint üdvös tanács, részint tüzelő és biztató szavak által mint vezesse hiveit előre azon az ösvényen, melyen kitűzött célját elérni szándékozott. Különösen tanácsai figyelemre méltók; amit tanácsol, amit a higgadt meggondolás tanácsképen mondat vele, az mindig összhangzik a viszonyokkal. Kiindulása után a legelső napokban az 1619. év szeptemberének elején a fiatal, heves Rákóczyt inti ekképen óvatosságra: Felette igen kérem kegyelmedet, édes vitéz öcsém uram, magára igen igen vigyázzon és a hol jár, jól meglássa, kinek mint és mennyire kellessék hinni; jól tudja kegyelmed az mostani pápistáknak az ő sokféle stratagemákkal való éléseket; valahogy, az Istenért, kegyelmed ellen subordinált embereket maga mellé ne fogadjon. — Rákóczy ekkor, mint Bethlen maga mondja, Homonnay uramat »látogatni« indult; ha szeme előtt viseli Bethlen Gábor tanácsát, talán csakugyan megtörténik, amit Bethlen »bizony tiszta szívből kívánt«, hogy Homonnayt az Úristen Rákóczy kezébe ejtené; de Rákóczy vigyázatlan volt s ennek meg is itta a levét, midőn Homonnay mint deus ex machina Lengyelországban toborzott csapataival Rákóczy seregét szétverte ez által egyszersemind a fejedelmet is megállítá diadalútjában Bécs kapúi előtt. Ez esemény roppant horderejét maga Gindely is kiemeli; ha ez nem történik, talán másképp alakulnak a harminc éves háború körülményei. Fejedelemhez illő tanács, sokat érő aranymondás az is, amit a könnyen hajlítható Rákóczynak alig néhány hét mulva az okból ír, hogy

mint vezér, erélyesen tartsa magát; »az kegyelmed tisztíhez keménység is kívántatik, ne csak mindenben az emberek kívánságához accommodálja magát kegyelmed; mert ha mindenben az emberek kívánsága szerint cselekedik az ember, nem következik semmi jó belőle«. Mikor aztán a baj megesezt s Rákóczy »veszedelmes gyalázatjának állapotján eleget búsult« a fejedelem és szeretett volna, mint mondja, »az emberek előtt is elbúni, hogy ne dicsekednének aemulusink a gondviseletlenségből eredt győzelmével ellenségünknek«, a jövőre nézve újra oktatást adott Rákóczynak, hogy »ha ereje egyenlő lesz az ellenség erejével, egy vakmerő szerencsére s egy órára az hadat harcra ne vigye, mert az okos hadviselő emberek az harcot sok okokból mindaddig kerülík, valamíg egyéb lehet benne; először benne minden külső stratagemákkal szoktak élni, és az harcot utolsó szükségre, mikor egyéb nem lehet benne, szokták hagyni.«

Ezekhez a higgadt, kimért komoly tanácsokhoz mintegy ellentét az a szívemelő s lélekre ható könyörgés, mellyel Alvinczy Pétert, a kassai prédikátort egyességre s közjó tekintetéből haragosai iránt elnézésre inti. »Kérlek, uram — eseng a hatalmas fejedelem a szeretet meggyőző hangján az egyszerű lelkipásztornak — kérlek, uram, a privatumot a communéért postponáljátok in negotiis, melyek a permansiót és becsületedet concernálják, szeressétek egymást, consultálkodjatok, uram, in consilio szeretettel, senki ne vonja ki magát közületek, az mivel az Isten szeretett (= megáldott) uram, az haza megmaradására, Isten tisztességére, s utól az én életem megtartására nézendő dolgok-

ban való szolgálattól... hanem a mire elérkezik, fáradjon; mert nincsen több hazátok Magyarorszában ennél a kicsin résznél, ha ezt is elvesztitek, hova lesztek magatok szerelmeseitekkel együtt?»

Szép az a jó viszony, amiben a fejedelem a derék Rédey Ferencsel áll, aki uralkodása első éveiben a Homonnay-féle aspirációkkal szemben oly híven tartott oldalánál. Számtalan levél tesz erről tanúbizonyságot, melyekben a legszivesebb barátság tartózkodás nélkül való hangján mondja el Bethlen Gábor Rédeynek minden tervét, gondolatját, kikéri véleményét, erőt, bátorságot merít mondásából. Amint e levelek a leghívebben mutatják azt a fokozatos emelkedést, erősödést, melyet Bethlen a »nagyság kezdetén« napról-napra tapasztalt, ép oly ékesen szóló bizonyosságai Rédey Ferenc, e nemes, rokonszenves alak buzgó hűségének. Tudta is ezt a fejedelem méltányolni, tudta, miként bánják a derékkal, s azért írja neki egy alkalommal: »az kegyelmed becsületi mienk, gyalázatja hasonlóképen, melyet totis viribus akarunk praeveniálni«. Fejedelmi hálája és köszönete jelét nem egyszer vette Rédey Bethlennek, s mily szívből jövő meleg hangon írta meg ezeket a fejedelem, arra egy 1616 júniusában (LXI. sz.) kelt levelének a következő töredéke legyen példa: »Az kegyelmed becsületos jó hire neve noha mindenkor fénylett, de annyival inkább fog ezután fényleni, mivel hazánk ellenségit Isten kegyelmed gondviselése vigyázása által szégyenítette most meg. Az Uristen kegyelmedet sok esztendeig éltesse jó egészségben és adjon erőt kegyelmednek ő felsége az ő nagy nevének és szegény hazánknak ótalmára

való szolgálatra. Kegyelmedtől felette nagy kedvesen vöttem és veszem minden eddig való szorgalmatos vigyázását, hasznos szolgálatját, háladatlan sem akarok érte lenni, ha Isten életemet megtartja. Tudom magam is, az kicsin értékkel, annál inkább beteges állapottal, mely nehéz legyen hadakozni; de kegyelmed azzal mostan ne sokat gondoljon; az Úristen a mennyire való erőt kegyelmednek engedett, kevés fáradságát ne szánja; mert nem magának szolgál mostan, hanem az Istennek és édes hazánknak, melynél mi lehet idvességeseb, mi lehet dicséreteseb, mint a ki az Istennek dicsőségét nevének káromlói ellen, hazánk rontására indult hamis igyű népek ellen köti kardját fel?« — Ilyetén bánásmódjának köszönhetette aztán a fejedelem, hogy hivei igazán ragaszkodtak hozzá, s őt a jóindulat önként származó buzgóságával szolgálták. Még azok is, akik eleintén az ellenpárthoz tartának, lassanként meggyőződtek arról, hogy érdemeiket, erényeiket az okos fejedelem méltányolni tudja, s midőn áttértek az ő táborába, oly őszinte pártfeleivé lettek, mint bármelyike az eleitől fogva vele tartóknak.

A bánásmódról s tapintatáról beszélvén, az eszmetársulás következtében, bár alig van rá szükség, megemlítem, hogy a törökkel mily végtelen ügyesen tudott bánni fejedelemsége egész idejében. Hogy a szultántól s a nagyvezértől le Jussuf ágáig vagy Zöldfikár (= Zülficar) ágáig — e képmutató tolmács-agensig, akit Báthory Gábortól Apifiig házikeresztként örökölt minden erdélyi fejedelem, mindegyiket ismeri s tudja hol hizelegjen nekik, s hol nyomja meg erősebben pennája hegyét —,

azon nem is csodálkozhatunk; hiszen »igen ifjú legény« volt (maga mondja), midőn a száműzetés sótalan kenyerén alkalma lőn kiismerni a fényes portán s alattas közegei közt uralkodó állapotokat. Kisebb fontosságú volt a törökkel való jó viszony nál a hajdúkkal jól lenni, de nem kevésbbé kényes kérdés s valóban ügyes kéz kellett ahhoz, hogy ez új szabadságaira féltékeny, még korántsem megcsillapodott népelemet a fejedelem saját akarata járszalagán vezethesse, — de Bethlen alkalmas bánásmódjával ezt is elérte. Uralkodása első éveiben gyakran ad e tekintetben oktatást Rédeynek, mit ígérjen a hajdúságnak, ha a jó szóra hajolnak, s mivel fenyegetse őket, ha makacsok. Persze hogy aztán embere válogatta kit simítson szörmentén s kivel szemben ne rettenjen vissza kevésbbé kifogástalan eszközöktől sem. Főként Fekete Péter uram, a nagybefolyású, véresszájú hajdúvezér volt egy időben kiváló figyelme tárgya; erről írta a maga nemében szintén jellemző sorokat Rédeyhez: »Fekete Pétert ha mienkké teheti kegyelmed, legyen azon, faluit ígérje meg, sőt többet, de úgy, ha tökéletességet tapasztalhat benne. Ha pedig az igazságot nem akarja: üttesse el láb alól kegyelmed, rendeljen arra jó három vagy négy lovast, vagy a mennyi szükség; valaki véghez viszi, 32 ház jobbágyot és ezer forintot adunk neki«.

Nem az ellentét kedvéért, hanem ildomossága s az emberekkel való bánnitudás egyik további példaként hozom föl szives viszonyát Pázmánynyal a későbbi időkből. Mily jól eshetett a nagy főpapnak, hogy hatalmas lelkű ellenfele őt mennyire becsüli s méltányolja, azt csak úgy értjük teljesen,

ha Pázmány helyzetébe képzeljük magunkat, midőn ez Bethlennek egy hozzá intézett leveléből a következőket olvashatta (CCCXXI. sz.): »Kegyelmed levelét...böcsülettel vettük, melyet megolvassván, abból értjük az kegyelmed pretensióját, hogy régtől fogván vette volna eszébe, hogy kegyelmedre mi neheztelnénk az maga igazságáért, és ez okon nem akart kegyelmed is minket leveleivel látogatni; kin nem kevésbé csudálkozunk, és ha méltó volna, kívánnánk örömet értenünk, ki vitt kegyelmednek mi felőlünk oly informatiót; mert Isten látja...szivünkben sem gondoltunk kegyelmed ellen semmi neheztelést, nemhogy külsőképen annak valami jelét valaki ismerhette volna bennünk... Hogy pedig azért az közönséges jónak és békességnek útját meg nem gátolta, sőt azt promoteálni igyekezte, azt kegyelmed tisztí és hazájához való szeretetinek kívánsága szerint cselekedti; Isten is kegyelmedtől, tudjuk, kedves áldozatúl veszi«. Azt hiszem, annak, ki mint Pázmány, forrón szeretvén hazáját, de más elvek híve, más politikai hitvallás követője lévén, fő ellenéül oly embert számíthat, mint Bethlen Gábor, s aztán ettől az ellenségtől az elismerésnek olyan szavait hallja hangoztatni, mint aminőket ez egyszerű sorokban Bethlen hangoztatott — mondom —, annak szebb elégtételt kívánni a politikai élet küzdelmei közt alig lehet. S talán meg is bocsátott a bíbornokérsek a választott királynak a besztercei gyűlés végzéséért. Legyen szabad még egy e nemű igen szép levelére utalnom a fejedelemnek (CCCLXXV. sz.), melyet élte alkonyán az algyői fürdőből intézett a szintén beteges Pázmányhoz, melyben a többi

közt ezt mondja: »Noha minden keresztyén embernek ez zárandoksága után igaz hazájában való menetelit méltán kedvesbnek lenni ítéljük: mindazáltal, hogy maga nemzete javára kegyelmednek Isten előbbi jó egészségét megadván, hosszú élettel is látogassa, szüvünk szerént kívánjuk«.

Sokat mondók azok az itt-ott elvétve található sorok is a fejedelem leveleiben, melyek arról tanúskodnak, hogy még a politikai élet idegessé tevő változásai, a hadi élet egészségrontó fáradalmai közt is kiterjed mindent felölelő gyöngéd figyelme házi apróságokra, olyan dolgokra, melyekkel tudja, hogy hön szeretett nejének »atyja-fiának«, a szelid, beteges Károlyi Zsuzsánnának, a jó, derék háziasszonynak kedveskedhetik. A háztartás, a női hatáskör keretén belül esnek e jelentéktelen, de olyan dolgok, amelyek a szorgalmas gazdaasszonynak örömet okoznak. Ismerjük azt a patriarchalis, igazi családéletet, mely az erdélyi fejedelmek házánál uralkodott, s maradványa volt azoknak a »régí jó időeknek«, annak a mesés kornak, amelyben még királyasszonyok, királyleányok napjaikat a fonóban töltvén, saját kezük szöttefonta munkát tartának a háziasság »remek«-jének. Ismerős Károlyi Zsuzsánnának az a levele — tán épen Szilágyi S. adta ki — azon évekből, midőn Bethlen az electus rex címét viselte, melyben miután elmondja, hogy mit végzett el a férje által rábizott komoly pénzügyekből, egyszersmind lent s kendert kér küldetni Rédey által Magyarország választott királyának a felesége — electa Hungariae regina — mert már kevés a leányoknak, — az udvarhölgyeknek — a fonni való. Bethlen Gábor —

mint mondám — nem feledkezett meg a jó feleségnek, amikor szerét tehette, a harc zivatarai közt sem, egyetmással, ha csekélységekkel is, örömet okozni. Az egyik nap fáradhatatlansága jelét azzal adja, hogy egész nap a hadakat szemléli, »sötétben szállottam le lovamról, reggeltől fogva estig tizenháromezer négyszáz embert mustráltam az egy nap meg« — mondja maga, s miután így eltörődött is, azt írja a szepesi kamara tanácsosainak, hogy: »az fejedelemasszony kéret innet valami narancsot és citromot, melynek itt semmiképen szerét nem tehetjük hirtelen, elküldtünk azért Bécsben is, ha hozhatnának, de oda igen foglyos az út; azért kegyelmek postán küldje be mindjárt egyik harmincadost s vitessen elég narancsot, citromot, pomagránátot az fejedelemasszonynak. Legyen igen nagy gondja kegyelmeknek erre«. — Aztán maga is megörvendezteti az ő »édes szerelmes asszonykáját«, hogy: »Szunyog Gáspár megjöve Velencéből, oly vég vont-aranyat hoztak, kinél szebbet soha nem láttál, fekete vont-arany, felemelt virágú, de az virága varrott, töltött«; vagy azt írja neki, mikor már a békekötés felé hazakészülése hírével aranyozza be a szenvedő beteges kis feleség szomorú napjait: »Édes Zsuzskám, én te számodra oly fővarrót fogadtam, egy főmester férfiat, aki bársonyon, atlaczokon szokott drága varrásokat varrani, kinél jobbat Némétországon sem tartanak; — ugyanazon tar bársonyokat, atlaczokat oly szépen tud metélni virágokra, hogy jobban nem lehet.¹

---

¹ A két utóbbi adatot — bocsánat — érte — nem az ismertetés alatti gyűjteményből, hanem Szabó Károlynak a

Övéire, szeretteire mindig figyelme, gondja volt. Magyar-Bródban, az idegen földön, mikor legtöbb bajjal küzködött, el nem felejt kérdezősködni, hogy kedvence, az ifjú Bethlen István mit csinál? s megkívánja, hogy: »az kis gróf irjon nekem egészsége és tanulsága való progressusa felől«; — s ugyancsak róla írja az ifjú gróf leendő napának, az özvegy Szécsynének: »mi gróf Bethlen Istvánt... az mi magunk vérségünkért, atyjához való nagy szeretetünkért régen azelőtt deliberato concludáltuk magunkban, hogy úrrá tegyük és harmadfél esztendő korától fogva atyjától, anyjától elvevén, minden gondját, educatióját magunkra vöttük... az mint hozzája való igaz szeretetünk tőlünk kívánta«. — Környezete s hivei iránt mily jóakaratot mutatott mindig, s a fejedelmi hideg méltóságot mennyire hátravetette, midőn arról volt szó, hogy egy fia könnyelműsége miatt bánatos apát vigasztaljon, azt mutatja egy levele Alvinczy Péterhez, a híres kassai prédikátorhoz, kinek fia a fejedelmi udvarnál volt alkalmazva. Valami rossz fát tett a tűzre a (Bethlen leveléből ítélve) léha fiatal ember, ami az öreg papnak nagy fájdalmat okozott. S mikor az apa a fejedelem elé vitte a dolgot, ettől a többi közt a következőket nyerte válaszul: »Kegyelmed levelét elvevén fiától iratott bolond és merő méreggel való levéllel együtt, kiket nem kevés búsulással olvastunk; főképpen ebben kegyelmed bánatját considerálván és tartván nagyobb-

---

Történelmi Tár 1879. második füzetében megjelent ily című közleményéből vettem: Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsánnának levelezése.

nak, annakutánna udvarunkon több gyalázatját, ki-
ben semmit az levelek elolvasásokig nem tudtunk;
megnyugodjék azért kegyelmed; ebből is hozzája
(az öreg Alvinczyhez) való szeretetünket és gra-
tiánkat szemünk előtt úgy akarjuk viselni és azon
lenni igyekezünk, hogy... kegyelmedet megvigasz-
taljuk. Bizonyára alig láttunk rosszabbul educált if-
jat ennél arra nézve, hogy az pirongatás rajta ke-
veset fog avagy semmit és nem is szereti az dol-
got; örömet széllyel sétálna hogysem az palo-
tába ülne. De megpróbáljuk kegyelmedért, ha le-
het-e valami jó reménységünk felőle?...»

Egy másik, igen szép példáját annak, hogy
akik oda tartottak, hozzá ragaszkodtak, azokról a
szükség idején nem feledkezett meg, mutatja a
moldvai vajda esete. Ez az élvhajhászó ember
»csak a görögökben gyönyörködék«; hiába taná-
csolta neki a fejedelem, hogy »az haza fiait ne
idegenítse el magától, az idegenekért ne vesse meg
őket«: nem használt. S így történt, hogy midőn
1624-ben a vajdának a tatárokkal gyűlt meg baja,
bojárjai s a nép elhagyták, alig volt e zaklatott
embernek fejét is hol lehajtania. Béldi Kelemen,
a háromszéki fiatal főkapitány, a fejedelem ked-
ves embere tudatta ezzel a vajda »nyomorult sor-
sát«, kin »Bethlen Gábor szívéből bántódott«, s
bár jó tanácsaira mitse hajtott (amiről különben
— mondja Bethlen — most már késő hegedűlni),
mindazonáltal hogy az ő »barátságát a vajda utolsó
szükségében is eszébe vegye és nem jégen épített
fundamentomnak tarthassa«, gyors segélyt paran-
csolt a székely székekből Béldi Kelemen által a
vajdához vezetni. »Ha útat az Uristen megáldja,

édes öcsém — írja neki a fejedelem — fáradságodnak jutalma meglészen.« Ismerősek a moldvai viszonyok, és így nem mondhatni, hogy a fejedelem politikai indokokból cselekedett volna. Csak subjectiv momentumok voltak e tettének rugói.

Turzó Imréhez intézett leveleiből Bethlennek főntebb több szemelvényt mutattam be; de még kettőt e szép levelek közül már csak azért sem hagyhatok érintetlenül, hogy annak a keleti zsarnoknak, akiről Gindely oly sötét képet fest, a tisztességes életéről való vélekedését s erkölcsi fogalmait is egy bizonyos irányban, megismertessem e sorok olvasóival. De meg általában jellemzők ez adatok azon idők erkölcs-társadalmi viszonyaira (s ez a tekintet mentsen ki, hogy e magában véve nem épületes themát is a példák közé választottam). Az 1621. év elején a fejedelem portyázó csapatai éjszak-nyugati Magyarországon (maga Bethlen ekkor Nagyszombatban tartá hadiszállását) valami előkelő, nevén meg nem nevezett császárpárti német főembernek családját hozták be a táborba. A foglyok közt egy szép fiatal leány is volt, — s a fejedelem megparancsolá egyik tisztjének, Borbély Ambrusnak a család hozzá küldését. De Borbély a váltságdíj reményében egyelőre magánál tartá a foglyokat, aztán meg Turzó Imre meghagyása nélkül, okát nem tudom, nem akart a fejedelmi parancsnak engedelmeskedni. Később tudatták Bethlennel, hogy híre jár, mintha a fejedelem a foglyokat tisztességtelen célból kéretné, s hogy e hír szerzője épen Turzó. Amint a fejedelem ezt hallotta, tüstént ráírt Turzóra, őt kérdőre vonandó. »Nem tűrhetem — mondja a fejedelem — hogy

igen nagy keserves szívvel való búsulásomat meg ne írjam kegyelmednek. Azt mondják egymás között, hogy én felőlem kegyelmed olyat szólott volna ott; mely ha úgy vagyon, bizony igen szégyenlem és csudálom, mert nem hihetem el; de ha úgy vagyon, micsoda conscientiával mondhatta kegyelmed, nem tudom; mert hiszen én sem vagyok pogán hogy az scortatiát űzzem, holott öszül hajam-szakálom és ha ezelőtt cselekedtem volna is, ki kellene abból térnem... hiszen ilyen állapotban nem lehetnik oly istentelen lator, mikor szerencsét várok mindennap, hogy affélét űzzek.« — Turzó mentegető levelét nem találhatta a fejedelem kielégítőnek; mert azon a félig erélyes, félig drasticus hangon és modorban, melyet — mint több példából láttuk — fölindulásakor sajátságosan tud alkalmazni, teszen Turzónak erős szemrehányást: »az rab gyermekek és leánzó állapotját a mi illeti, jámbornak vallom és tudom magamat; conscientiámat féltsem úgy én is, mint akárki ez világban; én soha kegyelmedtől semmi illetlent nem kívántam,... sem kegyelmedet sem senkit ez óráig, fejedelemségemnek kezdetétől fogva, kinek nyolcadik esztendeje lészen, legyen Istennek hála, bizony semmi illetlen kívánsággal meg nem bántottam, mert természetem sem volt az. Talán az Úristen vénségemre való fordulásomnak idején inkább megoltalmaz efféléktől. Bizony édes öcsém non urit me iam Venus; ha mely beste áruló kurvafiak engemet rágalmazni non formidant, megveri az Úristen az ilyen rosszakat, sőt az én szemem előtt kitörli őket mint eddig, amint im most is legnagyobb ellenségemet Skender pasát Isten kitörlötte az életből...

Nagy gyalázat édes öcsém ez énnekem... mert nekem úgy adja Isten lelkem idvességét, nem kellett s nem kell most is; hiszen ha lator akarnék lenni, elég k...t találnék Szombatban. Be nem hordozzák az én aranymívemet (=arany ékszer) asszonyoméknak, mint némely úrét etc.... Ezer németért sem vettem volna fel, az Úristen úgy éltesse, csak ez egy irását is kegyelmednek!« — Azt hiszem, ez erélyes szavak, melyekkel oly határozottan hárítja el magától a vétkes gondolat legkisebb árnyékát is, melyekkel az immoralitás vádját oly fölháborodással veti vissza, elég bizonyosságok arra, hogy e tekintetben sem volt ő az a »keleti« zsarnok, az a »kéjvágyó török«, aminőnek őt a gyűlölet lehelő egykorú iratok vak elfogadása után Gindely festéséből következtetve gondolhatnók.

Amint emberi tisztességére szerfölött sokat adott, fejedelmi méltóságát is becsben tartá. Ha a férfi büszke volt arra, hogy férfi: nem kevésbbé őrizé meg méltóságának még külszinét, látszatát is a fejedelem; — úgy hogy ebben a »puncto honestatis et dignitatis principis« a kicsinyes dolgokra is nagy súlyt fektete. S bár lehetetlen eltagadni tőle, hogy igaza volt: mégis most, közel 300 év után sok efféle dolog fölötte comicus színezetű. Én egy példát csak a nagyobb súllyal, elvi jelentőséggel bíró esetek közül szándékozom bemutatni. Az 1627. év nyarán történt, hogy neje Brandenburgi Katalin számára a fejedelemségbe való beigtatásról szóló athname a portáról a zászlóval együtt megérkezett. Az átadás cselekvénye mindig nagy ünnepélyességekkel volt összekötve — s Bethlen Gábor sem mulasztá el az athname-hozó török kö-

vetség előtt a saját tekintélye s méltósága szempontjából csaknem mesés fényt fejteni ki. Szokásban volt ez alkalommal az is, hogy a csauz, aki az athnamét hozta, egyszersmind pompás díszkaftánnokkal ajándékozá meg a fejedelmet, a tanácsurakat s az udvari személyzet főbbjeit a szultán nevében. Most Brandenburgi Katalin megerősítésénél hogy, hogy nem, okát nem tudni, a küldött kaftánok oly dísztelen egyszerűek voltak, s azonkívül még ezekből is oly keveset hozott a csauz, hogy Bethlen fejedelmi méltóságát tartá megsértettnek. Az eset magában véve jelentéktelen; de amint a spanyol udvarnak meg voltak a maga szigorú szertartásos etiquette-szabályai s követelményei, melyek mindegyike egy-egy nyenyúlj-hozzám-virágot képezett: ép úgy léteztek bizonyos szokásban gyökerező etiquette-formák az erdélyi udvarnál is (hogy az európai udvari szokások szélsőségeit hozzam föl), melyek megtartását még a száműzetés sótalan kenyerén tengődött fejedelem is követelte. E fölötti bosszúságának nagyon hosszú iratban adott portai agense előtt kifejezést, melyből egyetmást idézni jónak tartok. »Az meglőtt dolgokhoz és a régi törvény szerint való szokáshoz képest — írja Bethlen — meg sem tudtam gondolni, hogy ilyen gyalázatosan és semmire kellő eszközökkel expediálják császár zászlóját, melyekkel császár méltóságát és az fejedelmet s az erdélyi urakat így meggyalázzák.« »Máskor, folytatja a fejedelem, mindenkor két lovat, egyikét igen szép öltözetrel, köves nyereggel, nagy ezüst kengyellel, szép jakuppal, láncsal öltöztetve, másikat skarlát pokróc alatt küldték; aranyos borított köves kardot, aranyos borított köves botot,

ad minus 20 és 24 kaftánt küldtenek. Most pedig csak »egy hitván szerszámmal öltözött« lovat, amely száz forintot csak akkor érne meg talán, ha ötöt olyanszörüt találának egy szekér elé, egy hitvány ezüstös kardot és egy kis ezüstös botot »mineműt a csauzok szoktak viselni« a szultán előtt, »7 hitván kaftánt« kettőt a fejedelemnek, kettőt a fejedelem-asszonynak, a 14 tanácsúrnak pedig összesen hárommat.« »Mikor megmondotta volna (a csauz), hogy nincs több kaftán hétnél: csak elhülök bele. Voltunk mindnyájan nagy búsulásban, nem az rossz pokrócszabású ajándékokra nézve, hanem az országra való elvetett respectust, annak becsületinek contemptusban való menését... és az fejedelem-ségnek meggyalázódását nézván.« — »Hogy az sok szégyenben valami részt elfedezhessen« a fejedelem, maga hozatott tíz kaftánt a tárházból s a maga részére szántakkal kiosztatta a tanácsuraknak. »Ha másokat küldenének — teszi hozzá — az én kaftánimért, olyakat, mineműek azok voltak, nem bánám.«

E rovat alá esik a fölött való haragja is, hogy a moldvai vajda (azon régi szokásnál fogva, mely szerint a moldvai és az oláh vajdák mintegy jeléül annak a védenci viszonyának, melyben az erdélyi fejedelemhez állottak, évenként ajándékot küldének ez utóbbiának) a tiszteletajándékkép küldött paripát istállója nem épen legjobb fajú lovai közül választá. Nyersen és igen categorice adta a fejedelem e fölötti bosszúságát a vajdának tudtára: »Bizonyára nem érdemlettük volna ezt — mondja sajátkezű levelében a fejedelem — hogy meggyalázz jó barátunk, jó cselekedetünk felett egy rossz

sánta pokrócos lovadnak ennyi idegen országokból udvarunkba gyülekezett nagy fejedelmek emberinek láttokra bemutatásával; holott tudja jól kegyelmed, az erdélyi fejedelmeknek a két szomszéd vajdák esztendőnként eleitől fogva főlovakat fejedelmi öltözetekkel, bottal, palásttal egyet-egyet, és egyet csujtárpokróccal szoktak vala bemutatni az jó szomszédság megtartásáért; csak kegyelmed akart minket így meggyalázni. Mely dolgot nem egy dögnék való rossz lóért irunk, sem nem az ajándékért, mert Isten nekünk eleget adott, hanem az mi fejedelmi méltóságunknak meggyalázását és az régi szokást bánjuk«.

Ilyen s egyéb effajta kisebb jelentőségű dolgokat, úgyszintén sok egyebet, ami érdekesen jellemezné Bethlent, nehogy ez ismertetés szerfölkött hosszúra nyuljon, elhagyván — egy olyan tulajdonságáról emlékezem még meg, mely őt kora egyik legnagyobb uralkodójává teszi kétségtelenül. Amint a történetírónak s általán az emberi művelődés-történelem kedvelőjének jól esik gondolatját azokon a képeken legeltetni, melyekkel a késő-renaisance korában is kisebb olasz fejedelmek udvaránál találkozók: úgy nekünk magyarokúl, nemzeti művelődésünk minden barátjának csak örömet kell hogy okozzanak azon mozgalmak, melyek a mi újjáébredésünk másodkorában, a XVII. század első felében Bethlen Gábor udvaránál figyelmünket magokra vonják. Véres események, aljas gáztettek föllege borítja igen gyakran az olaszországi kis zsarnokok viselt dolgait, a történet lapjaira a legridegebb önzés s ez önérdékből származó tusák, forrongások göze von igen gyakran sűrű homályt: de át-

ragyog mégis az előretörő emberi szellem fénye, a művészetek, a tudományok melegítő, kiengesztelő napja. Így van ez egynémileg Erdélyben is. Hosszú harcok, háromszoros támadás zivatarja, egymással élethalálharcot vívó pártfelek küzdése az, amivel Bethlen fejedelemsége idejében hazánk földjén találkozunk; — és mégis ebben a korban, ebben a kis országban veti meg lábát a maecenás fejedelemnek, a szép, jó és igaz e hatalmas geniúsának védszárnyai alatt a hazai tudományos művelődés. A gyűjtemény, ami címe után ítélve, igen természetes, erre vonatkozó adatokból igen keveset foglal magában; de ha e kevés közül egyet kiválasztok, s azt e sorok közt közölni fogom: azt hiszem csak kötelességet teljesítek olyan ember irányában, kit kora ifjúságától fogva kardja markolására utalt a végzet, de aki utolsó percéig nem szűnt meg a haladás, a művelődés bajnoka és előmozdítója lenni. Tanuskodjék erről legalább részben az a töredék, melyet élte utolsó évében Alvinczyhez írott egy leveléből a következőkben adok. (A levél száma a gyűjteményben CCCLXX.)

»Bojti Gáspár nevű historicusunkat — írja a fejedelem — küldtük vala Németországba avégett, hogy valamely tudós professorokat keresne és conducálna; kit noha Bécsbe küldtünk vala először azért, hogy magát praesentálja császárnak, megjelenti hogy megyen és salvus conductust kérne propter evitationem suspicionis; de az cancellár császárnál elbontotta, az jesuitákat bélelvén neki; maga viva voce császár megmondta: nolumus ingeri suae dilectioni, sicuti hactenus, ita in posterum in omnibus gratificari, sed in spiritualibus omnino

prohibemur; malleus quidem quotquot istius religionis auctores in toto imperio nostro inveniri possent, omnes venirent in ditiones ipsius.¹ Mindazáltal Bojti magát Istenre bizván, levél nélkül is elment és Norinbergába, onnét Francofurtumba ad Moenium és onnét egy városba, az hol amaz méltán Európában, az mint halljuk, legnevezetesebb theologus doctor Alstedius lakik. Hozzája is elment és azt mindaddig ostromolta, hogy az mi szolgáltatunkra adta magát, noha Lugdunumba volt az fő-professorságra hivatalja. Ő kivüle más két professort is fogadott maga mellé, kiknek Bojti conventiót és előre kinek 50, kinek 100 aranyat. Amazok is reversalist adtak magokról, in Majo kelletik alájönniek, ha az Isten megtartja őket. Egy Bornemissza nevű magyar is vagyon ottben Lugdunumban, akit igen dicsérnek, az is alá fog hozzánk jönni. De tegnap olvasánk Tarczali Sándor hívünk levelét, melyet Keserű uramnak írt; abból majd csudául olvastuk: doctor Csiklius ki azelőtt sok utána való járásunkra sem akara itt benn maradni, mostan ultro offerálja szolgálatját, az bejövetelre igérvén magát. Mely ha úgy leszen, bizonyos jelét ismerjük az nagy Uristen kegyelmének az mi intetumunkhoz; mert ha kedve, kegyelme ő szent istenségének nem volna hozzá, ilyen tudós embereket ily kevés kereséssel talán ex tempore nem találtunk volna. Kik ha bejönnek, úgy tetszik, nem

---

¹ Nem akarunk megszűnni kedveltségének, mint eddig, úgy ezután is mindenben kedveskedni, de a lelkiekben akadályozva vagyunk; bár másrésről óhajtanánk, hogy a protestáns vallásnak egész birodalmunkban található minden harcosa az ő (az erdélyi fejedelem) birtokaira költöznék.

lenne utolsóbb az fejevári iskola némely német-országi scholáknál — hisszük.«

Háladatlan föladat azzal bajlódni, azt bizonyítani akarni, hogy ha ez meg amaz megtörtént vagy nem történt volna: micsoda alakulások jönnek vala létre itt vagy ott a historiában. De itt talán jogosultsága van annak a kérdésnek: vajjon nem volt-e igaza Bethlen Gábornak e levele végén tett állításánál? Ha azok a közönyös párkák, kik a classicus mythologiában éltünk fonálának sodrói, nyujtói és elmetszői, tekintettel lesznek vala ez egy halandó, Bethlen Gábor terveire, mint sok másban, úgy ebben is gyümölcsöztetni fogta volna az idő az ő gondolatját — s a fejevári iskola egyike leendett volna Közép-Európa legnevesb tanintézeteinek, talán a kelet Wittembergája. Persze, más idők, más viszonyok, egyszóval: Bethlen összes tervei kíséretében.

* * *

E tökéletlenül összeválogatott jellemvonások után mintegy azok befejezéseül néhány szót kockáztatok Bethlen vallásosságáról is. — Ha IV. Henrik a párisi vérnász veszélyeit ki nem kerülván, a vakbuzgó rajongók gyilkai alatt leheli ki nemes lelkét, s így nem lesz vala a jövőben alkalma azt a híres mondást szalajtani ki száján: hogy Páris fölért egy misével, s nem lesz alkalma e szerint cselekedni: a protestantismus története bizonynyal a hitmartyrjai között nyujt emlékének kegyeletes koszorút. Kevéssé ugyan, de mégis hasonló az erdélyi fejedelem helyzete a francia királyéhoz. Ha Bethlen pl. második támadása alatt a harctéren leli halálát,

s így nem foghat azon, különben most sem egészen tisztázott tárgyalásokhoz, melyek célja a Habsburg-házzal való rokoni kötelék volt, esetleg még a vallásváltoztatás árán is; bizonynyal ő reá sem mondják vala sokan, akik ítéletet formálnak felőle, hogy vallásosságának regulatora a politika volt. Pedig hibáznak azok, akik így ítélnék. Amint a tudás fészke nem a betű, hanem a lélek, úgy a vallásosság is nem a dogmában, hanem az emberben lakik. S ezt a vallásosságot Bethlentől senki el nem tagadhatja; maga az a mérsékelt józan gondolkodás, mely kora protestánsainak leggyűlöltebb elleneivel, a jezsuitákkal is harmoniába hozta őt, bizonyossága ennek. És nincs e szép gyűjteményben olyan lap, mely az erdélyi fejedelem mély vallásosságának, Istenhez való törhetetlen bizalmának egy-egy jelét ne hozná — s hogy e vallásos érzület protestantismusában gyökerezik, azt ép úgy nem csudálhatni attól, ki annak emlőjén növekedett föl, amint az érdemet sem lehet tőle megtagadni, miszerint vallásossága nem a megrögzöttség ama jellegével bíró, melyet ellenfelében, a hajthatatlan Ferdinándban, a szélsőség dacára is bámulni kénytelen az utókor. — Egyszerű, de szívhez szóló, a valódi meggyőződés erős hangja cseng ki azokból a mondásokból, melyekben Bethlen Gábor Istenéhez s hitéhez való bizalmának ad kifejezést; mesterkéletlen szavai úgy hatnak az utódokra, mint azok az együgyűségekben is fönséges zsoltárfordítások, miket az újhit üldözött hivei zengettek a teremtőhöz, aki »volt, van és megmarad minden időben«, s akihez a hívők bizalommal eltelt lelke úgy áhítózott, mint ahogy »a szép híves patakra a szarvas

kívánczik». S bár a harc előestéjén vagy az üdvöt és vést rejtő diplomatai alkudozások szünete alatt szóljon is az erdélyi fejedelem az ő megtartó Istenéről: jól esik éreznünk, hogy az ő vallásossága eme nyilatkozatainak soha sincs az a mellékize, mely a legújabb kor »welche Wendung durch Gottesfügung«-féle famosus mondásában példabe-széddé lőn.

Kell-e igazabb tolmácsa, erősebb bizonyosága hitének, mint amit Rédey Ferencnek ír szorongat-tatása napjaiban? »Megsegít az Úristen bennünket, uram, ha százezer az ellenségünk is, de csak Istenünkben bízunk, nem kell felettébb tőlük félnünk. Dominus est illuminatio mea et fortitudo mea, quem timebo, azt mondja sz. Dávid.« — Vagy lehet-e kívánni a keresztyéni, Istenben való megnyugvás balzsamának jobb alkalmazását, mint azt, amellyel a gyermeke halála után kesergő rokont, Károlyi Mihályt vigasztalja? »Noha oly keserves gyermekteknek Isten dicsőséges színe eleiben való vitetése, jól tudom, kinél keservesb nem lehet; de nem illik, nem jó, nem idvösséges felettébb azon keseregni; mert mind ő felségét megbántjátok az-zal, mind magatok életét rövidíti kegyelmetek. Hálaadással kell s illik keresztyén embernek szenvedni minden keresztet.« És nem csak mások irányában él ezzel az orvossággal; súlyos betegsége idején élte utolsó alkonyán maga is ép oly megadással viseli a ráadott keresztet, mint aminőt másoknak tanácsol. Az algyói fürdőből 1629 májusában kelt szép levelében ekként szól Pázmán Péterhez: »Magunk egészségét az mi illeti, immár alkalmas ideje az miólta ebbeli látogatását az Úr-

istennek magunkon érezvén, egészségtelenségünknek súlyos terhét szenvedjük, melyet legyen áldott örökké szent neve, békességes tűréssel ismerünk, tudván hogy ez világban semmi egy állapotban meg nem maradhat, hanem mindenek ennek forgandó romlása alá vettettek.«

* * *

Mikor 1620-ban a besztercei országgyűlés Bethlen Gábort királlyá választá, s ő a választást elfogadta, a jogaiban sértett Ferdinánd haragvó indulatának a szász követ előtt igen drasticus nyilatkozatban engedett szabad folyamatot. »Megválasztották a Gábort, — mondta Ferdinánd — s a bestia elfogadta; már választott királynak írja is magát; pedig se nem nemes ember, se nem magyar, hanem csak egy oláh.«¹ Ha nem tudnók is, hogy a király ez indulatos szavai a valóságnak meg nem feleltek, s egyáltalán valamikor a legkisebb kétségben volt volna e pontban úgy a hazai, mint a külföldi tudalom: e gyűjteményből mindenki meggyőződne, vajjon magyar volt-e Bethlen Gábor testben-lélekben. Aki hatalmas szelleme ki-kitörő indulatára a nyelv oly pompás öltözetét tudja adni, aki meggyőző ékesszólását tollával oly elragadóan

---

¹ Gindely egy jegyzetben közli ezt a szász követnek a választó fejedelemez tett jelentéséből 1620-ik augusztus 29-én. „Hernach hat Ihre Majestät (Ferdinand) mir gnädigst erzählt, wie seltsam itzo die Hungarn procedirten, auch diese Formalia mit angehengt: Sie haben (a magyarok) den Gabor erwählt und die Bestia hat's angenommen, schreibt sich auch bereits erwählter König in Hungarn, da er doch kein geborener vom Adel, auch kein Hungar, sondern ein Wallach ist“.

ragyogtatja, aki bölcs tanácsait oly rábeszélő, lélekre s észreható szavakba tudja formálni, akinek haragja még a papíron is oly süjtő, égető; aki finom iróniájával oly találóan csíp, maró gúnyjával oly kérlelhetlenül sebez, aki a bánatost a hit aranyigéivel oly gyönyörűen képes vigasztalni, s aki végre Istenéhez való erős bizalmát oly fönséges zsoltárszerű nyelven tudja hirdetni, mint Bethlen Gábor; akinek tolla alól a legválogatottabb és legtösgyökeresebb, pördülő és pattogó kifejezések¹ oly bő mértékben s oly üdeséggel ömölnek, mint az erdélyi fejedelemé alól; annak bizonyára szóban és gondolatban magyarnak kellett lennie. Magyar és magyaros az ő minden ize, minden sora, — s anélkül, hogy irodalmi tevékenységgel tölteni ideje egy-egy részét alkalma lett volna: levelei, lángeszének, magasröptü szellemének papírra tett emez emlékei bizonyára megállják a sarat a ragyogó tollú Pázmán iratai után, a bennök található sok latinosság ellenére, s egyikévé teszik őt tán irodalmunk heroicus alakjainak is. Neki nyelvünk és irodalmunk történetének bajnokai közt még eddig nincs helye; de nem kétlem, eljön az idő, midőn ez az oszlop, melyet Szilágyi Sándor nemcsak a fejedelemnek, de a magyar nyelv egyik előharcosának is emelt e gyűjteményben, be lesz állítva a nyelvünket művelők pantheonába, s büszkék fogunk lenni még e tekintetben is arra a geniusra,

---

¹ A nyelvbúvár e gyűjteményben számtalan kiveszett vagy veszendőben lévő eredeti magyaros kifejezésre fog akadni. Föl is hívjuk erre figyelmüket.

kivel Isten jókedvében megaranyozta a magyar föld XVII. századbeli történetét.

Ezt a kegyeletes óhajt nem akartam elhallgatni — s mindjárt be is fejezem szemelvényes, ismertető soraimat. Azt mondja Bethlenről egyik udvari embere s későbbi utódja Kemény János, hogy »tekintetében oroszán, conversatiójában nyájas, józan életű, könyörgésében nem külsőképen tettető, de buzgó; az tudósok társaságában gyönyörködő; a hazafiaknak atyjok, a vitézlő rendnek jó tanítójok s tükörük« volt. Amit én avatatlan kézzel bár, levelezéséből kiemeltem, az a Kemény által nyújtott jellemzésnek híven megfelel. Vesse már most aki ítélni akar, azokat az adatokat, melyek után Gindely az általa vázolt arcképet előállítá, az egyik serpenyőbe, tegye azokat az argumentumokat, miket csak e gyűjteményből is meríthet, a másikba: azt hiszem, a mérleg Bethlen Gábor felé fog hajolni.

A gyűjtemény csupa magyar leveleket tartalmaz, s így azzal a külföld nem igen fog megismerkedni; de legalább e szűk haza határain belül tisztára mosó szappan lesz a történetíró kezében — s ez elég; mert azt róhatjuk le, amivel saját magunknak tartozánk. — Bár forgatná gyakran e becses könyvet a történetkedvelő magyar közönség.

TÖKÖLI A LEGUJABB VILÁGITÁSBAN.*

(Budapesti Szemle 1883. évf.)

Annyian és oly sokat irtak már az 1683-dik évről, hogy bizony nem volna érdemes egy új könyvet, ha e tárggyal foglalkozik, csak azért, mert új, fölemlíteni is. Bécs kitűnő topographusának, az Istenben elnyugodt vén magyarfaló Camesiának szorgalmas, minotiósus munkája az eddigi dolgozatok koronájául tekinthető. S ha mindamellett Klopp művét e füzetek hasábjain megbeszélni érdemesnek tartom: okom van rá. Míg Klopp elődeit Bécs ostroma s fölszabadítása történeténél vagy kizárólag vagy túlnyomóan localis viszonyok és érdekek vezették s annál a körnél, melyből a Szent-István tornya belátszik, tovább nem hatott szemök: Klopp egész Európában szétekint s olasz és francia, német és lengyel, török és magyar földön magvát és gyökerét kutatja s meg is találja annak, ami a híres ostromhoz s a még híresebb fölszabadításhoz vezetett. És ez Klopp művének főérteme. — Eddig nagyrészt fölhasználhatlan levéltári anyag alapján ismerteti velünk a pápa s a francia király, Leopold

---

* Onno Klopp. *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlovitz 1699.* Graz, 1882. Nagy 8-ad, XIV. és 580.

és Sobieski, a porta s a magyar »lázadók« politikáját. Az általános bevezetés után, mely az ozmán s a keresztyén hatalmak küzdelmeit jellemzi a vasvári békeig, XIV. Lajos titkos üzelmei s nyílt, el nem titkolt törekvései ecsetelésével kezdi; átkalauzol aztán a keletre bennünket, okát adja a francia befolyás ottani növekvésének; elénk vezeti a nagyravágyó kajmakámot (a későbbi nagyvezért) Kara Mustafát; tájékoztat bennünket a lengyel és magyar viszonyokról; föltárja Leopold helyzetét a portán s a német birodalomban. — Ez a munka bázisa, melyen az a bécsi-fölszabadítás elbeszéléseig, egy harmonicus, organicus egésszé épül föl. A fölszabadításig, mondom, mert már az 1684—99. évek története szakgatott s bélyegét hordja magán annak, amit a szerző — bár indirecte — bevall előszavában, hogy tudniillik a keleteurópai viszonyok bővebb fejtegetését nagy munkája: *Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in England, im Zusammenhange der europäischen Ereignisse* nem engedvén meg, amit ott elmulasztani kénytelen volt, pótolja itt.

Az az apró ember, azokkal a nyugtalanúl ragyogó szemekkel, kinek tétlenséget nem ismerő lelke még teste mozgásában is fölismerszik, ki fejét az utcán is úgy hordja, mintha régi actacsomagok közt kutatna járásközben is, — Onno Klopp a protestáns Németországon terjedt hirnévnek, de nem a legjobbnak örvend. Hű hannoverai; az elűzött s őseihez tért királynak tántoríthatatlan híve, tanácsosa s historiographja, ki előtt az ígéret földjét, hazáját, porosz rendőrség elzárva tartja. Elkeseredésében — a fama mondja ezt — még egy valláson

sem akart lenni a porossal. Bizonyos csak az, hogy aki volt azelőtt ó-conservativ lutheranus, lőn túlbuzgó híve új vallásának, a katholikusnak. Elég érdem s elég ok, hogy a porosz-német történeti iskola hívei félvállról beszéljenek ró'la, vagy ignorálják.

A túlbuzgó katholikus fölfogás, amit neki azóta szemére vetnek Németországban, e könyvén is meglátszik. Ennek a fölfogásnak ép úgy meg van a maga jogosultsága, mint az ellenkezőnek s nekem se célom, se hivatásom Kloppot itt akár védelmezni, akár megtámadni. Nem helyeselhetem azonban azt az exclusiv álláspontot, melyet ő ezzel a fölfogással összeköt, melyre tudniillik a német császári politika megítélésénél, vagy kerekebben s szabatosabban kimondva Leopold bámulásánál helyezkedik. Mi, német emlők dajkatején növekedve, XIV. Lajost sokkal önzőbbnek, hitetlenebbnek szoktuk meg tartani, mint aminőnek őt egy teljesen elfogulatlan szemlélő látná; s mégis, még így is, lehetetlen föl nem ismernünk a túlzást Klopp rajzában. Nagyot gondolni, nagyra törni, építeni s terveznie csak Leopoldnak szabad, — s ha IV. Henrik unokájában is forr a Bourbon-vér, ha az egységes Franciaország mindenható ura »merészet és nagyot« gondolva, e gondolatot végrehajtani is igyekszik: ez akkor Klopp szerint sacrilegium, bűnös szentségtörés. Mindig könnyebb Leopold pártján lenni, az bizonyos — s nekünk magyarokúl ha kellemetlen visszaemlékezés köt is Leopold nevéhez, nincs okunk Lajosért se rajongani, mikor a rajongás árát eleink oly drágán adták meg. Mindamellet idegenszerűen hát ránk, a méltányosság ér-

zetét sérti bennünk, ha látjuk azt, hogy Klopp min-
dent Leopold részére confiscál, mintha szépre, jóra
és nemesre csak öneki lett volna kizárólagos mono-
poliuma.

Hát az hol van megírva, hogy a császár isas-
nak több joga volna előretörni, mint a félholddal
ékített zászlónak? Kérdhetné a művelt török, ki
apái történetén lelkesül. S ha nem keresztyén volt
is Kara Mustafa, vajon a tetterőt, lelke gondolatá-
nak merész voltát, azt, hogy öntudatosan tört kitü-
zött célja felé, méltányosan elvitathatni-e tőle?
Aki az ulemák s jancsárok uralmának rákfenéjét
akarta nemzete testéből kimetszeni s a poshadt
testet betegségéből kigyógyítván, bele új lelket
önteni: vajon oly hitvány szörny-e csak azért, mert
török? Olvasta volna Klopp az agg Ranke munká-
ját az ozmánokról, jobban meg tudná ítélni Kara
Mustafát is. De persze Klopptól alig lehet azt
kívánni, hogy Ranke után induljon.

Hát még a magyar rebellisek, a »bujdosók«!
Ezek kapják csak ki a magokét. Megvallom, csu-
pán azért fogtam Klopp műve ismertetéséhez, mert
a rebellisek dolga érdekelt. Tudom, nem csalódom,
mikor azt hiszem, hogy érdekelni fogja e füzetek
olvasóit is.

Nem túlzok, midőn azt állítom, hogy e művön
vörös zsinórként az a gondolat, az a tétel vonúl
keresztül, miszerint a francia király, a nagyvezér
s Tököli azért szövetkeztek, hogy egymást annál
könnyebben rászedhessék. E gyönyörűséges mák-
virágok szemenszedett trifoliumához járul negye-
diknek (Kloppnál és nem a történetben) a lengyel
király nemes alakja, hogy mert őszinte, becsületes,

a társak által megcsalassék. Az régi dolog, hogy szövetségek egyes tagjai igyekeztek előnyöket elérni szövetséges társaik rovására is; de fődolog mégis csak a szövetség. Klopp előadása után mi egy egészen új nemével ismerkedünk meg a politikai consociationak, olyannal, melyek célja nem közös, kölcsönös előnyök eredményezése, hanem egymás megkurtítása, eláztatása. Furcsa biz ez, de Klopp mondja. Ám védjék Kara Mustafát s XIV. Lajost honfitársaik; ha azonban hiszi azt (mint hinni látszik) Klopp, amit a francia királyról idéz, hogy tudniillik mihelyt sikerül vala neki a német császári koronát elnyernie, komoly szándéka volt Tökölit magyar királlyá tenni s ezzel, tehát közös erővel a török ellen fordulni:¹ akkor legalább Tökölit nem akarta rászedni az a furfangos francia s akkor legalább is illogicus attól, aki ezt hiszi s leírja, tüstént utána kölcsönös rászedés céljából alakult társulásról beszélni, melyben azé a pálma, aki-nek legjobban sikerülend a más kettőt fölültetni (143. l.) Ismétlem, ám védjék Lajost a franciák s mossák fehérre fekete (= Kara) Mustafát a törökök, minket Tököli, a nevezetes szövetkezés harmadik, legkisebb, leghiteltlenebb, legárulóbb tagja érdekel.

Aki azt vélné az eddig mondottakból, hogy Klopp, mint csaknem kivétel nélkül valamennyi német s osztrák collegája, a magyar iránt ellen-szenves elfogultságot táplál: csalatkoznék. Főntebb említett nagy munkájában kimutatta már, hogy országunk, nemzetünk iránt sympathiát érez. Lát-

---

¹ A császári internuntius Caprara jelentése a konstantinápolyi lengyel és francia követek beszéde nyomán. (122. lap.)

szik ez jelen munkájából is. Hogy példát említsek, fölhozom azt, amit az agg primásról Szelepcsényi Györgyről elmond. Bebizonyítja, hogy nem egyedül Starhemberg és Kolonics érdeme Bécs hősi védelme, abban nagy, sőt oroszán része van a 83 éves egyháznagynak is. Kolonics csak azért tudott Starhembergnek pénzt teremteni, mert teljhatalma volt Szelepcsényitől ennek 400 ezer forintját Bécs védelmére fordítani;¹ ezzel a pénzzel lőn a zsoldosok fizetése s a legszükségesebb dolgok beszerzése lehetővé téve. »Bőven jutalmazó kötelessége a történeti kutatásnak — mondja ez alkalomból Klopp — gondot viselni, hogy az erényt feledés ne borítsa!« (211. lap). — Másik példája rokonszenvének az a lelkesültség, mellyel a hős Koháry Istvánról, a királpárti Fülek hű védőjéről beszél, akit börtön és sanyaruság nem volt képes eltéríteni koronás ura hűsége mellől (124. lap). Irálya is szinte melegebbé válik s jól esik neki, hogy e hősről az egykorú Wagnert idézheti. »Még ma is él — mondja az idézett író a történetek után 30 évvel — ez a férfi, a magyar hűség e mintaképe, ki származása és hős tettei, tudománya és jósága által egyaránt kitünő. És az emberek emlékében élni fog neve mindaddig, amíg történetírás lesz, s amíg hűség és nemeslelkűség becsben áll a földön!«

Tehát éppen nem mondhatjuk azt, hogy a magyarok ellen Klopp antipathiával viseltetnék. Ámde Tököli s a bujdosók: ezek rebellisek. Ezekről

---

¹ Vesd össze ezzel amit Horváth M. mond *M. O. Tört.* VI. 143.

annyira meg van győződve, miszerint egytől egyig a francia arany rabszolgái, önzők, hitványak, nyughatatlanok, rablók és vadak, hogy meg sem kísérti, még gondolatban sem, nem menteni, de legalább magyarázni a lázadók rebelliójának okát; holott oka — régi példabeszéd mondja — mindennek van. És elfogultságában vak is. Egész terjedelmében, fordításban közli (195. s köv. lap) Eszterházy Pál nádornak a királyhoz intézett panaszos fölterjesztését 1683. június 30-ról, mely a bécsi kormány mulasztásainak egész lajstromát tartalmazza, azt is megemlíti (111.), hogy még a hű nádorhoz is bizalmatlan volt a császári udvar: és még sem jut eszébe, hogy ha a nádor annyi szemrehányást tudott tenni, mennyit tudhattak azok a bujdosók! — Épen nem szándékom Tökölire hymnust zengedezni. Gyöngesége és kapkodása, nagyravágyása és rövidlátása eleget ártott a magasztos ügynek, melynek zászlóvivőjéül kente fel egy fensőbb akarat. S ha Rákóczi confessióinak teljes hitelt adunk, talán a privát ember jelleme sem volt oly kifogástalan, mint kellett volna lennie. De ha még legádázabb ellenünk s nem vérünkbel való vér, nem a mi igazainkért küzdő lett volna is: még akkor sem tarthatjuk helyén valónak azt a becsmérő, megvető modort, mellyel Klopp itél minden lépése, minden tette fölött. Fölfogása a sokat hányatott kuruckirályról az, hogy csalt és rászedett mindenkit, ellenséget és jóbarátot egyaránt s jellemtelenség dolgában méltó vetélytársa a koronás kigyónak: XIV. Lajosnak. Csupán csak csalt: ebből élt, mint a zsidó, — mondaná ha magyarul tudna Klopp a tiszaháti emberrel. — Al-

kalmazzuk, amit ő elmulasztott, az »aequa lance metiri« elvét; felejtjük el, hogy Tököli miénk; ítéljünk nyugodtan — s vegyük sorba úgynevezett »árulásait«.

1681 végén vagyunk, mikor Tököli Imre, hogy Zrinyi Ilonát nőül vehesse, hajlandó a fegyvert Leopold lábaihoz lerakni, sőt közbenjáró lenni a portán a vasvári béke meghosszabbítása érdekében (111. lap). Báró Saponarát, Szathmár egykori parancsnokát, ki Tököli előtt persona grata volt, küldi hozzá a bécsi udvar. Tököli elmondja föltételeit s ismervén a bécsi udvar huzó-halasztó politikáját, hat hétig kész várni Saponara visszatérte s az udvar válaszára. Eltelik hat hét, eltelik tizenhat hét is — s ha aztán végre valahára határozatlan válasszal Saponara visszatér, Tököli pedig azalatt, reményét szegre akasztva, a törökhöz mindjobban közeledik: vajon oka van-e Kloppnak ezt árulás névvel illetni? Hiszen Szalay Pál a legutolsó pillanatban is inté még Strasoldót; siettesse az udvart, mert a török segély minden pillanatban kész a bujdosók számára; de meg sem mozdultak intésére. Aztán rossz néven veszi Klopp, hogy Tököli megegyezett Saponarával, miszerint Budára megyen a béke ügyét a budai basánál is elősegíteni, holott nem csak ezért, hanem saját érdekei, nevezetesen a törökkel való egyesség megkötése végett tette meg a budai utat. Ez igaz; de kérдем: árulás ez, mikor Tököli annyi ideig oly hiába várt s az udvart őszintén engedni hajlandónak nem tapasztalta? Hiszen csak kellett hátát földnie valamivel. Vagy csalás-e az, amit Klopp Tököli szemére hány, hogy Saponarához nem volt »min-

denben» őszinte? Nagy diplomatának nem ismerjük Tökölit, valóban nem; azonban olyan együgyűnek mégsem kellene talán tartani, hogy Saponara szép szemei kedvéért »mindent« kifecseljen. Aztán különös fölfogás ez; mintha a politicus és diplomata föladata az volna: a más és nem a maga hasznát nézni. Ez lehet igen moralis diplomatia, valóban krisztusi; de még Klopp is csak akkor kívánhatja jogosan ennek követését Tökölitől, ha be tudja bizonyítani, hogy ideálja, Leopold szintén így cselekedett. Ezt pedig sohasem fogja tenni.

Tököli első »árulásával«, első »csalásával« készen volnánk, nézzük a másodikat. Ez már súlyosabb vád; amellettt egészen új, új annyira, hogy mint historiai tény is nevezetes.

A budai basával kötött egyezmény után is még mindig hajlandó volt Tököli az udvarral méltányos föltételek alatt kiegyezkedni, annál inkább, mert a »bujdosók« nagyobb, túlnyomóan nagyobb része a vándorbotot már lelkéből megúnta. Klopp ezt tagadja — s azt mondja, hogy Bécsben hittek ugyan Tököli békeszándékai őszinteségében, örömet is akarták volna — még a velencei követ óvó intései ellenére is — további közbenjáróul a császár és porta közt fölhasználni (137. lap); de Tököli már el volt tökélve verembe ejteni az udvart. Az a követség, melyet 1582 novemberében a békepontok tárgyalása végett Bécsbe küldött: tulajdonkép kémszemle volt volna, még pedig az aljasabb fajtából. Máskor Tököli követeit a belvárosba be sem eresztették, oda lábokat betenni sem volt szabad. Most a belvárosban laktak gróf Daun házában s éltek a császár költségén; teljes fegyverzet-

ben jártak-keltek az udvarnál s ami leginkább feltűnést keltett, kardosan jelentek meg a király előtt. Ilyen Bécsben soh'sem történt meg rebellisekkel. »Bizonyára azt hitték Leopold és tanácsosai — így vélekedik Klopp — hogy a túlságos kegyelem e ténye Tökölit s pártosait a koronás király részére nyeri meg. De más hatása volt!« — Szirmay és Jánoky, a kuruc király e követei társaságában találunk egy szerzetéstől elszökött kapucinust, ki később Kara Mustafa seregében mint első mérnök tűnik föl. Mielőtt a követek küldőjök békehajlamait dicsérték, addig a kapucinus mérnök az időt jól fölhasználva, az úgynevezett »Burg«- és »Löbel«-bástyákat s a kettő közti ravelint lerajzolá, vagyis elkészíté tervét a támadásnak, úgy amint az hét hó mulva csakugyan fogamatba véteték. Hogy Tökölnek követei Bécsbe küldésénél e terv elkészítése s nem a békealkú volt célja, azt Klopp abból következteti, amit Proski, a portai lengyel követ, Caprarának, Leopold portai internuntiusának az nap beszélt, amely nap Szirmayék kihallgatást nyertek Leopoldtól. E szerint Tököli Kara Mustafát fölszólítá tervbe vett hadjáratát egyenest Bécs ellen intézni, mert ez által az udvar megfélemlülve, Magyarországgal keveset gondol s a magyarok így könnyen a porta szolgálatára állanak (137—138. lap). Még nevezetesebb azonban Caprarának 1683 március 20-dikáról intézett jelentése a császárhoz, melyben Tököli bécsi követjáratását azok után jellemzi, amiket időközben (1682 november óta) kitudott. »Tököli Bécsben — így szól a császári internuntius — abbeli szándékát jelenti, hogy kész a töröknél közbejárni; de ide (Konstantiná-

polyba) csak azt írja, hogy készen legyen a nagyvezér Magyarország békén hagyásával Bécsset megtámadni. Beküldé Bécs térképét s most csak erről beszél itt mindenki. A nagyvezér egész nap csak e térképet tanulmányozza. Tököli azt írja, hogy e tárgyalásokat Béccsel azért folytatja, hogy az udvart jobban eláltassa. Dicsekszik, hogy Bécsset a török készületlen fogja találni, a város nem lesz képes magát védelmezni. Dicsekszik, hogy az övéi szabadon járnak-kelnek Bécsben, felövezve, oly karddal, mely német vérben fürdött, s hogy azért küldötte őket, hogy a város tervét elkészítsék. (180. lap és 538. lapon az eredetiről lenyomatva.)

Mennyire higyjük vagy ne higyjük a Caprara e jelentésében foglaltakat: az két dologtól függ. Az egyik: utána nézni, honnan vette Caprara a maga híreit? Senkitől mástól, mint az általa megkent úgynevezett »jóbarát«-csauzoktól, s alacsony rendű renegát portai hivatalnokoktól, kiknek semmi nem volt könnyebb, mint rémesen sivító kacsákat költeni bármi dolog felől, amelyből hasznot húzni reméltek. Aki csak egy kevésbé is foglalkozott a XVI. és XVII. századbeli portai viszonyokkal, tudhatja, mily kimeríthetetlenek voltak a Bethlen és Rákóczi György idejéből ismeretes »Zülfikár aga«-féle pénzsóvár portai proletárok a legphantasticusabb hírek gyártásában.

Köztudomású dolog, hogy épen ebben az időben ajándékozták meg a hollandi kereskedők a szultánt Európának egy pazarul kiállított térképével. Ilyennek azelőtt hírért sem hallották a portán. Szultán és nagyvezér egyaránt bámulta s mindkettőnek föltűnt a mappán Bécs vakmerősége, hogy alig

pár mérföldnyire a hatalmas padisah ditiójától s mégis létezni merészkedik. Nem valószínűbb-e, hogy Bécs tervét, ha csakugyan kapott ilyent Kara Mustafa, az ügyes hollandiak készítették s ajándékozták a nagyvezérnek, nem pedig az a szerencsétlen megszökött kapucinus, aki ügyetlenségét Bécs ostrománál oly minden kétséget kizáró módon bebizonyította. Én azt hiszem, hogy valószínűbb, főként ha szemünk előtt tartjuk azt a másik körülményt is, melytől szintén függővé tehetni: vajon higgyünk-e Caprara tudósításának. Kantemir a török birodalom történetirója, ki egykorú Tökölivel, ezt ismerte s beszélt is vele, azt állítja, — s még megjegyzi mellé, hogy Tököli saját szájából hallotta — hogy ez az eszéki tanácskozásban a basák közt határozottan ellenezte Bécs ostromát (193. l.). E pozitív tudósításra félénken mondja Klopp, hogy a magyar koronára áhító kuruckirály a nagyvezér terveit messzimenőknek találta s talán ezért nem pártolá Bécs támadása tervét. Lám! lám!

Engedjük meg azonban, hogy Caprara jelentése igazat mond s nézzünk így a vádak szemébe. Az első vád, hogy Tököli a nagyvezért Bécs ellen izgatta, hogy Magyarországot békén hagyja. Erre csak az a felelet: vajon ha a franciák a német birodalom ellen hadjáratot indítanának, örömeoseb nézné-e a hannoverai Klopp, ha hazáját Hannovert pusztítaná, mintha Berlint szállná meg a francia sereg? Ha Berlin Kloppnak jobban szíven fekszik: akkor elismerem, hogy Tököli rútul cselekedett. — Kapcsolatban áll ezzel a másik vád is ennél a »második árulásnál«, hogy tudniillik békealku ürügye alatt Bécs városa térképét készítteté el Tököli; tehát

olyat tett, mely a nemzetközi jog legprimitivebb fogalmain alapuló becsület ellen van. Erre legelőbb is meg kell jegyeznünk, hogy ha Tököli házjáról elhárítani s Bécs felé indítani akarta a rettenetes ozmán ostort, okosabban nem cselekedhetett e célja előmozdítása körül, mint mikor olyas valamit adott a nagyvezér kezébe, ami ezt Bécs ostromára határozza el döntőleg. A térkép pedig ilyes valami volt; látjuk Caprara jelentéséből, hogy a nagyvezér ugyancsak mohón »studiorozta«. — Hogy békealkú ürügye alatt tön ilyen Tököli: biz' azt moralis szempontból senki sem fogja helyeselni; efféle dolog az egyszerű becsületes ember elveivel mindig ellenkezni fog; talán Tököli is azért használta erre azt az elzüllött kapucinust, mert magyarjai közt ilyen spionra nem talált. Két válaszunk van azonban erre is. Az egyik az, hogy vagy naiv ember vagy szemforgató farizeus az, aki azt állítja, hogy a praktikus politika és diplomácia tudománya az erkölcsstan körébe tartozik. Immoralitás mindig van ott; csak a mértéke különböző, korok és emberek szerint; legcsekélyebb akkor, mikor ürügykeresésre szorítkozik. Vajon a fényes portán, elkezdve I. Ferdinánd első követjárásától egész a Leopold alatti Caprara kiküldetéseig, béketárgyalások idején és tartama alatt nem kente-e valamennyi internuntius és residens s ünnepélyes orator a porta embereit? nem tartott-e titkos kémekeket s nem igyekvék-e mindazt amit kispionirozhattott, a porta kárára, saját ura hasznára fordítani? noha a franciák s velenceiek nagymérvű üzelmei mellett a bécsi udvar eljárása mindig föltűnően szolid és becsületes. — Másik válaszunk pedig e

vádra az, hogy mérjen Klopp különösen Tököli esetében is igazságos mértékkel s ne nevezze őt árulónak és csalónak olyanért, amit a török táborban tartózkodó császári exresidens, Kaniz, heteken keresztül cselekedett. Vagy amint ez utóbbit e tetteért lépten-nyomon a »hű, a derék« epithetonokkal jutalmazza; ne tagadja meg legalább a második jelzőt Tökölitől, illetve embereitől s különösen a kapucinustól.

Harmadik szemrehányás e második »árulásnál«, hogy Tököli fönnen dicsekvék, miszerint békealkut a bécsi udvarral csak azért folytat, mert így könnyebben eláztatja ezt. Bizony jámbor, fonóházba vagy kukoricamorzsolás mellé mesélni való ember lett volna Tököli, ha ezt nem hazudja, ha e hazugsággal a portán nem dicsekszik. Nem megtörténhetik-e, hogy a bosszús császári kormány Tökölit compromitálendő, tudatja ez alkudozásokat a portával? Mit csinál ekkor a kuruckirály? Egyszer cselekvék Klopp kívánsága szerint, mert bízott a bécsi udvarban; de keservesen meg is bánta. 1685-ben volt ez, mikor az udvar Tököli ajánlatait a portával közlé s mikor aztán a kuruc királyt láncra verve vitte Drinápolyig a török. Klopp ezt az esetet nem hallgatja el (397. l.), de igazi helyén valónak látszik tartani a bécsi kormány eljárását. Ez aztán a méltányos historicus, ez aztán az »aequa lance metiri«. Vagy talán úgy gondolkodik, hogy: Hja, paraszt! az más!?

Menjünk egy árulással odább. Tököli a törököt is megcsalja.

Bécs ostrománál vagyunk. Az ingerült nagyvezér méltán tart a fölmentő keresztyén sereg kö-

zeledésétől s érdekében, bőrében áll ez elé mentől több akadályt gördíteni. Augusztus 27-én Tökölit — persze seregestől — odaparancsolja magához; de az nem megy. A parancsot ismételve többször megújítja; de hiába. Nem azért, mintha Tököli nem tehetné, hanem azért, mert nem akar. »Ekkor tapasztalta a nagyvezér Tökölivel szemben legelőször, hogy ennek egyik árulás csak annyi, mint a másik«, mondja Klopp (243. lap). Itt ismét csak azt a különös erkölesbarátot halljuk beszélni, akinek érző szíve Kara Mustafán is megesik, mikor ez alkalmat nyújt neki Tökölit gyalázni, hogy őt is megcsalta; de aki rossz néven veszi ugyanattól a Tökölitől, hogy 1684-ben azt feleli a császár által hozzája küldött Eszterházy nádornak: megesküdtem a portának, hogy nem hagyom el, s el vagyok ezért határozva fegyverre bízni ügyemet (384. l.). Tehát ha elfordul — a keresztyénség érdekében — a töröktől, az is baj; ha hű a portához, az is bűn. »Volt egyszer egy öreg molnár, annak volt egy fia, meg egy szamara...« ez a régi mese jut eszünkbe. — Önkéntelen is párhuzamot kell itt vonnunk Tököli s a föntebb említett kapucinus közt, ki mint a török sereg főmérnöke Bécs ostrománál Achmed bej név alatt szerepel, vezényli a török tüzérség működését s ásatja a robbantó aknákat a bástyafalak alá. Már az egykorúaknak föltűnt, hogy a százezerre menő lövés, melyet Bécs házai kiállottak, oly végtelen csekély, számba alig vehető kárt okozott, s hogy alig tizedrésze a fölrobbant török aknáknak működött eredménnyel. Contarini, a velencei követ, arról tudósítja a tanácsot, hogy ezt, közhir szerint, a kapucinus-mérnök tette.

Őszinte megbánás ragadta volna meg lelkét az egykori szerzetesnek, lángot vetett lelkében a múltak emléke, a keresztyén vallás, melyben fölnövekvék. Ha ez igaz, mondja Klopp (228. lap), akkor Leopold s a keresztyén világ abban a kapucinusban, ki Bécs térképét, a támadás tervrajzát elkészíté s kit így legádázabb ellenségeknek kelle tekinteniök, gondos barátra találtak. Itt nem jut eszébe Kloppnak csúfos árulásról, csalásról beszélni; itt a bűnbánó áll előtte, aki tetteiben mutatta meg, hogy bűneit valóban megbánta, jóvá tette; noha ez a tett itt csakugyan a legfeketébb csalás és árulás. De Tököli, ki az által, hogy Kara Mustafa táborában az ostrom alatt meg nem jelent, legalább is annyit használt a keresztyénség ügyének, mint a száanalomig ügyetlen s tudatlan Achmed bej a maga állítólagos bűnbánatával, Tököli áruló és csaló. Was einem recht, wär doch dem andern billig, nagy jó uram — s akinek az igazságszolgáltatás e legelemibb principiuma is idegen, az ne akarjon itélni holtak és elevenek fölött s ne játssza az erkölcsbíró szerepét 600 lapon keresztül.

A dolog velejére pedig annyit kell még mondanunk, hogy Tököli magatartása Kara Mustafával szemben bizony nem mintaszerű volt, de kimagyarázható, sőt igazolható abból a viszonyból, mely a porta s a magyarok közt Zápolyától kezdve II. Rákóczi Ferencig fönnállott. Csak agyafurt gondolkodás eredménye (pedig fájdalom így gondolkodik rólunk majdnem kivétel nélkül minden osztrák s német történetíró) az a hiedelem, hogy a magyar elégtelennek vonzódtak a törökhöz, ahhoz a törökhöz, aki az ország független állami életének gyö-

kereit elmetsté. Épen úgy szívből gyűlölték a törököt azok, akiknek fejét Báthory Zsigmond »törökbarátság« bűneért leüttete, mint maga Báthory s ha mégis, még fejökkel is készek voltak a törökbarátság mellett küzdeni, bizony nagy oka lehetett. Gondolná meg Klopp, mily kellemetlen helyzet az ütött-vert helyzete üllő és kalapács közt, s hogy az a darab vas a kettő közt, ha érezni tudna, valami nagyon sem az üllőért sem a kalapácsért nem lelkesednék. Gondolná meg, hogy a két fal között a ruganyos lapda — míg lélek van benne, míg ruganyos — ide s oda ugrik. Ekkor talán Tököli eljárását is természetesnek találná. Természetesnek találná, hogy Kara Mustafát nem követte Bécs alá, hanem Sobieskihoz közeledett.

És most térjünk át arra a vádra, hogy Tököli Sobieskit is megcsalta, elárulta (327. lap). Mert főntebb mondám, Tököli csak csalt, csalásból élt.

A kuruc király a lengyel királlyal megegyezett, hogy Kara Mustafa táborához Bécs alatt nem fog csatlakozni seregével, bármennyire parancsolná is a nagyvezér; így könnyítendő meg a keresztény seregnek az ostromlott város fölszabadítását. Ez egyezségre Tökölit rábírn Sobieskinak főleg azért sikerült, mert a bujdosók fejedelme nem alap nélkül bizhatott a lengyel király jóindulatában s mert hitte, hogy közbenjárása s a neki adott ígéret ténye hathatós eszköz lesz a bécsi udvarral való kibékülésnél. Hogy itt Tökölit a legtisztább szándék vezette, hogy lelkében e kibékülés, a sokat szenvedett ország nyugalmanak visszaszerzése iránt a legőszintébb óhajt táplálta; az minden kétséget kizáró módon bizonyos. Mert a lengyel királynak

már akkor adta ígéretét, mikor még Kara Mustafa hatalma tetőpontján állt, mikor mindenre lehetett gondolni, csak arra nem, ami bekövetkezett (tudniillik a nagyvezér csúfos megveretése s Bécs fölszabadulása), mikor a diadalában bizonyos nagyvezér rémítő bosszúállását is meg kelle forgatnia elméjében. Tököli szavát tartá. Ezt Klopp alig méltatja figyelembe s kétségbe vonja azt, hogy Tököli ezzel használt volna a kereszténység ügyének. Ez világos jele a csakugyan »közönséges« rosszakaratnak.

Maga a lengyel király egészen ellenkező véleményben volt. Fölfogván roppant horderejét Tököli ígéretének az ostrom alatt, s a beváltott szó teremtetette helyzetnek a fölszabadítás idején: minekutána a nagyvezér hadait tönkre verte, legelső dolga volt Tököli követeit fogadni Schwechatnál s tudatni Leopolddal, hogy a bujdosók feje mindent az ő, Sobieski, elhatározásától s lépéseitől vár. Leopold azonban erre még válaszolni sem tartá érdemesnek, sőt ami több, gyanú támadt benne a lengyel király önzetlen, becsületes törekvései iránt. Azt hitték, hogy fiának akar Magyarországon az elégületlenek pártolása által uralmat, koronát szerezni. S ha aztán Sobieski, mondja Klopp, nem részesült a császáriak részéről abban a figyelemben, amelyre igényt gondolt formálhatni, csak ennek tulajdoníthatja. De Sobieski ezzel nem törődött; előtte a magasztos cél lebegett, a török hatalom teljes megtörése. Folytatni akarta a háborút s a célból óhajta a császári udvart Tökölivel kiengesztelni. Kloppnak ott, ahol részletesen leírja Sobieski közbenjárását Tököliért, az utóbbinak követeivel

folytatott alkunál, esze-ágában sincs kárhoztatni a bécsi kormány szűkkeblüségét vagy igazat adni a lengyel királynak, aki nyíltan kimondá, hogy már a józan ész parancsa szerint is Tökölit, mert árthat, nem szabad kétségbeesésbe hajtani. Valóban jellemző fölfogás az, hogy mikor a lengyel király s a lothringeni herceg a Tököli felőli tárgyalások után egymástól búcsúztak, a herceg — Klopp szerint — azzal a tudattal távozott, »hogy a császár jogát Sobieskivel szemben megőrzé, az idegen beavatkozást souverain és alattvaló ügyeibe visszatartatá«. A lengyel király e »tudat«-ról másként vélekedett; nejének meg is írta e súlyos pár szóban: az osztrákok kemények, hajthatatlanok.

Ő hálára volt kötelezve Tököli iránt. Mikor Bécs fölszabadítása után a fölkelő magyarok számára adandó amnestia Rómában is szóba került s megbeszélték azt, hogy Sobieski Tökölinek pártját fogja: a pápa a lengyel követet magához hivatván, azt kívánta, hogy ura ne kedvezzen Tökölinek, sőt inkább segítsen leverni azt. A pápa e kívánságát a császári udvarnál székelő pápai nuntius Buonvisi is megírta Varsóba. Erre Sobieski egy lengyel püspökhöz írt levelében indirecte válaszolt, panaszkodván, hogy szemrehányásokat tesznek neki Tököli iránti hajlamaiért, holott ő Tökölinek hálára van kötelezve azon adott ígéreteért, hogy Bécs ostrománál nem fog közreműködni, s hogy a keresztény sereget Esztergom ostromában nem háborgatja. Mivel Tököli ez ígéretét Kara Mustafa ismételt parancsai ellenére is beváltá: ezért, hálából járt érte közbe Sobieski a császárnál. Ugyanezt

ismétlé valamivel később magához a nuntiusshoz, Buonvisihez intézett levelében is a lengyel király.¹

Ezeket Klopp a legnagyobb higgadtsággal beszéli el s mégis a lehetőleg legtöbbet nyomó bizonyság — a lengyel király állítása ellenére nemcsak azt vitatja, hogy Tököli Bécsnek s a keresztényen seregnek semmi hasznót nem tön, hanem áru-lással vádolja, Sobieski megcsalásával, Tökölit.

Ugyan micsoda csalás volt ez? méltán lehetünk rá kíváncsiak.

Ugyanaz napon, melyen a lengyel király a lothringeni herceggel a magyar bujdosók felől tárgyalt sátorában s azokat és fejöket oly hévvel védelmezte: november 5-én Tököli egy manifestumot vagy patenslevelet bocsátott ki a megyékhez,² melyben ezeket fölszólítja sietve hozzája seregleni, hogy közölhesse majd velök a lengyel királyhoz küldött követei jelentését, a célból, hogy ha valóban jó kimenetelét lehet várni a tárgyalásoknak, az egyezés véghezvitelében a jóindulatú lengyel király törekvéseinek egy szívvel-lélekkel segítsenek; az esetre pedig, ha a szükség úgy hozná magá-

¹ Contarini, a velencei követ, sürgönyei 1683 végéről és 1684 elejéről. Klopp 372. és 384. lapokon.

² Klopp a mellékletek közt (559. lap) közölván e patenst, megjegyzi: Obwohl das Ungar-Latein des folgenden Actenstückes dem Türken-Latein des Maurocordato ziemlich ähnlich so ist doch der Sinn des Ganzen verständlich. Ez izetlen megjegyzésre azt válaszoljuk, hogy ha Klopp úr több tájékozottsággal bírna e téren, láthatná, hogy e latin irat fordítás. Arról, hogy a bécsi udvar portái tolmácsai dalmaták, olaszok, ritkán németek, oly rosszúl tudtak latinul, arról mi magyarok ép oly kevéssé tehetünk, mint arról, hogy Klopp úr élcei izetlenek, ügyetlenek.

val, hogy a török ditiójára (Magyarországban) kellene biztosság okáért a váradi basa segélyével szállni, olyan készüléttel legyenek, amely képesekké teszi őket kötelességeiknek a haza stb. iránt megfelelni. A tényt, hogy Tököli e manifestumot kibocsátá, árulásnak, Sobieski rászédésének mondja Klopp, úgy okoskodván, hogy míg a lengyel király Tököli ügyében oly buzgalommal fáradozott: e hitetlen kuruc a törökkel adta magát össze. Se jóakarát, se valami éles ész vagy interpretálni tudó bölcsesség, hanem egyesegyedül egy kis latinul tudás kell ahhoz, hogy az ember Tököli e manifestumát megértse s az árulás súlyos vádját olyan könnyen száján ki ne szalassza. E manifestumot úgy magyarázni (357. lap), hogy Tököli »fölszólítá a magyar mágnásokat,¹ miszerint azok sich bei ihm einstellen sollen, wo immer er sich befinde, um mit ihm nach dem Berichte der vom Könige von Polen rückkehrenden Gesandten zu beschliessen, ob man auf die Verhandlungen ferner eingehen oder ob man gezwungen sei — sich völlig in den Schutz der leuchtenden Pforte zu begeben«: ehhez vagy határozott rosszakarat, vagy tudatlanság kívántatik.² Lehet, hogy itt mindkettővel van

¹ Nem a mágnásokhoz, hanem a megyékhez volt e patens intézve.

² Könnyebb összehasonlítás kedvéért idézem a latin szöveget: Ita vero (se) moveant (Dominationes Vestrae) ut ubicunque Nos esse subintellegerint, eo properent, unde ab advenientibus ad serenissimum regem Poloniae expeditis legatis nostris, vel eorum etiam informatione accepta, cum Dominationibus Vestris communicare possimus, et si tractatus in spe existentis bonum progressum advertimus, eum cum serenis-

dolgunk. »In ditionibus fulgidæ Portæ.« Ezalatt, aki csak egy kevéssé foglalkozott a török-magyar időkkel, tudni fogja hogy a szultán bírta magyar földet (jelen esetben a Tiszántúlt) kell érteni. Amint volt a magyar királynak, az erdélyi fejedelemnek, úgy volt a fényes portának is s pedig legnagyobb ditiója Magyarországon. Akár tudta ezt Klopp, akár nem, rosszakarattal járt el. Ha nem tudta: akkor azért, mert általa nem tudott dologra positiv vádat épít. Ha tudta: akkor azért, mert elmagyarázta. Valószínűbb az utóbbi eset; mert neki amaz előre feltett theoriája szerint, hogy Kara Mustafa, XIV. Lajos és Tököli egymást és mindenkit megcsaltak, új bizonyítékra volt szüksége Tököli csaló voltáról. Az eset annál föltünőbb, mert ha valóban az állana a patensben, amit Klopp állít, még az se bizonyítana Tököli ellen; mert csak »necessitate ita cogente«, nem pedig a lengyel király sikeres közbenjárása esetére lett volna hajlandó »sich völlig in den Schutz der leuchtenden Pforte zu begeben«.

Ennyire volt reducálható a Tökölinek Sobieskivel szemben elkövetett famosus csalásáról való állítás értéke.

Nem üthetnek hát meg a patensen vagy manifestumon a bécsi miniszterek sem, mint Klopp mondja (358); sőt megfordítva, Tököli őszinte bé-

---

simi regis hactenus demonstrata propensione unanimi cordo et animo cum Dominationibus Vestris promoveamus. Casu quo antem necessitate ita cogente in ditionibus fulgidæ Portæ pro maiori securitate, assistente bassa Varadiensi, copiosiori numero cogeremur condescendere, tali modalitate veniant, ut obligationes suas faciant . . . stb.

külékenysége világos jeléül tekinthették volna, ha nem voltak volna olyanok, aminők valának. A lengyel király itt is más véleményben volt, mint Klopp. Még akkor is, mikor már »der neue Verrath des Tököli dem Sobieski offen vor Augen lag«, még akkor is egész hévvel igyekvék Tökölit az udvarral kibékíteni s panaszkodott, hogy hiába minden törekvése, a császár ez ügyben nem felel neki. Persze e lovagias uralkodó, ki a Tököli adott és beváltott szaváért cserében adott királyi szót szintén beváltani igyekvék, nem igen tetszett. Akarták is mindenképen lebeszélni e közbenjárásáról. Buonvisi, nuncius, azt írja neki Lincből: ne hagyja magát félrevezettetni egy szegény rebellis által; gondolja meg mily szégyen volna, ha a nagy török hatalom legyőzése után a lázadás e kis szörnyét nem lehetne megigázni! — Klopp az ilyennek örül.

Ezek volnának Tököli úgynevezett csalásai, árulásai. Többet ezeknél Klopp nem tud kisütni. Ha azokkal, amiket kisütni gondolt, bebizonyított-nak hiszi művében vörös fonalként áthuzódó gondolata, (hogy tudniillik az értekezés elején említett gyönyörűséges trifolium nem egyéb, mint egy mindenki és egymás rászedése céljából alakult politikai consortium) Tökölit illető thesisét — ha hiszi mondom: biz' akkor ő csalja meg magát. Akik úgy praeoccupálva vannak egy gondolattól: azokkal hiába minden vitatkozás. Klopp pedig praeoccupálva van; neki Tököli nem is ember. Csak két rövid példát idézek.

Contarini, a velencei követ, azt írja 1863 február 6-iki jelentésében, hogy Tököli párthiveit azzal hangolja odaadóbbakká, buzgóbbakká, hogy

reményt nyújt nekik az ország dúlásához, rablásához, ami nagyon kevésbé egyezik meg azzal a címmel, melyet néhány magyar adott neki, tudniillik »a védő és szabadító« címével. A historicus Contarini pedig egész komolyan akarja elhíttetni, hogy Tököli a szolgálatában volt tatárokat pénz helyett magyar parasztokkal fizette ki. Ez állításokra az, aki csak kissé is ismerős a magyar viszonyokkal, megvetéssel von vállat. De Klopp elhiszi, utána mondja a velencei követ gyűlöletes szavait s a velencei historicus buta meséjét. S miért?! Ez utóbbit talán azért, mert a múlt században a német hercegecskék csakugyan üztek embervásárt? s az előbbi azért, mert egy elsőrangú forrásból, a történelem terén elismert tekintélyű dis-paccikból meríti? Azt kérdem én erre, hogy ez-e a történeti kritika? Felejtí Klopp, hogy ott, ahol oly közel érdeke van a velenceinek a törököt s Tökölit gyűlölni, ott már nem a higgadt, körültekintő tudósítóval van dolgunk, hanem az elfogult, talán szenvedélye vakította taliánnal. Mindenesetre párt-emberrel, akinek annyit sem lehet hinnünk itten, mint a legvéresebb szájú bujdosónak; mert ez legalább a maga baját jajgatná, a velencei tudósító azonban másról hazudik.

Szinte kedvem volna hinni, hogy Klopp nem annyira rosszakarathól, Tököli elleni praeoccupatióból, hanem inkább naivságból fogad el efféléket. Mert, hogy naiv: azt számtalan példa bizonyítja.

Fölemlíti (40. lap) azt, amit XIV. Lajos Zrínyi és társai kivégeztetése után Leopold császárhoz írt: azon magyarok »kárhoztatandó bűnéről« van itt szó, akik »e bűnükért oly igazságosan fenyítették

meg». Komoly állításnak, a francia király komoly meggyőződésének tartja Klopp azt, amit Lajos, miután az összeesküvés dugába dőlt, savanyú udvariassággal — már csak saját követe Gremonville érdekében is — kénytelen írni a császárhoz. S hagyján még, ha aztán legalább tízszer nem hivatkoznék e mondásokra könyvében!

1684 elején a Tököli iránt ellenszenves Kara Ibrahim, az új nagyvezér, egy divánban, hol a szultán is jelen volt, hevesen beszélt Tököli ellen. Ez már elég Kloppnak, hogy valami (nem idézett) historicus után két lapnyi szónoklatot adjon szájába a nagyvezérnek s valószínűleg bámulja annak demosthenesi tulajdonságát. Mintha valami Livius kifundálta szónoklat német fordításával volna dolgunk. A XVII. században a historicus tehetett még ilyet, de ma már nem járja.

Kezdetleges gondolkodásmódról tanuskodik az, mikor Tököliről ezt mondja (385): und dennoch hatte dieser Mann... die Dreistigkeit, sich an den Pabst Innocent XI. mit einem Schreiben zu wenden.¹ Ennek pendantja — ami tudniillik a primitivséget illeti — az, amit Klopp szintén elhisz, hogy tudniillik 1686-ban Buda visszavétele megkísértésére azért határozta el magát Leopold, mert a Buda (BVDA) szó egyes betűi neki ezt jelenték: *Beata Virgo Dabit Auxilium*. (400. l.)

Ilyen és efféle több helyt előfordul a könyv-

---

¹ Csak melleleg jegyzem meg, hogy a velencei követ tudósításai szerint a pápa fölöttebb ingerült volt Tököli ellen. Leopoldnak azt tanácsolá, hogy ki kell őt az amnestiából reszketni s fejére díjat kell tűzni; mert a közjóra való tekintet ily eljárást ajánl oly istentelen ember ellen.

ben nemcsak magyar dolgokra vonatkozó. Fognak is rajta, hiszem, mosolyogni Németországban. Persze legszembetűnőbb a magyar dolgok körül való tájékozatlansága. Ott például, ahol vallási ügyekről beszél, nem tudja hogy nálunk egészen más alapviszonyok voltak, mint akár Franciaországban, akár Angliában. »Dragonnade«-ok persze más alakban nálunk is előfordútlak. De az effélet a buzgó katolikuskak nem veszem rossz néven. Amint nem róhatom föl neki azt sem, hogy az összes magyar forrásirodalmat — Tököli idejére — vonatkozót, nem ismeri; mert utóvégre is nem kívánhatni tőle, aki nem speciális magyar történettel foglalkozik, hogy magyarul megtanúljon. Úgy gondolom azonban, hogy a latin nyelvű magyar anyagból mégis csak többet használhatott volna, mint amennyit a 88-dik lapon a *Török-magyarkori Történelmi Emlékek* 8. kötetéből idéz, hogy tudniillik a bujdosók így is írták alá okmányaikat: Hungarorum pro Deo et Patria exulantium ac nunc in regno Transsilvaniae commorantium universitas. (88. lap.) Mert száналmas benyomást tesz az, aki abból a sok kötetű gyűjteményből csak ennyit tudott kihalászni!

Befejezem ez ismertetést azzal a tudattal, hogy Klopp füleihez mindaz amit mondtam, el nem hat s ő tovább is ép úgy fogja hinni, hogy Tökölinek ennyi meg ennyi hitszegését sikerült kísütnie, mint most hiszi. Pedig bizony szeretném úgy kiáltani, hogy ő is meghallaná: Was einem recht ist, ist dem andern billig!

AZ 1848. III. TÖRVÉNYCIKK TÖRTÉNETÉBŐL.

(A gr. Klebelsberg-Emlékkönyvből 1925.)

Mikor a pozsonyi országgyűlés argonautái 1848 március 15-én a független felelős minisztérium aranygyapjuáért hajón Bécsbe utaztak, »felséges szivárvány tárult fel a légben — írja Kosuth¹ — a hajó előtt, mintegy diadalkapu-boltozat a sokat zaklatott magyar nép soká késett boldogságának templomához«.

Az aranygyapju, melyet Jázon a nádor magával hozott, a március 17-iki ismeretes kir. kézirat, a kért minisztérium fölállításába és abba is beleegyezett, hogy a királynak az országból való távolléte idején teljes hatalommal a nádor kormányozzon. Kikötötte azonban a kézirat, hogy a nádori teljhatalom a felségjogokat biztosító hazai törvények értelmében gyakoroltassék; hogy törvényjavaslat készüljön a minisztérium hatásköréről, mely a *pragmatica sanctión* alapuló szoros kapcsolatot Magyarország és az uralkodó többi országai közt kellőkép méltányolja s hogy ez a törvényjavaslat jóváhagyás, tehát fölülbirálat végett a király elé terjesztessék.

A királyi kéziratot a nádor a március 19-iki

---

¹ Irataim stb. II. 186.

elegyes ülésben lelkes örömnnyilvánítások közt olvasta föl¹ s a törvényjavaslat, melyből az 1848. III. t.-cikk kihámozódott, azonnal munkába vétették.

I.

Az udvar tanácskozik : visszavesse-e a törvényjavaslatot és föl-oszlassa az országgyűlést, vagy belemenjen a törvényjavaslat részletes tárgyalásába ?

Törvénytárunk sok közjogilag igen fontos darabjának megszületését, a rendek kezében való kiformalódását néha a XVI. és XVII. századokból is nyomról-nyomra követhetjük; az első magyar miniszteriumról szóló törvényjavaslatról azonban nincsenek ilyen részletek, csak azt tudjuk, hogy Batthyány és Kossuth valának főszerkesztői. Az országgyűlés nem is valami mélyen ereszkedett bírálatába, noha a főrendiházban gr. Szécsen Antal, ifj. Mailáth György felszólalásai elég magas nivón mozogtak, míg a követi táblán leginkább Madarász László tön kicsinyes kifogásokat ellene. Ez az el-sietés azonban érthető, ha meggondoljuk, hogy március 20. és 22. közt, mikor az elkészült javaslat tárgyalás alá került, még nyolc más törvényjavas-lattal foglalkozott az alsóház s magán a március 23-iki napon is, midőn a miniszteriumról szóló törvényjavaslatot elfogadták, megint három új tör-vényjavaslat vette igénybe a rendek idejét, akik úgy vélekedtek, hogy március 16-iki nyilatkozatuk ér-telmében sietniök s minél hamarabb helyt adniök kell a népképviselési elv alapján választandó or-

---

¹ A Karok és Rendek naplója 170—171. l.

szágyűlésnek. Nem csoda, ha Deák Ferenc élesen elítélte a »rögtönzéseket« a törvénygyártás terén,¹ nem csoda, ha aztán az elkészült törvénycikk-javaslat² nem is felelt meg a március 17-iki kir. kézirat föltételeinek.

Batthyányék e törvénycikknél abból a helyes meggondolásból indultak ki, hogy ha az ország ügyeit az országon kívül lakó király legfőbb elhatározása elé kell vinni, ezt a királyt osztrák s német tanácsosai okvetetlenül befolyásolni fogják s így a »független« jelző ott a minisztérium mellett apránként bizony illuzióvá lesz. Ezért mondotta ki mindjárt a 2-dik szakasz, hogy (mint régi törvényeink megszabják) az országot a király távollétében teljes hatalommal a nádor kormányozza, egy további szakasz meg azt, hogy a legfelsőbb elhatározást a miniszterek ettől a királyt képviselő teljhatalmu nádortól kérik és veszik. Kivételeket ez elv alól a törvényjavaslat nem állapított meg; hallgatott minden, elidegeníthetlen felségjogról, mely csak a királyt illetheti meg és így azt a látszatot kelté, mintha ezeket is absorbeálná a nádor teljhatalma, amely eszerint a királyt csak névleg, árnyéknak és üres címnek hagyná meg. Megerősítették e látszatot a törvényjavaslat egyes kevésbé lényeges határozmányai, amelyek pl. a miniszteri fizetések megállapítására, bizonyos államtanácsosok kinevezésére stb. a királytól minden befolyást elvontak s így méltatlan túszerások jellegét viselték magukon. Fölületesen határozta meg azután a tör-

---

¹ Levele sógorához, márc. 28. Kónyi Deák. besz. II² 205.

² Orsz. gyűl. Irományok 105. s köv. I. 91. sz. a.

vénnyajvaslat a miniszterium hatáskörét s ezzel a »független« magyar kormányzat szempontjából káros magyarázatoknak nyitott utat. Fölállítá ugyan a Magyarország és Ausztria közti viszonyra való tekintettel a Fölség személye körüli miniszteriumot, de hallgatott a monarchia konstrukciójából folyó tényleg közös organumokról.

Ezeket a hibákat és hiányokat a magyar udv. kancellária vezetőjének, Szögyény Lászlónak gyakorlott szeme, amint a hozzá fölküldött¹ javaslatot elolvasá, azonnal fölismerte s tüstént látta, hogy lényeges módosítások nélkül a kir. jóváhagyás nem lesz kieszközölhető, esetleg a törvényjavaslat a maga egészében vissza fog utasíttatni. Nem tudott biztos ítéletet alkotni magának afelől, hogy e hibák és hiányok akaratlanok-e vagy tudatosak? A még mindig bár sántikálva működő rendőri főhivatal afféle bizalmas tudósításait, hogy az országgyűlés korifeusai s köztük névszerint Batthyány is Magyarország teljes elválásán dolgoznak Ausztriától s mindent elkövetnek az e célra szolgáló eszközök előkészítésénél,² Szögyény megvetette, mert habár politikai ellenlábasa volt is Batthyáynak, ennek föltétlen loyálisáról nem kételkedett. De jól tudta azt, hogy az alsó tábla geniális vezére Kossuth (amint arról Széchenyi is panaszkodik nap-

---

¹ Fölterjesztése márc. 23. Orsz. gy. Irományok 104. 1.

² A Polizeihofstelle márc. 25-iki jelentése a Staatskonferenz előtt. Bécsi Áll. Ltár St. konf. 422. A hires Ferstl udv. tanácsosnak, a pozsonyi titk. rendőrszolgálat fejének a márciusi események miatt március 17-ikén távoznia kellett Pozsonyból; helyettese egy eddigi segédje Steinberger Lőrinc lön, aki mint távirótiszt szerepelt Pozsonyban. St. konf. 343.

lójában) már erős nyomást gyakorol Batthyányra s éppen az előző estvén különösen furcsa hír érkezett hozzá az utóbbiról Pozsonyból. A miniszterelnök ugyanis az országgyűlés tartamára a nádor beleegyezésével a rend és nyugalom fönntartása céljából az egész országra kiterjedő hatósággal egy négytagu országos bizottságot alakított, melynek fejévé Klauzál Gábort s egyik tagjává Szemerét nevezte ki, mint miniszterjelölteket és ezen alkalmommal jónak látta a két táblán március 23-án fölolvasni azon férfiak névsorát, akikből miniszteriumát megalakítani fogja.¹ Igen, de Szögyényhez úgy érkezett a tudósítás, hogy Batthyány a miniszterek és nem a miniszter-jelöltek névsorát olvasá föl és két minisztert küld le Budapestre. Az állami konferenciához, a monarchia akkori legfőbb hatóságához intézett aznapi előterjesztésében kénytelen volt az alkancellár Batthyány lépését elítélni, mert a miniszterek kinevezését a március 17-iki kir. kézirat világosan a miniszteri hatáskörrel szóló törvényjavaslat jóváhagyásához kötötte, az pedig minden alkotmány és kormányzás szempontjából képtelenség, hogy ki nem nevezett minisztert olyan hatósággal ruházzanak föl, mint aminővel Batthyány Klauzált és Szemerét fölruházta; azonkívül a Batthyány kineveztetését megerősítő, március 18-iki kézirat a magyar miniszterium végleges megalakulásáig minden eddigi országos hatóság

---

¹ Főrendi Napló 402. Aztán Batthyány Klauzálhoz márc. 23. Orsz. Levéltár Ds a/4 cs. és Meszlényi cikke „A miniszteri országos ideiglenes bizottság működése 1848 március 24. április 20-ig“ a Századok 1924 július—decemberi füzetében.

továbbműködését véglegesen kikötötte. Erre való tekintettel volt kötelessége az alkancellárnak gr. Zichy Ferencet, a budai helyhatóság elnökét, tüstént odautasítani, hogy a leküldött két »minisztert« semmi hivatalos ügghöz oda ne eressze és azt javasolni, hogy báró Lederer a budai főhadparancsnok, ha karhatalom szüksége mutatkoznék, azt csakis a törvényes hatóságok kérésére állítson.¹

A nádor, akit az állami konferencia javaslatára a király fölvilágosítás végett sürgősen fölszólított,² azonnal megkísérté elosztatni a félreértést s kiirtani a gyanút Batthyány ellen.³ De ha a csendbizottmány kiküldésének szükségéről meg is győződött az udvar, a miniszteri liszta fölolvadását s benne Kossuth nevét, már a lelkesen tüntető fogadtatás miatt is oly kijelentésnek tekinté, mely a kir. elhatározásra meg nem engedett nyomást akar gyakorolni. Annál inkább, mert Batthyány maga is elismerte nyilatkozatában, hogy azt a névsort tulajdonkép még — a királlyal való megállapodás előtt — nem kellett volna közhírré tennie.

Ezután a szerencsétlen előzmény után aggodalmasan nézett hát Szőgyény az előtte fekvő miniszteri törvényjavaslatra, melyben miután az a királyi előjogokat teljesen ignorálta, illojális befolyás kezdődő érvényesülését kellett látnia. Jó magyar érzése, hazafisága és királyhűsége egyaránt tartott a korona és rendek közötti esetleges, de na-

¹ Szőgyény előterjesztése Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 394.

² Kir. helybenhagyott fogalm. márc. 24-ről Bécsi Áll. Ltár Staatskonf. 394.

³ A nádor előterjesztése (Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 408) márc. 25.

gyon komoly összeütközéstől, mikor arra gondolt, hogy az országgyűlési többség nyugodt és belátóbb elemeinek kezéből a vezetés kisiklik vagy már tán ki is siklott s mikor másrészt jogosan hitt aggódhatni azon, hogy a törvényes hatóságok és rendelkezések helyét forradalmi izű cselekmények s a fölhevült, rajongó, de felelőtlen elemek, a fölizgatott tömeg foglalják el. Mert a hó közepe óta, Budáról, Pestről és Pozsonyból egymásután kapta hivatalos jelentések alakjában¹ a hióbhireket a megyei és városi hatóságok falhoz szorításáról, arról, hogy az országos főhatóságok fenyegetésekkel olyan intézkedésekre kényszerítettettek, amelyek illetékességüket túlhaladják; hogy az új sajtótörvényt Pesten elégették, noha ez Szemerétől származott, hogy a pesti politikai klubok a közvéleményt terrorizálják. Megbízható tudósítások beszéltek a pesti fiatalság névvel bíró ifjú vezéreinek, Petőfi-nek, Jókainak, Irányinak veszedelmes izgatásairól s fenyegetődzéséről, hogy »falura mennek agitálni azon verssel, melyet Petőfi a földesuraságok ellen irt«. Vak hírek jöttek, hogy a Rákoson Petőfi 40.000 emberrel tanyázik, meg hogy a Pest körüli homokon 100.000 paraszt gyakorolja magát a »kaszaforgatásban« lengyel forradalmi tisztek vezérlete alatt.² S hogy teljes legyen a kép, melyet magának az alkancellár az anarchiáról alkothatott, egyes

---

¹ Szögyényi előterjesztése a Staatskonferenz előtt a nádor márc. 24-iki beadványáról, Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 407.

² V. ö. Széchenyi naplójával márc. 21 és márc. 24. (Döblingi hagyatéka) Lónyay M. naplója Budapesti Szemle 86. köt. (1896) 47. I.; Petőfi összes művei V. 425; Paskay Jurátus-élet 1847—48-ban, 29. I.

vidékekről azt hirdette a fáma, hogy még a nagyszámu alsó nemesség is zendülésre vagy ellenállásra készül előjogai elvesztése s a közteherviselés kimondása miatt.¹

Bármi valószínűtlennek látszott is a nyugodt vérmérsékletű, józan magyar eszű alkancellár előtt e hiradások légtöbbsége, a tényleg megtörtént dolgok eleget nyomtak előtte; az pedig már valósággal megdöbbenté őt, mikor március 23-án estve, tehát közvetlenül a fölküldött miniszteri törvényjavaslat megérkezése előtt a nádor elküldé hozzá Batthyánnak a nádorhoz aznap írott levelét, mely a »megsértett érdekek« miatt kisebb-nagyobb keserőséggel kitörhető országos zavarok megelőzése céljából mintegy húszezernyi új katonaság küldését kéri az országba, mert — ugymond Batthyány — »katonai erő nélkül ily viharos időszakban csendről és rendről *nem felelhetek*«.

Ilyen benyomások között kereste fel az alkancellár március 24-én a Bécsbe érkezett nádort. Kimutatta előtte a királyi előjogokról tudni nem akaró törvényjavaslat »veszedelmes horderejét« és azt, hogy ezzel a rendek is, Batthyányék is lecsusztak arról a talajról, amelyen a március 17-iki kir. kézirat föltételei szerint alkotniok és építeniök kel-

---

¹ Szőgyény említett előterjesztése, Staatskonf. 394. — Jankó pozsonyi alispán jelentése szerint 6000 kisnemes zúgolódott a megyében és ezért nem mert Jankó megyei nagygyűlést hirdetni (március 26) Bécsi Áll. Ltár, Kossuth-Akten 56-E. sz. — Percel M. ápril 1. írja Kossuthnak Komáromból: „Itt Komáromban kollégád Pázmándy Dénes hívei és ezekkel a Ghyciánusok . . . izgatnak, a nemességet lázítják.“ U. o. Fasc. 501. sajátkez. ered.

lene. A minden jó és szép iránt fogékony nádor nem tartozott a sziklaszilárd jellemek közé. Szabadabb fölfogása, a népszerűség, mely őt az országban környezte, a lelkesedés, mellyel őt Pozsonyban sokszor körülvették, meleg vonzalma a magyar nemzethez, a vágy, hogy atyja nyomdokain járva ragyogó betűkkel örökíthesse meg nevét történetünkben mind összehatott, hogy az országgyűlési aspirációkat a magáévá tegye, de ha Bécsben megjelent, az udvari körök főtényezőinek hatása elől nem mindig tudott elzárkózni. Aztán a pesti hírek, a pozsonyi túlzók viselkedése minden optimizmusa ellenére is kételyeket keltettek benne s kissé meghökkent, mikor maga Batthyány is fegyveres erő kieszakozlását kérte tegnap tőle a várható zendülések elnyomására. Meghajolt hát Szögyény érvei előtt, aki arra szólítá föl, hogy előterjesztést tegyen az uralkodónak a módok és eszközök felől, melyekkel a túlkapásokban már jelentkező forradalmat, mielőtt kitörne, csirájában elnyomni lehessen, vagy, ha erre az udvar nem elég erős, amelyek alapján Batthyányékkal addig, míg a miniszterelnök hitele és befolyása egyáltalában le nem jár, az ország, a monarchia és a dinasztia érdekében megegyezni lehet.¹ Egyszóval a fölterjesztés határozott állásfoglalásra kényszerítse az ingadozó udvart akár egyik, akár másik irányban.

Igy született meg István főhercegnek az a március 24-iki előterjesztése, mely három módját veti föl az állapotok orvoslásának. Az országot magára hagyni, míg a pártok és osztályok harcai közt

¹ Szögyény Emlékiratai I. 61—62.

ki nem merül — ez volna az első mód. Az országgyűlés azonnali feloszlata, a nádor félretolásával teljeshatalmu kir. biztos kiküldése, a rendnek katonai erővel való teljes biztosítása — volna a második mód. A harmadik pedig, melyet a nádor a maga részéről melegen ajánlott, a gyors kiegyezés Batthyány és Deák útján, de csak ezek útján, mert magukkal a pozsonyi rendekkel az alkú kudarcra vezethet.¹

Szőgyény nyomban maga vitte el a nádor ez iratát Lajos főherceghez, a beteg királynak atyja által beállított főgondnokához, akitől megbízást kapott arról véleményes jelentést készíteni. Ezt már másnap, március 25-én benyújtá az alkancellár azzal az előterjesztéssel együtt, melyet a királyi jóváhagyás végett felküldött miniszteri törvényjavaslat dolgában a hivatalos szokásnak megfelelően a magyar kancelláriának u. n. országgyűlési bizottsága — Szőgyény elnöklete alatt Bartal György, Zsedényi Ede és Torkos László kancelláriai udvari tanácsosok — dolgozott ki.

Az állami konferencia, mely a törvényjavaslat sorsáról dönteni volt hivatva, március 26-ára lőn kitűzve s rajta megjelentek a 64 éves Lajos főherceg elnöklete alatt a király öccse, Ferenc Károly főherceg, gr. Kolowrat, gr. Ficquelmont és gr. Hartig államminiszterek, herceg Windischgrätz, a

---

¹ A nádor beadványát a Szőgyény-család levéltárában fekvő eredeti után közli Szőgyény Emlékir. I. 218. l. Ez az az irat, amelyet a nádor távozása után a nádori levéltárban maradt fogalmazványból kissé megváltoztatva közöltetett a lapokban és külön röpivekben, mint István főherceg „árulásának” bizonyítékát, a honvéd. bizottmány.

katonai meghatalmazott, Mayer von Gravenegg kamarai alelnök, b. Jósika erdélyi udv. kancellár és Szögyény;¹ az egy szintelen kamarai alelnök kivételével, mind olyan férfiak, akik az idők történetébe mélyen bevésték nevöket. A március 13-iki bécsi események ellenére mind a régi rezsím, a régi fölfogás, a régi világnézetek emberei. Élükön a 70 esztendőös gr. Kolowrat-Liebsteinsky Ferenc, március 21 óta az új osztrák miniszterium elnöke, már 1825 óta állam- és konferencia-miniszter, Metternich vetélytársa, szláv érzelmű cseh, erős ellen-szenvvel eltelve minden iránt, ami magyar, s gyűlölője minden alkotmányos eszmének. Mellette a lotharingiai születésű 71 éves gr. Ficquelmont Károly altábornagy és diplomata, akit a császár március 1-én a haditanács elnökévé nevezett ki, de akire március 21-én a külügyminiszterium vezetését bízta. Nagy műveltségű, jó tollú férfi, aki több politikai művet írt s megírta 1848 március 21-től április 4-ig terjedő rövid minisztersége történetét. Általános volt nem csupán az osztrákok között, de egyébként is² a vélemény, hogy miután csaknem egész életét a külföldön tölté, a monarchia belügyeiben teljesen járatlan. Szép adminisztratív tehetség, erély és tapasztalatok gazdagsága tünteti ki a 64 éves gr. Hartig Ferencet, aki előbb diplomáciai téren, később a belszolgálatban szerzett

¹ Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 406. és 407. sz. iratok és Szögyény Emlékir. I. 61.

² Radowitz tábornok, a porosz király bizalmasa március 19-ikén Bécsből írt levelében szintén e véleményen van. Wertheimer Ed. közlése a Neue Freie Presse 1925 márc. 14. számú tárcájában.

érdemeket, centralista s konzervatív érzése mellett szívesen látott volna reformokat a közigazgatás és közgazdaság terén s életírója megjegyzi róla, hogy egyike volt »a legnemesebb, legszellemesebb és legértelmesebb férfiaknak, akik Mária Terézia óta osztrák államhivatalt viseltek«. B. Wessenberg, a későbbi osztrák külügyminiszter és miniszterelnök, akit pedig Hartig a maga híres, szellemes művében »Die Genesis der österr. Revolution« elég keményen megbírált, azt mondá később róla, hogy olyan ember, akinek »tehetségét és ügyismereteit a belügyi igazgatás terén nem volna szabad parlagon hevertetni«. De ő maga is eléggé jól jellemzi magát, mikor 1848 július 30-iki, Wessenberghez intézett levelében tiltakozik az ellen, hogy őt reakcionáriusnak tartsák »was ich — mondja — durchaus nicht bin«. De mi magyarok bizony annak tartjuk.

Windischgrätz hercegről, az ó-konzervatívak fő emberéről, akinek személyes tulajdonait Beöthy Ákos és Ivánka Imre dicsérettel emelik ki, s akit Széchenyi, Jósika, Szögyény egyaránt nagyrabecsültek, elég csak annyit mondanunk, hogy amennyire rokonszenvezett a régi magyar alkotmánnyal, annyira gyűlölte az új magyar aerát s annak fővezéreit, Batthyányt s Kossuthot. Ami pedig b. Jósika Sámuel, a magyar konzervatívok e leghajthatatlanabbját illeti, aki, mint már egy naiv rendőri jelentés 1843-ból mondja, az 1843-iki országgyűlésen a mágnási ellenzék »réme« volt, eléggé tudva van, hogy minden rázkódtatással járó, alulról jövő reformnak ellensége, az erdélyi unió meggyőződéses ellenzője, de testestől-lelkestől magyar érzésű,

gr. Cziráky Antallal, a híres közjogásszal, az állami konferencia egyik miniszterével hasongondolkodású, vérbeli aulikus volt. Az államkonferenciális értekezlet magasabb életkorú tagjai közt a 43 éves Jósika és a 42 éves Szögyény képviselték a fiatalabb, az élet delén álló elemet.

Az összeült értekezlet elfogadta az alkancellár azon indítványát, hogy a törvényjavaslat tárgyalása előtt a nádor beadványáról határozzanak, mivel e határozat döntő lehet a törvényjavaslat további sorsára.¹ A beadvány fölolvassása után terjeszté aztán elő Szögyény a maga véleményét.² Nyíltan kimondotta, hogy ő a nádor által fölvetett módok közül a másodikat, az országgyűlés fölосzlatását, kir. biztos kiküldését és a rendnek ha kell, fegyveres erővel való helyreállítását tartaná a legalkalmasabbnak, ha ezt a katonai s pénzügyi viszonyok megengedik s nem kell tartani esetleg idegen állam beavatkozásától. Ellenkező esetben — s úgy látszik Szögyény éppen ezzel számolt — egész erővel és habozás nélkül az egyezkedés útjára kell lépni.

Ennél az egyezkedésnél pedig két főgondolat vezesse az udvart — mondá az alkancellár. Az egyik az, hogy a korona lényeges jogaiból semmit sem szabad föladni; a másik az, hogy mindazt, ami a korona jogai csorbítása nélkül adható, önként, egyszerre és oly gyorsan kell megadni, amint csak lehetséges, hogy Batthyány és követői az anarchiá-

---

¹ Szögyény Emlékir. I. 61.

² Véleményes jelentése március 5-ről a Staatskonf. előtt március 26-ikán, Bécsi Áll. Ltár Staatskonf. 407. sz.

nak elejét vehessék. Miután a magyar felelős és független miniszteriumot a király már megígérte — folytatá Szögyény — ezen ígélet törvényes és természetes következményei nem utasíthatók el. Aztán meg sok, amit a pozsonyi rendek kívánnak, régén törvényes alappal bir; ilyen pl. a nádor teljhatalma a király távollétében, a nádor jogcime mint capitaneus regni, hogy a törvények a magyar korona függetlenségét már rég elrendelték s végül a fő, hogy már az 1790: X. t.-cikk Magyarországot független királyságnak nyilvánítja.

Sem a főhercegek, sem Kolowraték nem hallgathatták a fejtegetéseket valami nagy meglepéssel. Azért az alkancellár jónak látta, ha szabad magamat így kifejeznem, a *captatio benevolentiae* fegyveréhez nyulni. Nem is oly ijesztő — mondá — az országgyűlés egyik-másik kívánsága, mint aminek első pillanatra látszik; a megfélemlítő inkább a szavakban, az elnevezésben, mint magukban a dolgokban rejlik. Ilyen pl. a hadügyminiszterium, melyet a rendek maguk is csak honvédelminek neveznek és így a honvédelmi miniszter talán a nemzetőrség fejére lesz redukálható; a pénzügyminiszter pedig tán nem lesz egyéb, mint a törvény szerint amúgy is független magyar udvari kamara felelős elnöke. — Lehet, hogy e kényszeredett argumentumokban az alkancellár maga is aggódva hitt még, hiszen az előtte fekvő törvényjavaslat — a maga pongyola formájában — azt mondá, hogy a felelős miniszterium az eddigi országos dicasteriumok hatáskörét veszi át.¹ De tudta,

---

¹ A törvényjavaslat 6. szakasza.

hogy ezekkel még nem győzi meg a konferenciát az egyezkedés szükségéről. Utalt azért arra, hogy az egyezkedést maga a nádor, a dinasztia tagja s más tekintélyes férfiak is ajánlják, mert így az ország az uralkodó család számára — »bár megváltozott közigazgatási formában« — megtartható. S ha jóakaratu egyezkedés nem vezetne célhoz, akkor a »tiszteletreméltó közvélemény« Magyarországon s ezen kívül is az udvar mellett fogna megnyilatkozni, mert az udvar a békés kibonyolódás útját kereste »mindent megadni volt hajlandó« a korona jogai csorbítása nélkül s ilyképpen az udvar további lépései igazoltak fognának lenni, midőn azt a fegyveres erőt, amelynek beküldését maga Batthyány kívánja, az udvar fogná igénybe venni s az eddigi törvényes orgánumoknak rendelkezése alá bocsátani.

Mint az udvari körök gondolkodásmódjának alapos ismerője, ezek mentalitásához is hozzá akart férni az alkancellár. Csakis ez a körülmény magyarázza meg, ha végre olyan érvekhez folyamodott, melyek e hozzáférkezés céljának megfeleltek ugyan, de csak igen tág politikai erkölcs szempontjából igazolhatók. Az egyezkedés adja meg a lehetőséget, folytatá tehát, hogy a zivatar elvonulása után az ügyek kedvezőbbre forduljanak, mert megmarad a fonál, mely kielégítő állapothoz vezet. »Nem először történik, hogy hasonló viszonyok között az országnak több engedmény adatott, mint amit normális körülmények közt megadni kellett volna, de amit az események nyomása alatt nem volt tanácsos megtagadni... Lesz még idő, mikor a világ nem fog lángokban állani... mikor a (német) örökös tarto-

mányok (melyek most a magyar rendekért lelkesülnek) a magok érdekei felől Magyarországot illetőleg jobban fölvilágosodnak,¹ s magukat Magyarország túlkapásai ellen védeni készek lesznek s mikor végre a monarchia a mostani válságokból megújult erővel fog kilábolni.«

Szögyény fejtegetéseiből² ez az utóbbi argumentum hatott legerősebben az illusztris értekezletre, mely a tanácskozások megkezdése után hamarosan arra az egyhangu megállapodásra jutott ugyan, hogy a magyar bajok gyógyítására valóban az országgyűlés azonnali feloszlatása és fegyveres erővel ellátott, teljhatalmu kir. biztos kiküldése a legegyszerűbb orvosság; de ezt a kijelentését maga sem tekinthette egyébnek, mint — hogy úgy fejezem ki magam — a l'honneur du drapeau« theoretikus megmentése kísérletének, jámbor kívánságának. Mert Lajos főherceg azon kérdésére, hogy lehet-e elegendő haderőt gyorsan összevonni s a szükséges költséget hamarosan előteremteni, sem Ficquelmont, sem Mayer von Gravenegg, sem a többiek nem válaszolhattak igennel. A hadsereg legnagyobb része Olaszországban s Galiciában van s nem vonható ki »ha e szép tartományokat — mondá egyhangulag a konferencia — a császári

---

¹ Ez mint tudjuk, pár hó múlva be is következett. Nagyon ide találó Pulszky elbeszélése (Életem és korom) ipának, a bécsi bankárnak hasonló fölfogásáról, legújabbán pedig Redlich József, a volt osztrák pénzügyminiszter ismeretes nagy műve első kötetének idevágó fejtegetése.

² Az alkancellár roppant munkaerejét dicséri ez a nagyon hosszú előterjesztés, melyet 24 óra alatt készített el más egyéb dolga mellett!

koronának meg akarjuk tartani». Hiszen Olaszországból eddigelé csak rossz hírek jöttek s pár nappal ezelőtt tárgyalta ugyanez az állami konferencia gr. Stadionnak, Galicia erélyes helytartójának jelentését, hogy e tartományban a lengyelség forrongása miatt a főhadparancsnoksággal egyetértve mozgó hadtesteket fog szervezni, e célra a szabadságolt katonákat behívni, azért már előre is tiltakozott az ellen, hogy e tartományból esetleg valami csapatokat kivonjanak; tegnap pedig (március 25.) a cseh kormányzó, a prágai fővágróf küldte be lemondását, mert mint írta, a forradalmi mozgalmak már oda fejlődtek, hogy nem képes nekik tovább ellenállni. S végül itt Bécsben éppen ma, március 26-án közvetlenül a tanácskozás megkezdése előtt kellett kiadni b. Pillersdorf osztrák miniszter számára a legfelsőbb kéziratot, hogy a fenyegető bécsi munkásmozgalmak lecsendesítésére minden lehető elkövessen és a munkanélkülieknek munkát, kenyeret teremtsen elő.¹ Kivonni hát e tartományokból bármi haderőt s azt Magyarország nyakára küldeni nem lehet — az világos volt előttük.

De ha rendelkezett volna is az új osztrák kormány e célra elég katonával: egy magyarországi hadjárat költségeire Mayer von Gravenegg alig tudott volna találni födözetet. Néhány hete csak, hogy a kamarai elnök, az öreg Kübeck elcsüggedve jelenté, mily emberfölköti erőfeszítéssel volt

---

¹ Bécsi Áll. Ltár, Minister Kolowrat-Akten, a Staatskonferenz márc. 20. és 24-iki tárgyalásai a galiciai ügyekről; u. o. a külön konferencia (márc. 30.) a cseh Oberstburggraf márc. 25. lemondásáról; u. o. a legf. kézirat Pillersdorffhoz fogalm. márc. 26.

csak képes az állampapírok zuhanását ideig-óráig meggátolni. A költségvetési esztendő első hét hónapjára 38 millió forint deficitet mutatott ki Kubeck, melyből csak kilenc milliót fog, mondá, fődözhetni, ha az orosz kormány a kölcsön ígért ezüstöt csakugyan rendelkezésre bocsájtja.¹ A legjellemzőbb azonban az volt, hogy a kamara arra való hivatkozással, hogy a katonai kiadások máris, az év elején 10 millióval fölülmulják az előirányzott 54 milliót, április közepétől kezdve beszüntetni kérte azt az aránylag csekély zsoldemelést, melyet a teljhatalmu Windischgrätz az udvar biztosítása végett Bécsbe hozott katonaságnak március 13-ikától kezdve engedélyezett és hogy a beszüntetésbe az uralkodó kénytelen beleegyezni!²

Lehangoltan mondotta hát ki a konferencia, hogy nincs más hátra, mint amit Szögyény jelzett, t. i. az idők jobbrafordultára várni, nollevolle belemenni a magyar miniszteri törvényjavaslat fölülbírálásába, ezzel rálépni az egyezkedés küszöbére s a kir. előjogok lehetőleg ép megőrzése mellett megadni azt, amit a jelen körülmények közt megtagadni nem lehet. »Ezzel az érintett nagyfontosságú kérdés (az országgyűlés feloszlatása) felett — mondja Szögyény — a tárgyalás most és mindenkorra bezárult«;³ de még aznap megkezdődtek a három napig tartó küzdelmes tanácskozások az első magyar felelős független mi-

¹ Ami nem történt meg.

² Bécsi Áll. Ltár, Minister Kolowrat-Akten 1381, 1383. sz.

³ Szögyény Emlékir. I. 62 és Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 407. Az összefoglalás: Vorgetragen in der Staatskonferenz am 26. März.

niszteriumról szóló törvényjavaslat módosítása, átalakítása ügyében.¹

II.

A magyar kancellária véleménye; alku Batthyány-val és Deák Ferenc-cel; az állami konferencia módosításai s a vihart okozó március 28-iki kir. leirat.

Az állami konferencia ezen érdemleges tanácskozásaihoz az alkancellár javaslatára a köztisztletnek örvendő országbirót, Mailáth Györgyöt is meghívták; de résztvett bennük gr. Somssich Pongrác is, akit 1839-ben személynöki állásából azért nevezett ki az uralkodó az állami konferencia tanácsosává, mert mint a Kossuth, Wesselényi és a pozsonyi ifjak ellen folyt politikai pörökben törvényszéki elnök, az országgyűlés alsó házában — melynek vezetése a személynököt illeti — nagy ellenszenvvel találkozott volna. Az erősen konzervatív és erősen aulikus férfiúnak jó magyarságát azonban alig lehet kétségbevonni. Volt aztán még egy harmadik új tagja is az értekezletnek: a 62 esztendő s b. Pillersdorf Ferenc, 1848 március 21-ig az egyesült osztrák-cseh udvari kancellária egyik kancellárja, e naptól fogva pedig osztrák belügy-miniszter. Művelt, jómodoru, jótollu, közigazgatási kérdésekben járatos főhivatalnok, aki mint a modernebb eszmék barátja, Bécsben ekkor még

---

¹ Szögyény a maga nagybecsű Emlékirataiban sajnos több mint tacitusi rövidséggel csak 12—14 sorban adja e tanácskozások rezüméjét. Szerencse, hogy a Staatskonferenz irataiból kimerítő képet nyerhetünk róluk.

elég nagy népszerűséggel birt. Népszerűség utáni sóvárgását Windischgrätz élesen elítélte, egy el-lene írott pamphlet pedig erélytelensége és ön-állótlanága miatt azt mondja róla, hogy »méltó tagja annak a bürokráciának, amely Ausztria rom-lásáért részben felelős«. Most még minisztersége mézes hetében tekintélynek örvendett s az új ma-gyar világ iránt nem viseltetett ellenszenvvel.

A tárgyalások fonalát a magyar udv. kan-cellária országgyűlési bizottságának a törvényja-vaslatról kidolgozott véleményes jelentése szolgál-tatta.¹ Olvasóját kellemesen lepi meg az az ugyan rendi fölfogásban gyökeredző, de erősen magyar és erősen alkotmányos szellem, mely belőle ki-árad s mely az alkancellárnak és főleg Bartal Györgynek, a hirneves közjogásznak, a hosszú ope-rátum tulajdonképeni szerkesztőjének érdeme.

Abból a tételből indul ki, hogy a március 17-iki legfelsőbb kézirat az 1485: X. t.-cikken nyug-szik, mely a király távollétében a nádort teszi meg helytartójává, aki a *melléje rendelt tanácsosokkal* mind azt teheti, sőt tenni köteles, ami a király föl-adata, *kivéve a kegyelmi tényeket és egyéb a ki-*

---

¹ Bécsi Áll. Ltár, Staatskonferenz 406. Ezen ország-gyűlési bizottság eredeti jelentései mind elkallódtak; csak egyetlenegy-t tudtam megtalálni az Orsz. Ltár kancelláriai osztályában. Valószínű, hogy Bécsben, a kancellária föloszlása, 1848 április 15-ike után, foglaltattak le; de hová lőnek? El-tűnésük súlyos veszteség, melyet azonban nagyrészt pótol az a körülmény, hogy a m. kir. udv. kancellária e bizottsági jelentéseket rendszeren beterjeszté a Staatskonferenc elé, amely-nek titkárai bő és teljesen megbízható kivonatokat készítenek belőlük ezen illusztris tanácskozátestület számára.

*rályi méltósághoz régtől fogva odatartozó ügyeket.*¹ A nádori hatáskört megerősítő későbbi, jó tucatra rugó törvények² elősorolása után, különösen kiemelte Bartal az 1618: IV. t.-cikket, mely minden Magyarország területén tartózkodó hadparancsnokot, bárnemzetiségű legyen is, a nádor rendelkezése alá helyez.³ Alapelvül a törvényjavaslat boncolásánál a kancellária bizottsága (a *pragmatica sanctio* csorbítatlan fönntartásán kívül) természetesen a korona jogai megóvását vette; de másrészt arra mutatott, hogy mivel a felelős független miniszterium felől tett kir. ígéret — bárminő volna is az országgyűlés által kidolgozott miniszteri törvényjavaslat — többé már csak azért sem vonható vissza, mert »a független magyar kormányzat jogosultsága számtalan világos magyar törvényben gyökeredzik«: a benyújtott törvényjavaslatra adandó kir. elhatározásban mindent gondosan kerülni kell, ami a legtávolabbról is gyanút kelthetne a rendeknél az udvar szándékainak tisztasága ellen, sőt azon kell igyekezni, hogy a királyi válaszleiratból »a királynak ezen rendszabás (az elvben megadott magyar miniszterium) elfogadható módon való megvalósítására irányuló komoly akarata világosan kitűnjék«.

¹ „Demptis tamen gratiis . . . praeterea aliis illis, quae directe ad regiam dignitatem ex antiqua ordinatione pertinerunt semper.“ Igaz ugyan, hogy ez nem a legprecízebb meghatározás, de azért mégsem érdemli meg Friedjung megvető nyilatkozatát (Österreich von 1848 bis 1860. I. 42. jegyzetében).

² 1606:3 (bécsi béke); 1608:18 (a. cor.); 1613:7; 1618:4; 1659 (hitlevél) 7; 1691:1; 1723:4 stb.

³ Érezhető, hogy ezzel a magyar honvédelmi minisztérium jogkörének tágítását célozta a tüzes magyar Bartal.

E cél elérése végett — úgy vélték Bartalék — a törvényjavaslat ellen emelhető kifogások, a rajta teendő módosítások a legcsekélyebb mértékre szorítandók; egyes határozmányai, melyek rendes időben szigorúbb ítélet alá esnének, a jelen zavaros időben engedékenyenbben kezelendők.

A törvényjavaslat egyes szakaszainak bírálatába ereszkedve a bizottság figyelmét a felségjogok elhanyagolt kérdése ragadta meg s ezeket a konferencia elé szemléltető módon olykép állítja be, amint azokat a magyar királyi udvari kancelláriája, kötelessége szerint, három csoportban gondozá. Az elsőben az egyházi és világi főméltóságokra való kinevezés és a placitum regium megadásjoga foglal helyet s ez semmiképen nem kerülhet a nádor, hanem csak a király legfelsőbb elhatározása alá. A második csoportba a kegyelmi jog gyakorlása, a cimek, rendek és jószágok adományozási joga tartozik, míg a harmadikba az a jog, melyet a király a törvények szerint kir. személye elé terjesztett pörös ügyek elintézésénél gyakorol. Míg az első csoportbeli, az ország közigazgatásával szorosan egybefüggő kir. jogok a kancelláriai bizottság véleménye szerint a jövőben az illető felelős miniszter előterjesztése alapján volnának gyakorlandók, a második csoportbeliekre a bizottság az udvari kancellária fővábbi illetékességét mondja ki miniszteri előterjesztés és ellenjegyzés kizárásával. *A m. kir. udvari kancellária tehát a felelős magyar miniszterium mellett is tovább fönnt volna tartandó*, annál inkább, mert a fönntálló törvények szerint mint *hiteles hely* is a (locus credibilis) köteles működni. A harmadik csoportba tar-

tozó jogokat a kancellária véleményes jelentése szerint, csak addig gondolná, amíg a törvényjavaslat 17. szakasza¹ szerinti álladalmi tanácsot a jövő országgyűlés fölállítja.

A m. kir. udv. kancellária további fönnmaradása tulajdonképp Bartal gondolata volt,² akinek mint elismert közjogi tekintélynek véleménye előtt Szögyény és a kancelláriai bizottság többi tagjai meghajoltak. Bartal támogató okai azonban gyöngelábon állottak, mert azon, hogy a dicasterium tüsténti fölосzlatása ne járjon sok kárral és zavarral, lehetett segíteni; a hivatkozás pedig az 1687:VIII. t.-cikkre, mely a m. udv. kancellária jogkörének épségben tartását rendeli el, jó értelemmel birt a lipóti időkben, de a felelős parlamentáris miniszterium lényegéről az egész kontinensen elfogadott fölfogás tükrében barok gondolatnak mutatkozott. Klasszikus tanu erre Wessenberg báró külügyminiszter, később miniszterelnök, aki az átmeneti idők nehézségeiről elmélkedve éppen ez időtájt irta János főherceghez, hogy felelős miniszterium és udvari kancellária egymás mellett teljes lehetetlenség.³ A hagyományok országában angol földön, tán ennek az ellentétnek is megtalálták volna a nyitját. Másrészt meg az bir valószínűséggel, hogy Bartal szemei előtt a kancellária fönnntartása gondolatánál a magyar kabinetiroda egy neme lebegett s mint ilyet fogták föl társai is a bizottságban.

---

¹ A szentesített 1848:III. t.-cikk 19. §-a.

² Ezt Szögyény rövid elbeszéléséből tudjuk. Emlékir. I. 61.

³ Wessenberg levele április 7-ikéről fogalm. Bécsi Áll. Ltár, Wessenbergs Handschriften. 107.

Nem felelt meg a parlamenti felelős minisztérium természetének a kancelláriai bizottság állásfoglalása a minisztérium hatásköréről szóló szakaszokkal szemben sem. Igaz, hogy csak egyetlenegy pontban. Mert a többiekbe, hogy t. i. a minisztérium a kancelláriának, a helytartótanácsnak és a kamarának fog örökébe lépni s a végrehajtó hatalmat a felség ezentul kizárólag a magyar minisztériuma útján gyakorolja,¹ belenyugodhattak. Ezek nem érintették a bécsi központi, a birodalmiaknak tartott orgánumok jogkörét. A magyar minisztérium hatáskörének eme körülárkolása megfelelt az akkori, még ki nem tisztult nézeteknek, annak a fogalom-sötétségnek, amelyből alig egy arasznyi idő múlva összeütközések keletkeztek. De lehet-e csodálkozni a konzervatívabb körök ilyen, nézetük szerint természetes legis interpretációján, mikor maga Kosuth, — évtizedek múlva is! — belebotlik e sötétségbe? ... »Világosan törvénybe iktattuk, — írja² — hogy a magyar felelős minisztérium azon hatóságot gyakorlandja, mely az akkorig fennállott kormány-székek törvényes hatásköréhez tartozott.« ... Az az egy igen lényeges pont, ahol a kancelláriai bizottság a törvényjavaslattal a miniszteri hatáskörnél szembeszállt, a pénzügyek egy részére vonatkozott. Ám legyen e téren is általán véve a magyar pénzügy-minisztérium a felség végrehajtó hatalmának kizárólagos eszköze; de már azon speciális összegekről, amelyekkel Magyarország az udvartartás és a

---

¹ A törvényjavaslat 3., 6. és 7. szakasza (a szentesített t.-cikk 3., 6. és 9. szakasza).

² Irataim II. 184.

közös kiadások fődözéséhez arányosan hozzájárulni köteles, a rendelkezést a királynak a maga számára kimondottan fön­n kell tartania. Ez jelenthette azt, hogy az ezen összegek fölötti legfelsőbb elhatá­rozást nem a teljhatalmu nádortól, hanem a (bár országon kívül tartózkodó) királytól kéri a miniszteri előterjesztés, amely esetben a kancelláriai bizottság indítványa nem egyéb, mint a rezervált kir. jogok alkotmányos bővítése. De jelenthette azt is, hogy a mondott összegekről való rendelkezés joga kizárólag a királyé s nincsen miniszteri előterjesztéshez, vagy ellenjegyzéshez kötve. Nagyon valószínű, hogy Bartalék ezt az utóbbi jelentést értették.

Annál feltűnőbb hát véleményük a honvédelmi miniszterium hatásköréről. Nem csupán azért, mert merőben ellenkezik azzal, ahogyan ez a magyar miniszter ezelőtt 1—2 órával a nádor beadványa tárgyalásánál¹ beállítva volt, hanem főleg azért, mert tán akaratlanul, de jó magyar érzéssel eltalálták, amit Batthyány és Kossuth a pongyola, átalánosságban tartott hatodik szakaszban tulajdonkép kifejezni akartak. Ehhez azonban persze keztyüs kézzel kellett a bizottságnak nyúlnia... Nagyon könnyítene a központi kormány helyzetén, mondá az előterjesztés, ha mint óhaj­tandó volna, az 1618:IV. t.-cikket, mely Magyarországon minden katonát a nádor alá rendel, nem hozták volna, későbbi törvények pedig nem erősítették volna meg. »A cikk azonban, sajnos, létezik és noha csak a nádorra vonatkozik, a helyzet mindamellett mégis olyan, hogy

---

¹ V. ö. fentebb Szögyény véleményes jelentésében a nádor március 24-iki beadványa fölött.

mivel az örökös tartományok számára már föl van a hadügyminiszterium állítva, a magyar rendeknek tett ígéretet nem lehet se visszavonni, *se korlátozni.*» A helyes remédium csak az lehet, ha a király a *pragmatica sancti*óból folyó jogaira hivatkozva, a hadsereg alkalmazása és elhelyezése, valamint a főbb tisztségekre való kinevezés tekintetében a rendelkezést saját telhatározása számára tartja fenn s azonkívül a nádort részletesb utasítással látja el.¹

A kir. válasziratnak az előadottak értelmében készült s az állami konferenciának bemutatott tervezetét Szögyény közölte a nádorral is, aki megelégedését fejezte ki, sőt e »jóhírt« jónak látta pozsonyi meghittebb embereinek azonnal tudtára adni.² De a megelégedés korai volt. Nemcsak azért, mert Batthyány és Deák, akik már az előző napon (március 25.) Bécsbe jöttek, még most abban fáradoztak, hogy a törvényjavaslatot változatlanul, vagy csak lényegtelen módosításokkal hagyja jóvá a király,³ hanem és főként azért, mert azt az állami konferencia fölötte szigorú bírálatnak vetette alá. Hogy a törvényjavaslat egyszerűen vissza nem dobható,

¹ Csekélyebb jelentőséggel bírtak a kancelláriai bizottság afféle megjegyzései, hogy pl. a Pesten székelő miniszterek felhívásra tartoznak a király előtt megjelenni, vagy hogy a miniszterek fizetését a nádor meghallgatása után a jövő országgyűlés intézkedéséig a király (és nem mint a törvényjavaslat mondja, a nádor) állapítja meg. Hogy Batthyányék a törvényjavaslat e mellékes pontjaihoz oly makacsul ragaszkodtak, azt — mint fentebb mondtam — túszerás gyanánt érezték a legf. körökben.

² Széchenyi naplója március 26. (Döblingi Hagyatéka.)

³ Statskonferenz (Bécsi Áll. Lvtr.) 406. számában Rosenfeld udvari tanácsos előadása.

mert ez a független és felelős magyar miniszterium engedélyezésének visszaszívását jelentené,¹ azt újra nagy sajnálkozások közt állapítá meg ez a magas fórum; de kimondotta azt is, hogy elfogadni ezt a törvénycikket úgy, ahogy meg van szerkesztve és amint azt a Bécsben jelenlévő két »miniszterjelölt« Batthyány és Deák keresztülvinni akarja, »egyértelmű lenne a király lemondásával«.² Többről van itt szó, — mondák helyes szimattal a konferencia osztrák tagjai — mint egy törvénycikk javaslatáról, »es ist eine neue Verfassung für Ungarn!« Amennyiben hát a körülmények engedik, a legnagyobb mértékben módosítandó lesz a törvényjavaslat s meg kell a korona számára is menteni mind azt, ami az 1485: X. t.-cikk záradékából³ kikövetkeztethető.

Ennek a harcias hangulatnak, amelybe a konferencia az előző csüggedés után mintegy belelovagolt magát, kell tulajdonítani azt, hogy Somssich Pongrácnak egy józan indítványa visszavetettet. Somssich azt javasla, hogy mielőtt a részletekbe bocsátkoznának, hallgassa meg a felség a Bécsben időző Batthyányt és Deákot s vegye igénybe ezek jóátállását és kezeskedését arról, hogy a teendő módosítások keresztülmennek a rendeknél. Az értekezlet osztrák tagjai azzal a kicsinyes megokolással szavazták le az indítványt, hogy a két egyén még

¹ A Staatskonf. id. 406. 4. iratában Czillich udv. tanácsos szerkesztette jegyzőkönyvben.

² »Einer Abdication Euror Majestät gleich zu hallen währe.« U. o. Rosenfeld rezüméjában.

³ »Demptis tamen gratijs...« stb. Idézve föntebb a II. fej. kezdetén egy jegyzetben.

csak deszignált miniszter, megesketve még egyik sincs, funcióba még nem lépett!

A részletek tárgyalásánál jóváhagyta a konferencia Bartal ideáját, hogy t. i. a magyar udv. kancellária — a Bartalék redukálta méretek közt — továbbra is fönymaradjon; mert csakugyan a legbiztosabb módnak látszott ez lenni a kir. előjogok nagyrészének megmentésére s a mértéktelen nádori hatalom korlátolására. A kir. helyettes e tág hatalomkörére való tekintettel szúrta szemet a konferenciának a 2. § fogalmazása, mely a nádor személyét, ha a távollevő királyt helyettesíti, sérthetetlennek mondja. Szögyénýt kérdőre is vonta a konferencia a kancellária bizottságának e pont fölötti elsiklása miatt. Az alkancellár azt válaszolta, hogy a bizottság nem akart akadékoskodni a nádorral szemben, mert az az uralkodóház tagja, de neki az a véleménye, hogy a nádor személye sérthetetlenségének kimondása éppenséggel nem ajánlatos, mert akkor az 1526:XXII. t.-cikk, az az alkotmányos garancia, mely a nádor vád alá helyezéséről és megbüntetéséről intézkedik, semmissé lesz és ennek következtében valami lázadó nádot, pláne mikor még az országban levő haderő is rendelkezése alatt áll, zendüléséért a király semmikép nem volna képes feleletre vonni.¹ De egyébként is, mondá az alkancellár, a sérthetetlenség minden ország alkotmánya szerint csak az uralkodó attribútuma. Az értekezet

---

¹ „... Und somit ein rebellischer Palatin, zumal ihm die bewaffnete Macht zu Gebote stehen wird, vom Könige selbst diesfalls nicht würde zur Rechenschaft gezogen werden können.“

persze kapva-kapott ezen a magában helyes érvelésen, sőt Szögyény szándékát és közjogi fölfogását messze túllépve, egyetlenegy szó beszúráásával az egész 2. szakaszt, a 48-iki közjogi alkotás egyik sarokbástyáját, mely az országon kívül tartózkodó király helyett a nádornak általában, tehát minden jelenlegi és következő nádornak, teljhatalmat ad, elbuktatá. Nem tudjuk, az állami konferencia melyik tagjától származott volt az ötlet, mely e szakasz szövegébe, a »nádor« szó elé a »mostani« szócskát tette és így azt, amit az országgyűlés *minden* nádornak meg akart adni, csak *István* főherceg személyére korlátozó; de az bizonyos, hogy egyik oka lőn a kir. leirat ellen támadt nagy fölzúdulásnak.

A királyi jogok védelme körül kimondá még a konferencia, hogy — e törvényjavaslattal ellentétben — a király a Budapesten székelő minisztereket bármikor magához hívathatja, s az államtanácsosokat a személye körüli minisztériumhoz ő nevezi ki; rosszalta törvényben kimondatni, hogy az országgyűlés Pesten tartassék, mikor régi gyakorlat szerint a király illetékes az országgyűlés helyének meghatározásában; kívánta a kancelláriával egyetértőleg, hogy a miniszterek fizetését a király határozza meg, kívánta, hogy a minisztériumok ügykezelési szabályzatát ne a minisztérium (mint a törvényjavaslat előirta) állapítsa meg, hanem a nádor hagyja jóvá, mert mondá, a nádort a kancelláriai javaslat értelmében a király majd el fogja látni megfelelő utasítással. Egy pontnál azonban, mondhatnók, mintegy kioktatta a kancelláriai bizottságot, mikor t. i. a főispánok kinevezésénél a király jogáról a nádor javára lemondott. Ezek a főispánok —

így érvelt helyes politikai érzékkel az állami konferencia —, a felelős minisztérium főorgánumai s így egy kívül álló harmadik tényező kinevezésétől csakugyan nem lehet őket függőkké tenni!¹

Fölötte élénk eszmecserére adott okot a minisztérium hatásköréről szóló szakaszoknál a *pénzügyminisztériumé*. A fölszólalók csak nehezen tudtak megválni attól a régi alkotmányban gyökeredző gondolattól, hogy a korona- és kincstári javak jövedelmei, a király, a királyi hivatal vagy méltóság dotációi, amelyeket az ország sohasem ellenőrzött s hogy még a meghatározott célra megszavazott subsidiumoknál sem volt a király számadásra kötelezve.² Ha felelős pénzügyminiszter lesz: az mind a királyi jogokról s jövedelmekről való lemondást fogja jelenteni. Azért ha már arra való tekintettel, hogy a monarchia többi országai részére pénzügyminisztérium szerveztetett, a magyar pénzügyminisztérium felállításába is bele kell nyugodni: mielőtt az a kincstári s egyéb dotációs jövedelmekről való lemondás megtörténne, elvitathatatlan szükség Magyarország hozzájárulását megállapítani az udvartartás költségeihez és a központi állami kiadásokhoz. Ezekben a konferencia egyhangú kijelentése szerint Magyarországnak részt *kell* vennie, mert a monarchiához való tartozásnak s a központi

---

¹ Rosenfeld rezüméjéből a Staatskonf. 406. sz. iratában s a Czillich által irt jegyzőkönyv u. o. aztán a törvényjavaslat (s nem a szentes. törvénycikk!) 5., 6., 14. és 18. §-ai.

² Rosenfeld rezüméja, u. o. — Jól írja Deák március 28-án sógorához: „ott fenn nem tudják megszokni a dolgok új rendjét s minden dolog több nehézségre talál, mint ami e pillanatokban tanácsos“. Kónyi Deák beszédei. II. 205.

kormányzásnak minden hasznát, előnyét élvezi.¹ Az értekezlet egyes tagjai azt ajánlották, hogy a felség ezen kiadások fődözésére bizonyos átlagos összeget kössön ki a kir. leiratban; mások azt, hogy egyes adónemek köttessenek le erre a célra; végre is abban a minden felelős miniszterium fogalmával ellenkező tételben történt megállapodás, hogy magában a jóváhagyandó t.-cikkben tartsa fenn saját-maga számára a király a rendelkezési jogot úgy az udvartartás költségeinek, mint azoknak a közös állami kiadásoknak az ország arányos részeltetése szerinti fődözésére, amelyek Magyarország érdekében is tétetnek.²

Igen, de a monarchia kiadásaihoz tartozott a tetemesen fölgyült államadósság tőketörlesztése és kamatainak fizetése is. Az u. n. »Konventions-Münze«-ben kamatozó államadósság 1848 márciusában 640,478.000 forintra rugott, a »bécsi értékben« (Wiener Währung = W. W.) kamatozó pedig 172,223.000 forintra. Ezek után az évi kamat összesen 30,644.000 forintra ment.³ Érthető hát, ha az értekezlet tagjai a nagy teher egy részét Magyarországra akarták áthárítani. Azonban nem az évi kamatok fizetésében való részesedést értette ez alatt a konferencia, hanem az adóssági tőke arányos részének átvállalását. Ez az elv aztán, persze

---

¹ A Czillich udv. tanácsos írta jkönyv a Staatskonferenz. id. iratában.

² Rosenfeld udv. tanácsos rezüméja id. h.

³ Bécsi Áll. Ltár Minister Kolowrat-Akten 792. sz. (március 22). — Mai rossz papírpénzben circa egy billió 200 milliárd, illetve 800 milliárd koronának felelne meg.

egyelőre az arány kiszámítása vagy megállapítása nélkül határozatképpen ki is mondatott.¹

Tudni kell, hogy mind e tanácskozások folyamán a kir. leirat kancelláriai tervezetének német szövegét az ajánlott s határozatba ment módosítások szerint újból és újból megfogalmazták. E németnyelvű tervezetkenek már harmadika volt az, melybe Szögyény, a most említett határozat értelmében, oda, ahol a király az udvartartási és »közös« költségek fődözéséről való rendelkezést magának tartja fönn, sajátkezüleg beleszúrta a következőt: »gleichwie der verhältnismässige Teil der zur Sicherheit und Wohlfahrt der Königreichs Ungarn von Zeit zu Zeit erforderlich gewordenen Staatsschulden auf die ungarischen Finanzen übernommen werden müsste«.²

Határozatba ment végül még az a kívánság, hogy az Ausztria és Magyarország közti kapcsolatból kifolyólag a vám-, a valuta- és a kereskedelmi ügyek az osztrák miniszteriumokkal egyetértésben intézendők, amit ugyancsak Szögyény szúr be a most jelzett harmadik tervezetbe.

Amennyire bőven és behatóan tárgyalt az értekezlet a pénzügyminiszteriummal összefüggő kérdé-

---

¹ »Ebenso hätte Ungarn an der Staatsschuld einen verhältnismässigen Teil auf seine Finanzen zu übernehmen.«

² A leirat németnyelvű harmadik tervezete a Staatskonf. 406. számú ügyiratában. Az államadósság kamatainak arányos része — egyharmada — és az egyéb közös kiadásoknak szintén arányos része évi 17 millió frttal (mai rossz papírpénzben kb. 480 milliárd koronával) terhelte volna meg a magyar kincstárt. V. ö. Springer, *Gesch. Österreichs seit dem Wiener Frieden*. 1809. II. 240.

sekről, annyira gyorsan végzett a honvédelmi miniszteriummal. De nem jóakaratból; éppen ellenkezőleg. Mivel a szűkszavú törvényjavaslat e pontnál a *pragmatica sancti*óból folyó kötelezettségről, a haderő alkalmazásának, a tisztek kinevezésének felségjogáról egy szót sem szólt, az állami konferencia azt határozta el, hogy a kir. leirat a rendektől »ezen elsőrangú fontossággal bíró tárgyban újabb törvényjavaslat benyújtását« követelje.¹ Ez az általánosságban kimondott kívánság, amelyből a rendek ki sem okosodhattak, hogy precíze mit akar a király, nem egyéb volt, — mint leplezett megtagadása a magyar hadügyminiszteriumnak, ad *graecas calendas* halasztása a kir. jóváhagyásnak.

Késő este ért véget az állami konferencia ülése. Határozatait másnap, március 27-én kellett legfelsőbb elfogadás vétele végett a király elé terjeszteni. Ez meg is történt s a *király március 27-iki legfelsőbb elhatározásával tényleg el is fogadta a konferencia javaslatait.*² És ha a leirat ezen a szigorú, a törvényjavaslat visszavetésével majdnem egyenlő alapon nem adatott ki, az a nádor és Szögyény közös törekvéseinek köszönhető. A nádor mindenekelőtt arra kérte az alkancellárt, vesse ő is latba minden befolyását, hogy a kir. leiratról az államadósság kérdése kimaradjon, mert erre nemcsak a rendek válaszolnának a leghatározottabb ta-

---

¹ A kir. leirat már említett harmadik (németnyelvű) tervezetében a margón Jósika írta be plajbással a határozatot: „Die Stände werden daher aufgefordert, hierüber einen neuen Gesetzesvorschlag zu unterbreiten“.

² A Staatskonferenz 406. sz. hosszú ügyirata legvégében van az „allerhöchste Entscheidung“.

gadással, hanem a miniszterjelöltek is mind visszalépnének. Később, vélte István főherceg, ha majd az osztrák országgyűlés összejön, lesz ennek módja és alkalma a magyar országgyűléssel ez iránt tárgyalásokba ereszkedni.¹

Nádor és alkancellár rábirták Lajos főherceget arra, hogy a konferencia határozatával ellentétben nemcsak az államadósság, hanem a többi kényes kérdés megbeszélése végett is, a leirat szövege a kiadás előtt a még Bécsben tartózkodó Batthyányval és Deákkal közöltessék. Erre a két »miniszterjelölt«, a nádor, az országbíró és Szögyény közt március 27-én egész nap beható alkudozások folytak s jöttek-mentek a jelentések főleg Zsedényi útján Lajos és Ferenc Károly főhercegekhez. »Sokat futkostunk, írja Deák,² kértünk, okoskodtunk, fenyegetőztünk a főhercegeknél«, de sikerült kivinniök, hogy az államadósság kérdése a kir. leirattól kihagyassék, aminek ellenértéke gyanánt Deákék beleegyeztek abba, hogy a kir. leirat »az udvartartás és a közös monarchiai költségek fejében« az *eddig* e célra Magyarországból befolyt jövedelmeket követelhesse,³ ha pedig a költségek növekednének, az emelkedés arányos fődözése országgyűlési egyezkedések tárgya legyen. Az udvar ezt csak úgy érthette, hogy mivel a Magyarországból eddig be-

¹ A nádor Szögyényhez kelet nélkül, de csak március 27 lehet! Szögyény Emlékir. I. 231.

² Március 28. Kónyi, Deák beszédei II² 205. és a nádor Szögyényhez szintén március 28. Szögyény Emlékir. I. 217.

³ V. ö. Lónyay M. nagyon érdekes levelét Lónyay Alberthez — március 29 — Pozsonyból Deák Ferenc elbeszéléséről. Kónyi, Deák beszédei II² 212.

folyt évi jövedelmek bizonyos része az államadós-ság kamatai fizetésére fordítottatott, Batthyány és Deák szerint a *rendek nem ugyan az államadóssági tőke arányos részének átvállalására, hanem az évi kamatok részben való fizetésére hajlandók lesznek*. Ezért engedtek a főhercegek Batthyányéknak és törültették a kir. leirat harmadik tervezetéből az államadósságra vonatkozó kir. kivánságot.

A honvédelmi miniszterium kérdésében is anynyiban győzött Batthyány és Deák, amennyiben a főhercegek lemondottak egy egészen új törvényjavaslat készítésének s kir. jóváhagyás alá terjesztésének kívánásáról s így két főakadály¹ látszólagos elhárítása után a március 28-án Pozsonyba visszaérkezett Deák azt hitte, hogy »ami a leiratban kiegyenlíteni való lesz, ki lehet egyenlíteni s ha a nádor ki nem vihetné, egy főherceg által meglesz«.²

A dolog — sajnos — nem egészen így történt. A nádorral és Batthyányékkal folyt alkudozás s a két pontban való látszólagos megegyezés után az állami konferencia március 28-án állapította meg a kir. leirat végleges szövegét. Akár készakarva, akár jóhiszeműleg, úgy szövegezte meg a közös kiadások fődözésének Deákék által kompenzációképpen följajánlott módját, mikor ezen összegeknek a birodalom központi pénztárába Bécsbe leendő beszolgáltatását mondá ki,³ hogy a gyanakodó természetűek

¹ Ezekre céloz a nádor Szögyényhez március 28-án irt levelében, mikor azt mondja, hogy Deákéknak két lényeges kifogásuk volt.

² Lónyay M. föntidézett levele márc. 29. Kónyinál.

³ A kir. leirat negyedik (németnyelvű) tervezetébe, amelynek alapján a magyarnyelvű kir. leirat kiadatott, ezt a hatá-

Pozsonyban félreérthették, a magyar pénzügyi kormányzat függetlensége csorbításának tarthatták. A honvédelmi miniszterium hatáskörét pedig csavart mondatokban értelmetlenül körülírt, vagy legalább is nem világos értelmű felségjogok elismerésétől tette függővé, ami a gyanakodóknál ismét szemet szúrt.

Ez a két pont, aztán a nádori teljhatalomnak István főherceg személyére való korlátozása, végül az udvari kancellária fönntmaradásának követelése — noha ezekre Batthyány és Deák Bécsben semmi súlyt nem látszott fektetni — lönek okai annak a nagy fölháborodásnak, mely a március 28-ikán kiadott s Pozsonyba másnap érkezett kir. leirat nyomán a rendek közt támadt és különösen Budapesten bizonyára nyílt forradalomba csap vala át, ha három nap múlva egy újabb kir. leirat ki nem engeszteli a kedélyeket.

Mily körülmények között és milyen módosításokkal hagyta a király jóvá e békítő leirata által a felelős magyar miniszteriumról szóló 1848:III. t.-cikket: az már nem tárgya jelen dolgozatnak.

---

rozatot Szögyény, tintával, így szúrta be: „[Seine Majestät] geruhen, den Ständen erklären zu lassen, dass die hiezu gegenwärtig eingegangenen und gehörig nachzuweisenden Zuflüsse auch fernerhin an die Centralstaatskasse der Monarchie abgeführt werden; jede Vermehrung derselben hingegen Gegenstand eines reichstägliehen Traktates sei.“ Ezen, a Szögyény által a margóba tett beszúrás *föle* Czillich udv. tanácsos, a jegyzőkönyv vezetője ezt írta: Diese nachstehende Aenderung wurde in Folge Beschlusses der Staatskonferenz ddo. 28. März 1848 vorgenommen.

TARTALOM.

	Lap
Az Árpádok, mint a magyar nemzeti királyság és társadalom szervezői	5
Magyar huszárok a schmalkaldi háboruban . .	40
Az igazi Don Carlos	77
I. Balassa Bálint életéből	121
A huszonkettedik artikulus (az 1604. XXII. t.-c.) .	154
Bocskay szerepe a történetben	227
Bocskay és a bécsi béke	254
Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása	280
Bethlen Gábor levelei	394
Tököli a legújabb világításban	456
Az 1848. III. törvénycikk történetéből	482

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 1765/19 17 N. SZ.